

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

С. В. Д'ячков

ІСТОРІЯ
середньовічного
СХОДУ

ПІДРУЧНИК
для студентів класичних університетів

Харків – 2022

УДК 94(5)04/14(075)

Д 93

Рецензенти:

Каріков Сергій Анатолійович — доктор історичних наук,
доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України;

Ліман Сергій Іванович — доктор історичних наук,
професор кафедри туристичного бізнесу та країнознавства
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 6 від 31 травня 2021 року)*

Д'ячков С. В.

Д 93 Історія середньовічного Сходу : підручник для студентів класичних
університетів / С. В. Д'ячков. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. —
448 с.

ISBN 978-966-285-779-5

Підручник С. В. Д'ячкова «Історія середньовічного Сходу» призначений для використання під час вивчення програмного курсу вищої школи «Історія країн Азії та Африки» та інших сходознавчих дисциплін. У книжці висвітлено основні проблеми розвитку середньовічних цивілізацій держав Сходу. Навчальний матеріал доповнюється витягами з різноманітних письмових джерел, розповідями очевидців, даними археологічних розкопок, а також праць визнаних фахівців. Підручник містить необхідні картографічні й довідково-бібліографічні складові, що дозволяє використовувати видання на різних стадіях навчального процесу.

Ця книжка, адресована студентам гуманітарних факультетів класичних та педагогічних університетів, зацікавить також викладачів середньої та вищої школи, старшокласників та всіх, хто захоплюється історією країн Сходу.

УДК 94(5)04/14(075)

ISBN 978-966-285-779-5

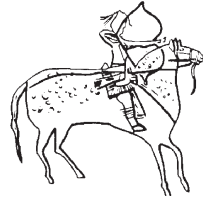
© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2022
© Д'ячков С. В., 2022

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД У ВСЕСВІТНІЙ ІСТОРІЇ	
§ 1. Ex Oriente lux: вступ	11
§ 2. Особливості історичного розвитку цивілізацій середньовічного Сходу	21
Розділ II. ДАЛЕКОСХІДНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
§ 3. Становлення китайської середньовічної цивілізації	33
§ 4. Середньовічний Китай в епоху розквіту	49
§ 5. Пізньосередньовічний Китай (епохи Юань і Мін)	64
§ 6. Ранньосередньовічна Японія	79
§ 7. Японія епохи сьогунів	91
§ 8. Корея в IV—XVII ст.	106
Розділ III. ВЕЛИКИЙ СТЕП	
§ 9. Номади Великого степу в історії Середніх віків	120
§ 10. Кочові спільноти середньовіччя	132
§ 11. Імперія монголів	149
§ 12. Золота Орда: на західній межі Сходу	164
Розділ IV. СЕРЕДНЬОВІЧНА ІНДІЯ ТА ІНДОКИТАЙ	
§ 13. Особливості індійського середньовіччя	177
§ 14. Країни й народи Індії в XIII—XVII ст.	192
§ 15. Держави Південно-Східної Азії в Середні віки	208
Розділ V. ІРАН НА ЗЛАМІ ЕПОХ	
§ 16. Іранське суспільство й держава епохи Сасанідів (III—VII ст.)	224
Розділ VI. АРАБО-ІСЛАМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ	
§ 17. Виникнення ісламу та утворення держави в арабів	238
§ 18. Завоювання арабів і становлення мусульманського світу. Халіфат Оммеядів (662–750)	253

§ 19. Багдадський халіфат Аббасидів (VIII—XI ст.).....	268
§ 20. Ісламські держави Північної Африки та Близького Сходу в IX—XVI ст.	283
§ 21. Мусульманський Іран і Середня Азія в IX—XIV ст.	298
§ 22. Єврейська діаспора в країнах Халіфату.....	310
Розділ VII. ТЮРКСЬКИЙ СВІТ У XIV—XVII ст.	
§ 23. Держава Тимура і Тимуридів (1370–1500). Тюрко-перська держава Сефевідів (1502–1722).....	324
§ 24. Виникнення держави турків-османів.....	340
§ 25. Утворення й розвиток Османської імперії в XV—XVI ст.....	352
§ 26. Початок занепаду Османської імперії.....	368
§ 27. Кримське ханство (1441–1783): спадки Орди й васали Османів	381
Розділ VIII. «ЧОРНА АФРИКА» В СЕРЕДНІ ВІКИ	
§ 28. Східна Африка в епоху середньовіччя.....	397
§ 29. Країни й народи Судану та Південної Африки в Середні віки.....	413
Розділ IX. ПІДСУМКИ	
§ 30. Середньовічний Схід напередодні Нового часу	429
Додаткова література	442

ПЕРЕДМОВА

Писання історії є справою величнішою, найсвятішою,
що стоїть вище будь-якого іншого заняття.
Агафій Мірінейський. «Про царювання Юстиніана»

Ex Oriente lux («Зі Сходу світло») — цей парафраз відомого біблійного сюжету часто використовують, щоб підкреслити первинність Сходу у світовій історії та культурі, адже поступальне цивілізоване освоєння земної кулі почалося зі Стародавнього Сходу.

Сьогоднішній «європейський вибір» України аж ніяк не позбавляє її багату історію цілком очевидної «східності». Історичні зв'язки нашої країни зі Сходом сягають глибокої давнини. Скіфи й сармати, гуни й хазари, печеніги й половці вважали нинішній український степ і лісостеп «споконвічно» своїми. У Середні віки велика частина сучасної території України належала народам, яких ми справедливо ототожнюємо зі східними спільнотами й цивілізаціями. Монгольська навала XIII ст. і подальший розвал Імперії Чингісхана породили феноменальну євразійську державу — Золоту Орду. Праве крило цієї великої держави на два століття привільно розкинулося на сучасних українських землях: від Дону до Дунаю. Ординською спадщиною в історії України стало Кримське ханство, що разом з Османською Туреччиною панувало в Північному Причорномор'ї аж до російської експансії наприкінці XVIII ст. Усі ці історичні перипетії, безумовно, є важливою складовою історії українських земель. «Прикордонний» статус нашої Батьківщини між «Заходом» і «Сходом» надає особливої актуальності вивченню східного середньовіччя в сучасній Україні.

Взаємодія «Заходу» й «Сходу» на нинішньому етапі набуває різноманітних форм і проявів. У деяких випадках ця «взаємодія» призводить до серйозних конфліктів, болючих суспільних процесів усередині держав, ідеологічного та військово-політичного протистояння між державами й спільнотами.

На Сході виявляються стійкі тенденції вестернізації культури й повсякденного життя. У деяких випадках «ідеали західної демократії» в східних країнах насаджуються збройним шляхом. Варто згадати вторгнення до Афганістану, Іраку, Сирії, події «арабської весни» в Північній Африці та на Близькому Сході. Це викликає передбачувану реакцію, спрямовану на захист релігійних, національно-культурних традицій та історичної спадщини. При цьому підвищується авторитет і роль найбільш екстремістських та реакційних сил східних країн. Так само на Заході відчувається зростаючий тиск вихідців з Азії та Африки, кількість яких серед населення розвинених країн Європи в постколоніальний період зростає в геометричній прогресії. Незаконна трудова міграція з Азії та Африки до європейських країн набула загрозливих масштабів, що створює соціальну та релігійну напругу, етнічні проблеми, загрожує серйозними демографічними наслідками. Усі ці процеси визначають необхідність глибокого вивчення історії, національно-культурних та релігійних традицій і особливостей розвитку народів Азії і Африки.

Актуальність цього навчального предмета полягає також і в тому, що країни Сходу зробили безцінний внесок у розвиток загальнолюдської цивілізації, мали істотний вплив на історичний розвиток, економіку й культуру сучасних держав Азії, Африки та Європи. У Середні віки на Сході виникли й досягли свого розквіту неповторні цивілізації, які характеризуються високим рівнем розвитку продуктивних сил, державних інститутів, матеріальної і духовної культури.

Навчальний курс «Історія країн Азії та Африки в Середні віки» ще з радянських часів має застарілу й дуже невдалу назву, що не відповідає реаліям східного середньовіччя. Достатньо згадати, що такі східні держави, як халіфати Омейядів та Фатімідів, Золота Орда, Османська Туреччина, Кримське ханство володіли багатьма європейськими країнами, які на значний час стали складовими мусульманської культури й цивілізації. Тому сучасна загальноприйнята назва «Історія середньовічного Сходу» в цьому разі більш до речна й точна.

Відомо, що історія середньовічного Сходу охоплює період між Стародавньою історією та Новим часом, і є невід'ємною складовою Всесвітньої історії. Навчальний курс розрахований на здобувачів освіти рівня бакалавріату гуманітарних факультетів класичних університетів. Він логічно продовжує курс історії Стародавнього Сходу, що вивчається студентами в I семестрі.

Цей підручник створено на базі навчального курсу історії східного середньовіччя, який автор понад двадцять років викладає здобувачам вищої освіти історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Специфіка навчальної дисципліни пояснює переважання в матеріалі проблем політичної історії. Проте питання соціально-економічного розвитку знайшли відображення в тексті книги із висвітленням загальних закономірностей і тенденцій історії східних цивілізацій. З огляду на зрозумілі причини, пов'язані з величезним обсягом навчального матеріалу, у тексті підручника немає спеціальних джерелознавчих та історіографічних розділів. Проте автор знайомить читачів з найбільш важливими й цінними історичними джерелами в контексті історії конкретних держав і народів. До тексту підручника входять судження провідних фахівців-сходознавців, які репрезентують різні наукові школи та напрямки, з принципових, актуальних і дискусійних питань. Досягнення культури народів середньовічного Сходу характеризуються за допомогою загальних характеристик та опису найбільш видатних досягнень у галузі насамперед літератури й архітектури тощо.

Під час вивчення курсу необхідно враховувати специфіку історичних процесів основних середньовічних цивілізацій (китайсько-конфуціанської, буддистсько-індуїстської, арабо-персько-тюрко-ісламської, «Великого Степу», «Чорної Африки»). Освоєння навчального матеріалу неможливе без урахування сучасних досягнень історичних наук, сходознавства, філософії та соціології. Основний обсяг поданого матеріалу складають проблеми політичної і соціально-економічної історії, духовної та матеріальної культури східних народів. Особлива увага приділяється вивченню нерозривного зв'язку історичного процесу з природно-кліматичними особливостями, враховуючи складні й суперечливі етно-релігійні процеси в конкретних регіонах, а також надзвичайно важливу роль особистості в історії східних країн.

Цивілізації середньовічного Сходу неповторні, і кожна з них має свої специфічні особливості історичного розвитку. Проте в пропонованому навчальному курсі велика увага приділяється огляду загальних закономірностей, характерних для країн і держав середньовічного Сходу. Йдеться про абсолютне домінування державних, общинних, колективних інтересів над індивідуальними («поголовне рабство»); брак приватної власності на землю (у її європейському розумінні), тотальне одержавлення економічного життя; деспотичний характер влади, головним джерелом існування якої була рента-податок.

У книзі висвітлюються найважливіші, з точки зору автора, проблеми історії східних цивілізацій у Середні віки. Особливості історії Тибету, Цейлону, деяких країн Африки та Близького Сходу в підручнику не розглядаються. Спираючись на отримані знання загальних закономірностей

Сад каменів в Японії

формації, що дозволяє використовувати його для різноманітних видів навчальної діяльності.

Основою навчального курсу є цивілізаційно-географічний і хронологічний принципи викладу навчального матеріалу. Курс «Історія середньовічного Сходу» складається з дев'яти розділів і тридцяти параграфів, присвячених історії держав, спільнот і країн Азії, Африки і Європи в Середні віки. Ліміт часу, виділеного на лекційний курс, передбачає самостійне вивчення студентами окремих тем або розділів. До кожного параграфа пропонується список джерел та основної літератури, вивчення якої дозволить студенту глибоко освоїти основні проблеми розділу, систематизувати свої знання з конкретної теми. Крім цього, пропонується бібліографія найбільш значних і доступних спеціальних і науково-популярних праць з історії країн середньовічного Сходу. Вивчення історії країн Сходу в Середні віки, безумовно, передбачає використання здобувачами вищої освіти різноманітної літератури, виданої в нашій країні та за її межами.

У тексті підручника автор використовує *курсивний* та **напівжирний** шрифти для виділення найбільш важливих, на його думку, дат, подій, явищ, спостережень, висновків. До кожного параграфа подаються запитання та завдання для перевірки засвоєного навчального матеріалу, його систематизації та повторення.

За результатами засвоєння навчального предмета студенти й студентки повинні здобути певні професійні компетенції, що передбачають:

розвитку східних цивілізацій, здобувачі освіти можуть самостійно оволодіти необхідним навчальним матеріалом.

Особливості жанру підручника змушують жорстко відбирати «необхідне й достатнє». Водночас автором зроблена спроба зберегти в тексті підручника «атмосферу й настрій» навчальної лекції, поділитися зі студентами цікавою додатковою інформацією, історичним анекдотом, портретом, всім тим, що часто є «перчинкою» викладання й передачі знань. Крім текстів параграфів підручник забезпечено необхідним обсягом картографічної та довідкової ін-

ЗНАННЯ:

- ✓ періодизації історії країн Сходу в Середні віки в цілому, а також основних дат і подій історії найбільш визначних держав Сходу;
- ✓ головних особливостей і закономірностей соціально-політичного, економічного й культурного розвитку цивілізацій середньовічного Сходу;
- ✓ найбільш помітних досягнень середньовічних цивілізацій Сходу, імен і діянь правителів, полководців та інших політичних особистостей, досягнень видатних діячів культури й науки, релігійних лідерів;
- ✓ історичної і культурної своєрідності середньовічних цивілізацій Сходу, особливостей повсякденного життя народів східних спільнот;
- ✓ фундаментальних положень і соціально-політичної ролі східних віровчень і релігійно-етичних течій (конфуціанство, буддизм, індуїзм, зороастризм, іслам);
- ✓ основних напрямків та проблем історіографії середньовічного Сходу, найбільш значущих методологічних концепцій і дослідницьких шкіл;

ВМІННЯ:

- ✓ аналізувати найважливіші події, явища й процеси в середньовічній історії країн Сходу, оцінювати їх роль і значення в контексті всієї історії середньовіччя;
- ✓ аналізувати характерні особливості історичного й духовного розвитку конкретних спільнот, причини їх виникнення;
- ✓ оцінювати вплив окремих особистостей на хід історичного процесу;
- ✓ працювати з основними видами письмових джерел з історії країн Сходу в Середні віки, науково-дослідною літературою і картами;
- ✓ аргументовано коментувати основний зміст найважливіших фактів і подій історії середньовічних країн Сходу в їх причинно-наслідковому зв'язку;

ВОЛОДІННЯ:

- ✓ методикою і методологією аналізу історичних джерел;
- ✓ навичками роботи з історіографією за темою навчання або дослідження;
- ✓ принципами творчої діяльності — підготовки доповідей, рефератів, курсових робіт;
- ✓ основною термінологією, що використовується під час вивчення історії країн середньовічного Сходу.

Автор вважає, що курс історії країн середньовічного Сходу належить до найважливіших навчальних дисциплін, які формують в Україні фахівця-історика.

Підручники та навчальні посібники

- Алаев Л. Б.* История Востока с древнейших времен до начала XX века : учеб. пособие / Л. Б. Алаев. Москва : Ленанд, 2014. 368 с.
- Васильев Л. С.* Всеобщая история. В 6 т. Восток и Запад в средние века : учеб. пособие / Л. С. Васильев. Москва : Высшая школа, 2007. 478 с.
- Васильев Л. С.* История Востока : учебник для магистров : в 2 т. Т. 1 / Л. С. Васильев. 6-е изд., перераб. и доп. Москва : Изд-во Юрайт, 2013. 722 с.
- Васильев Л. С.* История религий Востока / Л. С. Васильев. Москва : Книжный дом «Университет», 2000. 426 с.
- Говоров Ю. Л.* История стран Азии и Африки в средние века : Основы лекционного курса / Ю. Л. Говоров. Кемерово : Кемеровский государственный университет, 1998. 145 с.
- Дьячков С. В.* История средневекового Востока : конспект лекций / С. В. Дьячков. Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2013. 420 с.
- Дьячков С. В.* История средневекового Востока: Программа курса, методические рекомендации, справочные материалы / С. В. Дьячков. 4-е изд., испр. и доп. Харьков : ООО «НТМТ», 2017. 128 с.
- История средних веков* : хрестоматия : в 2 ч. / сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. Москва : Просвещение, 1988. 286 с.
- История стран Азии и Африки* в средние века : в 2-х ч., 3-е изд. / под ред. Ф. М. Ацамба. Москва : Изд-во МГУ, 1987. Ч. 1. 318 с.; Ч. 2. 286 с.
- Коновалова И. Г.* Средневековый Восток : учеб. пособие для вузов / И. Г. Коновалова. Москва : АСТ, Астрель, 2008. 496 с.
- Рубель В. А.* Історія середньовічного Сходу : курс лекцій / В. А. Рубель. Київ : Либідь, 1997. 480 с.
- Рубель В. А.* Історія середньовічного Сходу : підручник / В. А. Рубель. Київ : Либідь, 2002. 736 с.
- Рубель В. А.* Історія середньовічного Сходу : тематична хрестоматія / В. А. Рубель. Київ : Либідь, 2000. 624 с.; 2011. 792 с.
- Хрестоматия по истории средних веков* : учеб. пособие. в 3-х т. / под ред. С. Д. Сказкина. Т. I.: Раннее средневековье. Москва : Соцэкгиз, 1961. 688 с.; Т. II. : X—XV века. Москва : Соцэкгиз, 1963. 751 с.

РОЗДІЛ I СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД У ВСЕСВІТНІЙ ІСТОРІЇ

§ 1. Ex Oriente lux: вступ

1. Схід як історико-культурне поняття.
2. Історико-географічне районування середньовічного Сходу.
3. Проблема феодалізму на Сході.

О Русь! У передбаченні високому
Ти думкою гордою зайнята;
Яким же хочеш бути Сходом:
Сходом Ксеркса чи Христа?
Вол. Соловйов «Ex oriente lux»

1. Схід як історико-культурне поняття

Темпи і якість розвитку сучасної цивілізації багато в чому визначаються взаємодією або протистоянням двох великих цивілізаційних систем, зазвичай іменованих «Заходом» і «Сходом». Яке змістове наповнення ми вкладаємо в поняття «Захід» і «Схід» в цьому разі?

Як відомо, перші цивілізації виникли й зміцніли в долинах великих річок: Ніл, Тигр, Євфрат, Інд. Тут були визначені генеральні напрямки розвитку людського суспільства, звідси почалося поступальне цивілізоване освоєння земної кулі. Самостійний і неповторний шлях пройшли стародавні спільноти Індії, Китаю, Середньої Азії. Отже, в III—I тис. до н. е. зміцніли й досягли зрілості цивілізації, сукупність яких прийнято називати Стародавнім Сходом. Своєрідним мостом між Сходом і Заходом стала крито-мікенська цивілізація III—II тис. до н. е. Вона склалася на перетині Балкан і Малої Азії як культура, що започаткувала історію «західної» європейської цивілізації.

Протиставлення «Заходу» й «Сходу» виникло здавна. Уже в V ст. до н. е. «батько історії» *Геродот* поділив відомий йому суходіл на три частини.

На його думку, яка відбивала рівень розвитку науки того часу, на захід від Егейського моря розташовувалася «Європа», на схід — «Азія». Південніше геродотового «центру світу» перебувала «Лівія», тобто Африка.

Пізніше відома європейцям Африка стала невід'ємною частиною «римського світу» («*Rex Romana*»). А все, що згаходилося на сході, на думку греків і римлян, уявлялося як «Азія» — зовсім інший, заснований на інших законах і порядках, часто ворожий світ. Отже, в епоху розквіту античної цивілізації умовний поділ відомого на той час суходолу у свідомості людей пройшов між двома цивілізаційними системами.

У середньовіччі умовний, ментальний розкол між «Заходом» і «Сходом» у свідомості сучасників почав нагадувати зяючу прірву. Християнська цивілізація Західної Європи різко протистояла нехристиянському, невідомому й загрозливо-загадковому Сходу. Необхідно підкреслити, що *в усі історичні періоди протиставлення «Заходу» і «Сходу» мало культурно-історичний, ментальний характер і не мало нічого спільного з фізичною географією у звичайному її тлумаченні*. Зауважимо також, що згаданий поділ виник і вкоренився серед європейців. У Китаї та Японії поняття «Захід», що протистоїть «Сходу», з'явилося лише в новітній час.

У різні історичні періоди ставлення до східних країн у свідомості жителів Європи неодноразово змінювалося. В епоху формування західноєвропейської християнської цивілізації навіть в уявленні освічених ченців східні країни були прихистком дивовижних звірів, всіляких монстрів та інших сподвижників сатани. У квітучому середньовіччі «Схід» уславився як надзвичайно багатий край, осередок нечуваних, казкових багатств і розкоші, джерело екзотичних і дивовижних товарів. Після Великих географічних відкриттів, ніби виправдовуючи колоніальну експансію, в свідомості європейця сформували уявлення про відсталий, недорозвинений, забитий деспотією «Схід», який потребує цивілізованої європейської опіки.

«Посмішка гунна».
Поховальний комплекс
полководця Хо
(Китай II ст. до н. е.)

Умовний розкол людства на два протиборчі світи у свідомості людей середньовіччя, нового й новітнього часу багато в чому пояснюється *європоцентризмом* західної культури й цивілізації в цілому. Історія країн, народів і культур Сходу продовжують розглядатися як щось другорядне і незначне з огляду на їхню «відсталість». Наприклад, хронологічна періодизація всесвітньої історії в західних країнах спирається виключно на історичні процеси і явища, характерні для європейських держав. Левова частка навчального часу в освітніх закладах усіх рівнів приділяється вивченню історії й культури Європи та Північної Америки. Саме тому

для більшості європейців Схід завжди залишався невідомим, загадковим, таким, що несе приховану загрозу.

У новітній історії й політології під «Заходом» розуміється романо-германська європейська цивілізація з її продовженням в Америці і Австралії. Під «Сходом» багато сучасних істориків і політиків мають на увазі весь інший світ східної півкулі, причому в деяких випадках до східних країн зараховують усі простори колишнього СРСР за винятком Прибалтики.

Зрозуміло, що в XXI ст. у світовій політиці та економіці вплив східних країн, що володіють стратегічними природними ресурсами й колосальним людським потенціалом, буде неухильно зростати. Прорив у космос півтора-мільярдного Китаю, створення Індії та Пакистаном ядерної зброї, потужне економічне зростання держав Азії, катастрофічне зубожіння більшості країн Африки, поширення ісламського фундаменталізму та тероризму — це лише деякі факти, що свідчать про посилення впливу східних держав на світову політику, економіку й культуру. Проблеми розвитку східних країн (економічні, демографічні, релігійні, соціальні) накопичуються пропорційно зростанню їх населення. Як саме вони будуть вирішувати свої зростаючі проблеми, хвилює весь світ, тим більше, що більшість населення світу живе саме на Сході.

У давнину і в Середні віки на Сході виникли, досягли розквіту й пройшли складний шлях самостійного історичного розвитку десятки видатних цивілізацій. Їх внесок до скарбниці загальнолюдської матеріальної і духовної культури цілком можна порівняти з досягненнями західних цивілізацій, і вимагає уважного й серйозного вивчення.

2. Історико-географічне районування середньовічного Сходу

Цілком очевидно, що Схід містить неповторні, відмінні один від одного, самодостатні цивілізації. Китай настільки ж рішуче відрізняється від «Чорної Африки», як і від християнської Європи. Буддійсько-індуська цивілізація зберегла свою цілісність і самобутність незважаючи на багатовікове сусідство з надзвичайно агресивним і «пасіонарним» ісламським світом. Зі свого боку, світ номадів Великого Степу серйозно вплинув на історичний розвиток усіх сусідніх землеробських цивілізацій.

Вивчення історії середньовічного Сходу передбачає обов'язкову корекцію вихідних даних історичної та фізичної географії. Традиційний поділ суходолу на Азію, Африку та Європу за критеріями фізичної географії з точки зору історичних реалій не є цілком коректним. З точки зору географа, Середземне море відокремлює Європу, Азію та Африку, і навпаки, історик стверджує, що в давнину і в середньовіччі це море було інтегруючим фактором

в історичному розвитку країн і народів. На його берегах у різні історичні періоди склалися унікальні цивілізації: Крито-Мікенська, антична, ранньовізантійська, арабо-мусульманська та інші. В епоху розвиненого середньовіччя Східне Середземномор'я створювало необхідні передумови й основи для виникнення візантійської, венеціанської, генуезької торгових імперій. Венеціанський автор відзначав: «Дивна справа! Моря з'єднують царства, розділяючи їх».

На сучасному етапі осмислення історичних відомостей автор пасіонарної теорії етногенезу Л. М. Гумільов (1912–1992) запропонував варіант просторового історико-культурного та релігійного районування середньовічного Сходу, що складається з шести великих регіонів.

Китай — це величезний далекосхідний субконтинент, що охоплює територію власне Китаю, Кореї, Північного В'єтнаму. Цей історичний регіон був обмежений на заході гірськими системами Гімалаїв, Паміру й Тянь-Шаню, на півночі вздовж лінії Великої стіни китайці відокремили свою країну від Великого Степу. Серцем середньовічного Китаю залишалася «середина рівнина», розташована в зрошуваних мусонами субтропічних долинах Янцзи і Хуанхе. Стрижнем цивілізації було етико-релігійне вчення Конфуція та китайський варіант буддизму. У культурно-релігійному плані до Китаю завжди тяжіла Японія, що пройшла, проте, неповторний історичний шлях і зберегла свою самотність.

Великий Степ, або *Євразія* розкинулася на гігантських просторах від річки Уссурі на сході до Карпат на заході. З півдня Степ обмежений пустелями й гірськими системами, а на півночі «океан тайги» природним чином ставить географічний кордон історичного регіону. Євразія — найбільший континентальний історико-культурний регіон, рівною мірою віддалений від океанів і морів. Унікальне поєднання ландшафтів Великого Степу стало екологічною нішею для виникнення тут спільнот кочових народів, що постійно розвиваються. Періодично тут виникали «імперії» номадів, які були дуже важливим чинником світової історії й політики в Середні віки.

Індія — субконтинент величезного півострова Індостан з прилеглими до нього просторами. Територія середньовічної Індії охоплювала землі таких сучасних держав, як Пакистан, Шрі-Ланка, Бангладеш, Непал, Бутан, південно-східний Афганістан. Від інших районів Азії Індія була ізольована Гімалаями, непрохідними джунглями Бірми (М'янми) й пустелями Белуджистану. У середньовічній Індії виникла й досягла свого розквіту цивілізація буддійсько-індуського типу.

Індокитай — мусонно-тропічні землі півострова Індокитай, Індонезійського архіпелагу, а також Філіппіни й Молуки, що об'єднуються великими річками й південними морями. У Середні віки тут поволі склалося співтовариство змішаного походження як результат зіткнення китайської, індійської

та ісламської цивілізації. Виникла парадоксальна ситуація, коли природні чинники підштовхували до об'єднання і створення самостійної цивілізаційної цілісності, але історико-релігійні особливості приводили до роз'єднаності й конфронтації, що, зрештою, залишило середньовічний Індокитай на периферії світової історії.

Афразія. Цей регіон складається з країн Близького Сходу, Малої Азії, Межиріччя, Ірану, Аравії та Північної Африки. Народи, що населяли в Середні віки Афразію, створили особливу цивілізаційну цілісність, об'єднану щільними історичними, політичними, соціально-економічними та культурно-релігійними зв'язками. Фундаментом виникнення тут арабо-персько-тюркської цивілізації став іслам. Іноді цей регіон суходолу називають (що не зовсім точно) Ісламським світом.

«Чорна Африка» — території, розташовані на південь від Сахари. Тут поступово складаються три великі історико-культурні області: Судан, Східна Африка, Західна Тропічна Африка та південна савана. У Середні віки на цих землях, що істотно відрізнялися природно-кліматичними умовами, проживали численні народи, які створили свої неповторні ранні цивілізації. Важливою особливістю історичного розвитку «Чорної Африки» в Середні віки була величезна й дуже агресивна первісна периферія, що значною мірою визначала розвиток континенту в цілому. Відносна географічна ізоляція, а також різноманітні історичні перипетії визначили глобальне відставання в розвитку народів Африки від європейських держав ще задовго до колоніальної епохи.

Цей досить умовний варіант просторово-історичного районування країн Сходу в Середні віки є основою матеріалів цього підручника.

3. Проблема феодалізму на Сході

Товгий час у вітчизняній історіографії панувала єдина схема всесвітньо-історичного процесу, що визначалося догматами теорії *історичного матеріалізму*. Ця марксистська теорія пояснювала хід історичного розвитку суспільства в усі часи й в усьому світі. Основою історичного матеріалізму була ідея закономірної зміни суспільно-економічних формацій, кожна з яких була прогресивнішою, ніж попередня, що пояснювалося розвитком і вдосконаленням продуктивних сил. Найбільш виразним тлумаченням всесвітньо-історичного процесу стала теорія п'яти сходинок суспільно-економічних формацій (*первісність — рабовласництво — феодалізм — капіталізм — соціалізм як перша фаза комунізму*). Теорія про формації, кожна з яких прогресивніша ніж попередня, сформувався як частина марксистського вчення, і в її основу був покладений європейський історичний матеріал. Основні положення формаційної теорії

чисто механічно застосовувалися й до неєвропейської історії. Передбачалося, що й на Сході основні етапи історичного розвитку повною мірою відповідають цій схемі марксистського вчення. При цьому часто використовувалася дивовижна система доказів. Достатньо згадати популярний лозунг того часу: «Учення Маркса вічне, тому що воно правильне!»

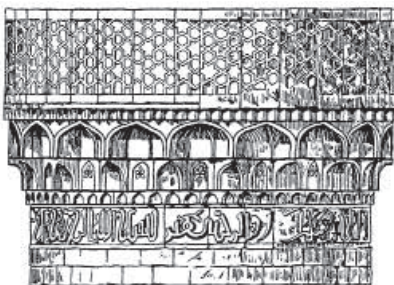
Сформована за радянських часів теорія історичного матеріалізму струнка й логічна, тому була цілком зрозуміла широким пролетарським масам, проте у багатьох питаннях вона є вульгарним тлумаченням ідей К. Маркса й Ф. Енгельса. У деяких випадках твердження класиків марксизму не вкладалися в цю ефектну схему. Серед них проблема так званого «азіатського способу виробництва» — одна з найбільш дискусійних у вітчизняній історіографії. К. Маркс в кількох роботах виділив самотній етап в історії країн Сходу, який його послідовники охрестили «азіатським способом виробництва». Наприклад, у роботі «До критики політичної економії» (1859) К. Маркс стверджував: «У загальних рисах азіатський, античний, феодалний і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна позначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації».

В процесі розвитку радянської історичної науки кілька разів спалахувала жвава дискусія з приводу визначення сутності «азіатського способу виробництва». Особливо плідно дискусія розгорнулася у 20-ті — на початку 30-х рр., а також у кінці 50-х — середині 60-х рр., тобто в періоди НЕПу та «хрущовської відлиги». У кінцевому підсумку, науково-теоретичні дослідження зазвичай згорталися за допомогою аж ніяк не наукових аргументів.

Наприкінці ХХ ст., у період агонії й розвалу радянської політичної системи, склалося кілька популярних на сьогодні концепцій, зокрема присвячених особливостям еволюції товариств Сходу, в основі яких залишилася формаційна ідея:

- ✓ *однолінійна схема шести формацій з азіатським способом виробництва* (Р. Н. Нурієв, Ю. І. Семенов);
- ✓ *концепція «східного феодалізму»* (Л. Б. Алаєв, К. З. Ашрафян);
- ✓ *концепції «великої феодалної формації»* (Ю. М. Кобищанов) або *«станово-класової формації»* (В. П. Ілюшечкін);
- ✓ *видатний радянський сходознавець І. М. Дьяконов (1915–1999), залишившись загалом на марксистських позиціях, у своїй останній книзі «Шляхи історії» запропонував вісім фаз історичного процесу;*
- ✓ *ідея багатолінійного підходу у вивченні історії, яка фіксує самотність східних цивілізацій, що торували у світовій історії свій неповторний шлях. Зокрема вважається, що середньовічне кочівництво не вкладається повністю ні в одну з моделей доіндустріальних суспільно-економічних формацій* (М. М. Крадін).

На сучасному етапі жвава наукова полеміка розгорнулася навколо концепції «східного феодалізму». Наприклад, автор українського вузівського підручника В. А. Рубель вважає використання словосполучення «східний феодалізм» абсолютним архаїзмом, нав'язаним марксистами. На думку І. М. Дьяконова, типові азійські суспільства ніякого стосунку до феодальної формації не мають. Дійсно, на перший погляд, суспільно-економічні та політичні реалії країн Сходу не відповідають основним параметрам феодального суспільства європейського зразка. Досить згадати розвинену систему європейських фео-дів з правом успадкування, складну систему феодальної ієрархії й васалітету, міську демократію й розгалужену мережу вільної торгівлі. Безумовно, із середньовічними східними реаліями все це має не багато спільного.

Деталь мінарета мечеті (Баку XI ст.)

Водночас, на наш погляд, цілком допустимо розуміти під «феодалізмом» на Сході певну стадію в розвитку суспільства, що заступила на зміну багатоукладні общинні і виробничі структури давнини, а за часом поєдналася з європейським феодалізмом. Для цієї стадії історичного шляху східних країн характерно панування дрібного натурального виробництва, певні державні й політичні інститути, в яких домінував позаекономічний примус, військово-адміністративна влада й відносини особистої залежності.

Отже, у цьому складному та як і раніше дискусійному питанні пропонуємо не відмовлятися від звичного терміна «феодалізм», однак наповнити його «східним» змістом. Зазвичай середньовічними спільнотам Сходу притаманні такі особливості.

✓ Довгий час стверджувалось, що на Сході не може йтися про власність європейського типу. «Східний» індивідуум ніколи не був власником, але був лише користувачем. Інакше кажучи, на Сході не існувало ніякої приватної власності на землю, але зустрічалися як приватні, так і общинні володіння й користування землею. У цьому питанні необхідно зробити деяке уточнення. На Сході власність виступає в двох формах:

- власність на територію з підвладним населенням, тобто власність на податок. Цією власністю володів правитель, а також обслуговував його адміністративний апарат, що уособлював державну владу;
- власність на землю як об'єкт господарювання. Цією власністю розпоряджався клас землевласників — платників податків. Цей клас був соціально й економічно диференційований (від селян-общинників до великих поміщиків).

Думка фехівця. «Виникає добре відомий фехівцям феномен прав на землю, які перекривають один одного: одна й та ж земля належить общиннику, який обробляє ділянку, і общині в цілому, від імені якої землю розподіляє старійшина, і регіональному вождю, який стоїть над верховним старійшиною й доручає йому ділити цю землю, і, нарешті, верховному власнику, без згоди якого теж обійтися неможливо... це явище зазвичай нікого не бентежило, бо підтверджувало те, що було нормою: земля не є приватною власністю, вона належить усім, але в суворій відповідності з тією часткою володіння, влади над нею, яку реально мав кожен з її власників, знизу догори».

Л. С. Васильєв. «Феномен влади-власності»

- ∇ Державний суверенітет ототожнювався з власністю на територію з підвладним населенням у національному масштабі. У багатьох східних спільнотах це неминуче призводило до *тотального одержавлення економічного життя суспільства*.
- ∇ Суспільно-економічна структура східного суспільства логічно передбачала виникнення деспотичної держави в різних формах її прояву. Під «східною деспотією» слід розуміти правителя, який встав над громадами й спирається на обслуговуючий його апарат влади. У руках правителя зосереджена реальна влада, заснована на верховній власності на землю. Державна влада могла розраховувати на підтримку дуже вузького прошарку вищого адміністративного апарату. Тому основний наголос робився на «силові структури», централізацію, дисципліну, грубу збройну силу.
- ∇ Нерідко правляча верхівка виявлялася чужою основній масі населення за етнічною чи конфесійною приналежністю. Наприклад, монголи й маньчжури в Китаї, «Великі Моголи» в Індії, турки-османи на більшій частині території своєї імперії.
- ∇ Для «східного феодалізму» характерне повне поглинання особистості колективом, відсутність особистості як індивідуальної цілісності. Крилатою фразою став вираз Г. Гегеля про «поголовне рабство» в країнах Сходу, однак воно вимагає уточнення. На Сході існували й охоронялися права індивідів один до одного. Прав індивіда щодо держави не існувало. Формально «вільні» платники податків фактично перебували в стані своєрідного кріпацтва. «Вільний селянин» був зобов'язаний платити податки, обробляти землю, виконувати будь-яке розпорядження влади (трудові й військові повинності тощо). Деспотична держава ніби привласнювала собі окрему людину з її здібностями, можливостями й талантами, а врешті й із власністю. «Особиста власність» людини не захищалася нормами права по відношенню до держави й могла бути відібрана за недоїмку, «з волі государя», «за волею долі» тощо. Звичайно, від безмежного свавілля конкретної людини захищали прийняті

в суспільстві норми моралі, релігійні догми, але статус індивіда не був закріплений у точних формулюваннях права. При цьому, чим вище був соціальний статус людини і її матеріального становища, тим імовірніше вона могла стати жертвою свавілля.

- ✓ Характеризуючи західноєвропейське середньовічне місто, часто використовують думку К. Маркса про те, що *«праця середньовічного ремісника була підготовчою школою капіталістичного способу виробництва»*. У країнах Сходу міста повною мірою були інтегровані в систему рентних відносин. За міську землю платили таку ж ренту, як і за сільськогосподарські угіддя, тільки вартість була вищою. Містяни не складали особливого стану й перебували під повною владою судді (градоначальника, намісника), який представляв інтереси деспота.

Безумовно, з огляду на різноманіття історичних особливостей в різних країнах «східний феодалізм» є поняттям збірним, умовним і, якоюсь мірою, абстрактним. Проте реальні відносини й соціальні структури дозволяють фахівцям виділити особливі різновиди «східного феодалізму». Зокрема виділяють близькосхідний тип (підтипи: мусульманський, османський); мусульмано-індійський; індуський; далекосхідний (японський підтип); південно-азійський тощо.

За всього різноманіття й неповторності політичних, соціально-економічних процесів та історичних перипетій, загальною для східних країн була тенденція, спрямована на рафінування «східного феодалізму», але не його подолання.

Завдання й запитання

1. Коли й чому поняття «Схід» виокремлюється як явище, яке протистоїть «Заходу»?
2. Як саме змінювалося ставлення до «Сходу» з точки зору європейської громадської думки й політики.
3. Обґрунтуйте, чому критерії фізичної географії неспроможні виокремити історико-географічні регіони середньовічного Сходу.
4. Охарактеризуйте основні регіони просторово-історичного районування країн сходу в Середні віки.
5. Які особливості економічного й соціально-політичного устрою дозволяють виділити Середні віки в якості самостійного етапу історичної еволюції країн Сходу.
6. Якій сучасній концепції історичного розвитку країн Сходу відповідає нижче наведена думка філософа О. Шпенглера, висловлена в роботі «Занепад Європи»: *«Замість монотонної картини лінійної всесвітньої історії... я бачу феномен безлічі могутніх культур, які з первісною*

силою походять із надр країни, що їх породила, до якої вони строго належали протягом усього свого існування... і в кожній є своя власна ідея, власні пристрасті, власне життя, бажання й відчуття, і, нарешті, власна смерть».

Література

- Альтернативные* пути к цивилизации / под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Кор-таева, Д. М. Бондаренко. Москва : Логос, 2000. 368 с.
- Васильев Л. С.* Цивилизации Востока : специфика, тенденции, перспективы / Л. С. Васильев // *Цивилизации*. Москва, 1995. Вып. 3. С. 141–151.
- Васильев Л. С.* Что такое «азиатский способ производства»? / Л. С. Васи-льев // *Народы Азии и Африки*. 1988. № 3. С. 65–75.
- Васильев Л. С.* Феномен власти-собственности / Л. С. Васильев // *Типы общественных отношений на Востоке в средние века*. Москва, 1982. С. 60–92.
- Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. Санкт-Петербург, 2001. 642 с.
- Дашкевич Я.* Україна на великому кордоні // *Україна і Схід* / упоряд. Г. Свар-ник, А. Фелонюк; НАН України. Львів : Львівській національний універ-ситет імені Івана Франка, 2016. С. 107–126.
- Дьяконов И. М.* Пути истории. От древнейшего человека до наших дней / И. М. Дьяконов. Москва : КомКнига, 2007. 384 с.
- Ланда Р. Г.* Восток: цивилизация, формация, социум / Р. Г. Ланда // *Вопросы истории*. 1995. № 4. С. 47–56.
- Максаковский В. Л.* Историческая география мира / В. Л. Максаковский. Москва : Экспрос, 1997. 584 с.
- Маркс К.* К критике политической экономии : предисловие / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. Москва : Изд-во политической ли-тературы, 1959. Т. 13. С. 1–167.
- Маркс К.* Формы, предшествующие капиталистическому производству // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. Москва : Изд-во политической литературы, 1968. Т. 46. Ч. 1. С. 461–508.
- Шпенглер О.* Закат Европы / О. Шпенглер; пер с нем. К. А. Свасьяна. Мо-сква : Мысль, 1993. 663 с.

§ 2. Особливості історичного розвитку цивілізацій середньовічного Сходу

1. Хронологічні рамки й періодизація історії Сходу в Середні віки.
2. Особливості та специфічні риси розвитку країн Сходу в Середні віки.
3. Розвиток сходознавства в Україні. А. Ю. Кримський (1871–1942).
А. П. Ковалевський (1895–1969).

Захід є Захід, Схід є Схід,
І їм не зійтись вдвох,
Допоки Землю і Небеса
На Суд не покличе Бог.

Р. Кіплінг. «Балада про Схід і Захід»

1. Хронологічні рамки і періодизація історії Сходу в Середні віки

Історія Сходу надзвичайно різноманітна й широка, а за обсягом інформації помітно перевищує перипетії західноєвропейської історії. Тому вивчення історії східних країн неможливе без періодизації. Питання про хронологічні рамки історії Середніх віків на Сході залишається дискусійним і надзвичайно складним. Сам термін «Середні віки» був запозичений орієнталістами з історії Західної Європи як період, що відокремлює античну старовину від Нового часу. У застосуванні цього поняття до східних реалій. Насамперед не зрозуміло — історичні межі якої держави або цивілізації брати за основу.

У зв'язку з цим доречно згадати деякі положення *цивілізаційної теорії* англійського історика *Арнольда Джозефа Тойнбі* (1889–1975). На його думку, в історії людства виникли, досягли розквіту й загинули десятки цивілізацій. Кожна з них не тільки унікальна й неповторна, але й самоцінна. Усі цивілізації проходять свій неповторний історичний шлях, але розвиваються вони за загальними для всіх законами. Тому, з точки зору англійського історика, *безглуздо бгати історію в будь-які «єдині рамки», нібито всесвітнього історичного процесу*. Теорія А. Дж. Тойнбі, незважаючи на неабияку частку критики, займає важливе місце в палітрі історичної думки минулого століття. З точки зору навчальних завдань, пов'язаних з вивченням історії країн Сходу, теорія Тойнбі вкрай незручна.

Слід підкреслити, що будь-які рамки, що обмежують велику епоху в розвитку величезної частини суходолу, природно являють собою умовні хронологічні межі, які провели історики заради власної зручності і використовують

їх з метою чи то вирішення навчальних завдань, чи то наукових досліджень, чи то вправ з дотепності.

Наприклад, автори популярних підручників пропонують свої варіанти хронологічних рамок середньовічної історії Сходу. На думку Л. С. Васильєва, «середньовічний етап» країн Сходу охоплює майже два тисячоліття: перші століття н. е. — середину XIX ст. Автор українського підручника В. А. Рубель обмежує курс історії Сходу III—V ст. — кінцем XVII ст. При цьому він указує, що нижня хронологічна межа східного середньовіччя визначається подіями та явищами індуської революції в Південній Азії, ураганом етнічних зіткнень на Далекому Сході, зміцненням корейських царств, у той час як Київ, Шек, Хорив і сестра їхня Либідь засновують Київ.

Пропоную взяти за основу таку періодизацію, нині визнану в академічних колах:

- ☞ III—VI ст. — *перехідна епоха*, коли в надрах держав Давнього Сходу, що занепадали, зароджуються нові елементи східно-феодальних структур і відносин;
- ☞ VII—IX ст. — *час становлення* нових держав і середньовічних цивілізацій;
- ☞ X—XIII ст. — *період розквіту* великих східних цивілізацій середньовіччя;
- ☞ XIII—XIV ст. — *всеосяжна криза*, що охопила більшість країн Азії, була викликана монгольською навалою. Глибокий технологічний занепад, коли багато корисних технологій і традицій були загублені або забуті. Демографічна катастрофа супроводжувалася спустошенням значних територій у багатьох країнах Далекого й Близького Сходу, Середньої Азії та Східної Європи;
- ☞ XIV—XVII ст. — *уповільнення суспільного розвитку й поступове згасання*: депресивні явища в культурі, політичні усобиці, економічна стагнація, консервація деспотичних форм влади — усі ці явища більшою або меншою мірою були характерні для провідних східних цивілізацій у зазначений час. Наприклад, економічна депресія була відносною. Так у Китаї виробництво заліза на душу населення в XI ст. становило 1,5 кг, але вже в XVIII ст. всього 1,2 кг, хоча чисельність населення при цьому зросла в 5 разів. Однак загальна тенденція розвитку переривалася нетривалими періодами підйому. У кінці зазначеного періоду, слідом за західноєвропейською цивілізацією, східні країни вступають в епоху Нового часу.

Зауважимо також, що запропонований варіант періодизації історії країн Сходу в Середні віки не є догмою. Окрім академічних міркувань, автор вважає його зручним для вирішення завдань вивчення проблем східного середньовіччя.

2. Особливості та специфічні риси розвитку країн Сходу в Середні віки

Якщо б наукової концепції розвитку середньовічного Сходу ми не дотримувалися, неможливо заперечувати наявність особливостей і специфічних рис, характерних для періоду між старовиною та новим часом. Ці характерні особливості й специфічні риси виокремлюють середньовіччя в особливий етап розвитку східних спільнот.

ОСОБЛИВОСТІ

- ✓ У Середні віки відбулися серйозні *якісні зміни на етнічній карті Сходу*. На історичній арені з'явилися й набули великого значення нові, досі небачені, невідомі народи: араби, японці, монголи, тюрки, бантумовні народи Африки. Низка дописемних народів стародавньої епохи, які перебували на стадії первіснообщинних відносин, у Середні віки активно втручається в історичний процес, вони стають об'єктами вивчення не тільки етнографії та археології, а й історичної науки.
- ✓ *Зміцнюються старі й заявляють про себе нові транснаціональні релігії та етико-релігійні вчення*, які багато в чому визначали хід культурно-історичного розвитку східних народів (буддизм, конфуціанство, індуїзм, зороастризм, іслам, мітраїзм та інші). Добре відомо, що релігійне світосприйняття в багатьох випадках визначало розвиток політичних і культурних процесів у середньовічних країнах Заходу і Сходу.
- ✓ Нові та давні східні народи в Середні віки *значно розширили просторові межі цивілізованої історії людства*. В історичний процес були залучені величезні нові території, які досі перебували в первісній глушині: Японія, Великий Степ, Індонезія, Мадагаскар, Чорна Африка.

Точка зору фахівця. «Історії абсолютно точно відомо, що навічно закріплених за якимось народом земель і територій не існує. Кожному етносу відведений певний історичний термін, в межах якого територія його проживання може і змінитися».

Л. М. Гумільов «Ритми Євразії: епохи і цивілізації»

Біографічна довідка. Лев Миколайович Гумільов (1912–1992) — відомий радянський вчений-орієнталіст, доктор історичних і географічних наук, автор пасіонарної теорії етногенезу. Погляди Л. М. Гумільова на розвиток кочових народів середньовіччя є предметом жвавої дискусії та критики в наукових колах.

Кількісні зміни породили якісні зрушення в структурі східного суспільства, держави і культури. **Великі східні цивілізації (індо-буддійська, китайсько-конфуціанська, арабо-мусульманська) досягли цивілізаційної завершеності й досконалості, поділивши східний світ на чітко обмежені сфери впливу.**

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ

☛ Середньовічна епоха (V—XV ст.) — час значної культурної, економічної та технологічної переваги Сходу над Західною Європою. Східні народи мали й повною мірою реалізували історичну й природно-кліматичну фору у своєму розвитку, значно випередивши країни Європи. Протягом I тис. н. е. багато країн Сходу (Китай, Індія, мусульманські держави) зробили помітний ривок у розвитку продуктивних сил. Наприклад, на початку XV ст. китайські імператори організували небачені за масштабами морські експедиції. Китайський флот відвідав Індонезію, Філіппіни, Індію, Східну Африку. Флотилія складалася з 62 кораблів з чисельністю екіпажів понад 18 тисяч осіб. Наприкінці того ж століття Васко да Гама дістався берегів Індії на чотирьох кораблях з 200-ми людьми на борту. Більшість технічних, технологічних, організаційних, культурних інновацій прийшли до Європи зі Сходу. Згадаймо: папір, порох, книгодрукування, явище магнетизму, водяне колесо, принципи містобудування, медицина тощо. У європейських країнах ці досягнення набули поширення лише через 300–500–1000 років після їхнього винаходу й застосування на Сході.

Американські фахівці досліджували рівень грамотності в різних регіонах світу в X ст. й отримали цікаві результати. Кількість грамотних людей: Китай — 20–30 %; Індія — 10–15 %; Єгипет і Сирія — 12 %; Європа — 1–3 %.

Водопідйомне колесо для подачі води
на рисові чеки (Китай XIV ст.)

Перевага Сходу над християнським світом була особливо помітна в інтелектуальних компонентах продуктивних сил, які спиралися на колосальний, накопичений століттями й тисячоліттями потенціал давньої культури. На думку багатьох фахівців, до кінця I тисячоліття рівень розвитку країн Сходу був удвічі вищим, ніж рівень християнської Європи (за винятком Візантії).

За іншими оцінками, з використанням своєрідного індексу розвитку (подушний ВВП, середня тривалість життя, грамотність населення), співвідношення Захід — Схід було 1 : 2,5. Перевага виявлялася не тільки в якості життя й здобутках цивілізації, але й у темпах культурного, цивілізованого розвитку й у зростанні

продуктивних сил. Однак остання колосальна міграція кочовиків у XIII ст. (монгольські завоювання) загальмувала поступальний рух східних спільнот. Китай, Індія, багато арабо-мусульманських країн (Аравія, Месопотамія, Сирія, Єгипет) у цей час переживали період стагнації та відносної депресії. Чому відносної? У 1000–1800 рр. населення Китаю, наприклад, збільшилося приблизно в 5 разів. Отже, збільшився споживчий і виробничий потенціал. У деяких випадках темпи розвитку східних спільнот значно сповільнилися, що дозволило західноєвропейській цивілізації поволи скоротити відставання, а після XV століття поступово обігнати Схід на шляху прогресивного розвитку.

- ✓ Для східної держави (деспотії) середньовічного періоду характерно *помітне переважання непродуктивних функцій над творчими функціями* (Китай, Індія, держави Афразії). Багато в чому така особливість розвитку проковувалась численними вторгненнями завойовників і встановленням чужорідних династій. Це підривало високопродуктивні сили суспільства, сприяло складанню хижацьких, паразитичних режимів.

Податкові вилучення в юаньському, мінському й циньському Китаї (XIII—XVIII ст.), в Делійському султанаті, Могольській Індії, Сефевідському Ірані, Османській Туреччині досягали часом 40–50 % зібраного врожаю. За розрахунками О. Г. Большакова в XI—XIII ст. у Єгипті й Сирії у селян-общинників відчувалося 25 % виробленого сільськогосподарського продукту, у орендарів — 62 %, у здольщиків — 82 %.

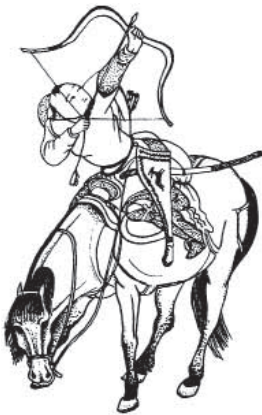
Східні деспоти привласнювали собі до 20 % національного продукту. Згадаймо, що римські імператори в часи розквіту держави або англійські монархи епохи абсолютизму володіли лише 5–7 % національного продукту. *Паразитизм правителів*, прагнення збільшити й зберегти багатства консервували застарілі порядки й суспільні відносини, гальмували приватну ініціативу.

Зростав потенціал військового та ідеологічного впливу на підданих і сусідів. Величезні кошти спрямовувалися на утримання військово-бюрократичних і адміністративно-силових структур. Дослідження показують, що військові витрати східних режимів часом сягали 25 % валового національного продукту. Інакше кажучи, чверть усього працездатного населення країни обслуговувала потреби армії. Якщо звернутися до історичної ретроспективи, ми отримаємо виразні дані для порівняння.

Військові витрати:

Афіни часів Пелопонеської війни	— 5–6 %
Римська імперія епохи Августа	— 2–3 %
Домінат Діоклетіана (армія 650 тис.)	— 8–12 %
Середньовічні держави Західної Європи	— 5–10 %

- ☞ *Середньовічний період історії Сходу не став винятком у плані жорстоких кліматичних, екологічних і соціальних потрясінь.*
- ☞ Засухи, повені, землетруси, тайфуни, цунамі — дуже помітно відбивалися на темпах соціально-економічного розвитку країн. Впливав і періодичний наступ пустелі, ефективною перепони якому на тому рівні продуктивних сил не було.
- ☞ У тропіках і субтропіках лютували *пандемії*. Малярія, шистосоматоз, холера, чума. Розмах епідемій був значнішим, ніж у Європі, оскільки не існувало постійно діючих і ефективних карантинних і санітарних кордонів, подібних до тих, що періодично організовувалися в Європі. Наприклад, відома чума «чорна смерть» XIV ст. прийшла до Європи крутим маршрутом: Китай — Центральна Азія — Золота Орда — Крим (Кафа) — Візантія — Генуя і далі скрізь. Пандемія згасла в лісах Московії. Грандіозна повінь 1332 р. вивела з ладу каналізаційні та іригаційні споруди багатьох китайських міст, що викликало масову міграцію шурів. Чума вразила монголів, дісталася до Золотої Орди, хан якої взяв в облогу Кафу. Великі металеві машини ординців перекидали чумних мерців через стіни фортеці. Рятуючись від чуми й ординців, генуезці тікали до Європи. Візантія зустрічала їх у морі з однією метою — спалити й потопити кораблі, але було вже пізно... Чума забрала сім мільйонів життів китайців та безліч мешканців Золотої Орди й Західної Європи.
- ☞ Численні *соціальні рухи, повстання й бунти* охоплювали великі території і тривали довгий час. Наприклад, селянська війна в Китаї IX ст. перетворилася на національну катастрофу, істотно й надовго підірвала продуктивні сили, економічний потенціал та обороноздатність країни.

Монгольський вершник

☞ Періодично різні території східних країн охоплював *голод*. При цьому ефективної системи допомоги голодуючим з боку держави створено не було. Тому періодичний голод, спровокований природними катаклізмами, державною безпорадністю або злочинною байдужістю, охоплював цілі країни й призводив до жахливих демографічних наслідків, масової міграції та соціальної напруги.

☞ Важливою специфічною рисою в середньовічній історії Сходу стали регулярні й численні *вторгнення завойовників-кочівників*, які призводили до величезних людських втрат. Наприклад, під час завоювання Північного Китаю монголами була знищена третина корінного населення країни

(близько 15 млн чоловік). Маньчжурська навала скоротила населення Китаю на 1/6 частину.

Отже, *згадані особливості й характерні риси дозволяють виділити середньовіччя як самоцінний і самостійний етап в історичному розвитку східних цивілізацій.*

3. Розвиток сходознавства в Україні.

Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942).

Андрій Петрович Ковалевський (1895–1969)

Сходознавство як галузь історичної науки в Україні довгий час розвивалося в рамках процесів, характерних для Російської імперії в цілому. Інтерес до східних старожитностей у нашій країні був завжди стійким і глибоким, що певною мірою, пояснюється щоденним контактом зі східними реаліями, насамперед в південних районах України. Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. на місці конфронтації та протистояння зі Сходом (Османська імперія, Кримське ханство, Ногайська орда) поступово виникає науковий інтерес до східних країн і народів.

У XVIII ст. в окремих осередках культури й освіти українських земель, а також серед просвітителів-одинаків поступово *накопичується інформація* про східний світ. Наприклад, бібліотека Харківського колегіуму поповнилася виданнями, що містили чималі на той час відомості про історію та географію азійських та африканських країн. Східні мотиви виразно відчуваються у творчості «мандрівного університету Слобожанщини» — *Г. С. Сковороди (1722–1794).*

Створення Харківського імператорського університету стало серйозним імпульсом до вивчення країн Сходу. Перший університетський Статут 1804 р. передбачав викладання в університеті давньоєврейської й арабської мов, а також створення спеціальної кафедри. Першими університетськими сходознавцями були німецькі професори Й. Барендт і Х. Роммель.

Якісний прорив у вивченні Сходу в Харкові стався з приходом до університету майбутнього академіка *Бориса Андрійовича Дорна (1805–1881)* — спеціаліста й знавця арабської, ефіопської та перської мов. Ним були закладені традиції глибокої уваги до вивчення східних мов, неодмінної умови й фундаменту орієнталістики. Помітний внесок у вивчення східних цивілізацій зробив відомий мистецтвознавець, археолог, фахівець у сфері християнського й мусульманського Сходу *Федір Іванович Шміт (1877–1937).* У 1908–1912 рр. він був ученим секретарем Російського археологічного інституту в Константинополі, а потім у 1912–1917 рр. — професором і деканом історико-філологічного факультету Харківського університету.

У другій половині XIX ст. зусиллями вчених Москви, Петербурга, Києва, Харкова, Одеси розгорнулося вивчення китайських, арабських, перських, тюркських письмових джерел, нумізматичних та археологічних старожитностей, що призвело до виникнення української орієнталістики.

Фундатором українського сходознавства став *Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942)*. Радянська історична енциклопедія подає його як сходознавця, історика, філолога, перекладача, поета й письменника — досить точна, хоча й дуже стисла характеристика видатного вченого й дуже складної за вдачею і життєвою долею людини.

Біографічна довідка А. Ю. Кримський народився в м. Володимир-Волинський у сім'ї вчителя. Його рід бере початок від біглого кримсько-татарського мулли, який в XVII ст. осів у Польщі й прийняв християнство. Навчався в гімназіях Острога та Києва. Закінчив спеціальні класи Лазаревського інституту східних мов у Москві, де був залишений для підготовки до професорського звання. 1896 р. А. Ю. Кримський закінчив також історико-філологічний факультет Московського університету. В 1896–1898 рр. удосконалював свої знання арабської мови в Лівані. У 1898–1918 рр. — професор Лазаревського інституту на кафедрі арабської мови і історії мусульманського Сходу. В 1917 р. був відряджений до окупованого російською армією турецького міста Трапезунд для організації охорони пам'яток старовини.

А. Ю. Кримський зробив безцінний внесок в українську філологічну науку. Він є автором основоположної праці «Українська грамати́ка» в 2-х томах (1907–1908). А. Ю. Кримський виступив з аргументованою критикою так званого етимологічного принципу правопису, якого дотримувалася значна частина львівських, буковинських та закарпатських видань. Він рішуче виступив на користь єдиної української орфографії з урахуванням насамперед мовної практики Наддніпрянської України.

Після Жовтневої революції повернувся до України. З 1918 р. завідував кафедрою Київського університету. Один з організаторів Української Академії Наук, її дійсний член (1918) і секретар (до 1928); очолював історико-філологічне відділення УАН (до 1929).

Автор понад 500 робіт, присвячених історії, літературі та культурі арабських країн, Ірану, Туреччини, Кримського ханства, Азербайджану.

У 20-ті рр. XX ст. на рідній українській землі А. Ю. Кримський повною мірою «розкрився» як блискучий оратор, наполегливий популяризатор науки, видатний вчений і педагог. За його ініціативою було створено сходознавчі підрозділи УАН: «Кабінет арабо-тюркської філології», «Тюркологічна комісія», «Жидівська (пізніше єврейська) історично-археографічна комісія». На цей період припадає розквіт його наукової, науково-педагогічної та літературної діяльності. До вершин його творчості (в деяких аспектах неперевершеної) належить робота «Історія Туреччини» (1924).

Перу А. Ю. Кримського належать також кілька фундаментальних досліджень з історії та літератури арабських країн, численні переклади праць видатних середньовічних письменників і вчених, таких як Омар Хайям, Сааді, Хафіз, Фірдоусі та інших.

У кінці 20 — початку 30-х рр. XX ст. в умовах зростання репресій були ліквідовані й розгромлені всі сходознавчі установи та історико-філологічне відділення УАН. А. Ю. Кримського було зміщено з усіх посад, і він на вісім років опинився в опалі й злиднях. Тільки в 1939 р. після приєднання Західної України до СРСР вченого відрядили до Львова як живе свідчення найвищого рівня «української радянської науки». Тут він познайомився з О. Прицаком, який став його останнім аспірантом.

70-річчя вченого було відзначено офіційними урочистостями. На початку 1941 р. А. Ю. Кримський був нагороджений орденом Трудового Червоного прапора, а вже в липні того ж року його звинуватили як члена вигаданої «Спілки визволення України». Восени А. Ю. Кримського вивезли в Казахстан, де в січні 1942 р. він помер у Кустанайській лікарні при в'язниці НКВС.

Наукові дослідження й літературні праці А. Ю. Кримського до цього дня не втратили своєї наукової актуальності й значення, про що свідчать сучасні перевидання його робіт в Україні, Росії, Азербайджані.

Відносно самостійний етап розвитку сходознавства в Україні почався, як це не парадоксально, з перемогою Радянської влади. У 1926 року в Харкові при Наркоматі освіти УСРР була створена *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС)*. У її складі працювали спеціальні комісії: тюркологічна, семітологічна, україно-турецьких відносин. Філії ВУНАС відкрилися в Києві та Одесі. В Асоціації налічувалося понад 190 дійсних членів. Пізніше, на базі Асоціації був організований Вечірній технікум східних мов, а також Український науково-дослідний інститут Близького Сходу.

У 1927 і 1929 рр. ВУНАС провела два з'їзди сходознавців. Великий науковий резонанс мав II з'їзд, що відбувся в Харкові в листопаді 1929 року. Програмою з'їзду було заплановано понад сто доповідей вчених з Харкова, Києва, Одеси, Баку, Тбілісі, Москви, Ленінграда, Ашхабада, Душанбе.

Органом ВУНАС став журнал «*Східний світ*» (1927–1931; в 1930–1931 рр. Виходив під назвою «*Червоний Схід*»). З журналом співпрацювали видатні діячі вітчизняної науки В. П. Бузескул, А. Ю. Кримський, А. П. Ковалівський, П. Г. Ріттер, П. Г. Тичина та інші. 1931 р. журнал був ліквідований разом з Асоціацією (ВУНАС).

Одним з найбільш активних підрозділів асоціації був Харківський центр сходознавства, куди увійшло багато відомих учених колишнього імператорського університету. Найвидатнішою особистістю серед харківських орієнталістів слід визнати професора *Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969)*.

Біографічна довідка. А. П. Ковалівський народився в селі Розсохувате (нині Золочівський р-н) Харківської області в сім'ї знаменитого козацького роду Ковалівських. Його батько був відомим на Слобідській Україні просвітителем. Закінчив відділення арабської філології Лазаревського інституту східних мов, а також романо-германське відділення історико-філологічного факультету Харківського університету. 1922 р. вступив до аспірантури при кафедрі історії української культури, якою керував академік Д. І. Багалій. 1925 р. разом з П. Г. Ріттером і П. Г. Тичиною організував Харківське наукове товариство з вивчення Сходу. Працював відповідальним секретарем редколегії журналу «Східний світ». 1934 р. продовжив наукову діяльність у Ленінграді в Арабському кабінеті Інституту сходознавства АН СРСР, яким у той час керував видатний арабіст І. Ю. Крачковський. 1938 р. А. П. Ковалівський був заарештований і засуджений до 5 років таборів. 1943 р. повернувся до науково-викладацької роботи. З 1948 р. працював у Харківському університеті.

А. П. Ковалівський володів більш ніж 20 іноземними мовами, був одним з найосвіченіших людей свого часу. Його різнопланова наукова та викладацька діяльність багато в чому була пов'язана з Харківським державним університетом. Тут він закінчив докторську дисертацію, присвячену арабському мандрівникові, історичу й географу Ібн Фадлану. Дисертація була блискуче захищена 1951 р. на засіданні Вченої ради Інституту сходознавства АН СРСР. «Книга Ахмеда Ібн Фадлана про подорож на Волгу в 921–922 рр.» (Харків, 1956) стала вершиною наукової творчості А. П. Ковалівського. Ця монументальна праця, безумовно, зробила його класиком вітчизняного сходознавства. До сьогодення цього дня цей переклад книги Ібн Фадлана російською мовою серед арабістів вважається зразковим. На жаль, обставини життя вченого й цілком свідомо політика влади не дозволили А. П. Ковалівському зберегти наукову школу середньовічної орієнталістики в Харкові.

Після здобуття незалежності 1991 р. почалася робота із відродження самостійного українського сходознавства. Зусиллями Омеляна Йосиповича Пріцака (1919–2006) при НАН України в Києві було створено Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського, який він очолював до 1999 року.

1998 р. відновилося видання журналу «Східний світ. *The World of the Orient*».

Основні зусилля наукових досліджень у сучасному українському сходознавстві спрямовані на вивчення історії, філософії, релігії й літератури країн Сходу, соціально-економічного розвитку східних регіонів, а також вивчення історії українського сходознавства (спадщина А. Ю. Кримського, П. Г. Ріттера, Ю. І. Кулаковського, А. П. Ковалівського та інших).

Завдання й запитання

1. Поясніть, у чому полягає особливість встановлення періодизації та хронологічних меж середньовічної історії країн Сходу?
2. Охарактеризуйте запропонований у підручнику варіант періодизації східного середньовіччя.
3. Які особливості історичного розвитку країн Сходу в Середні віки принципово відмінні від історичних процесів, що спостерігались у цей час у європейських країнах?
4. Які специфічні риси історичного розвитку країн Сходу в Середні віки мають певні аналогії із розвитком країн західної християнської цивілізації?
5. Охарактеризуйте розвиток сходознавства в Україні в радянські часи.
6. Складіть розгорнутий план реферату «Життєвий шлях і творчість А. Ю. Кримського й А. П. Ковалівського: спільне та особливе».

Література

- Авербух С. И.* Андрей Петрович Ковалевский — исследователь путешествия Ибн Фадлана на Волгу / С. И. Авербух // Страны и народы Востока. Санкт-Петербург, 1994. Вып. 18. С. 161–172.
- Агатангел Кримський.* Нариси життя і творчості / Інститут сходознавства НАН України. Київ : Стилос, 2006. 564 с.
- Баладин Р. К., Бондарев Л. Г.* Природа и цивилизация / Р. К. Баладин. Москва : Мысль, 1988. 391 с.
- Гурницький К. И.* Агафангел Ефимович Крымский / К. И. Гурницький. Москва : Наука, 1980. 192 с.
- Зарин В. А.* Запад и Восток в мировой истории XIV—XIX вв. / В. А. Зарин. Москва : Мысль, 1991. 261 с.
- Клименко В. В.* Климат и история в средние века / В. В. Клименко // Восток (Oriens). 2003. № 1. С. 4–41.
- Кримський А. Ю.* Бібліографічний покажчик / упоряд. О. Д. Василюк, Ю. М. Кочубей. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2016. 276 с.
- Кримський А. Ю.* Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. Київ : Стилос. Т. I : Арабістика. 2007. 432 с.; Т. II : Тюркологія. 2007. 528 с.; Т. III : Тюркологія. 2010. 416 с.; Т. IV : Іраністика. 2008. 388 с.; Т. V : Тюркологія. 2010. 428 с.
- Крымский А. Е.* История мусульманства / А. Е. Крымский. Москва : Юрайт, 2019. 289 с.

- Ковалівський А. П.* Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII—XX віках / А. П. Ковалівський // Антологія літератур Сходу. Харків, 1962. С. 9–122.
- Конрад Н. И.* Запад и Восток / Н. И. Конрад. Москва : Наука, 1972. 496 с.
- Матвеева Л. В.* Нариси з історії сходознавства / Л. В. Матвеева. Київ : Сти-лос, 2008. 400 с.
- Митряєв А.* Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця Андрія Петровича Ковалівського / А. Митряєв // Східний світ. 1995–1996. № 6–7. С. 426–441.
- Пріцак О.* Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження / О. Пріцак // Східний світ. 1993. № 1. С. 11–26.
- Сходознавство і візантологія в Україні в іменах : біобібліографічний словник /* упоряд. Е. Г. Циганкова та ін. Київ : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. 260 с.
- Циганкова Е. Г.* Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1930) / Е. Г. Циганкова // Східний світ. 2006. № 1–2. С. 67–93.
- Циганкова Е. Г.* Сходознавчі установи в Україні (радянський період). Київ : Критика, 2007. 292 с.

РОЗДІЛ II ДАЛЕКОСХІДНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 3. Становлення китайської середньовічної цивілізації

1. «Серединна імперія»: природа й люди.
2. Основні віровчення середньовічного Китаю.
3. Династичні цикли історичного розвитку Китаю.
4. Епоха смуги III—VI століть.

Тим, хто тільки вчора малолітніми були дітьми,
Тим сьогодні, мій друг, побілила скроні сивина.
І терен росте в знаменитих покоях палацу,
На Великій терасі олені граються весь день.
Де царі і вельможі? — Лише час не знає кінця,
І на пилові стіни вечірня падає тінь.

Лі Бо (701-762) «За вином»

Грандіозність і велич китайсько-конфуціанської цивілізації пояснюють часте використання епітета «великий» щодо реалій історії та культури цієї стародавньої країни: «Велика китайська стіна», «Великий канал», «Велика гребля», «Великий керманіч» тощо. Другою характерною рисою Китаю була його «загадковість» і «незбагненність» для європейця.

Факхівець про Китай. «Тричина, через яку Захід вважає Китай "дивним", полягає в наступному: це єдина у світі цивілізація, де західна думка не мала значного впливу, і це єдиний регіон на землі, де ніколи не правила західна людина».

Чарльз Патрік Фіцджеральд «Історія Китаю»

Синологи пропонують кілька варіантів періодизації середньовічної історії Китаю. В основу цього курсу лекцій покладено простий і виразний

варіант вивчення китайської середньовічної історії, що складається з трьох великих епох:

<i>III—VII ст.</i>	—	раннє середньовіччя, становлення цивілізації;
<i>VII—XIII ст.</i>	—	розквіт китайсько-конфуціанської цивілізації;
<i>XIV—XVII ст.</i>	—	занепад китайської середньовічної цивілізації, час згасання й стагнації.

У середині цих трьох періодів зазвичай виділяють час правління китайських імператорських династій, що значною мірою полегшує розуміння історичних процесів у середньовічному Китаї.

1. «Серединна імперія»: природа й люди

Топконвічно китайськими землями, колискою великої китайської цивілізації є долини великих річок *Хуанхе* і *Янцзи*, відповідно п'яте і четверте місце в світовому рейтингу найбільших річок. Долини «Жовтої» і «Довгої» річок створювали всі необхідні умови для розвитку цивілізованого людського суспільства. Геополітичні особливості Китаю багато в чому визначили хід історичного розвитку країни в Середні віки:

- ☞ *відносна географічна ізоляція субконтиненту*. На заході Китай надійно «захищений» *Гімалаями* — найбільшою гірською системою світу. Південний кордон країни губився в непрохідних джунглях Індокитаю, а на сході омивався водами морів Тихого океану. *Велика Китайська стіна* за своєю суттю фіксувала північні кордони китайських володінь, стикаючись з безкрайніми просторами пустель і напівпустель, які були природним місцем існування численних кочових народів;
- ☞ *льосові долини повноводних річок зі щорічним розливом* вимагали створення розгалуженої іригаційної системи й розвитку на цій основі ефективної економіки. У величезній країні істотно різняться особливості кліматичних умов. Країна мусонів, Китай, отримує достатньо вологи завдяки дощам. Однак нерегулярність опадів ускладнює їх використання. Повені та посухи — два нещастя, які протягом усєї історії позначалися на житті китайців;
- ☞ у Середні віки *річкові системи стали головними торговельними артеріями країни*. Великий китайський канал поєднав їх у єдиний економічний комплекс, що успішно функціонував тільки в умовах великої централізованої держави;
- ☞ *«приборкання» розливів великих річок у Середні віки було можливим за наявності потужної деспотичної держави*. Створення ефективної іригаційної системи вимагало колосальних зусиль і перетворилося на глобальну задачу селянських общин і пануючих над ними правителів;
- ☞ *природа Китаю характеризується надзвичайним багатством надр, дивною різноманітністю флори й фауни*. Величезну роль у житті китайців

у Середні віки відіграло море й морепродукти, які складали вагому частину щоденного раціону значної частини населення країни;

- ✓ у Середні віки відбувався сильний антропогенний вплив на природу Китаю. Наприклад, дослідження палеоботаніків показують, що ще в середині I тис. н. е. долина річки Янцзи була вкрита непрохідними джунглями. Карти XII ст. свідчать про катастрофічні масштаби скорочення лісових масивів у північній частині країни напередодні монгольського завоювання. Зникнення лісів призвело до швидкої ерозії ґрунтів і сприяло виникненню такої екологічної проблеми як згубні зміни русла Хуанхе — «річки тисячі лих».

Основою економіки країни було багатогалузеве й високопродуктивне сільське господарство. З V ст. в Китаї поширюється рис як основна зернова культура, і невдовзі китайці у виробництві рису перевершують індійців, які вивели рис як культурну рослину. «А ви вже поїли рису?» — традиційне привітання китайців. Однак цивілізація середньовічного Китаю відома також своїми досягненнями в городництві, скотарстві. Китайці здавна славилися як віртуозні ремісники й енергійні торговці.

Одна з поширених самоназв китайського середньовічного народу — «хань». Синологи часто підкреслюють просту, але дуже важливу особливість китайської історії: «У Китаї завжди жили китайці». Ця обставина багато в чому зумовила дивовижну життєстійкість китайської цивілізації.

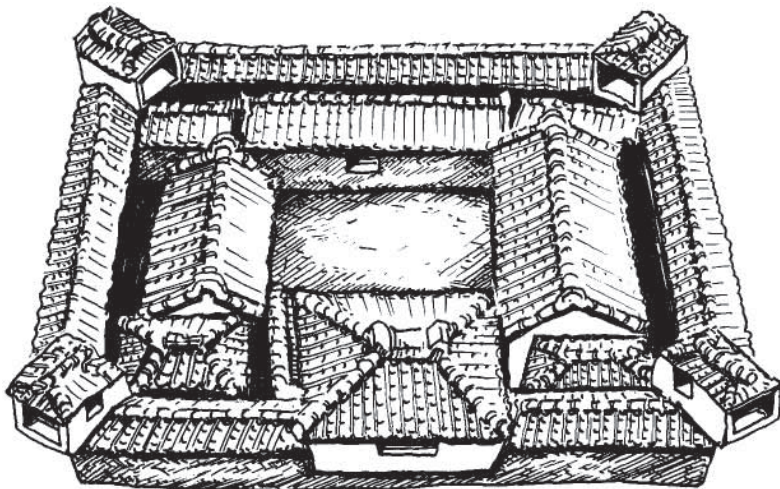
Китайці — це результат змішування багатьох етносів, що опинилися в сфері розвитку надзвичайно потужної китайської цивілізації. Антропологі серед китайців виділяють представників двох основних гілок монголоїдної раси: тихоокеанської (північ країни) й південно-азіатської (південь). Втім, населення Великого Китаю в усі часи було багатонаціональним.

Сентенція. «Ти, мабуть, знаєш, що в Китаї всі жителі китайці, і навіть імператор — китаєць».

Г.-К. Андерсен «Соловій»

Велика кількість діалектів часом створювала проблеми в спілкуванні між жителями величезної країни. Тому *етнічно-цементуючим елементом китайського етносу стала писемність*. Китайське ієрогліфічне письмо, консервативне й стабільне, що постійно розвивається, об'єднувало китайців і забезпечувало необхідний рівень комунікації та культури.

Неповторність буття й виняткова потужність культури неминуче породили ідею переваги китайців над іншими народами, що виразно відбилася в назві країни й держави Чжун-Го — «Середина держава». Перевага й панування Тянь ся — «Піднебесної імперії» над іншими народами варварів не ставилися під сумнів навіть у найгірші часи історії Китаю. В офіційній китайській історіографії й сьогодні домінує теорія про те, що

Глиняна модель садиби глави «сильного дому» III ст.

Серединна держава не може бути частиною іншої держави, що завоювала її, а просто відбувається зміна династій у самому Китаї (кіданської Ляо, чжурчженської Цзінь, монгольської Юань, маньчжурської Цин).

На початку нашої ери імперія *Хань* (206 р. до н. е. — 220 р. н. е.) не поступалася, а за багатьма параметрами перевершувала в цивілізованому розвитку свою сучасницю — Римську імперію епохи принципату.

Довідка

	<u>Китай</u>	<u>Рим</u>
Подошній ВНП (ум. одиниць)	440	400
Рівень урбанізації	12 %	10 %
Урожайність	10 ц/га	8 ц/га
Тривалість життя	28 років	26 років

Середньовічна китайська держава з високим рівнем бюрократизації та централізації завжди прагнула знати досить точну кількість платників податків. Дані переписів населення, що періодично проводилися, збереглися до наших днів.

1 р. н. е.	—	56 млн
609 р.	—	54 млн
1207 р.	—	100 млн
1652 р.	—	73 млн

Висновки напрошуються самі собою: *величезна країна в Середні віки пережила дуже непросту, бурхливу історію.*

Для китайців завжди були характерні високий рівень історичного знання й самосвідомості, шанобливе ставлення до реальної влади й сили, висока дисципліна, повага до старших, ввічливість. У середньовічному Китаї суворо дотримувалися традиції написання династичних історій, що створювалися придворними вченими під контролем імператорського двору. Офіційне визнання ці праці отримували вже після падіння попередньої династії. У поданні освічених людей історія завжди виступала як кращий вихователь.

2. Основні вірвчення середньовічного Китаю

Найважливішою рисою релігійного життя середньовічного Китаю був **синкретизм** (змішання, злиття) на основі співіснування трьох навчань: конфуціанства, релігійного даосизму й китайського буддизму. Необхідно підкреслити, що жодне вчення в цій середньовічній країні в чистому вигляді не функціонувало.

Конфуціанство. Засновником вчення був **Кун Фу-цзи** («Великий учитель Кун», 551–479 рр. до н. е.) — «учитель і приклад для 10 тисяч поколінь». Він сформулював етико-філософське вчення про ритуал і державу, що багато в чому визначило основні параметри китайської цивілізації. Після смерті Конфуцій був обожнений, поступово склався його культ. 555 року вийшов імператорський указ, що велів на честь мудреця будувати храми в кожному місті й регулярно проводити жертвоприношення. Отже, в Середні віки держава стала верховним релігійним інститутом. Не випадково конфуціанство, що завжди укріплювало централізовану деспотичну державу, часто називають «*релігією порядку*».

∇ Одним з стрижнів конфуціанства стало вчення про «шляхетного, істинного мужа» — *цзюнь-цзи*, основними якостями якого проголошувалося таке:

І — почуття високого обов'язку;

Жень — гуманність, радісна любов до всього живого (включно із людиною), не розрахована на винагороду;

Лі — правила, норми, принципи взаємовідносин між людьми;

Сяо — принцип синівської шанобливості.

- ∇ Ідея самовдосконалення, за допомогою якої необхідно налагодити належні стосунки в родині. «*Нехай батько буде батьком, а син сином*».
- ∇ Держава — велика родина, і в державному управлінні повинні діяти ті ж принципи: *І, Жень, Лі, Сяо*.
- ∇ Ідея розумного управління країною освіченим правителем, що створює етично бездоганне й соціально гармонійне суспільство. «*Доля правителя — бути добродішним, доля простих людей — займатися фізичною працею*».

▽ Суспільство природним чином поділялося на «верхи» й «низи». В одній з канонічних книг конфуціанства «Шу цзін» проголошується така ідея-принцип: *«щоб досягти рівності, потрібна нерівність»*.

Ідеї, розроблені й проголошені Конфуцієм, розвивалися його численними послідовниками. Багато з ідей мудреця були вихолощені в Середні віки і пристосовані до реалій китайського суспільства того часу. Конфуціанські погляди та ідеї утримали провідні позиції в розбудові держави, дипломатії, освіті, теорії військового мистецтва.

Релігійний даосизм. Засновником цього етико-релігійного вчення був мудрець **Лао-цзи**, що жив на рубежі IV—III ст. н. е. У Середні віки даосизм оформився як організований громадський рух. «Дао» — цілісність життя, шлях життя, наявний у всьому, непередаваний словами й непізнаваний розумом. Основним принципом поведінки послідовників ідеї Дао було *«недіяння»* й безмежне самовдосконалення. *Недіяння* — відмова від цілеспрямованої діяльності, що суперечить природному світопорядку.

Важливими складовими даосизму є культ неба і святих мудреців; визнання царства демонів (пекло) й небес, які населені божествами (рай), а також вчення про «вічне» життя. Безсмертя досягається «харчуванням духу». Тіло — житло духів, скупчення божественних сил. Тілесним духам відповідає сувора ієрархія духів на небесах. Вони ведуть суворий облік добрих і поганих справ та визначають термін життя людини. «Харчування тіла» — найсуворіша дієта, система дихальних вправ і гімнастики. Ідеальною їжею даоських мудреців вважалася власна слина і вдихання ефіру роси.

У даосизмі виділяють дві течії: *народну* й *аристократична*. Для народної течії характерне вчення про Західний Рай, де мешкає справедлива й мудра Ненароджена Мати *Сіванму* (прародителька). Серед даосів цього напрямку переважали ідеї рівності, справедливості, зрівняльності. Носіями народних ідей Дао виступали всілякі віщуни, заклинателі, лікарі та інший соціальний андеграунд. Часто-густо секти даосів були організаторами соціальних рухів і повстань.

Аристократів, інтелектуальну еліту в Дао приваблювали ідеї простоти й природності, що давали широкі можливості для свободи самовираження, які виводили людину за суворі рамки конфуціанства. Серед даосів-аристократів були поширені медитація, алхімія, різноманітні дихальні вправи. Даосизм стимулював заняття хімією, біологією, мінералогією. Значна кількість видатних досягнень китайської цивілізації (порох, шовк, фарфор, компас) з'явилися в лабораторіях даоських мудреців.

Даосизм був і є досить демократичним віровченням, що живило своє коріння в найдавніших народних віруваннях. У середньовіччі даосизм був нерозривно пов'язаний з повсякденним життям китайця й духовною культурою

країни. У Середні віки на зміну ідеї безсмертя приходить культ довголіття, багатодітності, багатства й благополуччя.

У VII—VIII ст. виникають перші монастирі даосів і з часом створюється широка мережа даоських монастирів. Деякі імператори вирушали туди з метою отримати рецепти довголіття й молодості.

Дао мав великий пантеон божеств, що містив легендарних правителів, героїв, мудреців, основателів конфуціанства, історичних діячів, чарівників тощо.

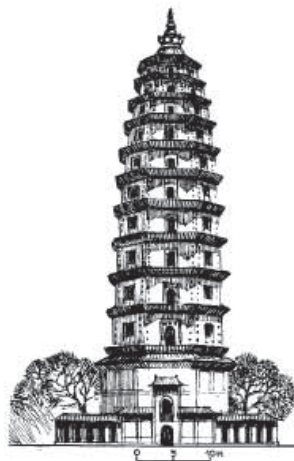
Китайський буддизм прийшов до України з Індії через Бірму в V ст. н. е. й отримав тут назву «*Махаяна*» («Широкий шлях порятунку») або «Велика колісниця»). Середньовічний китайський буддизм був м'якше, простіше порівняно з класичним індійським буддизмом епохи його становлення.

На думку буддистів, основою світобудови є рух *дхарм* — непізнаних і нематеріальних частинок. Дхарми з'єднуються і розпадаються. Кожна нова комбінація дхарм породжує нові форми життя. Це призводить до переродження душі та її перевтілення. Із новим народженням праведна душа перевтілюється в більш досконалу форму, посідаючи більш високе місце в соціальній ієрархії, і навпаки. Праведне життя зрештою призводить до припинення перевтілень і настає *нірвана*.

Досягти праведного життя можна тільки шляхом морального самовдосконалення. Страждання неминуче, смиренність необхідна, несправедливість з'ясовна. Але від усіх тягарів і позбавлень повсякденного життя можна відійти за рахунок самовдосконалення. Буддизм проголошував можливість душевного комфорту і спокою в найстрашніших, здавалося б, умовах навколишнього буття. Ідея рівності, закладена в буддизмі, приваблювала безліч прихильників цієї релігії, що досить швидко стала транснаціональною.

Народний даосизм і буддизм стали живильним середовищем виникнення безлічі сект і соціальних рухів.

Буддисти також створювали свої монастирі, які мали великий вплив у країні та швидко перетворилися на великі об'єкти ремесла, торгівлі, центри економічного та соціального життя. Зазвичай, при монастирях створювалися школи, притулки, лікарні, будувалися громадські лазні, що робило їх центрами тяжіння

Пагода Ляодіта (82 м)
у провінції Хебей. XI ст.

Пагода — вежоподібні багатоярусні споруди культового призначення у буддизмі та індуїзмі (бао-ту (кит.) — «вежа скарбів»). Пагоди відомі в країнах далекосхідних цивілізацій, Індії, а також в Індокитаї

соціально активних і знедолених людей. Тут можна було сховатися від жахів повсякденності середньовічного Китаю, присвятити себе самовдосконаленню. Буддійські монастирі часто ставали об'єктами переслідування влади, особливо у важкі часи, коли необхідно було поповнити казну. Ці об'єднання, подібно до середньовічних єврейських громад в Європі, неодноразово були жертвами сваволі уряду, що займався відвертим грабунком монастирського майна й багатств.

3. Династичні цикли історичного розвитку Китаю

Середньовічна історія великої країни є надзвичайно складним і важливим етапом розвитку китайської цивілізації в цілому. Історія Китаю цього часу рясніє драматичними колізіями, епохи розквіту й небаченого підйому економіки й культури чергуються з періодами занепаду, депресії, викликаними численними зовнішніми вторгненнями й суперечливими проблемами внутрішнього розвитку.

Наприклад, китайські фахівці виділяють в історії країни етапи «переродження й зміни» (Троецарство, Південні і Північні династії; П'ять династій, Сун і Юань, Цин) і етапи «зміцнення й розвитку» (Цинь і Хань, Сунь і Тан, Мін). Очевидно, що «зміцнення й розвиток» суспільства пов'язується в цій концепції з функціонуванням сильних централізованих держав.

Синологи підкреслюють, що історія середньовічного Китаю нагадує своєрідну синусоїду, коли періоди довготривалого стабільного розвитку централізованої держави змінювали часи короткочасної роздробленості і занепаду.

Династичний цикл розвитку Китаю може мати приблизно такий алгоритм.

Етап внутрішнього миру й зовнішньополітичної активності. Це час нормального функціонування суспільно-політичного організму й правління відповідно до конфуціанських законів. Основний виробник матеріальних благ — китайська сусідська община функціонує в межах *надільної системи*, коли землекористування й землеволодіння повністю контролюється державою. Держава зацікавлена в регулярному й стабільному зборі податків, тому намагається зберегти й зміцнити общину як соціальну корпорацію. Зокрема широко застосовувалася кругова порука у вигляді *п'ятидворків*, коли селянські господарства об'єднувалися за системою: 5 — 25 — 100. Старости кожного підрозділу забезпечували беззастережне виконання податкових зобов'язань силами всього п'ятидворку, а також відповідали за дотримання порядку та спокою.

Рядок документа. «...Новий указ установлював такий порядок: кожні п'ять сімей, які живуть в межах володінь государя, повинні складати бао. На чолі

бао повинен стояти староста. Кожні п'ять бао складають люй, кожні чотири люй складають цзу. У кожному з них повинні бути начальники».

«Історія династії Суй»

Земельний фонд країни складався з двох нерівних частин:

Мінь-тянь (народна) земля — общинні землі, де жили й працювали селянські громади, зобов'язані виплачувати ренту-податок до скарбниці й нести інші повинності.

Гуань-тянь — (казенні, службові) землі, що складала 15–20 % усього земельного фонду. Ці землі забезпечували утримання двору, вищої знаті, чиновництва на умовах тимчасового, умовного, службового володіння.

В ідеалі розподіл землі здійснювався на принципах «справедливості» й виробничих можливостей, в рівних частках.

Етап посилення внутрішньої напруженості й ослаблення зовнішньополітичної активності. Під час землеволодіння та землекористування неминує з'являються «сильні дома», які всіма правдами й неправдами захоплюють общинні, цілинні й державні землі. Процвітає підкуп та кумівство. Корупція роз'їдає налагоджений державний механізм. Великі території «йшли» з-під державного контролю. Значно скорочувалися податкові надходження, що призводило до послаблення центральної влади. Чиновна знать віртуозно обходила закони й ухилялася від сплати податків.

Рядок документа. «Володарі чиновних рангів і почесних титулів, а також [ті, кого визнавали] «шанобливим сином», «слухняним онуком», «вірним обов'язку чоловіком» і «цнотливою дружиною», також звільнялися від податків і трудових повинностей».

«Історія династії Сунь»

Зростає внутрішньополітична напруженість. Формуються два політичні угруповання: з одного боку, ставленики «сильних домів», чиновництво, яке перетворюється на феодалів, знать на місцях; з іншого боку, прихильники реформ, охоронці державних інтересів. Зростає соціальна активність широких народних мас, пригнічених все новими поборами, податками й повинностями. Державна деспотія досягає абсурдних, злочинних форм.

На цей період зазвичай припадає посилення активності сусідів-кочовиків.

Занепад і загибель династії. Зміна династій проходить в умовах важкої соціально-економічної та політичної кризи. Для Китаю характерні два варіанти розвитку подій.

✓ Потужна селянська війна, підтримана чиновниками-реформаторами конфуціанського типу. Проголошується ідея про те, що правляча династія втратила мандат Неба, тому її необхідно замінити. Унаслідок

кровопролитної запеклої боротьби до влади приходять «селянський» імператор, який засновує нову династію.

- ∇ Навала кочівників, підтримана прихильниками «сильних домів», усуває віджилий режим. У країні утверджується нова іноземна династія, яка досить швидко буде асимільована і в кінцевому підсумку стане китайською.

Кожна нова династія починала з роздачі земель (за рахунок тих, хто програв боротьбу) і вводила надільне землекористування, що найкраще відповідало деспотичному характеру влади. Починався новий цикл середньовічної історії Китаю. Зрозуміло, історична дійсність була незрівнянно багатша обставинами та особливостями, складніше й цікавіше поданої схеми. Однак ця схема дозволяє зрозуміти особливий алгоритм розвитку китайської середньовічної цивілізації.

4. Епоха смуту III—VI ст.

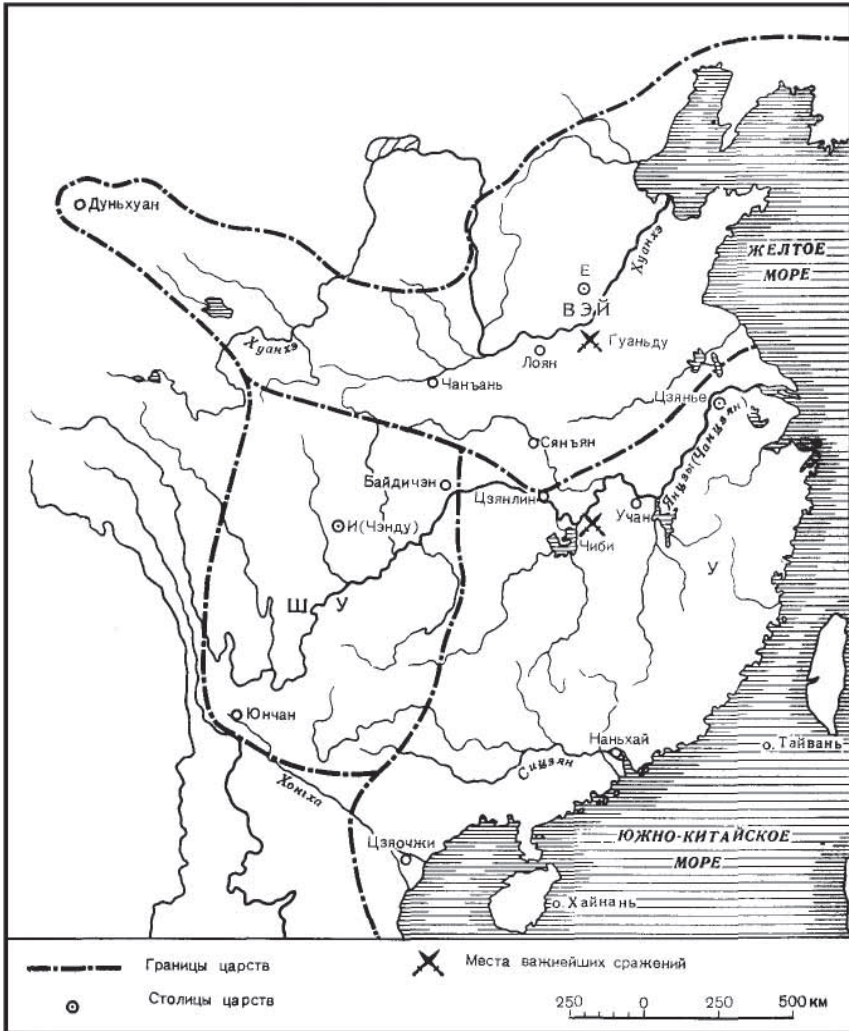
Падіння імперії Хань. На межі II—III ст. н. е. китайська імперія Хань переживала тяжку кризу.

- ∇ Занепад економічного життя країни був обумовлений масовим зубожінням селян і супроводжувався зниженням урожайності, натуралізацією життя міст, що посилювалося податковим пресом.
- ∇ Непомірний чиновно-бюрократичний апарат був роз'їдений корупцією та величезними непродуктивними витратами.
- ∇ Обстановку в країні загострювали інтриги при дворі, що не припинялися. Важливі позиції в імператорському палаці захопили євнухи, які обслуговували гарем і мали різноманітні важелі впливу на правителя. Вони знекровили державний організм, витіснили з нього чесних і талановитих чиновників-конфуціанців.
- ∇ Обстановку поглиблювала напруженість на північних і північно-західних кордонах країни. Агресивність кочівників доводилося стримувати численними дарами, що важким тягарем лягали на економіку держави.

Остаточний удар по режиму Хань завдав масовий народний рух, що увійшов в історію під назвою «Повстання жовтих пов'язок» (189–208 рр.). Повстання довго готувалося й очолювалось даоською сектою «Тай пін дао» («Шлях великої справедливості»). Під гаслом «Жовтого неба справедливості» керівники повстання підняли на боротьбу сотні тисяч людей. Потрібні були колосальні зусилля влади, щоб придушити народний рух. Однак розгром повстанців став «пірровою перемогою» режиму Хань.

Троєцарство (220–280). Останній імператор колись всесильної династії став слухняною маріонеткою в руках гвардійського офіцера Цао Цао, який

врешті решт захопив владу і 220 р. проголосив себе ваном. На руїнах імперії виникло царство *Вей*. Потім в південно-західних областях країни генерал Сунь Цюань створив царство *У*, а на південному сході склалося царство *Шу*. Так почався період, що увійшов в історію Китаю під назвою «Троєцарство».

Китай у період Троєцарства (III ст.)

(Крюков М. В. та інші. Китайский этнос на пороге средних веков... С. 14)

Період Вей, У і Шу поклав початок болючої та тривалої перехідної епохи в історії Китаю. Найбільш розвиненою державою залишалося північне царство Вей, де владу передавали один одному нащадки Цао Цао (Цао Пей, Цао Жуй, Цао Фан та інші). Протягом 60 років три держави вели нескінченні й безглузді за своєю жорстокістю війни в боротьбі за гегемонію в країні. Саме в цей час на перший план виходять військові функції держави, а сам період отримує ореол лицарського романтизму, особливо в романі «Троецарство», написаному в XIII ст. Мілітаризація супроводжувала всі аспекти життя країни. У царстві Вей пішли шляхом створення військових дворів і військових поселень, поєднавши несумісне: мирну працю хлібороба й військову справу. Це тим більш цікавий зигзаг в історії країни, оскільки військова кар'єра ніколи не була в пошани в бюрократичному Китаї.

Слід також підкреслити, що утворення двох царств на півдні країни сприяло подальшому освоєнню цього регіону Китаю.

Хитрий і підступний регент маленького Цао Мао Сим Чжао за допомогою талановитого генерала розгромив Шу. Потім полководець був ліквідований, а престол передали синові регента Симу Яню. Останній оголосив себе «Синоном Неба» й заснував нову династію *Цзінь*. Тільки 280 р. війська Вей розігнали вояцтво кривавого диктатора царства У, що умовно вважається початком короткого періоду в історії Китаю — династії Цзінь.

Цзінь (280–316). Спадщина у нового диктатора була незавидною. Країна була розорена й знесилена довгими війнами та усобицями. Сим Янь спробував провести рішучі реформи в державному й економічному житті. Першим кроком у цьому напрямку стала надільна система в землекористуванні. Однак послабити позиції місцевих князьків, які створили в «каламутній воді» роздробленості незалежні князівства й наділи, імператор не зміг. Постійні вторгнення кочівників, заколоти місцевих царьків призвели до швидкої загибелі династії Цзінь.

Хунський вершник. Китайське зображення

Нань Бей чао (Епоха південних і північних (варварських) царств) характеризується масовими вторгненнями кочівників, які перейшли від грабіжницьких походів до захоплення територій і створення своїх держав. Китай повною мірою відчув на собі всі «принади» Великого переселення народів. На початку IV ст. пройшли дві хвилі *гунів*, а за ними в кінці століття почалися вторгнення численних племен *сяньбі*. Вони підкорили найбільш розвинену північну частину

Китаю і створили свої держави, які, втім, носили суто китайські назви: Чжао, Лян, Янь, Цинь, Хань, Дай та інші. Китайські середньовічні історики називали цей період часом «Шістнадцяти царств п'яти північних племен».

Для цього періоду історії країни найбільш характерними є дві тенденції: — *варваризація* життя осілих китайців супроводжувалася розгулом свавілля й жорстокості, нескінченними війнами за території та поголовним винищенням політичних супротивників; масова еміграція китайців на південь країни послаблювала економіку півночі, але сприятливо позначалася на розвитку південних районів;

— *асиміляція* завойовників усією міццю китайської конфуціанської цивілізації. «Можна завоювати весь світ, сидючи на коні, але не можна керувати ним в такому положенні», — цей вислів радника Чингісхана Єлюй Чуцяя підходить періоду, про який ідеться.

До кінця VI ст. кочівники були асимільовані, політичні та економічні відмінності між північчю й півднем країни були пом'якшені. На порядку денному постало питання про об'єднання держави, до чого підштовхували економічні та політичні обставини. Виникли серйозні труднощі із використанням розгалуженої іригаційної системи. Економічні інтереси країни вимагали ліквідації внутрішніх кордонів. З політичної точки зору, особливу тривогу викликало зростання могутності сусіднього Тюркського каганату, буквально нависаючого на північно-західних кордонах Китаю.

З іншого боку, незважаючи на часту зміну династій, південь Китаю розвивався досить динамічно. Сюди, подалі від агресивних варварських сусідів, емігрували значні кола китайської аристократії, які принесли з собою високий рівень культури та освіти. На півдні країни вирости нові міста, значний поштовх у розвитку отримали ремесла та торгівля. Значно вирости досягнення в землеробстві. У долині Янзци селяни почали стабільно отримувати два врожаї на рік.

Усі ці обставини дозволили досить швидко об'єднати країну силою зброї. Рішучий воєначальник Ян Цзянь став засновником нової династії Суй.

Суй (581–618). Ця короткочасна династія стала своєрідною репетицією до реального об'єднання країни в нову імперію. Правителі Суй домоглися певної стабільності в країні та взяли курс на створення планової, повністю підпорядкованої державі економіки.

У найжахливіших формах і кривавими методами цю ідею спробував реалізувати запеклий деспот **Ян Гуан** (*Суй Ян-ді*; 604–617). У роки його правління була встановлена державна монополія на сіль і вино. Він зробив ремонт Великої Китайської стіни й здійснив будівництво *Великого Китайського каналу*, що поєднав річкові системи Хуанхе і Янзци в єдиний комплекс. Канал протяжністю в 2,5 тисячі кілометрів будували більше 5 мільйонів чоловік, з яких 2 мільйони загинули під час будівництва. Уздовж каналу були

Китай у другій половині VI ст.

(Крюков М. В. та інші. Китайский этнос на пороге средних веков... С. 37)

прокладені сухопутні дороги, засаджені алеями верб. Диктатор здійснив безславний похід до Кореї, де залишив велику частину свого війська.

Поетичним рядком.

Мій брат воював у Ляодуні.
 Він помер від голоду біля підніжжя зеленої гори.
 Сьогодні я тягну барки-дракони,
 тяжко працюю на дамбах Великого каналу.
 Настав голод — у нас мало їжі,
 а перед нами ще три тисячі лі.
 Скільки я ще проживу?

«Пісня бурлака імператора Ян Ді»

У найкоротші терміни була побудована занурена в розкіш нова столиця держави *Лоян*. Зі старої столиці Чанань за наказом Яна Гуана переселили 10 тисяч найбільш багатих сімей городян.

Божевілля та авантюри деспота дорого обійшлися країні. У багатому Китаї лютував голод, тюркюти відчували себе повновладними господарями на кордонах держави. У палаці не припинялися люті розправи над неугодовними чиновниками, яких звинувачували у всіх провалах. В умовах жаху, що панували в імператорських покоях, 617 р. наближені самі задушили кривавого деспота.

Так *завершився перехідний етап в історії середньовічного Китаю*.

Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте природно-кліматичні особливості, які впливали на розвиток середньовічної цивілізації Китаю.
2. Чи можна вважати конфуціанство офіційною релігією імператорського режиму, а даосизм і буддизм релігією народних мас, які знаходилися «в опозиції» до офіційних державних кіл?
3. Поясніть династичний цикл розвитку китайської держави в Середні віки.
4. Охарактеризуйте головні особливості взаємовідносин Китаю зі своїми північними та східними сусідами в часи Великого переселення народів.
5. Поясніть та висловіть своє ставлення до думки Рональда Рейгана: «*Китай — це не просто інша країна, це інша планета, на якій мешкають істоти абсолютно іншої раси, мотиви слів і вчинків яких підкоряються залізній багатотисячолітній логіці, що не має розумного пояснення для звичайної людини*».

Література

- Елисеєфф В., Елисеєфф Д.* Цивілізація класического Китаю / В. Елисеєфф; пер. с франц. Д. Лоевского. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. 640 с.
- История Китая* / под ред. А. В. Меликсетова. Москва : Изд-во МГУ, 1998. 691 с.
- Каменарович И.* Классический Китай / И. Каменарович. Москва : Вече, 2006. 416 с.
- Крюгер Р.* Китай. Полная история Поднебесной / Р. Крюгер; пер. с англ. Д. Воронина, Ю. Гольдберга. Москва : Эксмо, 2006. 448 с.
- Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В.* Китайский этнос на пороге средних веков / М. В. Крюков. Москва : Наука, 1979. 328 с.

- Кульпин Э. С.* Человек и природа в Китае / Э. С. Кульпин. Москва : Наука, 1990. 245 с.
- Малявин В. В.* Китайская цивилизация / В. В. Малявин. Москва : АСТ, 2000. 632 с.
- Материалы по экономической истории Китая в раннее средневековье /* пер. с кит. А. А. Бокщанина и Лин Кюньи. Москва : Наука, 1980. 256 с.
- Уинтл Д.* История Китая / Д. Уинтл; пер. с англ. М. Д. Гольдовской. Москва : АСТ ; Астрель, 2008. 288 с.
- Фицджеральд Ч. П.* Китай. Краткая история культуры / Ч. П. Фицджеральд; пер. с англ. Л. А. Калашниковой. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2004. 460 с.

§ 4. Середньовічний Китай в епоху розквіту

1. Епоха Тан (618–906) — час «радісного Китаю». Китайська держава епохи Тан.
2. Аграрні відносини й народні рухи в епоху династії Тан.
3. Середньовічне китайське місто.
4. Китай у період династії Сун (960–1279).

Вони поклялися відбити атаку варварів без пощади до себе.
П'ять тисяч їх полягли в татарських степах.
Шкода! Їхні кістки лежать на березі річки Уцзінь,
Але навесні вони все ще оживають у снах їхніх дружин.

Чжен Тао (IX–X). «Пісня Лунсі»

1. Епоха Тан (618–906) — час «радісного Китаю». Китайська держава епохи Тан

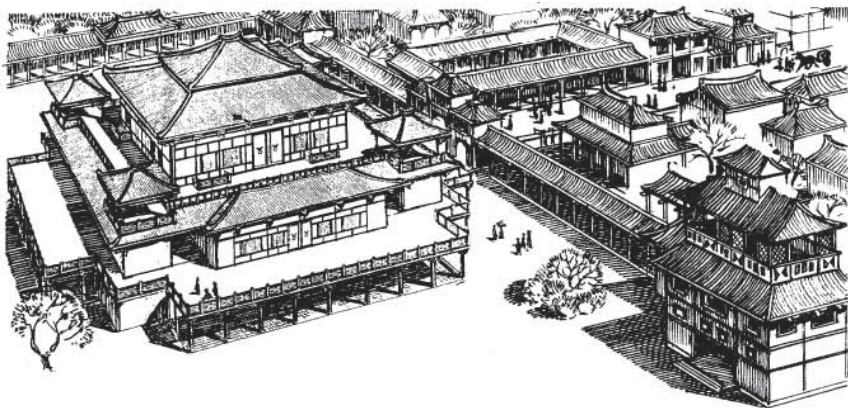
Династія Тан утвердилася на китайському троні після падіння деспотичного режиму Яна Гуана — останнього правителя короткочасної династії Сунь.

Епоха **Тан (618–906)** — час розквіту китайської середньовічної цивілізації, період найбільшої могутності китайської держави. Не випадково цей період в історії країни китайські історики назвали часом «радісного Китаю». Династія Тан правила Піднебесною імперією триста років. Імператори були мудрі, підступні й жорстокі, вельможі шляхетні, а жінки чарівні й звабливі.

Фундамент процвітання китайської держави Тан заклали імператори *Лі Юань* і його син *Лі Ши-Мінь* (тронне ім'я **Тай-цзун**, 627–649), що правили країною в першій половині VII століття.

Серед основних досягнень перших імператорів династії необхідно згадати таке:

- ✓ суворо придушені селянські повстання й рухи;
- ✓ публічно страчені найбільш одіозні фігури попереднього режиму, особливо казнокради;
- ✓ проведена великомасштабна амністія, здійснена лібералізація покарань, для ліквідації голоду були використані запаси зерна державного резерву;
- ✓ припинено коштовні будівництва, люди, які відбували повинності на цих будівництвах повернулися до селянської праці.

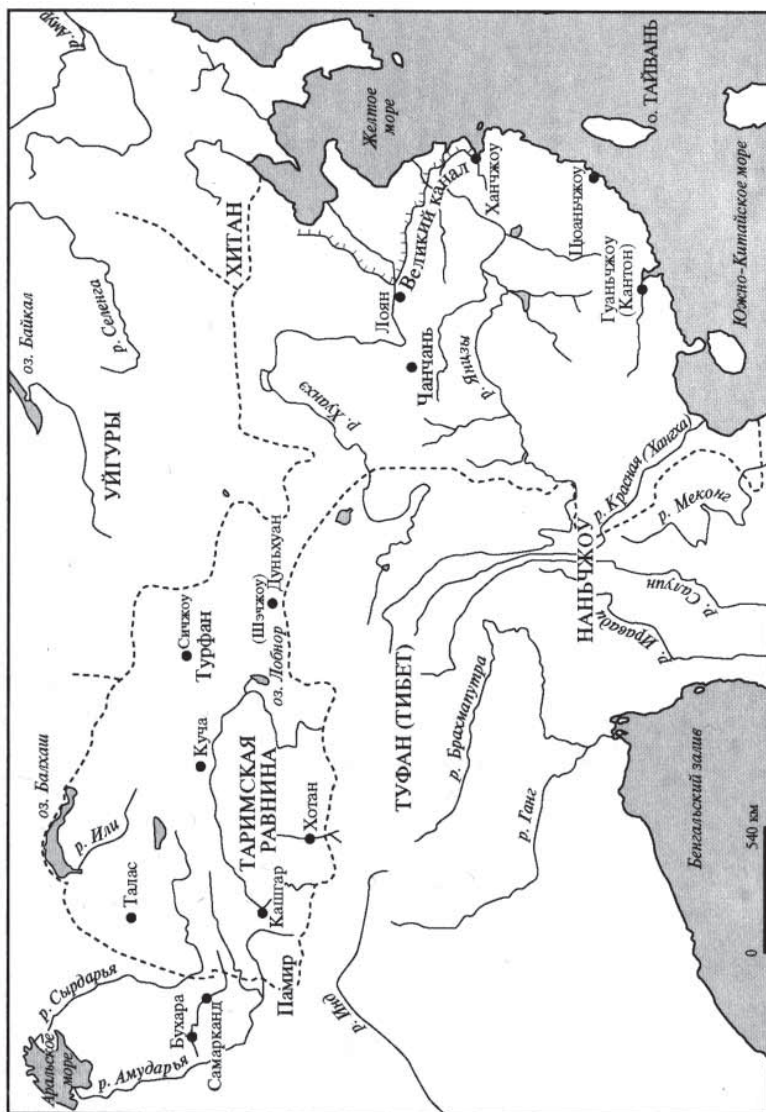

Чанань за часів династії Тан (реконструкція)

Загалом першим Танам вдалося закласти основи внутрішньополітичної стабільності, спрямувати країну шляхом поступального розвитку протягом перших 150 років правління династії.

Великих успіхів Тани досягли в боротьбі з головним зовнішньополітичним противником того часу — *Тюркським каганатом*. Серія рішучих військових операцій і походів зупинила експансію тюрків. Був захоплений у полон правитель каганату *Селім*. У такий спосіб землі, які довгий час перебували під владою кочовиків, опинилися у сфері впливу китайської держави. Якщо вірити китайським джерелам, 88 азійських народів визнали верховну владу Китаю над ними. Влада Танів розповсюдилася від Кореї до Каспійського моря. Під патронатом китайців виявилися такі багатющі центри Середньої Азії як *Самарканд*, *Бухара*, *Фергана*. Особливу роль для економіки й політичного впливу мав той факт, що китайці контролювали більшу частину трансконтинентального Великого шовкового шляху — торговельної артерії, що вела до Центральної, потім далі до Передньої Азії. Китайські армії дійшли до Кучара і 657 р. в союзі з уйгурами розгромили *Західний Тюркський каганат*. У великих населених пунктах уздовж Великого Шовкового шляху були розміщені китайські гарнізони. Китайська армія 751 р. навіть перейшла через Тянь-Шань в Середню Азію, але тут була зупинена й розбита арабами в *битві на р. Талас*.

В епоху династії Тан досягла завершеності складна система державного управління, окремі елементи якої виникли ще в попередні періоди. У Китаї склалася й досить ефективна адміністративно-бюрократична система управління величезною державою. За ступенем централізації та бюрократизації з державною системою Китаю могла змагатися лише Візантійська імперія ранньосередньовічного часу.

Імперія Тан у VIII ст.

(История человечества. Т. IV. ... С. 433)

На чолі держави й країни стояв *Син Неба* (тянь цзи), імператор (*хуанді*), влада якого не обмежувалася законами й передавалася у спадщину. При імператорі була *Державна рада*, що складалася з родичів і особливо довірених осіб.

Батько й син. Більше двадцяти років Тай-цзун наводив порядок у державі й передав владу своєму синові Гао-цзуну. Але, як це зазвичай буває в історії, син виявився не гідний слави батька. Слабкий і безвольний Гао-цзун перевершив свого великого батька тільки в розмірах поховальної споруди. Велична гробниця Цяньлін знаходиться приблизно в ста кілометрах на північний захід від Сіаня, стародавньої китайської столиці. Майстри-будівельники завалили вхід до гробниці гігантськими кам'яними блоками, а потім залили рідким металом. Цей похоронний комплекс перевершує всі розумні межі й вражає розмірами та величною монументальністю.

Виконавча влада здійснювалася *Управлінням відомств* (Шаншушен), до складу якого входили шість відомств (міністерств). Очолювали Управління відомств канцлери («лівий» і «правий»). «Лівий» канцлер (старший) безпосередньо відповідав за роботу відомств Чинів, Обрядів (Ритуалів), Податків. «Правий» канцлер стежив за діяльністю відомств: Воєнного, Покарень, Громадських робіт.

Безпосередній вихід на Сина Неба мав керівник *Юйшитай* — контрольно-ревізійної палати, що здійснювала нагляд за діяльністю будь-якого чиновника в країні.

Важливу роль у бюрократичній машині Танів виконувала *Палата Указів і Протокольна* (церемоніальна) палата. Юристи, які працювали в палаті Указів, підготували кілька фундаментальних кодексів законів, які регулювали й регламентували діяльність державних органів влади, а також усі складові суспільного й особистого життя китайців.

Принади жіночого правління. У 12 років юна, чарівна дівчина У Чжао стала наложницею похилого вже Тай-цзуна. Використовуючи весь свій шарм, вона зачарувала нового імператора, молодого, доброго й ледачого Гао-цзуна (650–683). Він одружився з нею. Так колишня коханка батька У Чжао перетворилася на дружину сина й імператрицю У Цзетянь. Поступово ця хитра жінка зосередила у своїх руках усю повноту влади й стала одноосібно керувати країною (684–705), безжально усуваючи всіх конкурентів, аж до власних дітей і онуків. Завдяки залізній волі У Цзетянь правила надзвичайно довго — 45 років, термін величезний не лише за китайськими, а й за світовими масштабами. В останні місяці свого життя імператриця тяжко захворіла. Тільки з цієї причини вона погодилася добровільно передати владу своєму синові Чжун-цзуну, який практично все життя перебував у ролі державного бранця. Сама ж імператриця пішла в монастир, де й померла у віці вісімдесяти одного року. Треба віддати належне У Цзетянь. Вона мала безумовний талант управління людьми. Це визнавали навіть її вороги. Саме це й дозволило їй створити прекрасно працюючий адміністративний апарат, що сприяло процвітанню гігантської імперії. Правління її сина Сюань-цзуна вважають «золотим віком» Танської династії.

Загальна кількість державних службовців (чиновників) у країні становила 1,5–2 % або близько одного мільйона чоловік.

У країні був установлений досить чіткий адміністративний поділ. Столиця країни — місто *Чанань*, перетворилося на величезний і прекрасний мегаполіс, що своєю розкішшю й благоустроєм затьмарював «світоч світу» Константинополь. Уся територія країни була розподілена на *провінції* (Дао, 10), *округи* (Чжоу, 358) й *повіти* (Сянь, 1551). Округи й повіти ділилися на три розряди залежно від кількості населення в них. Усі чиновники на місцях мали державну платню (земельну або натуральну) й призначалися з центру. Особливу роль у житті простих китайців відігравали начальники повітів, які мали всю повноту влади на місцях. Саме тому практикувалася ротация по горизонталі повітових начальників кожні три роки.

Державний устрій імперії закріплювало детально розроблене законодавство. 651 р. виробили кодекс «*Тан лін*», де фіксувалися штати всіх центральних і місцевих установ, порядок діловодства, а також повинності й обов'язки простого люду. У складеному до 653 р. кодексі «*Тан Люй шу і*» знайшла відображення найсуворіша регламентація, що державна влада намагалася поширити на всі аспекти суспільного й особистого життя населення і цим забезпечити стабільність порядок та ефективність управління.

Рядок документа. «Згодом, крім посад чиновників, створених спеціально (де чжи), існували й чиновники, прирівняні до регулярних (тун чжен юань). Зрештою, з'явилися такі чиновники, як «виконуючі обов'язки» (цзянь цзао), такі, що «виконують свої обов'язки в порядку накопичення» (цзянь), чиновники, що «тимчасово обіймають посаду» (шоу), чиновники — керівники посадами (пан), і чиновники, на яких була покладена посада (чжи). Жоден з цих чиновників не входив до спочатку створеного апарату [за вказівкою Тай-цзуна (626–649)]».

Оуян Сю (1007–1072) «Синь Тан шу» (Нова Танська історія)

Особлива увага приділялася підготовці висококваліфікованих кадрів. З перших століть нашої ери в країні поступово формується досить складна система державних іспитів (*кецзюй*), що давала можливість відбирати найбільш здібних і гідних людей для державної служби, яка в Китаї вважалася кращою кар'єрою для чоловіка. 604 р. встановлюються іспити на ступінь *цзиньши* («той, хто просунувся» або ж «видатний» чоловік). На початку періоду Тан існувало вже 8 різних за значущістю екзаменаційних ступенів. Наприкінці VII ст. подібні випробування були введені для тих, хто претендував не лише на цивільний чин, а й на військову посаду.

Іспити проходили в строго встановлені терміни (1 раз на 2–3 роки) на декількох рівнях: *повіт* — *округ* — *провінція* — *столиця* — *імператорський палац*. Екзаменаційні випробування проводилися в суворій ізоляції, анонімно. Від бажаючих отримати державну посаду вимагали досконалого

знання конфуціанства, уміння складати вірші, каліграфічної майстерності, глибоких знань з історії, літератури й філософії. Чим вище рівень іспиту, тим вище державна посада, яку могли запропонувати. В принципі, система державних іспитів створювала можливості для кар'єрного зростання обдарованих людей із простолюду. У цьому випадку талановитого хлопчика «штовхала вгору» громада або спонсор-покровитель. Можливості чиновника в Танському Китаї (9 рангів) були надзвичайно широкими. Система державних іспитів проіснувала аж до ХХ століття і досі вражає своєю здатністю до самореанімації в будь-яких соціальних і природних катаклізмах.

2. Аграрні відносини й народні рухи в епоху династії Тан

Основою, базисом економіки середньовічного Китаю було високопродуктивне, багатогалузеве сільське господарство. Головне місце в рільництві становили, зрозуміло, різноманітні зернові культури, серед яких переважали пшениця й рис. У сприятливі роки врожай рису досягав близько 900 кг на людину. Широко застосовувалися досить прогресивні системи землеробства, іригація, використання штучного поливу (водяні колеса). Китайські землероби досягли помітних успіхів у селекції рису. З VIII ст. землі Північного Китаю послідовно давали три врожаї на рік або дозволяли чергувати врожаї пшениці й проса. Хлібороби багатьох південних районів країни, завдяки прогресивному способу пересіву саджанців, стабільно збирали два, а то й три врожаї рису на рік. Великою популярністю в Центральному та Південному Китаї користувався сорт рису, що легко переносив посуху й рясно вкривав гористі схили. Він був середньої та низької якості, тому продавався за незначною ціною та був головним продуктом харчування простолюду.

Крім зернових культур у Китаї вирощували чай, цукрову тростину, бавовну, баштанні культури, виноград. На високому рівні розвитку знаходилося скотарство, проте ця галузь була віддана на відкуп залежним від «Піднебесної імперії» кочовим племенам. А втім, і самі китайці з успіхом розводили свиней, дрібну рогату худобу, домашню птицю тощо. Загалом скотарство в повному обсязі забезпечувало велику країну необхідними продуктами: шкірою, м'ясом, молоком, сиром тощо.

У Танському Китаї розвиток сільського господарства багато в чому визначався політикою влади. Першими імператорами династії була проведена досить ефективна *надільна реформа*, завданням якої було забезпечення країни податками й необхідними продуктами.

Кожному селянинові відводилася ділянка (наділ) на общинному полі розміром в 80 му для орного клину і 20 му для саду (один му = 0,05 га). Вдовам

надавалося 30 му землі, а людям похилого віку 40 му. Однак слід пам'ятати, що в Китаї були «тісні» райони, де зерновий клин значно скорочувався, а також такі регіони країни, де землю давали навіть на заміжніх жінок, рабів і волів. Вважається, що в середньому за країною наділ становив 36 му. Кожен наділ оподатковувався в 2 даня зерна (близько 2-х центнерів), обов'язковою була й двадцятиденна трудова повинність, а також промислова подать.

У рамках надільної системи отримували землі також знать і чиновництво, однак розміри їхніх володінь у сотні разів перевищували селянські ділянки.

Рядок документа. «Усі домоволодіння повинні бути розділені на дев'ять категорій відповідно до кількості належної їм власності... Ті, що живуть у містах, об'єднуються в квартали, ті, що живуть у сільській місцевості, об'єднуються в села. Усі люди в кожному адміністративному об'єднанні — селі, повіті, окрузі або поселенні — повинні всіляко прагнути розвивати один в одному кращі риси».

Лі Сю (X ст.) Класифікація домоволодінь

Селянські наділи вважалися тимчасовими й постійно перерозподілялися, у країні велися строгі реєстри та земельні кадастри. У реєстрі середини VIII ст. зареєстровано близько 8 200 000 дворів платників податків. Зберігалася система п'ятидворків. Старости цих податкових одиниць могли приймати чужинців.

У VII — першій половині VIII ст. надільна система повною мірою забезпечувала країну необхідними податковими надходженнями й продуктами харчування. Однак з часом негативні явища й недоліки системи призвели до зростання кризових явищ в економіці країни, соціально-політичної напруженості.

- ✓ Жорстка адміністративна регламентація стримувала приватну ініціативу, гальмувала розвиток країни.
- ✓ Збільшення чисельності населення, велика кількість утікачів і «сторонніх» людей, корупція та кумівство створили всі передумови для маніпулювання

Трудовий люд Китаю. З малюнку XIV ст.

землею. Багато ділянок землі на папері оформлювалися як цілинні, але фактично разом з селянами, які жили на цій землі, передавалися у власність «сильним домам». За підрахунками фахівців, у другій половині VIII ст. за допомогою маніпуляцій на місцях держава недоотримувала податків з 45–50 % земельного фонду країни.

- ☞ Правителі Танської династії обрали шлях збільшення податків, що призвело до масового руйнування селянських господарств.
- ☞ Об'єднання місцевої знаті, намісників і чиновників в регіональні соціально-політичні угруповання приводило до ослаблення центральної влади на місцях.

Початком поступового занепаду династії Тан став заколот, що 755 р. очолив генерал-губернатор, «великий генерал відважної кавалерії» *Ань Лушань* (755–757). Генералу варварського походження вдалося захопити обидві столиці — Чанань і Лоян — і принизливо розгромити імператорські війська. Імператор утік. Придушити заколот йому вдалося лише за допомогою найманих убивць. Останні вогнища бунту загасили тільки в 763 року. Заколот Ань Лушаня супроводжувався колосальними людськими втратами, руйнуваннями й стражданнями для простих людей. Але сила військових губернаторів — *цзедуші* — у провінціях залишилася досить помітною. На початку IX ст. їх налічувалося 48, і під їхнім контролем перебувало 295 округів і областей країни. Вони вели війни між собою та з центральним двором. Імператорська влада все більше слабшала.

Реформи, розпочаті «лівим» канцлером *Ян Янему* 780 р., передбачали запровадження деякої свободи в купівлі-продажу землі, установа прогресивного податку залежно від кількості та якості землі, і інші заходи, які привели лише до тимчасової стабілізації ситуації. Однак після смерті реформатора перетворення були згорнуті.

До початку IX століття обстановка в Китаї стрімко наближалася до соціального вибуху.

- ☞ Погіршилася зовнішньополітична ситуація, що пов'язана з активністю кочівників на північних кордонах країни. Військові зусилля, спрямовані проти агресії номадів, закінчилися провалом. Стримувати агресивність правителів сусідніх племен імператорам доводилося численними й обтяжливими дарами, що погіршувало й без того напружену ситуацію в економіці.
- ☞ В умовах постійного дефіциту коштів Тани обрали шлях псування монет, що неминуче призвело до інфляції.
- ☞ Різко загострилася внутрішньополітична боротьба між різними угрупованнями правлячої верхівки. Знову набрали могутності євнухи, які, використовуючи вплив на імператора, спробували скасувати державні іспити й змінити принципи формування державного апарату.

- ∇ Почалися гоніння на буддистських ченців. Закриття та розгін монастирів супроводжувалися конфіскацією їхнього майна.
- ∇ Страшна посуха середини IX ст. призвела до жахливого голоду й спровокувала початок масових народних виступів.

Так у Китаї почався третій етап династичного циклу.

У другій половині IX ст. в країні вибухнула *Селянська війна* величезної руйнівної сили, яку точніше називати Народною, враховуючи різноманітність соціальних верств, які взяли в ній участь. Масштаб соціального потрясіння дозволяє кваліфікувати його саме як «війну».

- ∇ Воєнні дії охопили значну територію Китаю.
- ∇ Війна була тривалою. Перші зіткнення почалися ще **840 р.**, а придушено рух було лише **884 року**.
- ∇ Повсталі висунули цілком конкретну програму — захоплення імператорської влади.
- ∇ У рух були втягнуті широкі й різноманітні соціальні угруповання (селянство, ремісники, городяни, чернь, декласовані елементи, контрабандисти, ренегати пануючого класу).

Характерні риси Народної війни в Китаї:

- стихійність і низький рівень організованості;
- створення масових армій, тривалі й далекі походи. Повсталі перетнули Китай з півночі на південь і навпаки;
- соціальна спрямованість руху. Повсталі виступали проти державного апарату в цілому й чиновництва як стану. Як і будь-який інший соціальний рух середньовіччя, народна війна часто перетворювалася на звичайний грабунок. Під час взяття Гуанчжоу були погромлені й розграбовані квартали перських і єврейських купців, які чинили шалений опір повстанцям.

На чолі руху став колишній контрабандист сіллю, досвідчений боєць, авантюрист, доволі освічена людина **Хуан Чао**. Він отримав титул «Великий полководець, який штурмує небо», «Великий полководець Піднебесної». У захоплену столицю в'їхав на золотій колісниці, в оточенні 500 «заслужених воїнів».

Рядок документа. «Трагнути пробитися до східної столиці, Хуан Чао особисто командував військами, які штурмували Жучжоу. Весь цей час «Син Неба», молодий і слабкий, перебував у великому страху й проливав рясні сльози...

Через кілька днів почався великий грабунок. Людей зв'язували, били батогами й захоплювали їхнє майно. Багатів роззувалий проганяли босими. Усіх затриманих чиновників убивали, підпалювали будинки, якщо не могли там нічого знайти, і всіх князів та знатних людей винищували».

Оуян Сю (1007-1072) «Синь Тан шу» (Нова Танська історія)

Придушити повстання режиму Танів вдалося тільки за допомогою кочівників. Уся країна зазнала небувалого розорення. **Повстання підірвало продуктивні сили країни, воно супроводжувалося колосальними соціальними потрясіннями й стражданнями людей. Економічне життя було підірвано остаточно, багато міст лежали в руїнах, в країні лютували голод і епідемії, правлячий режим перебував у стані агонії.**

Конання режиму, що супроводжувалося боротьбою клік і угруповань, тривало до **907 р.**, коли останній Танський імператор був повалений. До влади прийшов *Чжу Вень*, колишній полководець селянської армії Хуан Чао, який за свою зраду отримав титул «Двічі вірний», але все ж таки перейшов до урядового табору. Він проголосив себе «Сином Неба». Почався період «*П'яти династій і 10 царств*», настала пауза в династичному циклі китайської історії.

3. Середньовічне китайське місто

Той час, коли європейські міста перебували в запустінні й забутті, а більшість з них ще не з'явилися на карті, високорозвинена міська цивілізація Китаю отримала новий імпульс у своєму розвитку.

В основу містобудування в середньовічному Китаї було покладено принцип *лінійно-симетричного планування*. Передбачалось спорудження ідеально рівних вулиць, які перетиналися під прямим кутом. Принцип поквартальної забудови відповідав потребам адміністративної влади, оскільки житловий квартал перетворювався на добре контрольовану одиницю оподаткування. Багато вулиць мали свої внутрішні ворота, які в разі необхідності закривалися й дозволяли швидко схопити злочинця або припинити безлади.

Свідectво очевидця. «Усі міста побудовані на один манер: квадратом, будинки з добрими цегляними стінами, котрі вони обмазують тієї ж глиною, з якої роблять фарфор; із часом вона настільки твердне, що її неможливо розбити молотком... Дві великі широкі вулиці зазвичай перетинають місто навхрест, і вулиці ці настільки прямі, що хоч і тягнуться вони на всю довжину міста, яким би великим воно не було, з перехрестя незмінно бачиш усі четверо воріт».

Європейський мандрівник про Пекін (1639)

Орієнтація вулиць враховувала переважаючу в цьому регіоні «розу вітрів», з метою ефективного провітрювання міських кварталів і захисту житлових будинків від холодних атмосферних фронтів. Більшість китайських міст мала добре продуману систему каналізації та водопостачання, велика увага приділялася благоустрою, повсюдно зводилися великі площі,

парки та сквери. Споглядання природи є характерною особливістю естетичних потреб китайців. Тому в містах всіляко оберігали кожне деревце, кущик або галявину. У парковому господарстві використовувалися кращі працівники. Окрасою міст були палаци імператора й місцевої знаті, а також буддистські храми та святилища.

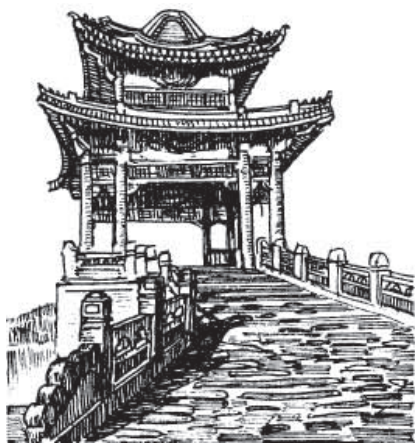
Силами міської влади споруджувалися вуличні бруківки, громадські лазні та фонтани, прибиралося сміття. Крім звичайного санітарного забезпечення в китайських містах влаштовувалися диспансери, притулки, богадільні і громадські лазні. Державні чиновники були зобов'язані раз на десять днів за спеціальною перепусткою безкоштовно відвідати лазню.

Столиця країни *Чанань* в епоху Тан досягала 9 км в довжину і 8 км в ширину. Вісім воріт з північного боку й ще по три з інших боків були споруджені в стінах, які височіли на утрамбованій землі, як це практикувалося здавна. Велика увага приділялася питанням фортифікації, обороноздатності міста в цілому.

За списками податкових реєстрів у столиці проживали близько двох мільйонів жителів. Тут були сусідами представники різних національностей: тюрки, уйгури, тохари, согдійці, араби, перси й індійці. Два базари — східний (більш вишуканий) і західний — налічували понад 200 торгових рядів, що склалися з низок маленьких спеціалізованих крамничок.

За рівнем урбанізації середньовічний Китай перевершував усі сучасні йому цивілізації. Чанань, Гуанчжоу, Лінань, Фучжоу, Ченду, Сучжоу, Ханчжоу — найбільші міста, населення яких перевищувало півмільйона чоловік. Деякі фахівці стверджують, що в багатьох містах Китаю реальне населення перевищувало мільйон мешканців. Наприклад, у *Кайфіні* 1100 р. було у 20 разів більше населення ніж у Парижі, який вже тоді в Європі вважався величезним містом. Китайське місто було осередком адміністративної влади. Тут розташовувалися окружні, повітові управи та інші державні установи.

Міста зводилися на найважливіших торгових артеріях країни й Азії в цілому. Китайські купці вели жваві торговельні операції з Індією, Степом, Середньою Азією, Візантією, Кореєю, Японією, арабським світом. На думку

*Альтанка на мосту
в пекінському парку І Хе Юань*

Марко Поло, в XIII ст. тільки в Гуанчжоу проживало понад 150 тисяч іноземних купців. Навіть з урахуванням звичайного для середньовіччя перебільшення, якщо додати до цього членів сімей, слуг, працівників і рабів, кількість дійсно виходить дуже вражаючою. У містах було зосереджено виробництво стратегічно важливої сировини й товарів: шовку, порцеляни, заліза, пороху тощо. Ці види виробництва перебували під контролем казенного ремесла.

У містах було зосереджене культурне життя Китаю. Тут розташовані найбільші бібліотеки, був зосереджений інтелектуальний потенціал країни.

За своїм соціальним складом населення китайського міста було досить строкатим. Тут постійно проживали представники державної адміністрації, численні чиновники різних відомств, знать, торговці, ремісники, інтелігенція, лікарі, віщунки, вантажники, слуги, раби, волоцюги, жебраки, повії. Життя міста жорстко регламентувалося. Особлива увага приділялася підтримці порядку, що контролювався кінною або пішою міською вартою. Уночі життя міста завмирало, ніхто з жителів (за винятком лікарів та духовенства) не мав права без особливого дозволу виходити зі своїх будинків. Порушення міських законів суворо каралося. Людину, яка покинула межі міста після заходу сонця, чекало нещадне покарання — 75 ударів бамбуковою палицею по п'ятах.

На перший погляд, існування середньовічного китайського городянина принципово не відрізнялося від життя європейця. Однак в організації міського буття, в статусі міст були дуже серйозні відмінності. Китайське місто не мало ніяких привілеїв, додаткових прав або гарантій. Жителі не відчували себе особливим станом. Вони платили єдині для всіх податки, виконували трудові повинності. Через особливості міського життя, контроль над сплатою податків був ще жорсткішим. У містах виникли торгові й ремісничі корпорації (так звані *хани*), проте вони розглядалися владою виключно як податкові одиниці, адміністративні функції яких здійснювали старости (*туан*). Зрозуміло, *жорстка централізація влади і регламентація міського життя стримували розвиток приватної ініціативи, були гальмом у прогресивному розвитку китайських міст*. Не випадково, рустифікація та натуралізація міського життя були досить частими явищами в середньовічній історії Китаю.

Точка зору фахівця. «Як завжди в Китаї, місто точно відображало державний порядок і тому повинно було нести на собі важкий тягар імператорського абсолютизму й марнославства. ... Тотальний бюрократичний контроль не дозволяв місту розвиватися як природному й самостійному організму. Система квартальної забудови перетворювала його на конгломерат роз'єднаних колективів, комунальне життя яких небагато чим відрізнялося від життя сільської громади».

В. В. Малявін «Китайський етнос в середні віки (VII—XIII ст.)»

Середньовічне китайське місто (династії Тан і Сун) відіграло помітну роль в економічному, політичному та культурному житті країни. Ми повинні розглядати китайські міста як центри адміністративної влади, економічного та культурного життя «Серединної імперії».

4. Китай у період Сун (960–1279)

Нова держава виникла в результаті розвалу держави-одноденки, що називають Пізня Чжоу (951–960).

Про створення нової династії 960 р. повідомив бойовий гвардійський офіцер Чжао Куан-інь (960–976). Це сталося в провінції Сунчжоу. З цього походить назва нової династії — **Сун** — на честь держави, що існувала тут у стародавні часи (XI ст. до н. е.). Гаслом свого правління новоявлений хуанді оголосив: «Спочатку Південь, потім Північ». Це гасло слід розуміти як необхідність розвитку південних районів країни, найбільш віддалених від неспокійних північних сусідів-кочівників.

Перші Суни зробили серію рішучих кроків, спрямованих на зміцнення централізованої держави й подолання кризи в країні. При цьому суни застосовували звичайні для середньовічного Китаю деспотичні заходи впливу.

- ☒ Буддійські ченці були оголошені державними підданими й, відповідно, податними людьми.
- ☒ Були збільшені податки на всі види діяльності.
- ☒ Уведена державна монополія на видобуток і реалізацію солі, залізної та мідної руди. Виникли великі казенні мануфактури, що дозволили в найкоротші терміни збільшити видобуток залізної руди в 12 разів, а мідної руди в 30 разів.

У внутрішньому житті держави й суспільства проводилася політика «зміцнення стовбура й ослаблення гілок»:

- у державному управлінні строго розмежовувалися адміністративні та військові функції, що перешкоджало концентрації влади на місцях в одних руках;
- проведені заходи, спрямовані на обмеження впливу місцевих князьків;
- кількісний склад армії був збільшений у кілька разів.

На час правління Сунів припадає спроба реформування системи в цілому. У XI ст. під час правління імператора Шень-цзуна канцлер Ван Аньши (1021–1086) провів радикальну реформу структури управління, спрямовану на зміцнення обороноздатності й фінансової системи Китаю.

- ☒ Насамперед уряд зробив спробу державного регулювання цін і торгівлі.
- ☒ Впорядковано оподаткування всього населення Китаю без винятку.
- ☒ Уведена загальна трудова повинність з можливістю відкупу.
- ☒ Створено державний резерв для кредитування селянських господарств.

Оцінки діяльності Ван Аньши дуже різняться: «великий політичний діяч» (історики компартії Китаю); «ліберал», «творець банків капіталістичного типу» (історики Заходу). На наш погляд, він, швидше за все, був просто твердим конфуціанцем, який вимагав від усіх верств населення поступитися частиною своїх доходів в ім'я загального благоденства. Після смерті реформатора всі перетворення швидко були зведені нанівець.

Є думка. «Ван Аньши задумав повну перебудову державної системи й реорганізував її відповідно до деяких принципів. <...> Завдяки їхньому поєднанню і строгості втілення в життя, вони привели до найрадикальнішого політичного перевороту, який коли-небудь знав Китай від правління Цинь Шихуана до зародження комунізму».

В. Єлісеєфф, Д. Єлісеєфф «Цивілізація класичного Китаю»

На початку XII ст. в житті країни спостерігаються явища, характерні для другого етапу династичного циклу. У правлячому класі в цей час зросли суперечності, які відображали процеси подальшої феодалізації та зростання приватно-феодального землеволодіння. Виникли кілька осей протистояння: цивільна й військова бюрократія; аристократія й нувориші; низи й верхи чиновництва.

Цей клубок протиріч погрожував вибухнути серйозною політичною кризою. Ситуація погіршувалася збільшенням активності народних мас, яких приваблювали гасла численних сект даосів і буддистів, що вимагали рівноправності й поліпшення життя під гаслом: «Усі люди брати!».

Становище країни ускладнювалося небаченою напругою на кордонах держави.

На північно-західних кордонах виникла протодержава тангутів **Сі Ся** (X—XI). На північно-східних кордонах зміцніла держава киданів **Ляо** (916—1125). Мляві спроби Сунів вирішити проблему військовим шляхом успіху не мали. Величезна кількість злитків срібла, золота й відрізів шовку щорічно йшли на підкуп і дари правителям зазначених держав, щоб стримати їх агресію в напрямку Китаю. Коли на півночі країни з'явилися численні протоманчжурські племена *чжурчженів*, Суни всіляко нацьковували їх на киданів і тангутів, вигодовуючи у такий спосіб своїх майбутніх ворогів. Удар чжурчженів на початку XII ст. Китай стримати не зміг. До 1115 р. чжурчжені захопили північний Китай, де заснували свою державу **Цзінь** (1115—1234), яка проіснувала аж до монгольської навали.

Чжурчжені розгромили Ляо, потім вдерлися в сунські межі й захопили *Кайфин*, імператор опинився в полоні у варварів.

Один з нащадків правлячого дому проголосив себе імператором, поклавши початок династії «**Південна Сун**» (1127—1279). Військове протистояння чжурчженів і китайців закінчилося мирною угодою. Кордон між двома державами був установлений за р. Хуанхе.

XI — початок XII ст. — час бурхливого розвитку південних районів Китаю. Прискореними темпами освоювалися нові землі в долині Янцзи, виникали нові міста. Південні суні вели різноманітну торгівлю практично з усім цивілізованим світом того часу. Тверда, стійка монета китайських правителів виконувала функцію міжнародної валюти. Столиця південних сунів *Чанчжоу*, за описом Марко Поло, була просто чудова. Однак поступальний розвиток Китаю було перервано монгольською навалою.

Завдання й запитання

1. Назвіть головні напрямки діяльності китайських імператорів династії Тан, спрямовані на зміцнення деспотичної держави та суспільства.
2. Прокоментуйте вислів, що приписують імператору Тай-цзуну: *«Імператор залежить від держави, а держава — від свого народу. Коли народ пригнічують, щоб змусити його служити правителю, це подібно до того, якби хто-небудь вирвав у себе шматок плоти, щоб наповнити власний шлунок. Шлунок буде ситим, але тіло — пораним. Правитель стане багатшим, але його держава залишиться зруйнованою».*
3. Охарактеризуйте головні особливості розвитку сільського господарства й аграрних відносин у середньовічному Китаї.
4. Поясніть, чому велике повстання під приводом Хуан Чао в IX ст. називають *Селянською війною*?
5. Чим середньовічне китайське місто відрізняється від міст Західної Європи того ж періоду?
6. Охарактеризуйте головні риси історичного розвитку Китаю в X—XIII ст.

Література

- Воробьев М. В.* Чжурчжэни и государство Цзинь / М. В. Воробьев. Москва : Гл. изд-во восточной литературы, 1975. 448 с.
- Искусство властвовать /* Ли Гоу. План обогащения государства. План усиления армии. План успокоения народа (XI в.) / пер. с кит. З. Г. Лапиной. Москва : Белые альвы, 2001. 288 с.
- Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В.* Китайский этнос в средние века (VII—XIII вв.) / М. В. Крюков. Москва : Наука, 1984. 336 с.
- Лапина З. Г.* Учение об управлении государством в средневековом Китае / З. Г. Лапина. Москва : Наука, 1985. 384 с.
- Стужина Э. П.* Китайский город XI—XIII вв.: экономическая и социальная жизнь / Э. П. Стужина. Москва : Наука, 1979. 408 с.

§ 5. Пізньосередньовічний Китай (епохи Юань і Мін)

1. Завоювання Китаю монголами (1210–1279) й династія Юань (1271–1368).
2. Соціально-економічний розвиток Піднебесної в епоху Мін (1368–1644).
3. «Відкриття Китаю» європейцями.
4. Рух за реформи й селянська війна в Китаї XVII століття.

Прибери роки раннього дитинства й старості,
І виявиться, що вік людини не такий вже довгий.
Але навіть у ньому є спека й мороз, біди й радощі.
Коли пройде середина осені, сонце стає не таким яскравим.
А коли весна перейде за квітень, квіти втрачають свою свіжість.
Тан Інь (1470–1523) «Пісня життя»

1. Монголи й династія Юань (1280–1368)

Наування монгольської династії Юань — один з найважчих періодів у багатомілітній історії Китаю. Монгольське завоювання держави тангутів *Сі Ся*, імперії чжурчженів *Цзінь* і *Південна Сун* розтягнулося на кілька десятиліть і згубно позначилося на стані країни. Зазвичай виділяють три великі етапи підкорення «Серединної імперії».

I етап (1209–1220). Підкорення північних районів чжурчженської держави *Цзінь*. 1215 р. монголи спалили місто Чжуду. Пізніше на цьому місці була побудована столиця загарбників *Даду* (кит.) або *Ханбалик* (монг.), що означає «Велика столиця» (зараз *Пекін*). Місто стало базою подальшої експансії в Північному Китаї.

II етап (1227–1234). Монголи розгромили державу тангутів *Сі Ся* й імперію чжурчженів *Цзінь*. Союзниками монголів були південно-китайські війська. Суни сподівалися за допомогою монголів знищити своїх давніх супротивників на північних кордонах Китаю, а потім «розібратися» з монголами.

III етап (1235–1279). Імперія *Південна Сун* чинила запеклий опір монголам. Наприклад, міста *Фаньчен* і *Сян'ян* близько п'яти (!) років витримували облогу завойовників. 1276 р. пала столиця *Сунів* місто *Лінань* (*Ханчжоу*). Був захоплений у полон імператор, але останні осередки опору були придушені лише 1279 року.

Фахівці вважають, що наприкінці XIII — першій половині XIV ст. склалася ситуація, коли постало питання про виживання та існування китайців як етносу.

✓ Монголи наполегливо перетворювали Північний Китай на неозоре пасовище. Було зруйновано понад 90 міст. Багато земель у долині *Хуанхе* знелюдніли.

Рядок документа. «Монгольський государ [Чингісхан], розділив 46 дивізій на три армії. Трьох синів своїх послав у напрямку хребта Тайхан на південь. Вони вчинили велике спустошення між містами Пін्यान і Тайюань. <...> Монгольський государ з сином Тулуем пішов середньою дорогою... і повернув з армією до Пекіну. <...> Ніхто не мав твердості захищатися, й міста під час першого прибуття військ здавалися. <...> А в провінціях Хубей, Хенань, Шаньдун на кілька тисяч лі простору майже всі жителі були перебиті. Золото й парчеві тканини, сини й дочки, воли й коні — все, подібно рогожі, згорнуто й вивезено. Будинки й хатини віддані вогню, міські стіни перетворені на руїни».

Си Ма-гуан. «Загальне коментоване зерцало для сприяння управлінню»

- ✓ Завоювання супроводжувалося жахливою ненажерливістю монголів. Було повністю знищено п'ять китайських прізвищ (близько 50 % населення). [Спеціалісти налічують понад 700 різних китайських прізвищ, але лише двадцять з них використовуються переважною частиною китайців народу: Ба, Ван, Лі, Фень, Ян]. У Північному Китаї населення скоротилося на 15 млн чоловік. Безжалісно знищувався всякий, хто чинив будь-який опір загарбникам.
- ✓ Підкорене населення було обкладене важкими податками, які посилювалися додатковими повинностями (візницькою, будівельною, поставальною). Китайці повинні були утримувати численні монгольські гарнізони, а також забезпечувати всім необхідним ханських послів, вельмож, неосяжну рідню, що мандрувала, тощо. Іноді збір податків передавався у відкуп купцям, зазвичай мусульманського походження. Наприклад, 1239 р. Абд-ар-Рахман отримав у відкуп збір податків у всьому Північному Китаї.
Режим монгольської династії Юань порушив системні основи китайської середньовічної цивілізації.
- ✓ Був суттєво порушений китайський політико-економічний устрій життя (знищено чиновництво, скасовані іспити, на деякий час завмерли торгівля й ремесло, землеробство опинилося в глибокому занепаді). Спостерігалася деградація північної частини країни в долині Хуанхе — колисці китайської цивілізації.
- ✓ Режим юанів мав відверто терористичний характер. Усе населення країни було поділене на чотири стани:
 - *монголи* (верхівка суспільства) — правителі, військова еліта;
 - *семужень* (іноземці) — верхівка адміністративного апарату;
 - *ханьжень* — мешканці північної частини країни (корейці, кидани, чжурчжени, північні китайці);
 - *наньжень* — південні китайці, найбільш безправна частина населення.

Запаморочливу кар'єру на службі Великому Ханові китаець міг зробити тільки далеко за межами країни. Монголи-завойовники широко використовували китайських фахівців (військові, інженери, лікарі тощо) на теренах величезної Монгольської імперії (Середня Азія, Близький Схід, Русь та інші).

Монголи цілеспрямовано нацьковували один на одного північних і південних китайців. Ханьжень і наньжень жорстокіше порівняно з монголами каралися за аналогічні злочини. Їм заборонялося навчатися військової справи, вивчати іноземні мови, влаштовувати масові зібрання, з'являтися на вулицях у темний період доби, тримати коней тощо.

- ☛ У країні набув поширення рабовласницький устрій. Найчастіше підкорене населення оголошувалося «захопленим у полон» (*цюйдіни*) і забиралося у рабство. Крім того, існували домашні, військові, казенні раби й інші категорії неповноправного населення. Відродилася работоргівля.
- ☛ Корупція досягла небачених навіть для Китаю розмірів. У ті часи казали: «Злодії стали чиновниками, чиновники — злодіями»; «Великий чиновник їсть дрібних, а дрібні чиновники їдять народ». За час монгольського панування в Китаї так і не склалася єдина для всієї країни система управління. Спочатку провідну роль в управлінні Китаєм відігравали наближені до Великого Хана вельможі: уйгур Джафар, киданін Елюй Чуцай. Поступово монголи вирішили створити управлінську адміністрацію за китайським зразком. Однак китаїзація адміністративної системи імперії Юань доповнювалася, наприклад, абсолютно непридатними для неї юридичними нормами «Великої Яси» Чингісхана. Національними меншинами керували свої ватажки. Багато воєначальників отримали величезні земельні володіння, — наділи, якими вони керували за своїм розумінням. Така плутанина створювала сприятливе середовище для зловживань, беззаконня і свавілля.
- ☛ Наявність релігійної дискримінації. Офіційною релігією монгольського двору в Китаї став *ламаїзм*— тибетський варіант буддизму. Даоси й конфуціанці були витіснені з державного та політичного життя.

Онук Чингісхана, великий хан **Хубілай** 1264 р. видав указ, згідно з яким «*Іх Монгол Улус*» (Велика Монгольська держава) відтепер називалася на китайський манер «*Да Юань*» (Велика споконвічна). У тексті указу ніяк не обумовлювалося, що він має силу лише на території Китаю, але указ був написаний китайською. Вірогідно, він не був доведений до інших Чінгізидів, які формально підпорядковувалися Великому хану. Проте указ Хубілая за визначенням був обов'язковий для виконання всіма його підданими. Отже, слід визнати, що кордони Китаю на той момент простягалися до Угорщини й Палестини, і вся Велика Монгольська імперія — це Китай. Монгольські хани інших улусів визнавали старшинство великих ханів за давньою монгольською традицією — на основі спадкоємства від

Чингісхана. Китайці ж визнавали владу юанських імператорів як чергову династію Чжун-го, що з волі Неба повалила попередню династію.

Минуло кілька десятиліть перш ніж на початку XIV ст. країна почала виходити зі стану глибокого колапсу. Поступово відроджувалися землеробство й ремесло. Неосяжний ринок завойованих країн і цілеспрямована політика монголів призвели до пожвавлення міського життя й торгівлі. За повідомленнями Марко Поло, у Південному Китаї міста були багатолюдні й добре впорядковані; в епоху юанів були випущені асигнації (купюри дев'яти номіналів), проте в гонитві за прибутком некерований друк паперових грошей швидко призвів до їх знецінення та інфляції. Юані залишили за собою монопольне право на видобуток, виробництво і продаж заліза, кольорових металів, солі, оцту, чаю й вина.

Незважаючи на соціальне і національне пригноблення, у Китаї збереглися традиції конфуціанства. 1314 р. монголи були змушені дозволити проведення іспитів (кецзюй) на заміщення посад низового чиновницького апарату; утім, іспити проводилися нерегулярно, перевага віддавалася монголам і мусульманам; китайці здебільшого обіймали посади «помічників» начальників.

В умовах етнічного та соціального гноблення багато жителів «Піднебесної» знаходили розраду в духовному житті, не випадково в XIV ст. фахівці спостерігають помітний сплеск у розвитку китайського мистецтва і культури в цілому.

Слід зазначити, що протягом усього монгольського періоду серед завойовників тривала внутрішня боротьба за престол Великого Хана, що переросла в криваву усобицю між ханом *Хубілаєм* (1260–1294) і *Аріг-Бугою*, що тривала майже 40 років. Внутрішні чвари особливо загострилися під час останнього імператора династії Юань *Тогон-Тимура* (1333–1367).

Ускладнювала ситуацію в країні агресивна зовнішня політика режиму юанів, спрямована на підкорення сусідніх країн і народів. Однак монголам не вдалося підпорядкувати собі Японію, В'єтнам, Бірму. Безславно закінчилося вторгнення до о. Ява. У реальній васальній залежності від Великого Хана перебували Корея, а також Тибет, яким керував лама, що користувався довірою й заступництвом з боку монголів.

Серйозного «удару» по пануванню юанів завдала китайська природа. Монголи ігнорували системні загальнодержавні роботи з облаштування, зміцнення та ремонту іригаційних споруд (чистка русел, будівництво відводних каналів, дамб, гребель тощо). Унаслідок цього 1334 р. сталася катастрофа. Хуанхе після небаченої повені змінила своє русло, тисячі населених пунктів були знищені або затоплені, кількість загиблих налічувала сотні тисяч людей. Схаменувшись, Юані мобілізували для ліквідації наслідків безліч селян і містян. Висока концентрація людей на відносно обмеженій площі призвела до епідемії чуми. Різке погіршення життя, голод

та інші нещастя сприяли народженню національно-патріотичного руху, який очолила буддійська секта «*Білий лотос*». Головні гасла повсталих проголошували селянські ідеали справедливості й рівності. Буддисти передірали швидко настання віку Будди й нової династії.

Перші збройні виступи проти правлячого режиму почалися **1351 року**. Поступово склалося кілька армій, які вступили в запеклу боротьбу одна з одною. Найбільш радикально були налаштовані загони «*червоних пов'язок*». Вони виступали під егалітарними гаслами і спрямовували свій гнів проти всіх представників правлячого режиму. «*Синя армія*» містила китайців, які були союзниками монголів і прагнули зберегти сформовані порядки. «*Біла армія*» виступала за відродження Великої Піднебесної імперії та ліквідацію монгольської династії.

Після низки поразок повстання спалахнуло з новою силою, коли на чолі «*Білої армії*» став талановитий організатор, розумний і хоробрий буддійський чернець **Чжу Юаньчжан** (1328–1395). Спираючись на допомогу конфуціанців, залучених гаслом «*Відродимо колишню велич Китаю*», він розгромив основні сили монголів і їхніх поплічників, а також загони «*червоних пов'язок*» і **1368 р.** захопив владу в країні, проголосивши створення нової династії *Мін* («Світло»).

Рядок документа. «У недавньому минулому варвари ху [монголи] бандитським чином захопили землі хуся [китайців] і панували над ними понад сто років. Хто з тих, які мають розум, може стримати гнів, коли головний убір і взуття поміняються місцями? <...> Я заснував головну в *Піднебесній* державу. Назвав її *Да Мін* (Велика Світла)».

З маніфесту Чжу Юаньчжана

Унаслідок всенародного повстання влада монгольської династії Юань була повалена. Імператор Тогон-Тимур із залишками військ утік до Степу. Монгольське панування, що тривало більше століття, було повалене.

2. Соціально-економічний розвиток Китаю епохи *Мін* (1368–1644)

Три роки свого майже тридцятирічного правління Чжу Юаньчжан заклав основи нової династії. Він зробив своєю столицею місто *Нанкін* і оточив його неприступними стінами. Він провів кардинальні реформи, які супроводжувалися небаченим терором і кровопролиттям. Репресії, яким піддалися реальні й уявні вороги нової династії, вражають своєю масштабністю й ненажерливістю. 1382 р. для розправи з неугодами була

Ім'я та діло. Після народження майбутній імператор отримав ім'я Чунба, подорослішавши, мав ім'я Сінцзун і додаткове ім'я Гожуй. Зійшовши на престол, Чжу Юаньчжан взяв храмове ім'я Тай-цзун (1368-1395), девіз його правління — Хун'у («Розлив войовничості»). Посмертне ім'я — Гао-жуанді.

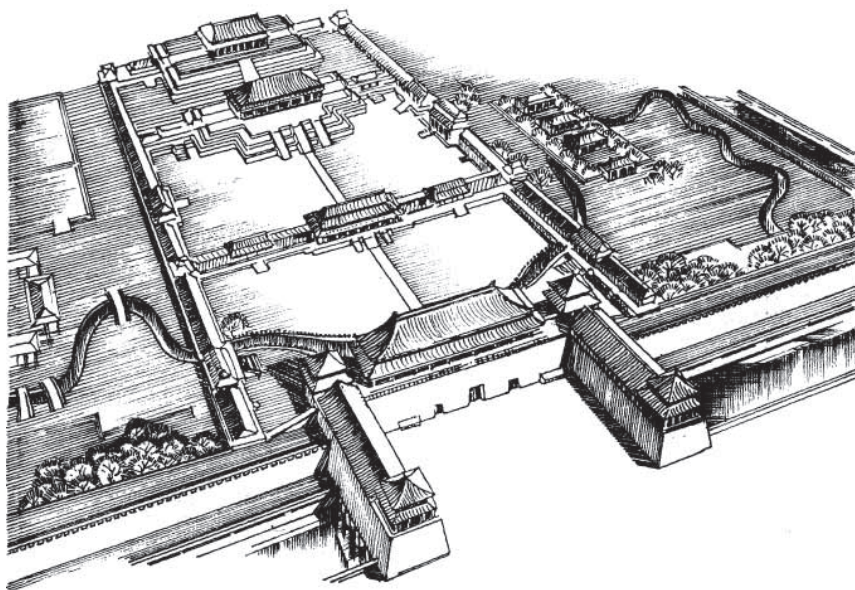
Перед першими імператорами династії Мін стояли складні завдання, насамперед пов'язані з ліквідацією наслідків монгольського панування.

- ✓ Відродження надільної системи. Реформування системи землекористування полегшувалося значними спустошеннями попереднього періоду. Вільної, цілинної землі було багато.
- ✓ Проведено модернізацію обліково-податкової системи. У рамках цих перетворень був складений детальний земельний кадастр.
- ✓ Було відновлено державно-бюрократичний апарат. Система управління вибудовувалася за «Танським» зразком. У верхньому ешелоні влади були скасовані посади канцлерів. На рівні провінцій не допускалася концентрація влади в одних руках. На чолі провінції стояли цивільний губернатор, військовий губернатор, суддя.
- ✓ Державна політика була спрямована на посилення ролі міського господарства. Зростання економічної могутності міст здійснювалося насамперед за рахунок збільшеної спеціалізації ремісничого виробництва.
- ✓ Поступово виникли необхідні передумови для зростання товарно-грошових відносин і складання загальнокитайського ринку. У джерелах згадуються 38 ярмарків, що проводилися в різних районах величезної країни. Поступово оформилась *господарська спеціалізація* окремих районів Китаю. Нанкін, Ханчжоу, Сучжоу й Хучжоу славилися виробництвом шовку, Сучжоу і Сунцзян — виробництвом бавовняних тканин, Цзіндечжень — порцеляною; Ісин — керамікою; Гуандун і Сичуань — солодощами; Шаньдун — лаком тощо.
- ✓ Міцніють державні монополії та мануфактури. Про розмах казенного виробництва може свідчити той факт, що тільки в Пекіні щорічно працювало 18 тисяч ремісників, які відбували трудову повинність.
- ✓ Головним зовнішньополітичним завданням Міни вважали ліквідацію будь-якої загрози з боку «монгольського степу». Перші мінські імператори провели кілька каральних походів до Монголії. Військові операції, що проводилися на територіях від Каракоруму до Сибіру, супроводжувалися геноцидом. Під час цих походів вирізали всіх чоловіків, зріст яких перевищував висоту возової осі. А втім, періодичні набіги монголів, тунгусів, маньчжурів не могли зупинити ні превентивні заходи, ні грандіозний ремонт і зміцнення Великої Китайської стіни.

Спадкоємець Тай-цзуна, **Чжу Ді (1402–1424)** прийшов до влади після запеклої міжусобної війни зі своїм племінником. Взявши тронне ім'я

Юн-Ле («Вічна радість»), він продовжив політику батька, спрямовану на посилення централізованої тоталітарної держави. Особливу увагу він приділив зміцненню й посиленню Північного Китаю. Місто *Бейпін* («Приборкана Північ») 1403 р. було перейменовано на *Бейдзін* («Північна столиця»; нинішній Пекін). Тут розташовувався імператорський двір, а в Нанкіні знаходився адміністративно-бюрократичний урядовий апарат. 1421 р. Пекін став єдиною столицею величезної імперії.

У першій половині XV ст. китайські імператори досягли відчутних успіхів у зовнішній політиці в усіх напрямках («Обличчям до моря», «Обличчям до варварів»). Реальне наповнення зовнішньої політики визначала доктрина про «*Велику Піднебесну імперію і варварське оточення*». Вважалося, що Китай апріорі не міг вести розмову на рівних з будь-якою державою, бо у світі була лише одна імперія — *Серединна*. Інші держави могли розраховувати лише на більш-менш високі місця серед її васалів. В імперській канцелярії ні в кого не виникало сумнівів у тому, що рано чи пізно всі народи визнають себе васалами і данниками «Сина Неба». Процвітала «данницька» торгівля. Каравани з «даниною» для китайського імператора тягнулися до «Нефритової брами» на кордоні імперії. У відповідь на «данину» імператор відповідав «подарунками», які повинні були підкреслити його могутність і зазвичай перевищували розмір «данини». Багато людей в уряді розуміли економічну абсурдність і згубність таких відносин, тому

Імператорський палац («Заборонене місто») в Пекіні, XV ст. (реконструкція)

навіть вводили ліміти на «підношення данини», а в сусідніх країнах іноді спалахували війни за право «платити данину» Китаю.

На межі XIV—XV ст. імператорський двір запропонував правителю Самарканда, великому завойовнику Тимуру засвідчити свою покірність китайському імператору. Після короткого листування та обміну «подарунками» Тимур почав готуватися до походу. Від вторгнення тимурової орди «Серединну імперію» врятувала лише раптова смерть завойовника під час зимівлі в Отрарі, біля завалених снігом перевалів, що вели до Китаю (1405).

Масштабну безплідність зовнішньої політики Мінів добре ілюструють видатні океанські експедиції, здійснені за ініціативою китайського правителя. Підготовку та проведення експедицій очолив імператорський євнух *Чжен Хе (1371–1435)*.

Доля євнуха. Майбутній флотоводець народився в мусульманській сім'ї в південно-західній провінції Китаю Юньнань. Під час завоювання Юньнані військами династії Мін хлопчика взяли у полон, оскопили і передали на служіння принцу Чжу Ді. Талановитий і відважний євнух швидко просунувся на імператорській службі й отримав завдання здійснити величні морські експедиції в «країни Південних морів».

У найкоротші терміни був побудований грандіозний флот, у якому виділялися 62 (!) величезні чотирьохщоглових фрегати *баочуані* («скарбниці»), що мали відповідні назви «Чиста гармонія», «Благоденство й процвітання» тощо.

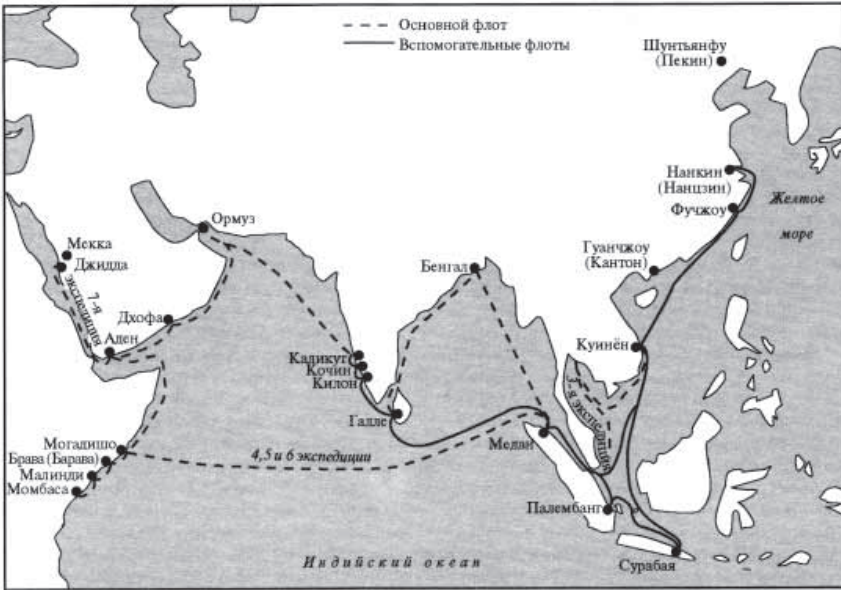
Точка зору фахівця. «[Джерела повідомляють, що кораблі Чжен Хе були] чотирьохщогловими, довжиною близько 47 м. [Вони] вміщували від 50 до 360 т корисного вантажу. Команда такого корабля налічувала до 600 чоловік. Крім вітрил на кораблі було до 20 весел. Корпус корабля був розмежований водонепроникними перегородками. Корма височіла над іншою частиною корабля. У неї вели особливі ворота. Кермо знаходилося в кормовій частині, якір у носовій. Техніка кораблебудування в Китаї в зазначений період була на висоті».

О. А. Бокщанин. «Китай і країни Південних морів у XIV—XVI ст.»

Як свідчить «Мін ши» («Історія династії Мін») у перше плавання Чжен Хе вивів 652 кораблі (кожен великий корабель супроводжувався декількома малими й середніми, допоміжними). У **1406–1433 рр.** під керівництвом Чжен Хе було здійснено 7 експедицій до берегів Індокитаю, Філіппін, Індонезії, Індії, Цейлону, Аравії, Східної Африки. Деякі фахівці вважають, що китайські кораблі досягали мису Доброї Надії та берегів Південної Америки.

Імовірно, експедиції Чжен Хе можна розглядати як першу сторінку Великих географічних відкриттів. Однак «Піднебесна» не ставила перед собою завдання колонізації країн південних морів або створення тут довговічної

торгової імперії. Проте отримані відомості про південні й західні країни активізували торгівлю з Індокитаєм, призвели до зростання китайської еміграції в ці землі.

Морські експедиції під керівництвом Чжен Хе

(История человечества. Т. IV. ... С. 438)

Загалом в історії перших століть правління династії Мін можна виділити кілька основних положень.

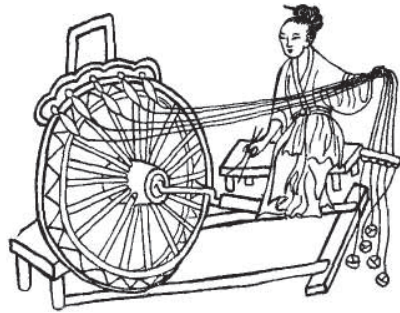
- ✓ У XIV—XV ст. були ліквідовані основні наслідки й найбільш одіозні порядки монгольського варварського панування в Китаї.
- ✓ Була закладена база соціально-економічної системи, що відповідала китайським традиційним уявленням про ідеальну державу, водночас використовувалися досить жорсткі й далеко не завжди традиційні методи. Вжиті заходи привели до розквіту й піку могутності імперії Мін.

Період XV — початку XVI ст. можна охарактеризувати як час стабільної стагнації, коли країна розвивалася в рамках консервативної соціально-політичної та економічної системи, що склалася в попередні часи. Династія Мін зберегла традиції китайської культури й науки, однак динамічного розвитку культурне життя країни в цей період не мали.

- ✓ В епоху Мін кордони імперії (із населенням в 60–70 млн чоловік) не виходили за межі тих районів, які були здавна населені китайцями.

Це сприяло подальшій *консолідації китайського етносу*. Завдяки зусиллям уряду поволі починають зникати відмінності між Північчю й Півднем країни.

- ✓ Китайське суспільство епохи династії Мін зберегло свою жорстку соціальну ієрархію і стратифікацію. Розрив між його верхівкою й низами був величезним.
- ✓ До середини XV ст. відбувається поступове ослаблення імператорської влади, посилюється процес концентрації землі в руках великих і середніх землевласників, погіршується фінансове становище, збільшуються податки. Проте негативні процеси, що зростали поступово, не призвели до гострої, скільки-небудь явної кризи «Піднебесної».

Прядка з ножним приводом.

Малюнок XIV ст.

Імперія Мін знаменувала кінець середньовічного імператорського Китаю. Відомий синолог В. В. Малявін вважає, що в мінську епоху «*господарство, суспільство й культура придбали закінчений вигляд*», у цей час «*до кінця були реалізовані можливості китайської цивілізації*», що відобразилося в розвитку культури, техніки, державного управління.

3. «Відкриття Китаю» європейцями

В умовах млявого перебігу системної кризи «Піднебесної імперії» в першій половині XVI ст. встановилися перші контакти європейців з китайською цивілізацією.

1516 р. португальський підданий *Рафаель Перестрелло* першим висадився на китайському березі поблизу *Ганчжоу*. Під його командуванням перебувала португальська каравела й малайська джонка, які прибули з Малакки. А вже наступного року з Португалії до Китаю вирушила велика ескадра, що мала на меті висадитися в Гуанджоу й розпочати офіційні торговельні відносини з Китаєм. Ця місія покладалася на першого португальського посла Фернана Переша.

Європейці спочатку намагалися нав'язати китайцям не вигідні торговельні угоди й захопити у свої руки посередницьку торгівлю (що обіцяла великі прибутки) між Китаєм та іншими азіатськими країнами (Японія, Філіппіни, Малайя). До того ж, «Піднебесну імперію» розглядали як неосяжний ринок збуту колоніальних товарів (срібло, картопля, кукурудза, арахіс тощо). Торговельні операції між європейськими країнами і Китаєм були на рідкість різноманітними, широкою була номенклатура й асортимент.

мент товарів. Серед експортних товарів виділялися, звичайно, шовк і фарфор, серед імпорту — латиноамериканське срібло.

Духовна експансія західноєвропейської християнської цивілізації в Китаї являла собою насамперед надзвичайно активну діяльність місіонерів-єзуїтів, серед яких необхідно виділити відомого вченого, математика й астронома *Маттео Річчі* (1552–1610). Виявляючи небачену витримку й релігійну терпимість, єзуїт заслужив повагу й шану з боку простих китайців та імператорського оточення. А втім, єзуїтські місії в Китаї не змогли домогтися скільки-небудь істотних успіхів у поширенні католицизму у величезній конфуціансько-буддійській країні.

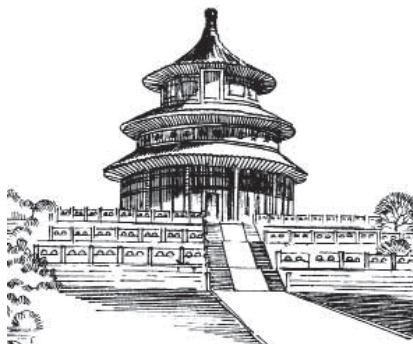
Спроби європейців (португальців, іспанців, голландців) ґрунтовно закріпитися на китайському березі, облаштувати торгові факторії та побудувати фортеці наштовхувалися на запеклий опір з боку китайської влади. Уже 1521 р. китайці в сухопутному й морському боях здобули перші перемоги над португальським флотом і експедиційним корпусом. Однак «морські чорти» (так у Китаї називали португальців) були надзвичайно завзяті. У кінцевому підсумку, високі торговельні бариші й хабарі дозволили португальцям 1557 р. взяти в оренду територію міста *Аоминь* (Макао) в дельті річки Чжуцзян (Перлова). Ця територія отримала формальний статус колонії тільки в XIX ст.

На початку XVII ст. в регіон, потіснивши португальців та іспанців, увірвалися нові азартні та енергійні колоніальні держави, які прагнули скористатися глибокою кризою, в якій перебувала «Піднебесна імперія», і схопити свою частину «китайського пирога». 1624 р. голландській Ост-Індській компанії вдалося підпорядкувати собі о. *Тайвань* (Формоза). 1637 р. англійці бомбардували *Гуанчжоу* (Кантон) і змусили місцеву китайську владу підписати невігідну торговельну угоду.

Правителі «Серединної імперії» взяли курс на самоізоляцію країни.

4. Рух за реформи й селянська війна в Китаї XVII ст.

XVI ст. було часом повільного згасання середньовічного Китаю. Довгий час правління імператора *Ван Лі* (1573–1620)— останній тривалий період відносної стабільності династії Мін. У цей час країна впевнено

Храм Неба (зводився як Храм врожаю)

Унікальна кругла в плані споруда.

Центр обширного храмово-монастирського комплексу в Пекіні. 1420 р.

«вповзла» в третю фазу династійного циклу й опинилася в дуже глибокій, всебічній кризі.

В економіці країни відбувається звичайне для середньовічного Китаю явище — поглинання й присвоєння общинних земель (*тянь-мін*), що неминуче вело до скорочення кількості платників податків, зростання податного преса й розорення селянських господарств. Чиновництво, що феодалізувалося, і багатії різних мастей досягли віртуозної майстерності в справі приховування податків і присвоєння державних земель.

У 1592–1598 рр. «Піднебесна імперія» загрузла в украй дорогій і кровопролитній Корейській війні. Унаслідок цієї важкої військової кампанії Китай зберіг номінальну владу над Корейським півостровом, проте значно посилила свої позиції Японія, а також зміцніли маньчжурські племена, які являли собою серйозну потенційну небезпеку для династії Мін.

На рубежі століть корупція повністю роз'їла державний механізм, причому живильне середовище для її поширення породжував імператорський двір. Євнухи брали хабарі й торгували державними посадами. Один з головних євнухів XVI в. «сколотив» скарб рівний 251 583 600 унціям срібла, не рахуючи решти дорогоцінних металів, каменів та іншої власності. У гробниці Ван Лі, розкопаній археологами, були виявлені вражаючі багатства, твори мистецтва та коштовності, які свідчать, що грабування власного народу китайськими правителями досягло небаченого розмаху.

У цих умовах у країні виник рух за реформи, що об'єднав здорові сили суспільства в боротьбі проти імператорського двору, що загруз у корупції й розпусті. Політичні діячі з палати Юйшітай, прокурори конфуціанського виховання і світогляду у своїх доповідях імператору вказували на адміністративні зловживання, головоутяпство, засуджували торгівлю посадами, свавілля імператорських тимчасових правителів і непомірні палацові витрати. Реформаторів переслідували, їх піддавали терору й гонінням. 1620 р. євнухи домоглися розгону палати Юйшітай, заборони іспитів і закриття академії Ханьлінь.

Соціальна напруженість досягла «точки кипіння» і в «Піднебесній» спалахнула чергова **Селянська війна (1628–1644)**. Найбільшого розмаху народний рух досяг під час свого третього, і останнього, етапу (1641–1644). Війна охопила величезну територію країни (провінції Хубей, Шеньсі, Сичуань та інші). На чолі всенародного руху став колишній листоноша, талановитий і енергійний **Лі Цзичен (1606–1645)**, який висунув конкретну мету — повалення Мінів та затвердження нової династії. На захопленій території повсталі знижували податки, знищували чиновників-лихварів, перерозподіляли землю «по справедливості».

Рядок документа. «Перед боєм 30 тис. вершників [повсталих] шикувалися в три ряди. Якщо передні повертали назад, то задні вбивали їх. <...> Якщо під час облоги міст жителі виходили назустріч і здавалися, то нікого не вбивали.

Якщо оборона тривала один день, то вбивали 3/10 населення, якщо два дні, то вбивали 7/10, а якщо три дні, то вирізали всіх поголовно. Тіла убитих зв'язували і спалювали, називаючи це освяченням.

Лі Цзичен не любив пияцтво і розпусту, харчувався простою і грубою їжею; зі своїми підлеглими ділив радості й горе...».

«Мін ши»

1644 р. повстанці увірвалися до Пекіна. Лі Цзичен оголосив себе імператором нової династії *Шунь*. Останній імператор династії Мін повісився на території палацу в прекрасному й величому «Забороненому місті». У такий спосіб він сподівався, згідно з китайським повір'ям, на драконі піднятися до небес. Династія Мін припинила існування.

Тим часом відданий Мінам полководець *У Саньчуй* «домовився» з маньчжурами, які здавна були васалами китайських імператорів. Ханьці називали маньчжурів *гуань-вай ді жень* — «люди поза застав». З 20-х рр. XVII ст. об'єднані маньчжурські племена відчували себе повновладними господарями в північних районах розбитого кризою Китаю. Вождь маньчжурів *Абахай* (восьмий син засновника маньчжурської держави Нурхаци) ще 1636 р. оголосив себе імператором держави *Цин* («Чиста»). Деякий час імперія Цин співіснувала разом із державою Мін. Скориставшись зручним моментом, маньчжуро-монгольська кіннота розгромила повстанське військо Лі Цзичена і захопила Пекін. Фахівці вважають, що маньчжурське завоювання Китаю, яке розтяглося до **1683** р., за наслідками можна порівняти з монгольською навалою. Знову була заснована іноземна, цього разу маньчжурська династія Цин (1644–1911).

Китай вступив у період Нового часу.

Завдання й запитання

1. Сформулюйте головні причини успіхів монголів під час завоювання Китаю.
2. Чи було закономірним визволення Китаю від монгольського іга в другій половині XIV ст.?
3. Які першочергові завдання повинна була вирішити династія Мін після повалення монгольського панування?
4. Що означає вираз «стабільна стагнація» щодо періоду Китаю «процвітання» династії Мін у XV—XVI ст.?
5. Чи могли Великі морські походи 30-х років XV ст. започаткувати новий період історичного розвитку Китаю?
6. Поясніть, чому спроби європейських країн підпорядкувати Китай своєму впливу були безплідними, а відсталі та нечисленні (порівняно з китайцями) маньчжурські племена підкорили «Піднебесну імперію» та заснували свою династію?

Література

- Бокщанин А. А. Китай и страны Южных морей в XIV—XV вв. / А. А. Бокщанин. Москва : Наука, 1968. 210 с.
- Бокщанин А. А. Императорский Китай в начале XV в. (внутренняя политика) / А. А. Бокщанин. Москва : Наука, 1976. 323 с.
- Бокщанин А. А. Удельная система в позднесредневековом Китае: период Мин, 1368—1644 / А. А. Бокщанин. Москва : Наука, 1986. 261 с.
- Крюков М. В., Малявин В. В., Софронов М. В. Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени / М. В. Крюков. Москва : Наука, 1987. 312 с.
- Малявин В. В. Оседлать дракона: Маттео Риччи и его преемники / В. В. Малявин // Книга Путешествий. Москва : Наталис, 2000. 399 с.
- Малявин В. В. Повседневная жизнь Китая в эпоху Мин / В. В. Малявин. Москва : Молодая гвардия, 2008. 451 с.
- У Хань. Жизнеописание Чжу Юаньчжана / пер. Л. А. Бороковой, А. И. Желуховцева, Н. Ц. Мункуева. Москва : Прогресс, 1980. 257 с.
- Хрестоматия по истории Китая в средние века (XV—XVII вв.) / пер. с кит.; ред. Л. В. Симоновская. Москва : Изд-во МГУ, 1960. 207 с.

§ 6. Ранньосередньовічна Японія

1. Геополітичний фактор в історії «Країни, де сходить сонце».
2. Японська модель східного середньовіччя.
3. Ранньосередньовічна держава Ямато.
4. Період Нара (710–794).

Тлінність діянь земних
 досягла непорушності закону.
 Невідворотно гряде
 пов'янення, змінюючи розквіт.
 Так само недовгим був вік
 закостенілих у злі й гордині —
 Снам швидкоплинних ночей
 уподібнилися багато нині.
 Скільки могутніх владик
 нещадних, що не відали страху,
 Нині пішли без сліду —
 жменька вітром вабленого праху!
 «Повість про дім Тайра» (сер. XIII ст.)

У японця не викликає сумнівів той факт, що Японія — це створена богами країна, і тому розташована на вершині світу, там, де сходить сонце. Отже, японська нація має божественне походження, а її символом аж до сьогодення є імператор (сьогодні на чолі нації стоїть 126-й імператор правлячої династії). Протягом писаної історії країни імператорський рід був і залишається єдиним, «просто» імператорським. Інших претендентів на те, щоб «вивести» свій родовід від «Великої Богині, що осяє Небо» — *Аматерасу* — в Японії не зафіксовано. Навіть за часів повновладдя військових правителів — *сьогунів* авторитет і святість імператорського дому залишалися непорушними, а імператорські регалії (меч, яшма і священне дзеркало) недоторканими.

1. Геополітичний фактор в історії «Країни, де сходить сонце»

Японський архіпелаг знаходиться в західній частині Тихого океану й формується з сотень островів. Однак його основу складають чотири найбільших. *Хоккайдо* — північний острів, населений в давнину народом *айнів*. Колискою японської цивілізації вважається найбільший острів *Хонсю*. Острів *Сікоку* протягом середньовічної історії визнавався сільськогосподарською периферією країни, і, нарешті, південний острів *Кюсю*, завжди

виконував роль торгових воріт Японії. На території Японського архіпелагу не існує точки, звідки відстань до моря перевищувала б сто кілометрів.

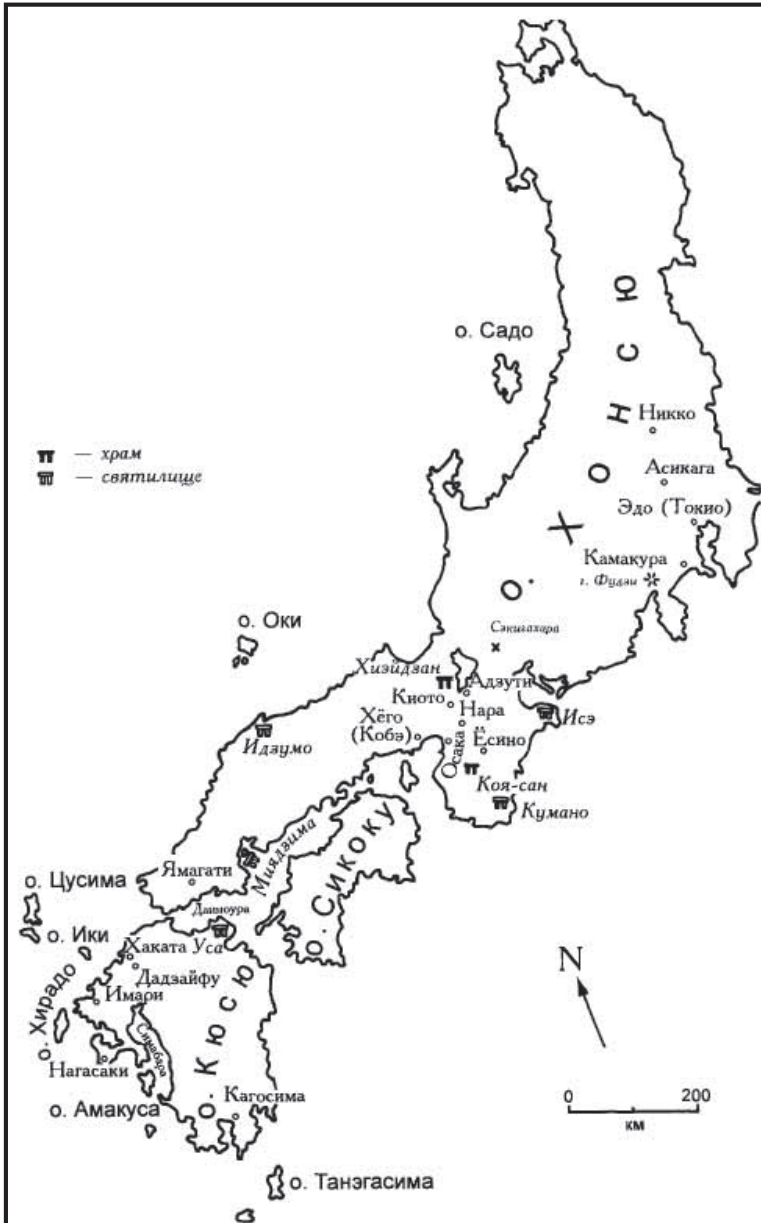
М'який мусонний клімат багато в чому формується теплою течією *Куріо* («японський Гольфстрім»). Країна розташована на розломі чотирьох тектонічних платформ, що призводить до частих землетрусів, вивержень вулкана Фудзіяма, нищівних цунамі.

Природа Японії багата флорою і фауною. Теплі моря, які омивають її береги, рясніють рибою й морепродуктами. Японські острови мають дуже сприятливе співвідношення площі суші й довжини морського узбережжя — 12 : 1, що вказує на порізану бухтами й затоками берегову лінію, що сприяла розвитку рибальства та мореплавства (для порівняння, таке співвідношення на Британських островах усього — 5 : 1).

Нечисленні родючі долини Японії здавна підлягали виключно сильному антропогенному впливу.

Серед найважливіших особливостей геополітичного положення країни необхідно виділити такі:

- ✓ острівне розташування й відносна географічна ізоляція країни призвели до різноманітних довгострокових наслідків і багато в чому визначили *неповторний історичний шлях* Японії в Середні віки та в Новий час;
- ✓ *соціально-економічні процеси на островах розвивалися незалежно від євразійського материка*. Однак духовна культура Японії досить легко й рясно збагачувалася досягненнями Китаю та Кореї, країн, які довгий час випереджали Японію в цивілізаційному розвитку;
- ✓ у Середні віки *острівне положення істотно стримувало японську військово-політичну експансію* в сусідні країни. Китай і Корея були значно сильніші за Японію, на півночі островів мужньо боролися за свою незалежність *айни*. Аж до XVI ст. вони залишалися повновладними господарями о. Хоккайдо та інших «північних територій»;
- ✓ з іншого боку, *Японські острови були важкодоступні для завойовників*. Тому японці ніколи не знали іноземного завоювання й гноблення. Еволюційний поступальний розвиток країни не переривався й не викривлявся іноземним вторгненням;
- ✓ *населення Японських островів поступово формувалося з різних етнічних елементів*. Іноді Японію порівнюють з клапаном, куди випускається розпечений пар з континенту. Подібно Британським островам в Європі, Японія заселялася кількома хвилями переселенців, які являли собою різні азіатські етноси. При цьому слід розуміти, що в епоху плейстоцену (закінчився 11 тис. років тому) Японія була пов'язана з материком сухоходом, а територія архіпелагу являла собою єдиний масив суші.

Середньовічна Японія

(Сэнсом Дж. Б. Япония: Краткая история культуры ... С. 8)

Згідно з переписом 815 р., 29 % кланів столиці та прилеглих до неї провінцій були іноземного походження (Китай, Пекче, Когурьо та інші). Проте вже в епоху виникнення перших держав японці відчували свою етнічну єдність, що було однією з перешкод розвитку тут рабовласницького устрою. До того ж вельми обмеженими були джерела рабства, оскільки не було слабких сусідів, «постачальників» невільників.

У VII ст. населення островів складало близько 5 млн чоловік, а до XVI ст., за оцінкою фахівців, воно зросло до 16 млн. Триразове збільшення чисельності населення країни в епоху середньовіччя свідчить про поступальний і впевнений розвиток японської цивілізації в зазначений період.

- ✓ Характерною рисою історичного шляху Японії було максимальне використання обмежених внутрішніх ресурсів місцевої природи й цивілізації. Протягом середньовіччя Японія завжди відставала від «провідного» Китаю, а також Кореї, що було причиною прихованого комплексу неповноцінності, що ховався за войовничим *японоцентризмом*.
- ✓ Середньовічна Японія зазнала найпотужнішого впливу китайської цивілізації (особливо епохи Суй, Тан, Сун). Японія використовувала китайську цивілізацію як нескінченно багатого донора соціально-економічних, культурних та політичних досягнень. Наприклад, спочатку японська писемність була запозичена з материка. Китайську систему письма принесли на архіпелаг учені люди — ченці й проповідники, які прибули з Кореї і Китаю. Обмін з Китаєм здійснювався не стільки на матеріальному рівні, скільки на рівні ідей, *know-how*, на рівні інформаційного потоку.
- ✓ За цих обставин, інновації материкової цивілізації сприймалися порціями, після переосмислення переносилися на японський ґрунт. Не випадково іноді стверджують, що «японське» краще відображає сутність «китайського».

Точка зору фахівця. «Багато які якості японців, багато чого в їх мисленні й поведінці, відоме не тільки за давніми легендами, а й помітне сьогодні, чітко відрізняє їх від китайців, незважаючи на їх величезний інтелектуальний і навіть духовний борг перед Китаєм... Ніхто з тих, хто вивчає історію Японії, не може залишити без уваги цю особливість. Міць і престиж іноземної культури, здавалося б, повинні були приголомшити й змінити японців, але завжди існувало тверде й незворушне ядро індивідуального характеру, яке чинить опір і зі свого боку переробляє зовнішні впливи».

Дж. Б. Сенсом. «Японія: коротка історія культури»

Отримавши потужний цивілізаційний імпульс, Японія забезпечила поступальний прогресивний розвиток.

2. Японська модель східного середньовіччя

Японська цивілізація торувала свій неповторний історичний шлях дорогами середньовіччя. Виділимо головне.

✓ Середньовічна історія Японії чітко ділиться на два великі періоди розвитку японської цивілізації:

— до X ст. — зародження, становлення й поступове згасання типового азіатського способу виробництва під впливом китайського прикладу (китайський варіант буддизму, формування бюрократичного апарату, одержавлення економіки, введення надільної системи тощо);

— з XI ст. японське суспільство проходить кілька ступенів, які наблизили його до феодального суспільства європейського типу. «Крайній Схід» цивілізаційно виявився ближче всіх до Заходу.

Однак слід враховувати й традиційну, усталену в історіографії періодизацію японських Середніх віків. Відповідно до цієї традиції історичні періоди в епоху середньовіччя зазвичай називали ім'ям столиці країни або її частини: *Асука, Нара, Хейян, Камакура, Муроматі, Едо*.

✓ Громадський організм і державний апарат середньовічної Японії регулювали *нормами права*. Японія поповнила скарбницю середньовічної юридичної думки кількома збірками законів, які багато в чому визначали напрямки і темпи розвитку японського суспільства. Це важлива обставина істотно відрізняла Японію від головного «донора» — Китаю, де суспільне життя визначалося конфуціанськими догмами й волею деспота-правителя.

✓ У Середні віки в Японії поступово склався *строго абсолютизований становий розподіл суспільства*. Соціальна мобільність непривілейованих верств виявлялася на службі «сильним домам», потужним феодальним кланам, але надзвичайно рідко на державній службі. Це важлива відмінність від історії Китаю, де система іспитів (кецзюй) і воля хуанді залишала можливість для запаморочливої державної кар'єри деяких вихідців з простого народу.

✓ Сформований приватно-феодальний клас Японії розглядав селян як приватну власність, що призвело до виникнення *системи феодального прикріплення селян до землі*.

✓ Захист інтересів пануючого класу здійснювався військово-служивим станом *самурайів*. Вони були основою феодального класу і стрижнем державної влади Японії. Численність самурайства забезпечувала необхідну жорсткість влади пануючого класу. Це також відрізняє Японію від сусіднього Китаю, де військові ніколи не користувалися пошаною в суспільстві.

- ✓ У Японії склалася своєрідна багатополосність державної влади:
- *імператор* («мікадо»; «тенно») — пройшов складну трансформацію від класичного східного деспота до духовного символу влади («тенно» — «володар небес»; ще одне значення терміна — Полярна зірка);
 - *сьоґун* — реальний правитель, військовий лідер японського суспільства;
 - *екс-імператор* — монах — виконував функцію своєрідної опозиції, мав певний вплив на політичне життя країни.
- ✓ Важливою характерною рисою середньовічного японського суспільства є високий військово-політичний статус і економічне значення міст (особливо з XIV ст.).

Отже, середньовічне японське суспільство розвивалося в суто японських формах без деформацій, що породжувалися зовнішнім насильницьким впливом, і без регресивних етапів розвитку. Водночас не слід забувати, що історія Японії є частиною загальноісторичного контексту Далекосхідного регіону.

3. Ранньосередньовічна держава Ямато

Рішуючими писемними джерелами з ранньосередньовічної японської історії (крім китайських хронік) є офіційні літописні зводи «*Кодзікі*» («Записи про діяння давнини», 712 р.) і «*Ніхон-Сьокі*» («Аннали Японії», 720 р.). У цих працях історичні відомості, а також міфи й легенди викладені досить тенденційно, з метою прославити й зміцнити престиж правлячої династії.

Легендарна історія Японії бере свій початок 11 лютого **660 року до н. е.**, коли міфічний імператор *Дзімму* проголосив себе верховним правителем, побудував палац і приніс жертви Богині Сонця. Нині ця «дуже умовна» дата відзначається як офіційне свято заснування японської держави.

У реальній історії тільки в III—VI ст. на о. Кюсю поступово сформувалася японська народність, що, зокрема, виразилося в повільному формуванні ранньосередньовічної японської держави *Ямато*. Молода держава була досить примітивною, але вже в цей період відчувала значний китайський вплив. На зорі середньовіччя Китай був готовий вчити, а Японія вчитися.

На чолі конфедерації кланів стояв вождь-правитель (*chiefdom*) найбільш могутнього клану, який спирався на впливових представників родової знаті, які правили округами й областями. Зазвичай кланом керував його голова й наближені до нього жерці, а також члени найбільш знатних і могутніх сімей клану. Члени клану мали його ім'я, користувалися

общинними (клановими) землями, розпоряджалися землею та майном своєї сім'ї. Клан обслуговували різні категорії залежних від нього людей (*бе*). Усередині ранньопонського суспільства безперервно велася напружена міжкланова й внутрішньокланова боротьба. Поступово потужні в економічному й політичному сенсі кланові угруповання на чолі з імператорським кланом підкорили собі інші. Столицею царів Ямато з середини VI ст. було поселення *Асука*.

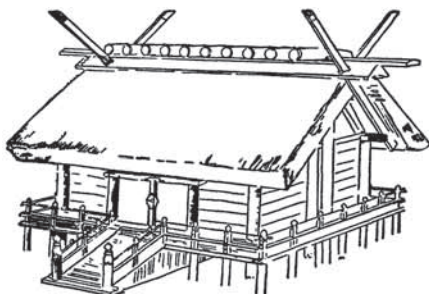
В умовах родоплемінної воєнничості вождів — правителів Ямато боролися за зміцнення своєї влади, намагалися звільнитися від надмірного впливу «сильних кланів». Особливої могутності при дворі в VI—VII ст. досяг клан *Сога*. Від волі його лідерів залежало воцаріння нового правителя, якому нав'язувалися дружина й наложниці, а також призначення спадкоємця. Саме в цей період склалася характерна для Японії ситуація, коли сильному клану було вигідніше контролювати правлячу сім'ю, ніж скидати її. Вождь-імператор виступав у ролі насамперед сакрального вождя й підносив свій родовід до головної богині синто *Аматерасу*.

У цій складній ситуації імператорська влада, що тільки формувалася, розпочала боротьбу за єдиновладдя. Вона потребувала нової ідеологічної основи свого панування. Тому на японському ґрунті досить легко вкорінюється багато принципів конфуціанства, а в середині VI ст. затверджується нова релігія — буддизм. В *Асука* зводиться комплекс споруд царської резиденції та перших буддійських храмів. Виникає прообраз міста.

Звеличуючи владу одноосібних правителів-деспотів, для них зводять курганні поховальні споруди. Зараз відомо близько 10 тис. курганів, але археологічно вони вивчені вкрай недостатньо. Кургани на рівнині *Нара*, які вважаються могилами самих імператорів, не займані археологічними розкопками, щоб не турбувати душі предків правлячої династії.

Курган імператора. Серед поховань виділяється колосальний курган V ст. над могилою вождя *Нінтоку* на о. *Хонсю* біля села *Хеномацу*. Курган складається з круглого пагорба й квадратного в плані піднесення перед ним. За формою нагадує замкову зіліну.

Це найбільший курган Японії. Діаметр пагорба досягає 248 м, а бік квадратної прибудови дорівнює 304 м. Весь вкритий високим лісом пагорб висотою

Синтоїстське святилище

Синто — «шлях богів». Стародавня релігія японців, що виникла на основі злиття язичницьких вірувань і культів. Сутність синто полягає в обожнюванні навколишніх предметів, природних явищ і сил, а також поклонінні їм.

33 м. Курган з усіх боків оточений трьома рядами валів і ровів з водою. Рови в окремих місцях мають близько 100 м завширшки. Для зведення цього кургану довелося перемістити 1,5 млн кубічних метрів ґрунту. Периметр споруди становить 486 м. Під час вивчення кургану виявлено понад 20 тис. ханива — ритуальних глиняних фігурок, які охороняли спокій покійного від злих духів. Грандіозність споруди цілком відповідає до грандіозності єгипетських пірамід. Могила імператора Нінтоку — найбільша за площею похоронна споруда в людській історії з відомих сьогодні.

Намагаючись зміцнити свій вплив і могутність, правителі Ямато спробували підкорити айнів, а також активно втручалися у справи держав Корейського півострова. Ямато неодноразово укладала союз з одним з корейських царств для боротьби проти іншого. Починаючи з III ст. встановилися міцні зв'язки Ямато з китайськими державами.

На початку VII ст. принц **Сьотоку-Тайсі** видає «Законоположення 17 статей», де були сформульовані основні принципи існування й управління. Царевич-реформатор відомий нам за його похоронним іменем Сьотоку («свята добродійність»). Знаний фахівець у сфері історії та культури Японії О. М. Мещеряков називав його «відданим Будді адміністратором». Однак у законотворчій діяльності Сьотоку стверджується насамперед принцип вищого суверенітету правителя й суворого підпорядкування молодшого старшому. Інакше кажучи, «Законоположення 17 статей» просякнуте конфуціанським духом. Спираючись на закон, принци правлячого дому 654 р. здійснили політичний переворот проти могутнього роду Сога й знищили його. Політичний переворот стимулював «*Реформи Тайка*» (або «Великі зміни»).

Рядок документа.

«Ст. I. Вищі повинні перебувати в злагоді, а нижчі в благополуччі...

Ст. III. Коли государ каже, васал слухає. <...>

Ст. XII. Нехай губернатори провінцій і місцеві вожді не стягують податки.

У країні немає двох володарів, а в народі немає двох панів. Государ — пан народу і всієї країни, чиновники, яким він дає повноваження, — його васали.

Хіба можуть вони, як і уряд, встановлювати податки?»

«Законоположення 17 статей»

Основний зміст реформ Тайка можна звести до наступного:

- ✓ почалися перетворення державного апарату, що базуються на введених рангів і посад, що відповідали потребам централізованої бюрократичної держави;
- ✓ місцеві магнати втратили самовільно привласнені землі, основна частина земельних володінь була націоналізована;
- ✓ усе залежне населення країни оголошувалося особисто вільними підданими імператора;

- ∇ у провінції призначалися губернатори. Колишні території кланів та родів внутрішніх провінцій були розділені на адміністративні одиниці — округи. Життям округу керував голова, обраний з місцевих землевласників. Низове управління населенням здійснювалося на рівні селищ в 50 домів, які перебували під наглядом старости;
- ∇ розвивалася загальнонаціональна інфраструктура (дороги, пороми, поштова служба, берегова сторожа);
- ∇ запроваджувалася подушно-надільна система. Площі наділів і поземельного податку встановлювалися спеціально. Передбачалося регулярне проведення переписів населення.

«Великі зміни», доповнені кодексом «*Тайхо ріцуре*» (702), заклали основи соціально-політичної організації першого періоду японського середньовіччя.

Отже, поступово виникла система, характерна для «азіатського способу виробництва» китайського зразка. Були створені передумови швидкого підйому й розквіту середньовічної японської культури.

4. Період Нара (710–794)

Період Нара традиційно розглядають як час розквіту раннього етапу японського феодалізму.

710 р. резиденцію японських імператорів перевели до *Нари*. Нова столиця зводилася за зразком китайської Чанані. Фахівці вважають, що для зведення столиці знадобилося не менше 50 млн людино-днів. Імператорський палацовий комплекс знаходився в північній частині столиці, оскільки правитель вважався земним втіленням Полярної зірки. На південь від імператорського палацу вела широка головна магістраль міста.

Прямі вулиці ділили місто на 72 квартали. Місто прикрашали палаци знаті, парки і фонтани. Населення столиці швидко досягло 100 тис. чоловік. Це були чиновники, аристократи, монахи, ремісники, слуги та інші. Слід зазначити, що столиця була насамперед адміністративним, а не торгово-ремісничим центром. Кількість мешканців в інших поселеннях у Японії на той час рідко досягало тисячі чоловік. Наприклад, попередня столиця країни — Асука — після виведення імператорських служб швидко обезлюділа.

Для розвитку країни епохи Нара характерні такі тенденції:

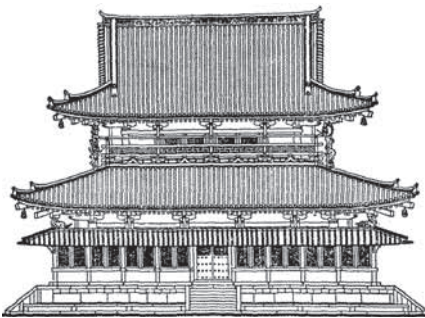
- ∇ продуктивні сили країни розвивалися поступово, без помітної динаміки й ривків. Провідну позицію в економіці країни посідало землеробство, основу якого становило поливне рисівництво. Торгівля та ремесло грали допоміжну роль і знаходилися під повним контролем держави, обслуговуючи насамперед її інтереси. Грошовий обіг, введений в VIII ст. з міркувань престижності, обмежувався столичним регіоном. У всій країні основним мірилом вартості залишався рис.

- ▽ податкові вилучення з підвладного населення характеризуються традиційною феодалною тріадою: зернова рента, податі предметами домашнього ремесла та природними продуктами, трудова повинність. Зерновий податок становив лише 3 % врожаю. Це пояснюється низьким рівнем продуктивних сил і незначним обсягом додаткового продукту, який можна було вилучити. Однак селяни в реальному житті платили значно більше. Дуже обтяжливою для селян була відробіткова повинність (будівництво міст, доріг, мостів, іригаційних споруд);
- ▽ розвиток політичних і соціально-економічних відносин характеризується, з одного боку, бюрократизацією і централізацією держави, посиленням автократичних тенденцій в управлінні країною; з іншого боку, на місцях зберігають впливові позиції традиційні кланові відносини, а державні структури пронизують кланові зв'язки, виникають сепаратистські настрої;

Рядок джерела. «Дійшло до нашого слуху, що в той час як чиновникам у столиці платять бідно, і вони не можуть уникнути поневірянь від голоду й холоду, намісники провінцій отримують великі прибутки. Унаслідок цього всі чиновники відкрито домагаються посад в провінціях».

З едикту імператора Коніна (775)

- ▽ буддизм, що відображав засади централізованого ієрархічного устрою, швидко зміцнився серед верхівки японського суспільства і в VIII ст. став державною релігією. Ще в попередню епоху з ініціативи принца Сьотокі на початку VII ст. був споруджений найбільший в Японії храмовий комплекс Хорюдзі. 735 р. підштовхуваний жахливою епідемією віспи імператор Сьому (724–749) ухвалив рішення встановити в храмі колосальну статую Будди. Освячення статуї Великого Будди мало важливе значення в соціально-політичному житті країни і в зміцненні авторитету імператорської сім'ї;

«Золотий зал» буддійського храмового комплексу Хорюдзі (Кондо), VII ст.

Великий Будда. Спорудження статуї під керівництвом корейського фахівця розтягнулося на багато років. Для створення шістнадцятиметрової статуї сидячого Будди знадобилося 45 т металу — міді, олова, свинцю, ртуті та більше 400 кг золота. Освячення статуї відбулося 752 р. в присутності 10 тис. чоловік. Індійський монах Бодхісена за допомогою величезного пензля намалював в очах статуї зіниці. До пензля були прив'язані 12 шнурів загальною довжиною 215 м. Усі присутні тримали

в руках шнур, долучаючись до священнодійства. Будда став «зрячим», і тепер до нього можна було звертатися за допомогою.

Над статуєю був споруджений храм Кондо («Золотий зал») грандіозних розмірів: довжина — 86 м; ширина — 50 м; висота — 45 м. Після пожежі XII ст. над статуєю було споруджено нову будівлю, розміри якої становлять дві третини первісного храму. Ця будівля залишається найбільшою дерев'яною спорудою у світі.

∇ в епоху Нара японські імператори активізували зовнішню політику. Японські студенти з буддійських ченців прямували на стажування до Чананя і Лояня. Китайський досвід державного будівництва й управління епохи Тан в Японії був дуже затребуваний. Дисципліновані японські студенти домагалися помітних успіхів у навчанні і після повернення додому обіймали високі державні посади. Один із стажистів Абе-но Накаморі зумів скласти китайські іспити й отримати високий пост у Китаї. Пізніше він став генерал-губернатором Аннама (Північний В'єтнам), завойованого китайцями. Незважаючи на явний культурний прогрес, епоха Нара відзначена кризовим ланцюгом усобиць, династичних інтриг і тривалим жіночим правлінням. Після смерті некерованої імператриці *Сьотоку* (два правління 749–758 та 764–770) впливові клани подбали про те, щоб вивести імператорську сім'ю з-під надмірного впливу буддійського духовенства. З цією метою імператор *Камму* (781–809) вирішив перенести столицю, поклавши у такий спосіб початок нового етапу в історії Японії.

Епоха Нара характеризується глибоким проникненням до Японії досягнень китайської цивілізації та зміцненням буддизму.

Завдання й запитання

1. Які геополітичні особливості Японії найбільш вплинули на історичний розвиток країни в Середні віки?
2. Поясніть головні риси «японської моделі» середньовіччя.
3. Охарактеризуйте устрій ранньосередньовічної держави Ямато.
4. Поясніть соціально-політичну спрямованість реформи Тайка.
5. Які суперечливі особливості державних перетворень в Японії виділяє історик Акіяма Кензоо: *«Реформа Тайка була оприлюднена тоді, коли умови для неї вже дозріли, бо соціальний розвиток уже досяг того рівня, за якого необхідно надати суспільству організованих форм. <...> Успіх Реформи залежав насамперед від зусиль самих посадових осіб — провінційних губернаторів і повітових начальників. Щоб заохочувати їх діяти на користь Реформи, необхідно було їх щедро винагороджувати землею... Оскільки первинною метою Реформи була передача приватних земель у власність Держави, то система земельних пожалувань явно суперечила цій політиці».*

Література

- Дейноров Э. История Японии / Э. Дейноров. Москва : АСТ, 2008. 768 с.
- Елисеєфф В., Елисеєфф Д. Японская цивилизация / В. Елисеєфф; пер. с франц. И. Эльфонд. Екатеринбург : У-Фактория, 2005. 528 с.
- История Японии. Сборник исторических произведений. 5-е изд., исправленное / под ред. И. А. Настенко. Москва : Русская панорама, 2008. 504 с.
- Кодзики: Мифы Древней Японии / пер. со старояп. Е. М. Пинус. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. 253 с.
- Конрад Н. И. Очерки истории культуры средневековой Японии / Н. И. Конрад. Москва : Искусство, 1980. 143 с.
- Кузнецов Ю. Д., Навлицкая Г. Б., Сырицын И. М. История Японии / Ю. Д. Кузнецов. Москва : Высшая школа, 1988. 432 с.
- Мейсон Р. Г. П., Кайгер Дж. Г. Краткая история Японии / Ричард Г. П. Мейсон, Джон Г. Картер; пер. с англ. В. В. Степановой. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2021. 512 с.
- Мещеряков А. Н., Грачев М. В. История древней Японии / А. Н. Мещеряков. Москва : Наталис, 2010. 544 с.
- Пасков С. С. Япония в раннее средневековье (VII—XII вв.). Исторические очерки / С. С. Пасков. Москва : Наука, 1987. 195 с.
- Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність / В. А. Рубель.— Київ : Аквілон-Пресс, 1997. 256 с.
- Светлов Г. Е. Колыбель японской цивилизации. Нара: история, религия, культура / Г. Е. Светлов. Москва : Искусство, 1994. 137 с.
- Свод законов «Тайхорё» / пер. К. А. Попова. Москва : Наука, 1985. 368 с.
- Сэнсом Дж. Б. Япония: Краткая история культуры / Дж. Б. Сэнсом; пер. с англ. Е. В. Кириллова. Санкт-Петербург : Евразия, 2002. 576 с.

§ 7. Японія епохи сьогунів

1. Розвиток японської держави й суспільства в епоху Хейан (794–1185).
2. Виникнення військово-службового стану самураїв.
3. Епоха сьогунів (1192–1573).
4. Об'єднання країни (1573–1600). Становлення режиму Токугава.

Якщо зміцнюючи своє серце рішучістю
щоранку й щовечора,
воїн зможе жити так, ніби тіло його вже померло,
шлях буде для нього вільний.
Усе його життя буде бездоганим,
і він доб'ється успіху на своєму шляху.

Ямамато Цунетомо.
«Хагакуре» («Приховане в листі»)

1. Розвиток японської держави й суспільства в епоху Хейан (794–1185)

В епоху Хейан в Японії держава й соціально-економічні відносини в ній розвивалися під впливом суперечливих процесів. Насамперед посилюються тенденції, що виникли в попередній період. Як свідчать джерела, правлячі кола намагалися зміцнити централізовану бюрократичну державу, однак, за такої умови зростає вплив кланових угруповань, міцніють приватновласницькі відносини й децентралізація.

Хейан. Нова столиця — Хейан («Столиця світу й спокою», тепер — Кіото) моделювалася і будувалася, зрозуміло, за китайськими зразками. Особливості рельєфу зумовили протяжність нової столиці з півночі на південь — 5,3 км, а з заходу на схід — 4,5 км. У Середні віки японські столиці не мали оборонних стін, але японці щільно обгороджували внутрішнє імператорське містечко, на території якого знаходилися урядові установи. Від південних воріт до центру міста тягнувся широкий (85 м) проспект Судзаку, що упирався в імператорський палац і ділив столицю на дві частини. Проспект захищав живопліт з верб, а також водостічних каналок. Уздовж головної магістралі споруджувалися буддиські храми, готелі та ринки.

858 р. придворний вельможа *Йосіфуса Фудзівара* домігся сходження на трон імператора Сейва — дитини 8 років (свого онука). Пост регента він залишив за собою. Тепер до досягнення імператором повноліття такі регенти займали посаду канцлера і повністю контролювали монарха. Спорідненість в Японії передавалася за жіночою лінею, тому Фудзівара одружували імператорів з жінками зі свого роду, а потім домагалися від зрілого

імператора зречення влади на користь малолітнього сина. Екс-імператора відправляли в почесне заслання в один з буддійських монастирів, залишаючи йому привид колишньої влади, а також скромні можливості впливати на політичне життя. Малолітній спадкоємець був слухняною маріонеткою в руках впливового роду. У такий спосіб бюрократичний апарат центральної влади виявився в руках могутнього клану Фудзівара. Вони тримали під контролем столицю Хейан. Представники цього роду захопили ключові позиції при дворі.

У IX ст. імператорський двір, якому постійно не вистачало податків, створив власні земельні володіння, які мали в повному обсязі забезпечити потреби імператорської влади. Спочатку заснували казенні землі, а потім і землі божественного імператорського дому. Ці землі обробляли селяни-орендарі або селяни, які відпрацьовували повинність. У рамках посилення центральної влади були створені особиста канцелярія імператора й поліцейська служба, підпорядкована безпосередньо правителю. Ідея необхідності зміцнення абсолютної імператорської влади відобразилася у творах мистецтва й культурному житті країни.

Поетичним рядком.

Государя вік
Тисячі, мільйони років
Триває нехай! Поки ще
Камінчик скелею не став,
Мохом не обріс сивим!

«Кокінсю» («Збірник старих і нових японських пісень»). 922 р.

У цей же час значно посилювався соціально-політичний вплив губернаторів. Вони підпорядкували собі місцеву еліту й за своїм політичним впливом загрозовано протистояли столиці. Контролюючи збір податків у своїй провінції, губернатори всіляко протидіяли спробам втручання центральної влади у справи периферії. Провінційний управлінський апарат став більш привабливим для місцевих еліт. Поступово саме провінція стає основним осередком соціального й політичного життя в країні.

Перегрупування політичних сил проходило одночасно з поступовим відмиранням надільної системи й виникненням *сьоен* — вотчинних володінь, «подарованих» приватним особам. Держава визначала межі володінь, ступінь їх податкового імунітету й територіальної незалежності. Відбувалося таке «дарування» тільки після того, як великі землевласники-аристократи та пов'язані з центральним апаратом монастирі фактично створювали свої вотчини, і їм було потрібне лише їхнє офіційне визнання. У такий спосіб феодалізація в Японії відбувалася «згори». Землі *сьоен* обробляли селянами, які перебували в різних видах поземельної або особистої за-

лежності від власника вотчини. Отже, центральна влада розписувалася у своєму безсиллі й не могла зупинити процес розширення великої земельної власності.

Необхідно наголосити, що епоха Хейан, незважаючи на військові дії, заворушення, соціальну напругу, зростання злочинності, що охопила столицю, стала часом небувалого злету й розквіту літератури та мистецтва. Поширення складової азбуки на ієрогліфічній основі й змішаної песемності привело до появи нових форм зображення навколишнього світу. Проза й поезія X—XI ст. містять багатий матеріал про життя, побут і світогляд панівної верхівки японського суспільства. А втім, «культурне життя» було обмежено столичним регіоном і мало стикалося з реаліями японської периферії.

В епоху Хейан спостерігається поступовий відхід японського феодалізму від китайського зразка та пристосування його до національних умов.

У середині XII ст. різке загострення політичної боротьби було наслідком завершення формування вотчинної системи та загострення протиріччя між новою формою землеволодіння й політичним режимом, розрахованим на експлуатацію державного селянства. У сформованих конкретно-історичних умовах регулюючу роль зіграв новий військово-феодалний режим (*сьоґунат*) і стан «військових слуг» (*самураїв*).

2. Виникнення військово-служивого стану самураїв

Еволюція земельних відносин негативно відбилася на становищі селянства. У X—XI ст. значна частина селянських господарств виявилася в жорсткій економічній залежності від власників *сьоенів*, багато селян втратили зв'язок з громадою й перетворилися в особисто залежних людей, які не мали засобів виробництва. За цих обставин селянство в цілому зазнавало державного гноблення, і було змушено відпрацьовувати численні повинності. Погіршення становища селян породило нові форми соціальної боротьби, коли на зміну пасивному опору гнобителям приходять збройна боротьба. Під прапором захисту колишніх обцинних порядків почастишали випадки нападів на власників вотчин і державних чиновників. Часом селянський рух набував загрозливого розмаху, що змушувало імператорський двір зміщувати окремих губернаторів і вступати в переговори з повстанцями.

Крім того, запекла боротьба між різними угрупованнями феодалів також набула збройної форми. Зіткнення між провідними кланами поступово розросталися до неймовірних розмірів. Наприклад, у кінці X ст. клан *Тайра* вів бойові дії проти клану *Фудзівара*, поставивши під свої знамена більше 3000 воїнів.

У ці неспокойні часи виникли бойові дружини ченців, які зі зброєю в руках відстоювали економічну незалежність буддійських монастирів. У багатьох районах озброєні ченці перетворилися на банди, які тероризували імператорську владу й населення. У першій половині XI ст. дружини двох протиборчих монастирів влаштували справжню різанину на вулицях Хейан. За цих умов власники вотчин створили загопи *самураїв* (збройних слуг), які забезпечували захист їхніх володінь, а також були здатні зі зброєю в руках виконати волю свого хазяїна.

Думка фахівця. «Тояву професійних воїнів, які служили господарю, зазвичай відносять до VIII—IX ст., але виразним процесом формування самурайства як частини феодального класу став з другої половини X ст. і протікав у тісному зв'язку з розвитком вотчинної системи. Основою його була боротьба за землі, потреба в захисті володінь і забезпечення панування над землею і людьми. Великі військово-феодальні дома, як і столична аристократія, отримували землі в пожертвування, але забезпечували захист володінь своїх васалів не стільки за допомогою привілеїв, дарованих політичною владою, скільки військовою силою. Нерідко самураї використовувалися урядом для придушення заколотів і боротьби з аборигенами».

С. С. Пасков. «Японія в ранньому середньовіччі»

Поволі загопи дружинників трансформувалися в стан воїнів, оформилися норми етики й поведінки, виник кодекс честі самурая. Неписаний кодекс поведінки «ідеального» воїна в суспільстві й на полі бою отримав назву *бусідо*. Сенс цього слова передають три ієрогліфи: «бу», «сі» та «до», що можна перекласти як «Шлях мужа, здатного зберігати мир за допомогою мистецтва й військовими засобами». У кодексі «бусідо» були синтезовані ідеї патріотизму (сінто), самовладання й самовдосконалення (буддизм), вірності обов'язку й сеньйору (конфуціанство). Довгий час терміни бусі та самурай були синонімічні. Надалі самураями називали воїнів, що походили з аристократичних кіл стану військових слуг. Піші воїни — *асигару* — не відрізнялися чистотою походження й освітою та були своєрідним «гарматним м'ясом» стану. Піднятися на високі ступені всередині стану асигару могли лише в екстраординарних умовах.

Самурай повинен був бути добре освічений, розбиратися в математиці, астрономії, філософії, віршуванні. За своїм становищем у суспільстві та походженням стан бусі зовні дуже нагадує положення середньовічного західноєвропейського лицарства. Мабуть, найважливішою відмінністю між самураями й лицарями був той факт, що бусі ніколи не служив «прекрасній дамі», а лицар ніколи не брав до рук лук, який вважався зброєю простолюдинів.

Сеппуку. Відповідно до бусідо самурай повинен був здійснити обряд ритуального самогубства, коли усвідомлював, що його душа більше не може залишатися в тілі. А оскільки з точки зору дзен-буддизму душа людини знаходиться в ділянці живота, то слід було розпороти живіт. Цей ритуал

називають харакірі (японське прочитання двох ієрогліфів «розпороти» і «живіт») або сеппуку (китайське читання, більш поширене в Японії). Причини сеппуку були дуже різноманітні: необхідність змити ганьбу образи, зберегти військову таємницю, захистити чесне ім'я сеньйора, смерть сеньйора, небажання здаватися в полон і тому подібні мотиви могли спонукати самурая до самогубства. Сеппуку відбувалося особливим кинджалом або малим самурайським мечем. Поруч з самураєм, що чинив сеппуку, знаходився кайсяку, який одним рухом меча мав відрубати голову самурая, після того як той встромить кинджал собі в живіт. Зазвичай, серед кайсяку були кращі друзі, родичі або вірні слуги самурая.

Самурай XIVст.

Самураї стали опорою державної влади й усїєї системи феодалної Японії. Стан самураїв забезпечував специфічний баланс влади в центрі й на місцях.

У 1180–1185 рр. у боротьбі за вплив на імператорську владу розгорнулася запекла війна двох кланів Тайра й Мінамото. Війна, що отримала назву «Гемпей», завершилася в квітні 1185 р. грандіозним морським боем в Симоносекській протоці біля південного краю острова Хонсю. Флотилія Мінамото з 800 кораблів розгромила 500 кораблів Тайра. Загинув семирічний імператор Антоку. Звели рахунки з життям більшість членів клану Тайра. Вождь переможців *Мінамото-но Йорітомо* захопив владу та створив потужний військово-бюрократичний апарат управління. 1192 р. новий слухняний імператор присвоїв йому титул «*сейї тайсьюгун*» («найбільший полководець»). Виникла система управління, яка отримала назву «*сьюгунат*», що функціонувала в Японії без істотних змін майже 700 років.

3. Епоха сьюгунів (1192–1573)

Період XII—XVI ст. серед фахівців вважається часом розквіту японського феодалізму. Традиційно цей час ділять на два чітко виражені історичні періоди.

☞ *Сьюгунат Камакура* (1192–1333). У цей період ставка сьюгуна і його уряд (*бакуфу*) розташовувалися в місті *Камакура*, що знаходилося в трьохстах кілометрах на схід від Кіото й було центром володінь клану Мінамото.

Офіційні астрологи й провісники з вражаючою зневагою до істини дали новому режиму назву «Освітене Правління».

☛ *Сьогунат Асікага — Муроматі (1336–1573)* отримав назву за районом Муроматі в Кіото, де знаходилася резиденція сьогунів роду Асікага.

З точки зору соціально-політичного розвитку періоди Камакура й Муроматі відрізнялися крайньою нестабільністю й напруженістю. Але водночас вони характеризуються стійким розвитком економіки і зростанням продуктивних сил.

Населення Японії збільшилося з 10 млн осіб у XII ст. до 16 млн осіб у XVI ст. За даними джерел значно зросли площі оброблюваних земель (з 920 тис. тьо в XII ст. до 1600 тис. тьо в кінці XVI ст. [тьо — близько 1 га]). В процесі внутрішньої колонізації брали участь і феодала, і сільська верхівка, і селянська біднота. Особливо помітним було зростання орних площ.

Японські селяни домоглися помітних успіхів у підвищенні родючості полів, що пояснюється поширенням залізних знарядь, збільшенням штучно зрошуваних площ. З XV ст. значно зросла площа земель, зрошуваних за допомогою нижнього водяного колеса й побудованих населенням водосховищ. У господарствах багатих селян почали використовувати робочу худобу та органічні добрива. З окремих полів селяни збирали по три врожаї. У такий спосіб переважаючим стало *інтенсивне землеробство*, різко знизилася значення збиральництва, полювання й рибальства.

Крім зернових культур у Японії вирощували також і овочі. Набули поширення технічні культури: лакове дерево, тютюн, цукровий очерет, бавовник, льон, шовковиця, повсюдно почали розводити шовковичних гусениць. У IX ст. з материка був запозичений чай.

Воїн-монах XIV ст.

У XIII ст. для правлячого режиму настав час серйозних випробувань. У середині століття різко загострилися численні внутрішні суперечності. В уряді сьогуна збільшилась політична вага регенти (сіккен) з клану *Ходзьо*, які аж до 1333 р. контролювали державні справи й мали реальну владу. Зростала напруга між імператорським двором і великими монастирями. Загони озброєних ченців неодноразово вривалися до столиці з метою домогтися привілеїв і поступок з боку влади (1235, 1236, 1256 й інші). Крім того, 1257 р. в окрузі Камакура стався руйнівний землетрус. Через два роки країну охопив страшний голод

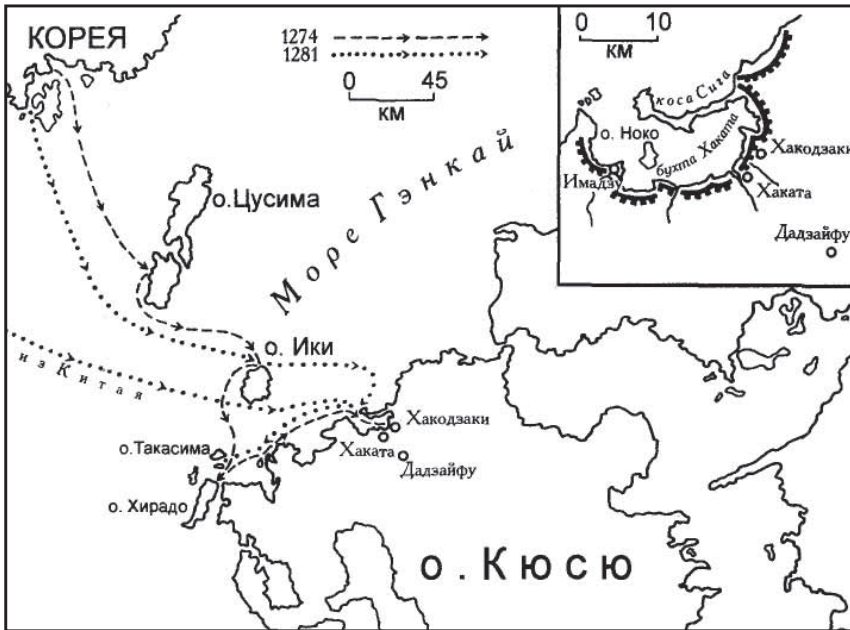
і нещадна епідемія: як повідомляють хроніки, вулиці Кіото були завалені трупами і вмираючими людьми. Бакуфу не мало сил протистояти біді, тому рекомендувало губернаторам молитися й читати сутри в храмах і святилищах провінцій.

Графіті: На стінах імператорського палацу під час реставраційних робіт знайдено прошкрябані написи: «У новому році — кепські ознаки». «На землі — спустошення». «У столиці — солдати». «В уряді — безчестя». «У палаці — фаворитизм». «У провінціях — голод». «На дні річки — скелети».

Середина XIII в.

Японці належать до небагатьох народів Сходу, яким вдалося уникнути поневолення монголами. Дві спроби Великого хана Хубілая (1274 і 1281) захопити острови архіпелагу й змусити японців виплачувати данину закінчилися повним крахом.

Монгольське вторгнення. 1274 р. після відмови японського імператора виплачувати данину хану, монголо-китайсько-корейський експедиційний корпус чисельністю понад 30 тис. осіб на 450 кораблях зробив спробу захопити плацдарм для подальшої агресії проти Японії. Монголи захопили

Вторгнення монголів до Японії у 1274 і 1281 рр.
(Сэнсом Дж. Б. Япония: Краткая история культуры... С. 320)

острови Ікі і Цусіму, гарнізони яких були вирізані з характерною для них жорстокістю. Основні бої розгорнулися на берегах затоки Хакодзакі о. Кюсю. Монголи зіткнулися з надзвичайно запеклим опором погано організованих самураїв. Однак в абсолютній хоробрості й мистецтві ближнього бою самураї могли протистояти будь-якому загарбникові. Сильний шторм виступив союзником японців. Кораблі агресора поспішили піти подалі від берега. Втрати загарбників склали 13,5 тис. осіб.

1281 р. до берегів Японії підійшла небачена армада — понад 4000 кораблів і 140-тисячний експедиційний корпус. Вторгнення не стало несподіванкою для сьогунів. Японці добре підготувалися до можливої агресії з боку монгольського хана. Основні бойові дії розгорнулися в акваторії та на берегах затоки Хаката. Майже два місяці японці відбивали спроби монголів висадитися й закріпитися на березі. Тайфун страшної сили (камікадзе — «божественний вітер») практично знищив флот загарбників. Значна частина монгольських військ була перебита або взята в полон. За твердженнями джерел, до Китаю повернулися лише 200 кораблів. Розгром монголів на деякий час зміцнив авторитет сьогунату Камакура.

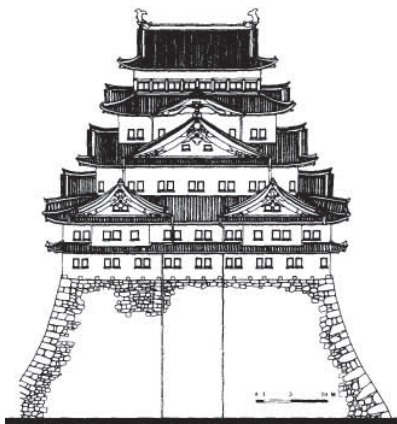
У XIII—XIV ст. в Японії виникають і бурхливо розвиваються міста. Становлення міст у цій країні має багато спільного з процесами, які нам відомі за європейськими аналогами. На думку фахівців, серед японських міст виділяють прихрамові (Нара), портові (Сакаї), призамкові (Нагоя), поштові (Одавара), а також міста, що виникли навколо ставок великих аристократів і феодалних володарів.

Міське життя й товарно-грошові відносини, що бурхливо розвивалися тут, розхитали колишню сувору та скромну систему державного та суспільно-політичного життя. Наприклад, самураї які не могли задовольнити свої зростаючі потреби, вдовольняли їх за рахунок посилення експлуатації залежних селян і військової здобичі. Багато хто з них втратив землю, яку захоплювали місцеві князі, а також міські торговці й лихварі.

1333 р. сьогунат Камакура був повалений. На короткий час знову утвердилася імператорська влада. Дев'яносто шостий тенно Японії *Годайго* (1333–1339) спробував узяти у свої руки реальну владу й керувати одноосібно. Він розігнав бакуфу, скасував інститут екс-імператорів-ченців і регентів. Однак Годайго не вдалося ліквідувати суперечності між аристократами та воїнами, він зачіпав інтереси самурайства й вимагав підтвердження прав на земельні володіння тільки імператорськими указами. Заколот під керівництвом Асікага Такаудзі привів до утворення нового сьогунату, що з перервами проіснував до 1573 року. У початковий період сьогунату Асікага в країні розгорнулася запекла династична боротьба, яку японські історики називають *Намбокутьо* — «Епоха Північного й Південного дворів» (1336–1392).

Характерні риси розвитку Японії в епоху Асікага-Муроматі.

- ✓ Заколот клану Асікага дав поштовх новому витку міжусобиць, які розтягнулися на півтора століття, настав «*період воюючих провінцій*». Сеґуни Асікага ділили частину своїх повноважень з імператорським двором, тому їх уряд був слабшим за бакуфу часів Камакура. Громадянська війна 1467–1477 рр. остаточно підірвала владу сьогунів. Почався період феодальної роздробленості.
- ✓ Поступово відбувається процес розпаду сьоенів, які гальмували розвиток продуктивних сил і складання князівств — основних економічних одиниць феодального суспільства. Владу на місцях контролювали призначені урядом самураї й місцева знать, які згодом переросли в формально незалежних військових правителів — *даймьо*.
- ✓ Для періоду Асікага характерна надзвичайно активна соціальна боротьба. Особливу активність виявляли селяни. Країну вразили кілька «*земельних повстань*». Потужні селянські повстання підтримували в якості тимчасових союзників *самураї-кокудзін* (низи самурайства) і *самураї-ронін* (ті, що позбулися сеньйора), а також міський андеграунд. Як завжди, селянські рухи супроводжувалися погромами феодальних володінь, буддійських монастирів і храмів, складів лихварів і торгових лавок. 1485 р. селяни вигнали з провінції Ямасиро війська аристократичних кланів і на вісім років установили свою владу. Близько століття селянський «уряд» керував провінцією Кага.
- ✓ Смутні часи викликали повсюдне замкове будівництво. Ці споруди стають опорою влади даймьо на місцях. Навколо них часто виникають міста. Наприклад, князь Ота 1457 р. заснував замок *Едо*, що дав початок історії *Токіо*.
- ✓ Тривало інтенсивне зростання міст і розвиток товарно-грошових відносин. Головним торговим партнером країни залишався Китай. З боку Японії торгівля велася під виглядом «виплати данини» імператорам династії Мін. Причому «виплата данини» була настільки вигідною справою, що за право її виплачувати велися війни між феодальними угрупованнями.
- ✓ У країні виникли перші підприємства мануфактурного типу (виробництво sake й кераміки).

Замок Наґоя. Фасад, XVI ст.

У середині XVI ст. до країни проникають перші «південні кольорові варвари» — так японці називали європейців. 1542 р. китайська джонка з португальцями на борту сіла на мілину біля берега о. *Танегасіма*. Японська історіографія не сумнівається в тому, що «відкриття Японії європейцями» було добре спланованою колоніальною експедицією.

Слідом за португальцями до японських берегів потягнулися іспанці, голландці, англійці. Самураям відразу сподобалися мушкети, які вони стали називати танегасіма. Отже, головним європейським товаром на японському ринку стала вогнепальна зброя та християнство.

Рядок документа. «Люди, яких ми зустріли, здалися нам набагато кращими за всіх, кого ми коли-небудь зустрічали, і мені здається, серед язичників бракуватиме раси, рівної японцям. Вони напрочуд люди честі й цінують честь понад усе на світі. Вони високо шанують зброю й дуже на неї покладаються, і вищі, і нижчі з 14-річного віку носять при собі меч і кинджал».

З листа єзуїта-місіонера Фр. Ксав'є (середина XVI ст.)

Експансія європейців насамперед місіонерів, до країни, що роздиралася міжусобицями, була настільки успішною, що вже до кінця XVI ст. в Японії налічувалося 300 тисяч християн, 200 церков і 5 семінарій. При цьому дисциплінованих японців укривала дивувала кричуща невідповідність між нормами християнської моралі й реальною повсякденною поведінкою європейців.

В останній третині XVI ст. вузол внутрішніх протиріч і зовнішньополітична безпорадність держави свідчили на користь необхідності якнайшвидшого об'єднання країни.

4. Об'єднання країни (1573–1603). Становлення режиму Токугава

Об'єднання Японії пов'язують з діяльністю видатних особистостей. Не випадково, відомий фахівець з японської історії й культури М. Й. Конрад назвав час з 1573 р. по 1603 р. «*епохою особистих диктатур*». Під час міжусобних воєн висунулися три видатні діячі, які вирішили проблему об'єднання країни: Ода Нобунага, Тойотомі Хідейосі й Токугава Ієясу. За традиційною для Японії хронологією цей період також називають *Адзуті-Момояма* за назвами резиденцій правителів.

Ода Нобунага (1534–1582) народився в сім'ї дрібного військового ватажка з провінції Оварі. Він увійшов до історії країни, присвятивши своє життя завоюванню значної частини Японії та зміцненню особистої влади. Після смерті батька Ода почав війну з родичами за спадщину. Без вагань убив своїх братів і став головою клану. Захоплення земель здійснював

найпідступнішими методами. У боротьбі за владу й території був абсолютно жорстоким і безпринципним. Йому вдалося перемогти коаліцію відомих родів, які об'єдналися проти нього, і ліквідувати сьогунат Асікага.

На підлеглих йому землях Нобунага провів рішучі перетворення в господарському житті:

- ліквідував внутрішні митниці;
- відкрив ринки вільної торгівлі та ввів в обіг золоту монету;
- розпочав складання земельного кадастру та впорядкування землекористування.

На печатці Нобунаги був вигравіруваний девіз «*Імперію править сила*», якого він дотримувався до кінця життя. Нобунага проводив ефективну кадрову політику як в армії, так і в управлінні, незважаючи на соціальне походження виконавців його влади. Для втілення своїх планів Нобунага активно співпрацював з португальськими купцями й єзуїтськими місіонерами. За це він отримував необхідні знижки у разі купівлі вогнепальної зброї, яку вміло застосовував у боротьбі за владу.

Погляд сучасника. «Це була людина середнього зросту, тендітної статури, з рідкими вусами й високим голосом, що приємно звучав. Він був честлюбний і зарозумілий, але любив справедливість, не залишав без покарання образи, ким би вони не наносилися. Спав мало. Прокидався рано. <...> Він діяв завжди приховано. Був дуже спритний і вправний у військовій справі. <...> Зневажав японських імператорів і князів, ні в що не ставив богів і ідолів, не вірив ні в які пророцтва й забобони».

Луїш Фроїш, португальський місіонер-єзуїт

Повною мірою реалізувати свої задуми Нобуназі не судилося. Його політика викликала загальну ненависть. 1582 р. він був несподівано оточений у храмі Хоннодзі військами свого кращого генерала. Ода Нобунага не мав можливості чинити опір, бо охоронявся невеликим загоном самураїв. Тому він зробив сеппуку.

Є думки. «Його мстива безжалісність виявлялася з самого початку його кар'єри <...> до його останніх років, які сповнені безглуздою різаниною. Жакливою ціною він став володарем двадцяти провінцій. Він був жорстоким і грубим чудовиськом».

Дж. Б. Сенсом. «Японія: коротка історія культури»

«Ода Нобунага був одним з найяскравіших представників епохи Сенгоку (Воюючих царств), закінчення якої датується моментом його трагічної загибелі 1582 року. За цей час він пройшов шлях від ексцентричної молодого людини до жорстокого прагматичного диктатора, для якого навіть питання віри були підпорядковані міркуванням військової та політичної доцільності, шлях від «великого дурня з Оварі», так його прозвали в молодості за буйну вдачу, до людини, яку називали «Демон повелитель шостого Неба».

Він був талановитим політиком, який здійснив на підвладних йому територіях цілий комплекс реформ, що сприяли об'єднанню країни й розвитку вільної торгівлі».

Й. П. Ламерс. «Японський тиран»

Відповідно до однієї з кількох версій, у такий спосіб було виконано заповнення ворогів Нобунаги, які давно намагалися відправити його на той світ. Серед них були імператор, колишній сьогун і, ймовірно, його майбутні наступники — Тойотомі Хідейосі і Токугава Іеясу.

Тойотомі Хідейосі (1536–1598) народився в сім'ї асигару, який вірою й правдою служив батькові Ода Нобунаги. Останній підвищив Хідейосі до рангу полководця за його кмітливість, блискучий розум і бойову безстрашність. Після загибелі сеньора Хідейосі узурпував владу. Від імператора він отримав посаду регента й «великого міністра», а також прізвисько аристократичного роду Тойотомі. Хідейосі був тонким дипломатом, але також рішуче використовував військову силу для остаточного об'єднання країни під своєю владою.

Мовою документа. «Тепер ми утримуємо ворогів, як птахів у клітці, тому, будь ласка, не турбуйся. <...> Ми встали в двохстах або трьохстах метрах, оточили Одавара подвійним ровом і не дозволимо втекти жодній людині. Усі воїни восьми провінцій замкнені всередині, і якщо ми зруйнуємо Одавара, дорога в Дева й Муцу відкрита. Це третина всієї Японії, і хоча я старію, я повинен думати про майбутнє й зробити все для країни. Тому я маю намір зробити славні справи й готовий до довгої облоги, з запасами, і з золотом, і сріблом в достатку, щоб повернутися зі славою й залишити про себе добру пам'ять».

З листа Хідейосі Тойотомі,
написаного дружині під час облоги замку Одавара (1590)

Хідейосі закінчив складання земельного кадастру, що став основою для оподаткування населення протягом трьох наступних століть. Він здійснив операцію, що увійшла в історію під назвою «*Полювання за мечами*», провівши вилучення наявної зброї в селян і міщан. Його правління було відзначено першим антихристиянським указом (1587) і важкою, бездарною війною в Кореї. Хідейосі помер, залишивши спадкоємцем малолітнього сина.

Токугава Іеясу (1542–1616) був сином правителя провінції Мікава. 1560 р. він уклав союз з Нобунагою. Двадцять років Іеясу наполегливо розширював свої володіння й створив потужну військову силу для реалізації своїх прагнень. Старіючий Хідейосі з тривогою спостерігав за зростанням впливу й авторитету свого васала та намагався жити з ним у злагоді. Вирішальним, переломним пунктом у боротьбі за владу стала битва при *Секігахара* 1600 р., коли Іеясу розгромив війська коаліції даймьо, які протистояли йому.

3 перших вуст. «Життя людини подібне до довгої дороги, якою бредеш з важкою ношею, проте не слід поспішати».

Токугава Ієясу

Ода Нобунага та Тойотомі Хідейосі не мали титулу сьогуна. Ієясу став ним через своє благородне походження. Він легко «переконав» імператора в тому, що його предки мають прямий стосунок до клану Мінамото. У лютому **1603** р. Ієясу був проголошений сьогун, що дозволило йому продовжити рішучі перетворення, спрямовані на формування сильної централізованої держави.

Настав період *Едо* (1603–1867). Сьогуні законодавчо оформили станову ієрархію країни. На вершині знаходилися самураї — *сі* (стан поділявся на дві великі частини — *куге* — придворна аристократія; *буке* — військово-дворянська верхівка), помітно нижче за статусом — *но* — селянство; *ко* — ремісники; *сьо* — торговці. Сьогуні роду Токугава рішуче приборкали сепаратизм місцевих князків, використовуючи економічні важелі й поліцейсько-адміністративні заходи впливу.

Ієясу перебував на посаді сьогуна всього два роки, а потім він передав офіційну владу своєму синові, однак фактично продовжував керувати політичним життям країни. Він був автором багатьох едиктів, що регулюють життєустрій Японії, зокрема указу про викорінення християнства.

Рядок документа.

«Кинь те, що любиш, і служи тому, що хоча й не любиш, але чому повинен служити.

Хто найбільше обмовляє інших, як не підлесник!

Сьогун повинен остерігатися,

щоб його не вводили в оману родичі дружини й наложниці...

Меч — душа військового, втрачати його не дозволено.

Даймьо та правителі повинні вести себе відповідно до доходів і не вдаватися до розкоші.

Будуванням шкіл і поширенням освіти слід зробити Японію відомою.

Якщо государ не знає труднощів свого народу, а народ не знає турбот свого

Государя, то заворушення відбудуться самі собою...

Зазначені вище статті не повинен читати ніхто, крім моїх нащадків, вельмож і радників...».

Токугава Ієясу. «Ікуно» («Заповіт», XVII ст.)

Перші сьогуні Токугава втілили в життя політику *сакоку* («країна на замку»). 1614 р. особливим указом була введена повна й беззастережна заборона іноземної релігії. 1630 р. до країни заборонили ввозити європейські книжки, а також китайські, якщо в них була згадка про християнство. Під страхом смертної кари японцям заборонялося залишати країну і, як наслідок цього, будувати великі човни. **1638** р. почалася висилка

всіх іноземців з Японії. Усі контакти з європейською цивілізацією здійснювалися дуже дозовано й тільки через голландців-кальвіністів. Китайцям, корейцям і голландцям дозволялося двічі на рік заходити в порт *Нагасаки*.

Диктатура Токугава забезпечила перехід від феодалної роздробленості до повністю контрольованої, централізованої країни. XVII ст. стало часом процвітання Японії. Настав найтриваліший період політичного панування представників однієї і тієї ж династії. В епоху Едо сформувався адміністративно-бюрократичний апарат держави, що сприяв розвитку економіки. Час Едо — золотий час культури, становлення національної японської ідеї, японської поезії та літератури.

Завдання та запитання

1. Охарактеризуйте головні риси розвитку японської держави та суспільства в період Хейян.
2. Порівняйте положення та роль у суспільстві стану японських самураїв та західноєвропейських лицарів.
3. Завдяки чому Японії вдалося зберегти незалежність та здолати тиск монгольських загарбників?
4. Які особливості розвитку японського суспільства в період Камакура — Муроматі мають спільні риси з розвитком західноєвропейського суспільства?
5. Чому місіонерська діяльність єзуїтів у Японії зазнала краху?
6. Прокоментуйте уривки з сімейного кодексу «21 правило» відомого японського полководця XV—XVI ст. Ходзьо Соуна:
*«Лягай у ліжко до восьмої вечора. <...> Заощаджуй дрова й світло, які витрачаєш, якщо не спиш допізна, і вставай о четвертій ранку.
 Крайці друзі, які можуть бути в людини, — це читання й письмо, а гірші, яких треба уникати, — це го, шахи, флейта й дудка.
 У літературі та військовому мистецтві слід удосконалюватися постійно... Давнє правило говорить, що грамотність — це ліва рука, а військова справа — права. Ні тим, ні іншим не слід нехтувати».*

Література

- Долин А. А., Попов Г. В. Кэмпо: традиция воинских искусств / А. А. Долин. М. : Наука, 1992. 432 с.
- Искендеров А. А. Тоётоми Хидэёси / А. А. Искендеров. Москва : Наука, 1984. 447 с.
- Коваленко О. Самурайські хроніки: Ода Нобунага / О. Коваленко. Київ : Дух і Літера, 2013. 960 с.

- Кодекс Бусидо*. Хагакурэ. Сокрытое в листве / пер. с япон. А. Боченковой, В. Горбатько. Москва : Эксмо, 2004. 432 с.
- Ламерс Й. П.* Японский тиран. Новый взгляд на японского полководца Ода Нобунага / Й. П. Ламерс; пер. с англ. Р. В. Котенко. Санкт-Петербург : Евразия, 2012. 352 с.
- Лещенко Н. Ф.* Япония в эпоху Токугава / Н. Ф. Лещенко. Москва : Крафт, 2010. 352 с.
- Льюис Т., Ито Т.* Самураи: путь воина / Т. Льюис, Т. Ито. Москва : Ниола-Пресс, 2008. 208 с.
- Повесть о доме Тайра: Эпос (XIII в.)* / пер. со старояп. М. Львовой. Москва : Художественная литература, 1982. 703 с.
- Сато Х.* Самураи: история и легенды / Х. Сато; пер. Р. В. Котенко. Санкт-Петербург : Евразия, 2003. 344 с.
- Синицын А. Ю.* Самураи — рыцари Страны восходящего солнца. История, традиции, оружие / А. Ю. Синицын. Санкт-Петербург : Паритет, 2007. 352 с.

§ 8. Корея в IV—XVII ст.

1. Природа й люди «Країни ранкової свіжості».
2. «Епоха Троєцарства» (IV—VII ст.). Політичне об'єднання країни. «Велика Сілла» (VIII—IX).
3. Держава Корі (920—1329). Завоювання Корей монголами.
4. Держава Чосон у XIV—XVI ст.

Два Будди кам'яні один до одного лицем стоять
Голі під дощем і снігом на дорозі.
Заздри їм — розлук вони не знають.

Сонгаї (1537-1593)

1. Природа й люди «Країни ранкової свіжості»

Корейський півострів знаходиться на крайньому Сході Євразійського континенту і належить до числа найбільш великих півостровів на земній кулі (220 тис. кв. км). Природно-кліматичні умови цієї території не можна назвати особливо «сприятливими», або навпаки. Природний фактор передбачав важку повсякденну роботу мешканців півострова, що було головною умовою розвитку тут людського суспільства.

Основні природно-кліматичні умови:

- ✓ м'який, теплий мусонний клімат;
- ✓ обмеженість природних ресурсів і корисних копалин; ця обставина змушувала корейців вибудовувати гармонійні відносини з навколишнім світом;
- ✓ переважання гірського ландшафту — невисокі гори й сопки, вкрилі лісом (з різноманітним тваринним світом);
- ✓ низька родючість земель;
- ✓ висока сейсмічність півострова, розташованого на розломі тектонічних плит.

Важливою особливістю природно-кліматичних умов було півостровне положення країни, оточеної теплими морями Тихого океану, де було повно риби й морепродуктів. Порізана берегова лінія з великою кількістю зручних бухт, гаваней, заток буквально «виштовхувала» в море корейців, які здавна славилися як відмінні мореплавці та рибалки.

Природні чинники зумовили головні заняття населення. У Середні віки основу господарства Корей становило рисівництво й вирощування численних польових та городніх культур (ячмінь, просо, баштанні, конопля, бавовник), які не потребували особливої родючості ґрунтів і легко переносили посухи, а також літні мусонні дощі. Важливими складовими корейської економіки

були рибальство, а також шовківництво. Допоміжну роль у господарстві виконували скотарство, а також різноманітні ремесла й промисли.

У I тис. н. е. відбувався процес консолідації корейського суспільства. Етногенез корейців до кінця не вивчений. Однак більшість фахівців припускають, що у формуванні етносу взяли участь групи племен *малайського, тунгусо-маньчжурського й алтайського* походження, які в різний час потрапили на півострів, що ускладнювало процес формування єдиного народу. Загалом, корейці належать до східно-азіатського типу монголоїдної раси.

Релігійні вірування корейців на початку I тис. н. е. являли собою химерне переплетення тотемізму, анімізму, шаманізму, фетишизму. У країні був популярний культ природи, демонізм, ревне шанування предків. Корейці вклонялися Небу, Місяцю, зіркам, духам гір, лісів, печер. Державне значення мав культ предків — засновників держави.

Особливості природи й положення Кореї виправдовують особливе значення родоплеменних кланів, дбайливе ставлення до сім'ї та роду. Кожен кореєць вважав людину з тим самим прізвиськом своїм родичем. Найбільш поширеними корейськими прізвиськами були Кім, Лі, Пак та інші.

У Середні віки історичний розвиток Кореї багато в чому визначався особливостями геополітичного становища країни:

- потужний вплив китайської середньовічної цивілізації (писемність, конфуціанство, китайський буддизм (з IV ст.), принципи державного будівництва);
- постійні спроби китайських імператорів домогтися політичного підпорядкування Кореї;
- протягом середньовіччя Корея постійно відчувала військово-політичний тиск з боку Японії, яка намагалася закріпити свої інтереси на півострові й створити тут слухняні маріонеткові держави;
- Корея була постійним об'єктом експансії з боку кочової периферії (кидани, тангути, чжурчжени, монголи, маньчжури).

Указані особливості якоюсь мірою пояснюють політику корейської правлячої верхівки, спрямовану на самоізоляцію країни, що було характерно для пізнього середньовіччя Кореї.

2. «Епоха Троецарства» (IV—VII ст.).

Політичне об'єднання країни. «Велика Сілла» (VIII—IX ст.)

Фахівці вважають, що IV ст. стало кордоном між стародавньою та середньовічною історією Кореї. Ще на межі н. е. на базі родоплеменних спільнот починається формування держав *Когурьо* (Північ), *Пекче* (Південний-Захід) *Сілла* (Південний Схід), що пзпочаткували так звану «Епоху Троецарства» (IV — 60-ті роки VII ст.).

Корея за часів Троецарства (III—II ст.)
(Сэнсом Дж. Б. Япония: Краткая история культуры... С. 41)

Дотримуючись корейської традиції, чільні племінні клани висували зі свого середовища одноосібних правителів — *ванів*, які виконували також функції верховного жерця. Правителі мали всю повноту влади й були відповідальні за все, що відбувається в країні, і навіть за хронічні неврожаї, тривалі посухи, повені або землетруси. У цих випадках ван міг бути зміщений.

Правлячий клас формувався в процесі трансформації родової верхівки у державний бюрократичний апарат. Поступово вільне общинне селянство перетворювалося на феодално-залежний від держави клас.

Думка фахівця. «Оскільки в Кореї превальювала державна власність на землю, то можна сказати, що панівним класом була бюрократія в широкому сенсі цього слова (мається на увазі те, що панівний клас був організований у державний апарат). Спочатку давньокорейська громада поділялася на простих общинників і аристократію, а бюрократія з'явилася пізніше, хоча й зросла на основі общинної аристократії».

С. В. Волков. «Чиновництво й аристократія в ранній історії Кореї»

Розвиток корейської державності припав на епоху «смути» в Китаї, тому становлення тут середньовічної держави й суспільства здійснювалося без цілеспрямованого тиску «великого сусіда». Корейці вибірково сприймали досягнення китайської цивілізації і всіляко оберігали ідею незалежного самостійного розвитку.

З другої половини IV ст. складається аж ніяк не любовний трикутник, в якому кожен із протиборчих боків (Когурьо, Пекче й Сілла) вів непримиренну боротьбу за панування на півострові. У цю боротьбу були втягнуті зовнішньополітичні сили — Китай й Ямато, що мали свої інтереси. Трьохсотрічне протистояння між Когурьо і Пекче підштовхнуло когуресців до спорудження гігантської стіни поперек півострова, щоб захистити себе від іноземного вторгнення. Таке будівництво остаточно підірвало сили держави Когурьо, чим скористалася держава Сілла. Її правителі, спираючись на допомогу Китаю та сильну армію, очолювану талановитим полководцем *Кім Ю Сіном*, розбили своїх супротивників на півострові. Потім ван *Мунму* вів запеклу семирічну війну проти колишніх союзників — китайців. До початку VII ст. Сілла закріпила свою юрисдикцію над усією територією Кореї, а 735 р. перемогу сілланців була змушена визнати «Піднебесна». А втім, китайські правителі вперто вважали корейських ванів своїми васалами. Так було ліквідовано Троєцарство і створена єдина корейська держава Сілла зі столицею в місті *Кимсон*.

«Епоха Сілла» (660–935) зіграла важливу роль в становленні корейської середньовічної цивілізації загалом, держави й суспільства зокрема. Були закладені основи подальшого незалежного від сусідів, самостійного історичного шляху Кореї.

У першій половині VII ст. був створений розгалужений державний апарат, сильна постійна армія, установлений порядок престолонаслідування, зміцніла автократія ванів. Основні характеристики історичного розвитку корейської держави й суспільства цього періоду:

- ✓ склалася держава китайського типу, схильна до циклічних закономірностей розвитку, коли державна власність на землю мала реальне значення лише в умовах сильної централізованої влади, що спиралася, зі свого боку, на реальну державну власність на землю. У середньовічну епоху Корея кілька разів повторювала «китайський шлях», переходячи від суворой надільної системи й державного землеволодіння до втрати контролю над землею і відповідно посилення місцевих феодалів аристократів або чиновників, що привласнювали землю й закріпачували селян, які обробляли її;
- ✓ надільне селянство виконувало два види земельної ренти — продуктовою й панщину. Соціальний статус селянина общинника (*ян'ін*; «добра людина») був досить високий. Селяни, які опинилися в особистій залежності (*чхонін*; «підла людина»), знаходилися в нижній частині соціальної стратиграфії й за своїм становищем передували лише рабам.

Правителі Сілла створили досить складний і розгалужений державний апарат. Достатньо сказати, що до складу державної машини Сілла входило понад 160 різних установ. Зростання державної бюрократії спричинило появу державних іспитів на посаду. Цікаво, що претенденти на посаду перевірялися на знання китайської (!) літератури й догматів конфуціанства. Спочатку функції адміністративно-бюрократичного апарату виконували представники аристократичних кіл, проте їхня роль у державі поступово знижувалася. Величезний бюрократичний апарат «Великої Сілла» (17 рангів) передбачав використання вихідців з простого народу в низових ланках чиновництва. Сьогодні нам відомо 127 посад центрального апарату управління. Кожній посаді відповідав певний чин і ранг. Сілла ділилася на дев'ять областей (*чу*), п'ять малих столиць (*соген*), 116 округів і 293 повіти. У «Великій Сілла» налічувалося близько 6 тисяч чиновників.

Одночасно з державним будівництвом йшло формування збройних сил держави. Постійна армія Сілла склалася на основі общинно-родової організації. Усе чоловіче населення працездатного віку вважалося військовозобов'язаним. Особливу роль грали столичні війська, які забезпечували захист вана й країни в цілому.

Довідка. У корейській армії було понад 20 видів військових формувань. Серед них 9 загонів столичних військ, 16 загонів, які охороняли фортеці, 20 загонів провінційних військ. Існували також спеціалізовані війська: арбалетники, воїни для штурму кріпосних стін, катапультисти, воїни рукопашного бою,

лучники та інші. Основний контингент армії набрався з вільних селян, власників державної надільної землі, для яких військова служба була однією з головних повинностей.

Продовжувався розвиток станової організації суспільства. Склалася система «двох кісток» і «шести ступенів» гідності:

- «священна кістка» — правителі-вани (прізвища Пак, Сік, Кім, Лі);
- «істинна кістка» — вищий державний апарат; аристократія;
- шостий — четвертий ступені — «шестиголові», «чотириголові» — привілейований стан;
- третій — перший ступені — прості люди.

Важливі ідеологічні функції виконував буддизм махаянського типу, визнаний офіційним віросповіданням, а буддійські монастирі звільнялися від податків. Землі монастирів обробляло залежне селянство, або *нобі* — державні кріпаки. Зростання впливу монастирів хвилювало багатьох ванів, які прагнули обмежити їх економічну могутність і самостійність.

Видатне паломництво. Багато ченців з буддійських монастирів у Кореї отримували освіту в Танській імперії та здійснювали паломництва до святих місць. Особливо вражаючою була подорож ченця Хечхо. На початку VIII ст. він пішки вирушив до Китаю, звідти морем до Індії, потім в Кашмір і далі через Іран до Сирії. Дорогу назад він пройшов також пішки всією Середньою і Центральною Азією. Переваливши через Памір, він дійшов 727 р. до Чанані, де й помер. Водночас, Хечхо був серйозним ученим, який переклав китайською мовою санскритські релігійні твори.

З кінця VIII ст. в суспільстві держави Сілла зростають негативні процеси, що завершилися всеосяжною кризою влади. Вани втратили реальну могутність і стали маріонетками в руках чиновно-аристократичних угруповань.

- ☞ Розгорнулася запекла внутрішньополітична боротьба, що підірвала сили єдиної держави.
- ☞ Повсюдно захоплювалися службові земельні наділи, що зміцнювало економічні позиції місцевих «сильних домів». Держава втратила контроль над земельними володіннями буддійських монастирів.
- ☞ Усією країною прокотилася хвиля соціальних потрясінь і повстань бідноти. У період правління Ванесси Чінсон (887–897) її коханці й фаворити швидко спустошили державну казну. У відповідь спалахнуло загальне повстання, що призвело до ліквідації держави Сілла.

«Період смути» 897–936 рр. у корейській історіографії називають «Пізнім Троєцарством». Його розглядають як перехідний час до нового етапу середньовічної історії країни.

3. Держава Корьо (918–1329). Завоювання Корєї монголами

Засновником нової династії Корьо став воєначальник **Ван Гон** (918–943), який висунувся після розвалу держави Сілла під час війн епохи Пізнього Троєцарства. Здобувши кілька блискучих перемог над правителями держав Хубекче й Тхебон, полководець проголосив створення нової держави Корьо зі столицею в місті *Кегьон* (колишній Сонак, суч. Кесон). Сучасні корейці поважають полководця як об'єднувача нації. На користь Ван Гона відрікся від престолу останній 56-й правитель держави Сілла, територія якої на той час скоротилася до незначних розмірів. Ван Гон (відомий під ім'ям *Тхеджо*) спирався на низи чиновництва, вихідців з простого народу. Реформи, проведені воєначальником, вражають своєю «соціальною спрямованістю» й популізмом:

- ✓ загальна амністія;
- ✓ зниження податків з 50 % до 10 % врожаю (до кінця століття — 25 %);
- ✓ повернення селян на землю (передача цілини на пільгових умовах), передача наділів волоцюгам, містянам, викупленим рабам;
- ✓ складання земельного кадастру;
- ✓ наказ перекувати мечі на орала, сакральна перша борозна руками вана тощо.

Найважливішим напрямком діяльності вана стало зміцнення реальної державної власності на землю, створення сильної централізованої державної машини.

Правлячий клас формувався зі служилого чиновництва — *янбанів*. Положення янбана в суспільстві залежало від місця, яке посідала особа на службових сходах. Юридичної межі між родичами правителя та іншим чиновництвом не існувало. Проте майнова диференціація в середовищі чиновництва досягала пропорції 1:100. Високопоставленим чиновникам, що мали титули *кін, ху, пек, нам, ча* надавали «іменні наділи» від 300 до 3000 дворів, податки з яких ішли на їхню користь. Родова, земельна аристократія як соціальне угруповання зійшла нанівець. Поступово корейське чиновництво за своїм соціальним становищем наблизилося до положення європейського дворянства. Однак тривалий період така система існувати не могла, і її розквіт припадає на X — початок XI ст.

Середньовічній Корєї був притаманний низький рівень розвитку товарно-грошових відносин і натуральний характер господарства. Протягом тривалого періоду в країні не було грошей. Функцію грошового еквівалента виконували рис і тканини, іноді срібні бутлі. Торгівля перебувала під найсуворішим державним контролем. Держава широко користувалася правом установаження цін. Ринки працювали обмежений час і тільки

у великих містах. Ця обставина пояснює вкрай низький соціальний статус нечисленного корейського купецтва.

Слід підкреслити, що період Корьо був сприятливим часом для розвитку різноманітних галузей корейської культури, яка швидко сприймала досягнення великого сусіда. Зауважимо, що особливих успіхів корейці досягли в гуманітарній сфері. Наприклад, для складання історичних творів було сформоване спеціальне відомство. Видатним літературно-історичним твором цього періоду є «*Самгук саги*» («Історичні записи трьох держав»), що належать перу відомого чиновника й полководця *Кім Бу Сіка*. За своїм значенням у культурі Кореї цей твір можна порівняти з «Повістю минулих літ» для східних слов'ян.

«Батько корейської історії». Кім Бусик (1075–1151) був вихідцем зі знатного аристократичного роду. Вихований на конфуціанських чеснотах, він вважав централізовану державу ідеалом політичного устрою суспільства. Він вірою і правдою служив правлячій династії. Особливо прославився в боротьбі проти заколотників-сепаратистів, які прагнули створити на північному заході країни незалежну державу. Отримавши на схилі років посаду палацового історіографа, у своїй монументальній праці «*Самгук саги*» Кім Бусик відстоював принципи, яких дотримувався усе життя. Був прихильником вічного васалітету до Піднебесної.

Розвиток Корьо багато в чому визначався, а також істотно коректувався зовнішніми факторами. Активізація на північних кордонах держави киданів Ляо зажадала від корейців значних зусиль, спрямованих на стримування агресора. Вани Корьо на початку XI ст. використовували величезні кошти й людський потенціал для будівництва нової стіни, що закривала шлях до Кореї. До оборонної лінії входили 14 стародавніх фортець. Однак, як показує історія, жодна стіна не змогла ще захистити країну від навали. Тричі кидани вторгалися в межі Корьо. 1011 р. вони навіть розграбували столицю країни Кегьон, але зломити опір корейців так і не змогли.

Найбільшого розквіту Корьо досягло за часів вана Мунджона (1047–1082). Це був час торжества «азіатського способу виробництва» з характерним для нього одержавленням економіки й сильною, тоталітарною центральною владою.

Поступальний розвиток країни було перервано на початку XII ст., коли корейці з великим напруженням сил двічі відбивали вторгнення чжурчженів, але після заснування ними династії Цзінь у Північному Китаї, Корьо визнала себе васалом останньої.

Зовнішньополітичні труднощі призвели до ослаблення позицій центральної влади. Величезний вплив у державному управлінні мав якийсь *Лі Джагьому*, який одружив вана з двома своїми дочками й захопив керівництво військовим відомством та відомством чинів. Потім він посадив вана під домашній арешт і керував країною на свій розсуд.

Чинівництво на місцях захоплювало землі й виводило їх з-під контролю держави. У країні склалися угруповання великих землевласників, які прагнули політичної влади. Виникла велика напруга між військовими й цивільними кліками, периферійне чинівництво прагнуло домогтися привілеїв, якими володіли їхні столичні колеги. Країну роздирали міжусобиці та селянські повстання (1162, 1166, 1176–1178), самозванці, провидці й авантюристи.

Рядок документа. «Товсюдно багаті й могутні янбани, якщо бідний і слабкий народ взяв у борг і його не повертає, силою забирають наділи, що з давніх-давен належали йому, тому народ втрачає роботу й ще більш бідніє. <...> Віроломні, хитрі чинівники й прості люди, розраховуючи на підтримку впливових осіб, брехливо фіксують ці землі вільними й записують на ім'я впливових осіб».

З указу вана Мьонджона (1188)

У цих умовах Корьо, здавалося б, могла стати легкою здобиччю монголів. Проте незважаючи на зраду національних інтересів правлячою верхівкою країни монголам знадобилися серйозні зусилля й втрати, щоб підкорити Корьо. Зрештою монголи змусили корейців визнати себе васалами імперії Великого хана. Це сталося 1273 р., коли країна перебувала в стані колапсу. Під час монгольського завоювання загинуло близько 2,5 мільйонів чоловік, сільське господарство знаходилося в занепаді, значні площі були виведені із сівозміни та перетворені на пасовища. Корейці були втягнуті в авантюрні походи монголів проти Японії. Під час цих каральних експедицій загинули десятки тисяч корейських вояків і моряків.

4. Держава Чосон в XIV—XVII ст.

У 80-х рр. XIV ст. Корея переживала всеохоплюючу кризу. Хабарництво, корупція й свавілля досягли небачених розмірів. Дрібні й середні чинівники розорювалися. Експлуатація селянства перевищила всі розумні межі. За цих умов була створена сильна опозиція, т. зв. «Партія реформ», до якої увійшли найбільш розсудливі й здорові сили корейського суспільства: дрібне й середнє чинівництво, залишки родової аристократії, конфуціанські діячі, воєначальники. Вони зажадали від вана негайних реформ, спрямованих на відновлення надільної системи, зміцнення центральної влади, обмеження приватного землеволодіння, рішучої боротьби зі зловживаннями. По суті, це був маніфест, що закликав відродити централізовану феодалну державу.

Рядок документа. «В останні роки через війни й безперервні стихійні лиха у народу голодний вигляд, у селах є померлі з голоду. До того ж на

кожне поле претендують два або три господарі, кожен збирає орендну плату і у такий спосіб знищує душу народу. Місцеві установи не можуть їм перешкодити».

З доповідної записки вану (1383)

Монголо-юаньське панування в Кореї було ліквідовано лише 1388 р. за допомогою військ «Середньої імперії», які прагнули стерти монголів з лиця землі. Полководець *Лі Сон Ге* 1392 р. скинув останнього вана попередньої династії Корьо й започаткував правління роду *Лі*. Країна згадала давню самоназву *Чосон*, а столиця 1394 р. була перенесена до *Сеула*. Лі визнав себе васалом імперії Мін і взявся облаштовувати нову державу за китайським зразком. Основою відносин з Китаєм був принцип «саде» — «служіння великому сусідові». У сучасній Кореї слово «саде» сприймається як образа. Однак в XIV р. такий союз з Китаєм був єдиним розумним рішенням для Чосон.

Найвидатнішим монархом династії Лі корейські історики вважають вана **Седжона (1418–1450)**. Цей правитель, що володів неабиякими талантами й здібностями, домігся великих успіхів у розвитку культури, науки, економіки, а також у зовнішній політиці.

Ім'я імператора. Як і китайські імператори, вани Кореї мали кілька імен. Зазвичай знатні корейці мали особисте ім'я і прізвище, створені на основі китайських ієрогліфів. Потім ім надавався титул, який вони використовували як ім'я. Після смерті надавалося храмове ім'я, з яким правитель «входив в історію». Зазвичай, це ім'я складалося з двох ієрогліфів, причому другим був «-джон» або «-джо». Ван Седжон із народженням 1397 р. отримав ім'я Лі Те. До сходження на престол він носив титули-імена «Чхунньон-гун» і «Чхунньон-тегун» («Великий принц вірності й спокою»). Після смерті савновники дали йому храмове ім'я Седжон.

Зусиллями вана була створена система фортець, що дозволила зняти напругу на північних кордонах країни та відтіснити від неї племена чжурчженів. Нові території заселялися переселенцями, яким надавалися відчутні пільги.

Поетичним рядком.

Вітер у кронах дерев, місяць в снігу холодний.

Спіраючись на меч, я стою на далекій заставі.

Грізним криком одним десять тисяч перешкод здолаю.

Кім Джонс (1390-1453)

Правителі Чосон вели запеклу боротьбу проти японських піратів, що господарювали в Жовтому морі. Каральна експедиція проти піратської бази на о. *Цусіма* завершилася повним знищенням їхнього флоту. Завдяки потужним експедиціям і рішучим діям корейських флотоводців з піратством було покінчено надовго.

Правителі династії Лі відновили верховну власність держави на землю, а також відповідний державний апарат, що забезпечував контроль держави над економічним, політичним і громадським життям країни. На вершині державної влади перебував ван, проте його повноваження дещо обмежувалися законами, порушувати які ван не мав права. А втім, були й яскраві винятки з цього законного положення. Наприклад, деспотичне державне правління досягло свого апогею й повного абсурду в період правління вана *Йонсана (1494–1506)*. Режим розправився з неугодними вченими-конфуціанцями, гарем розрісся до фантастичних розмірів, землі, що прилягають до Сеула, оголосили мисливським заповідником правителя, а чиновники носили на грудях таблички з написом «Обережніше зі словами» як нагадування про безправ'я будь-якого підданого вана.

Вищим урядовим органом був *Ийджонбу* — «Державна Рада». Йому підпорядковувалися шість центральних галузевих відомств (палати) і ще близько 80 дрібних державних установ. Була рішуче реорганізована армія країни й ліквідовані приватні збройні заgonи.

Функцію ідеологічної основи держави Чосон виконували постулати середньовічного конфуціанства. Землі буддійських монастирів були секуляризовані. Буддійські секти переслідувалися, вводилися квоти на кількість ченців у монастирях.

Перші правителі Лі прагнули поліпшити становище селянства як головного платника податків. Ухвалені закони «заохочували землеробство», сприяли освоєнню цілини, обмежували зловживання та введення нових обтяжливих повинностей. А втім, зберігалася головна трудова повинність, і селян в примусовому порядку періодично спрямовували на будівництво фортець, палаців, іригаційних систем і доріг.

Андеграунд. У самому низу соціальної піраміди держави Чосон перебували нобі — державні й приватні кріпосні люди. Нобі виконували різноманітні роботи в господарстві й садибах своїх господарів. Право власності на кріпаків було обмеженим. Продаж нобі здійснювалася тільки з дозволу офіційних осіб. Насильство і вбивство кріпаків переслідувалося згідно із законом. Державні нобі використовувалися в казенних установах, на промислах, виконували ремісничі роботи за державним замовленням. Куртизанки — кисен обслуговували потреби чиновників, а також працювали «тимчасовими дружинами» під час тривалих відряджень і в далеких гарнізонах.

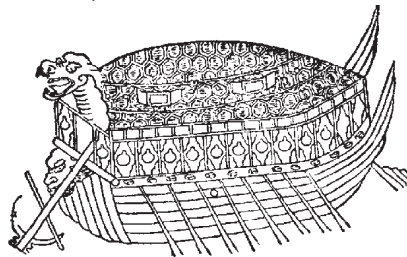
До «дешевих людуців», що займалися ганебною діяльністю, належали м'ясники, шкіряники, приватні куртизанки. Належність до «підлого стану» була спадковою. Склад стану формувався за принципом «можна ввійти, але не можна вийти» і поповнювався за рахунок злочинців і членів їхніх сімей, а також за рахунок самопродажу. 1395 р. були оголошені вільними багато нобі, які покинули «підлий стан» і поповнили ряди «вільного» селянства.

Кінець XIV—XV ст. був часом підйому національної культури Кореї. Практично в усіх сферах матеріальної й духовної культури наявні видатні досягнення. Основою цього зростання була непогано організована система освіти. У Сеулі успішно працювала конфуціанська академія, у столиці й повітах була створена мережа казенних шкіл. Поряд з ними працювали приватні школи, організовані вченими конфуціанського типу.

XVI ст. стало періодом жорстокого, але безплідного протистояння різних угруповань правлячого класу в боротьбі за привілеї, захоплення землі та вплив на вана. Замучені злиднями й постійно зростаючими поборами низи корейського суспільства неодноразово повставали та намагалися доступними їм засобами протистояти гнобленню. Соціально-політична криза Чосон загострювалася у зв'язку зі зростанням експансіоністських настроїв у сусідній Японії, де бурхливо розвивалися процеси консолідації правлячого класу й об'єднання країни. Висунувши провокаційні звинувачення у співпраці з монголами, сьогун Тойотомі Хідейосі запропонував корейцям спільно виступити проти імперії Мін. Отримавши відмову, японці висадили на півострові 230-тисячну армію та вже через 20 днів увійшли до Сеула. Загарбники залили Корею кров'ю, пройшовши походом через всю країну з півдня на північ. Вторгнення супроводжувалося страшним спустошенням і «монгольською» жорстокістю (наприклад, загарбники спорудили пагорб з 37 тисяч відрізаних вух і носів).

У відповідь на інтервенцію корейці розгорнули Вітчизняну війну, яка увійшла в історію як *Імджинська війна (1592–1599)*. Повсюдно стали виникати партизанські загони, відомі під назвою «Ийбьон» («Армія справедливості»). Ударною силою корейців став флот під керівництвом флотоводця *Лі Сун Сіна (1543–1598)*. Залізна дисципліна на корейських судах досягалася найжорстокішими заходами. Флотоводець наказував страчувати боягузів і розвішувати відрубані голови на реях суден. У кількох битвах Лі Сун Сіна вдалося розгромити японський флот і відрізати загарбників від Японії. Війна набула затяжного характеру. Всенародний рух проти окупантів змусив їх у паніці тікати з Кореї. Флот Лі Сун Сіна наздогнав японців у морі, і більше 500 кораблів противника були потоплені.

Корейський броненосець. Головну ударну силу корейського флоту становили броненосці — кобуксон («черепаха»). Це було плоскодонне судно, збудоване з товстих дощок (10 см) довжиною 20 м і шириною 4–5 м. Висота бортів, обшитих товстими дошками, досягала двох метрів. У «голові»

Кобуксон

кобуксону знаходилися чотири гармати, що стріляли картеччю, а також залізний таран. Гармати розміщувалися також вздовж правого й лівого бортів корабля. Верхня палуба накривалася дощатим «панциром», обшитим залізними листами. Панцир був вкритий залізними шипами, які маскували пучками соломи, що ускладнювало абордаж.

Вітчизняна війна породила могутній патріотичний рух, сприяла зростанню національної самосвідомості корейців. Однак правляча верхівка проголосила «рятівником і захисником» країни «Піднебесну імперію», хоча допомога з боку династії Мін була радше символічною, ніж вирішальною.

Війна суттєво підірвала продуктивні сили країни. Ремісниче й сільсько-господарське виробництво в Кореї скоротилось у кілька разів. Доходи скарбниці зменшилися в 5 разів. Корея зазнала колосальних людських втрат. За цих умов держава Чосон дотримувалася фарватеру зовнішньої політики режиму династії Мін, що наближався до своєї агонії. Незабаром Корея стала жертвою маньчжурської агресії. Підкоривши величезний Китай, маньчжури здійснили два вторгнення в Корею. 1637 р. вона остаточно перетворилася на слухняного васала «східних варварів». Самоізоляція країни була оголошена указом правителя того ж року. Корейцям заборонявся виїзд з країни та будь-які контакти з іноземцями. Але такі заходи не зупинили системну кризу, що вразила корейську державу та суспільство.

Отже, в історичному розвитку Кореї в XV—XVII вирішальну роль мав геополітичний фактор, коли країна стала заручником та жертвою в боротьбі могутніх далекосхідних держав, а також криза основ економіки та суспільства.

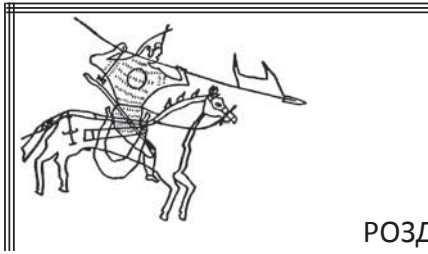
Завдання й запитання

1. Які природно-кліматичні особливості Корейського півострову, на ваш погляд, найбільш впливали на історичний розвиток країни?
2. Порівняйте «Епохи Троєцарства» в Китаї та Кореї.
3. Охарактеризуйте соціально-політичний устрій Кореї за часів держави Корьо.
4. Чому держава Чосон вийшла переможцем у війні з Японією, але поступилася незалежністю варварам-маньчжурам?
5. Прокоментуйте вислів українського сходознавця В. А. Рубеля: «Корьоську верхівку вирізняло фанатичне раболіпство перед цивілізаційними досягненнями Китаю, які стали для верхів Корьо абсолютним естетичним еталоном. Корьоська епоха — яскравий приклад того, як самобутня культура може трансформуватися під тиском запозичених традицій, майже втратити національне обличчя».

Література

- Ванин Ю. Ф. Аграрный строй феодальной Кореи XV—XVI вв. / Ю. Ф. Ванин. Москва : Наука, 1981. 310 с.
- Волков С. В. Чиновничество и аристократия в ранней истории Кореи / С. В. Волков. Москва : Наука, 1987. 289 с.
- Волков С. В., Ланьков А. В., Ли В. Ф. История Кореи (Новое прочтение) / С. В. Волков. Москва : РОССПЭН, 2003. 430 с.
- Ким Бусик. Самгук Саги. Кн. 1. Летописи Сила / пер. М. Н. Пака. Москва : Восточная литература РАН, 2001. 204 с.
- Ким Бусик. Самгук Саги. Кн. 2. Летописи Когурё. Летописи Пэкче. Хронологические таблицы / пер. М. Н. Пака. Москва : Восточная литература РАН, 1995. 405 с.
- Ким Бусик. Самгук Саги. Кн. 3. Разные описания. Биографии / пер. М. Н. Пака. Москва : Восточная литература РАН, 2002. 444 с.
- Курбанов С. О. История Кореи с древности до начала XXI века / С. О. Курбанов. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 2009. 680 с.
- Ли Ги Бэк. История Кореи: Новая трактовка / Л. Г. Бэк.— Москва : ООО ТИД «Русское слово-РС», 2000. 466 с.
- Пак М. Н. Очерки ранней истории Кореи / М. Н. Пак. Москва : Изд-во МГУ, 1979. 239 с.
- Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 2. Ч. 2. [Маньчжурия, Корея, Япония] / Н. Я. Бичурин. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950. 335 с.

РОЗДІЛ III ВЕЛИКИЙ СТЕП

§ 9. Номади Великого Степу в історії Середніх віків

1. Природно-кліматичні умови й геополітичне становище Великого Євразійського Степу.
2. Кочівники середньовіччя у світовій цивілізації.
3. Номади й хлібороби: особливості взаємин.

Коли ми вступили в середовище цих варварів,
мені... здалося, що я вступаю в інший світ.

Гійом де Рубрук
«Тодорож у східні країни» (XIII ст.)

1. Природно-кліматичні умови і геополітичне становище Великого Євразійського Степу

Великий Євразійський Степ розкинувся на величезних просторах від Великої Китайської стіни до відрогів Карпат. *Євразія* — країна з унікальними ландшафтами, своєрідним населенням і неповторною культурою. Протягом тривалого часу її відверто ігнорували європейці й китайці, вона залишалася ніби в тіні світової історії. Однак в Середні віки жителі Євразії довели, що таке ставлення до них є глибоко помилковим.

Великий Степ — найбільш континентальна частина Сходу, що простягнулася тисячокілометровою смугою, затиснутою лісовими масивами й тайгою на півночі, пустелями та гірськими системами на півдні. Цей величезний історико-географічний регіон зазвичай ділять на дві несхожі одна на одну зони.

Східна половина Степу (або Внутрішня Азія) містить Монголію, Джунгарію, Східний Туркестан. Ця зона географічно чітко окреслена гірськими хребтами Тибету, Саян, Алтаю й Тянь-Шаню, а також Китайською стіною.

Проте політичний і культурний вплив населення цих земель легко долав будь-які географічні кордони.

Зазвичай над цією частиною Степу формувалася потужний антициклон, що не пропускав вологі західні вітри. Чисте й прозоре повітря не затримувало сонячні промені, що розпалювали землю. Різко континентальний клімат характеризується спекотним літом і суворою зимою. Добові перепади температур можуть становити 20–30 градусів і більше. На значній частині степів пасовища багаті рослинністю. Узимку випадало мало снігу, що дозволяло копитним тваринам легко добувати суху й поживну траву. Майже плоский рельєф місцевості на значній частині степів дозволяє досить швидко пересуватися на конях. Східна половина Степу — колиска могутніх держав тюрків, уйгурів, монголів, маньчжурів.

Західна половина Степу охоплює простори Казахстану, Поволжя та Причорномор'я. Клімат тут також має континентальний характер, проте він помітно відрізняється від решти Степу. Сюди все ж таки проникають циклони з Атлантики, що приносять дощові й снігові хмари. Узимку випадає багато снігу, а часті відлиги вкривають землю твердим настом. Тому скотарі здійснювали сезонні перекочовування й заготовляли сіно про запас, що змушувало мати постійні зимівлі й поселення. Ця обставина, наприклад, обмежувала половців у вільному пересуванні степами й підштовхувала до пошуків компромісів з давньоруськими князями. У західній половині Великого Степу історичні процеси розвивалися дещо в інших формах і мали свої особливості порівняно зі східними регіонами.

Степи й напівпустелі, як і інші регіони Землі, схильні до довготривалих змін клімату. Глобальні похолодання та потепління позначалися на просторах Степу особливо сильно. Тричі за останні дві тисячі років у Степ приходила вікова посуха: II—III ст., X ст. і XVI ст. Наприклад, посуха X ст. істотно послабила печенігів та огузів, кочовища яких захопила пустеля, «виштовхуючи» скотарів на пошуки нових територій. Зміни клімату мали далекосяжні, часом катастрофічні наслідки, які призводили до загибелі людей, худоби, запустіння Степу, а також до завойовницької міграції. В X—XI ст. Європа ледь встигала відбиватися від нескінченних навал кочівників, які приходили з охоплених посухою степів і напівпустель (мадяри, печеніги, половці).

Кочове скотарство — дуже консервативний тип господарства, що майже не підлягає удосконаленню. Скотарство є формою екологічного пристосування племен з виробничою економікою до степів і напівпустель. Екологію Степу легко порушити, вона не менше за інші ландшафтно-географічні зони схильна до антропогенного впливу. Наприклад, квітучий степ межиріччя Волги й Уралу внаслідок господарювання золотоординців став напівпустелею, що до сьогодні мало придатна для життя. Зараз річка Урал у своїй нижній течії знаходиться в стані висихання.

Простори Великого Степу перебували на перетині численних релігій і віросповідань (християнство різного типу, шаманізм, мітраїзм, буддизм, іслам, маніхейство). Релігійна толерантність, притаманна кочівникам, сприяла вільному руху й поширенню релігійних навчань, що породжувало різноманітні синкретичні форми вірувань. Наприклад, не на верненні в іслам правителі Монголії дозволяли християнам — прихильникам несторіанства безперешкодно сповідувати свій культ, вступали в контакти з католицькими місіонерами. У Центральній Азії роль пануючої релігії виконувало *тенеріанство* — культ Вічного Неба. Ця «пульсуюча» релігія Центральної Азії особливо потужно заявила про себе в періоди створення «кочових імперій».

Кочове скотарство як тип господарювання й соціальної організації, добре відомо з глибокої давнини, однак найбільший розвиток отримало саме в період середньовіччя. Номадів об'єднували спільні процеси соціально-політичного розвитку, спільні зовнішньополітичні проблеми. Ці чинники були суттєвою підставою для формування певної етнічної спільноти. Великий Євразійський Степ став колыскою кочових племен іранського, тюркського, монгольського, маньчжурського походження.

2. Кочівники середньовіччя в цивілізаційному розвитку

Епохою розквіту номадизму фахівці вважають час з середини I тис. до н. е. до середини II тис. н. е. У середньовічний період Великий Степ пережив три важливі етапи свого історичного шляху.

Перший етап припав на епоху Великого переселення народів (IV—VII ст.), коли Степ викидав на Захід, Схід і Південь усе нові й нові орди завоювальників (гунів, сяньбі, жуван, тюрків).

Другий етап в VII—X ст. характеризується відносною стабілізацією положення, що призвело до створення *каганатів*, які змінювали один одного: Тюркський, Хазарський, Уйгурський, Киргизький. Деякі з них перетворилися на великі держави, які диктували сусідам свою політичну волю. X століття стало важливою межею у розвитку Великого Степу й призвело до піврозпаду багатьох кочових спільнот.

Третій етап історії середньовічних номадів (X—XIV ст.) знаменується наймасовішою міграцією кочовиків, що призвела до створення Монгольської імперії. Загибель її спадкоємиці — Золотої Орди — була початком згасання середньовічного кочівництва.

В історичній науці існує широкий діапазон думок і теорій щодо ролі кочівників в історичному розвитку людської цивілізації. Багато вчених XIX ст. схилилися до думки про те, що кочівники були загрозою для цивілізованого світу й були «трутнями людства» (Е. Віолле ле-Дюк, О. Єгер). Велике протиставлення «європейства» й «азіатчини» стає на деякий час традиційним

елементом російської культурної традиції. Передбачалося, що зіткнення «жорстоких степовиків» з «цивілізованими» країнами й народами супроводжувалося виключно бідами та стражданнями останніх, і це призводило до гальмування еволюційного розвитку історії. Наприклад, М. М. Карамзін називав половців «невтомними лиходіями» й стверджував, що «мир з такими варварами міг бути тільки небезпечним перемир'ям».

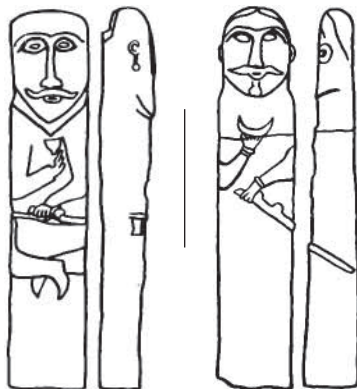
Особливого погляду на роль кочівників у всесвітній історії дотримувалися прихильники «євразійської історичної школи» (М. С. Трубецький, П. М. Савицький, Г. В. Вернадський, Л. М. Гумільов). Взаємовідносини Золотої Орди з Руссю вони тлумачать навіть не як військово-політичний протекторат, а як союз двох приблизно рівноцінних утворень, що з одного боку, сприяв процвітанню Золотої Орди, а з іншого — зберіг державність і самобутність Русі та допоміг утворенню великої російської нації і великого російського народу та євразійського суперетносу. На сьогодні радикальних євразійських поглядів дотримуються Р. Б. Сулейменов, Е. С. Кульпін-Губайдуллін, які вважають степовиків-кочівників мало не головною рушійною силою світової цивілізації. Наприклад, Р. Рахманалієв вважає, що Візантійська імперія, Арабський халіфат і «Піднебесна» імперія були лише рамкою до монументального полотна «Великий Євразійський степ».

Більшість російських фахівців дотримується точки зору, що кочові народи середньовіччя були найважливішою ланкою між Заходом і Сходом (іноді виконували посередницькі функції). Тому, скотарі-кочівники — невід'ємна частина розвитку загальнолюдської цивілізації. Вони сприяли становленню сучасної етнічної та політичної карти світу (В. В. Бартольд, Г. Є. Марков, С. О. Плетньова, М. М. Крадін, В. В. Трепавлов та інші).

Думка фахівця. «Степові народи Євразії, Русь і Туран мали свою культуру й традицію доблесті та вірності, що не поступається лицарській Європі, мрійливій Індії та освіченому Китаю. Розмови про «дикість» тюркських кочівників і «відсталість» східних слов'ян — хитра вигадка дипломатів епохи хрестових походів, що уціліла до ХХ століття як обивательський наклеп».

Л. М. Гумільов. «Тисячоліття навколо Каспію»

Справді, кочівники середньовіччя реально сприяли розвитку загальнолюдської цивілізації.

Кам'яні стели
з рельєфним зображенням кочівників.
Центральна Азія

- ☞ Кочівники освоїли величезні географічні простори, що раніше знаходилися поза межами проживання людини.
- ☞ У господарському житті кочівників, зрозуміло, провідне місце займала дрібна й велика рогата худоба. А втім, видовий склад отар визначався географічними особливостями конкретних регіонів Великого Степу. Для Центральної та Середньої Азії провідну роль грали коні та дрібна рогата худоба. У кочівників Євразії основною транспортною твариною був верблюд.
- ☞ Вони дали потужний імпульс для використання й виробництва м'яса, молока, вовни, шкіри. До матеріальної й духовної культури людства кочівники долучили розбірні житла, молочні консерви, повсть, штани, численні неповторні художні концепції.
- ☞ Виробничі досягнення кочівників поглиблювали загальний поділ праці та сприяли розвитку суспільного виробництва.
- ☞ Значно вплинули кочівники на розвиток озброєнь і військової справи в цілому. Застосування на полі бою великих кінних об'єднань рішуче змінило військове мистецтво середньовіччя й нового часу. Не випадково аж до початку ХХ ст. кіннота була головною ударною силою збройних сил, а вдале застосування кавалерії кардинально змінювало хід військових кампаній (наприклад, кінні армії білогвардійського генерала А. Г. Шкуро, червоного командарма С. М. Будьонного, отамана Н. І. Махна).
- ☞ Кочівники досягли великих успіхів у удосконаленні транспортних засобів. У цьому плані особливим імпульсом стало широке застосування в VI ст. металевих стремен, а також в'ючної упряжі, що доповнила вози. Відтепер торгові каравани могли долати й пустелі, і гірські перевали.
- ☞ Заслугою номадів є внесок у забезпечення багатівікової транзитної торгівлі та культурний обмін між Сходом і Заходом. Наприклад, з виникненням Тюркського каганату сталося серйозне зближення середземноморської та китайської культур, які до цього мали лише туманні відомості один про одного. Монгольська імперія XIII—XV ст. замкнула ланцюг міжнародної торгівлі в єдиний комплекс сухопутних і морських шляхів. Усі великі цивілізовані регіони світу (Європа, Китай, Індія, ісламський світ і пізніше Золота Орда) виявилися об'єднаними в трансконтинентальну торговельну систему (1340–1450). У ковиловому степу виникли гігантські на той час міста — центри політичної влади, транзитної торгівлі та багатонаціональної культури (Каракорум, Сарай-Бату). У XV ст. Золота Орда розпалася. Після переміщення світових торгових шляхів ці міста швидко спорожніли. В індустріальному світі, що зароджувався, кочівникам було уготовано зовсім інше місце. Степова периферія втратила скільки-небудь істотну роль у новому світопорядку.

Становлення, розвиток і згасання кочових спільнот характеризується численними специфічними рисами. Виділимо загальні, на наш погляд, особливості їх розвитку.

Для кочівників характерне *швидке зростання майнової та соціальної диференціації*. Класик політекономії А. Сміт підкреслював, що саме худоба насамперед переходила в особисту і, врешті-решт, приватну власність, що призводило до виникнення майнової нерівності та зародження знаті в коліс монолітному первісному суспільстві.

Водночас у кочівників спостерігаються уповільнені темпи класополітогенезу. Суворе середовище проживання, складні кліматичні умови та інші труднощі й небезпеки змушували номадів зберігати родоплемінну згуртованість, що стримувало розкладання первісних форм існування. Щодо проблем виникнення держави в номадів існує досить широкий діапазон думок фахівців. Деякі з них вважають, що в результаті самостійного розвитку кочівники могли досягти тільки додержавної, докласової стадії свого суспільства. Наприклад, Г. Є. Марков вважав, що самостійний розвиток кочових спільнот досягав лише стадії «військової демократії», зупинившись за крок від створення класового суспільства й держави. Іншу позицію займають прихильники феодальної інтерпретації кочових товариств. Найбільш обґрунтованою видається точка зору про формування ранньої державності в кочівників (С. Г. Кляшторний, Є. І. Кичанов, В. В. Трепавлов).

Найчастіше «державне будівництво» в номадів набувало форм ранніх або «варварських» кочових імперій.

Думка фахівця. «Кочові імперії можна визначити як суспільство номадів, організоване за військово-ієрархічним принципом, що займає відносно великий простір і експлуатує сусідні території переважно за допомогою зовнішніх форм експлуатації (грабежі, війна й контрибуція, вимагання «подарунків», нееквівалентна торгівля й данництво)».

М. М. Крадін. «Кочові імперії: генеза, розквіт, занепад»

У сучасній науці причини утворення кочових імперій досить чітко систематизовані:

- ∇ хижацька суть степових народів, від природи схильних до грабежу й віра кочівників у надане Небом (Тенґрі) божественне призначення підкорити весь світ;
- ∇ кліматичні катаклізми й (або) перенаселеність Степу;
- ∇ потреба у додаткових джерел існування, що іноді посилювалася відмовою хліборобів від торгівлі з кочівниками;
- ∇ потреба в створенні союзу племен кочівників;
- ∇ деякі фахівці вказують на особисті якості ватажків кочових спільнот;
- ∇ відповідно до теорії Л. М. Гумільова, велику роль зіграли етноінтеграційні імпульси (*насіонарність*).

Не всі перераховані вище причини створення кочових імперій безперечно й однаково важливі. Зауважимо, що накопичення стадних тварин до нескінченності неможливо. Їх концентрація обмежена багатьма факторами і насамперед продуктивністю степового ландшафту. Ця обставина також підштовхувала кочівників до пошуку «додаткового продукту» за рахунок сусідніх народів або землеробських країн. У цьому плані доречно буде згадати висновок фахівців про те, що кочівник завжди зможе утримувати себе за рахунок особистої отари, але при цьому він залишиться бідним. «Залишатися бідним» — суперечило генетичній психологіїномада.

Думка фахівця. «Кочове скотарство в господарському відношенні не є автаркічним, і доти, допоки воно залишається кочовим, потребує економічних ресурсів осілого, насамперед землеробського й міського світу. При цьому для номадів найбільш вигідні позаекономічні способи придбання у них продуктів, яких бракує, особливо шляхом підпорядкування різних осілих груп, суспільств, держав. Завоювання було лише одним із засобів такого підпорядкування, доведеним до свого логічного кінця».

А. М. Хазанов. «Кочівники й зовнішній світ»

Виникнення варварських імперій відбувалося різними шляхами. Провідний російський фахівець у цій області М. М. Крадін виділяє чотири варіанти розвитку подій. *Монгольський варіант* передбачав висування талановитого й харизматичного полководця-завойовника, якому вдавалося об'єднати племена та ханства, що «живуть за повстяними стінами», в єдину державу. *Тюркський варіант* пов'язаний з утворенням на периферії кочової імперії, яка вже склалася, політичного об'єднання з сильними доцентровими тенденціями. Цей варіант простежується в історії взаємин тюрків і жужанів, уйгурів і тюрків та інших. *Гунський варіант* може виникнути в період масової міграції кочівників з подальшим підпорядкуванням ними землеробів. *Хозарський варіант* вважається відносно мирним, оскільки пов'язаний з утворенням нової імперії з уламків раніше повалених держав: Хозарський каганат і Західно-тюркський каганат, Улуси Джучі, Хулагу, Чагатай, держава Юань і монгольська імперія Чингісхана.

У «кочових імперіях» складалася своєрідна адміністративно-ієрархічна структура, що давала можливість досить ефективно керувати підданими. На вищому рівні держава зазвичай ділилася на дві частини («праве крило», «ліве крило») або на три частини («центр» і «крила»). На нижчому рівні знаходилися «тумени» — військово-адміністративні одиниці, здатні виставити до 10 тисяч воїнів. Переважно «тумени» відповідали племінним групам. Далі соціальні одиниці з військової точки зору відповідали «тисячам», «сотням», «десяткам». Усі великі адміністративно-племінні одиниці («тумени», «крила» тощо) управлялися намісниками з родичів правителя або найбільш довірених і відданих особисто йому вояків. Особливу роль в імперіях скотарів

грала «ямська служба», що виконувала важливі функції організації управлінської інфраструктури. Зберігали вплив *курултай*.

Правителі «кочових імперій» вели активне дипломатичне листування, вступали в династичні шлюби з правителями землеробських держав (наприклад, хозарські принцеси ставали дружинами візантійських імператорів, половецькі хани віддавали своїх дочок за давньоруських князів). У багатьох «кочових імперіях» виникали міста, велося монументальне будівництво, зароджувалася писемність.

Думка фахівця. «Результатом посилення військової організації кочівників було виникнення кочових імперій, що уособлювали військову організацію скотарів. Об'єднання кочівників з метою грабежу і завоювання сусідніх народів відбувалося насамперед в інтересах верхівки кочового суспільства: військових і племінних ватажків. <...> Кочові імперії — тимчасові, ефемерні об'єднання — не мали міцного специфічного економічного базису й багато в чому відрізнялися від держав осідло-землеробських областей».

Г. Є. Марков. «Кочівники Азії»

Зазвичай «кочові імперії» мали коротку історичну долю. Існування більшості з них не перевищує 100–150 років. Історичний досвід показує, що периферія імперії розвивається швидше за центр і, у кінцевому підсумку, відцентрові сили розвалюють «моноліт імперії». Наприклад, Русь звільнялася від ярма вже не Золотої Орди, а її наступників.

Серед причин занепаду й загибелі кочових імперій зазвичай називають такі:

- ✓ природні явища (всихання / перезволоження степу (А. Тойнбі, Г. Ю. Грум-Гржимайло / Л. М. Гумільов), кліматичні стреси у вигляді землетрусів або повеней, пандемії); різкі кліматичні зміни, що ведуть до загибелі кочової економіки, змушували степовиків сідати на коней і починати масові кочування в пошуках «вільних територій»;
- ✓ зовнішньополітичні чинники (навали ворогів, тривалі й руйнівні війни, виснаження зовнішніх доходів, кризи сусідніх землеробських цивілізацій);
- ✓ внутрішні причини (міжусобиці, громадянські війни й сепаратизм, демографічні проблеми, недосконалість державно-адміністративної структури тощо). Серед внутрішніх, специфічних причин слід виділити властиву правителям кочівників полігамію. У Чингісхана було 500 дружин і наложниць, у його сина Джучі 114 синів, а в онука Хубілая — близько 50 синів. Згідно зі сформованою системою спадкування, будь-який син від головних дружин за певних умов міг претендувати на високий адміністративний статус і навіть верховну владу.

Зрозуміло, ця обставина приховувала найсерйозніші наслідки, пов'язані з нещадною боротьбою за владу й зростанням сепаратистських настроїв.

На сучасному рівні розвитку історичної науки можна констатувати, що ані кочівники, ані Схід в цілому не вписуються у єдиний формаційний марш людства від первісності до комунізму. Кочівники не вкладаються в класичну ортодоксальну теорію історичного матеріалізму. У теорії цивілізацій А. Тойнбі не знайшлося місця «кочовим імперіям» скотарів, які нібито зупинилися у своєму розвитку на порозі цивілізації.

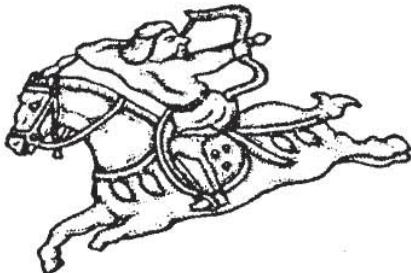
У сучасних дискусіях, присвячених багатолінійним теоріям всесвітньої історії, підкреслюється специфіка кочових спільнот. Деякі фахівці схильні розглядати *номадизм як особливий спосіб виробництва*.

Так чи інакше, видатна роль кочових спільнот виконувалася на історичній сцені насамперед в середньовічну епоху. На кінець середньовіччя кочовий тип господарювання закономірно виявився в економічній і історичній безвиході.

3. Номади й хлібороби: особливості взаємовідносин

Тривале співіснування середньовічних кочівників і хліборобів призвело до виникнення різних форм стосунків між ними. Періоди відносної стабільності в межах природних територій проживання змінювалися «вибухами» військово-політичної експансії переважно з боку кочових спільнот. У цьому плані фахівці звертають увагу на таку обставину: ступінь централізації кочівників був прямо пропорційний величині сусідньої землеробської цивілізації. «Кочова імперія» — своєрідна відповідь на виклик потужних централізованих держав хліборобів.

У зв'язку з цим логічним виглядає класифікація кочових імперій, в основу якої є взаємини скотарів і хліборобів. *Типова кочова імперія* передбачає співіснування номадів і хліборобів «на відстані». При цьому «виробництво видобутку» здійснюється за допомогою дистанційної експлуатації: за до-

Тюркський вершник. Золота бляшка

могою набігів, вимагання «подарунків» і нееквівалентній торгівлі. *Данницькі імперії* передбачали серйозну залежність хліборобів від кочівників і переважну форму експлуатації у вигляді данини. До таких імперій належать Хазарський каганат, імперія Ляо й Золота Орда. *Завойовницькі імперії* виникали в результаті повного завоювання

землеробської держави й переселення кочівників на її територію. У цьому разі кочівники переходили від грабежів і данини до регулярного оподаткування хліборобів і жителів міст.

Фахівці пропонують відрізнити класичні «кочові імперії» від *змішаних землеробсько-скотарських імперій*, де зберігалася значна кочова складова: Арабський халіфат, Султанат сельджуків, Османська імперія. Крім того історія Великого Степу багата на «квазіімперські» кочові держави, що створювалися гунами, аварами, угорцями, каракіданями, татарами після розпаду Орди та іншими.

Є думка. «Зрозуміло, не можна заперечувати, що їх [кочівників] завойовницькі походи супроводжувалися неймовірною жорстокістю й перетворювали життя переможених ними народів на справжнісіньке пекло, але вроджене почуття організованості, успадковане ними від високоієрархічної племінної структури, спонукали їх до створення на завойованих територіях нових держав, у яких з симбіозу культур підкорених ними народів (з якими вони асимілювалися тією чи іншою мірою) виростала нова, більш висока культура. І в цьому полягає їх внесок у світову культуру».

Л. Базен. «Тюркські й монгольські степові народи»

Для відносин номадів і хліборобів у Середні віки характерні кілька військово-політичних сценаріїв.

- ✓ Найбільш поширеною була політика грабіжницьких набігів на територію сусідньої багатой держави. Вона мала на меті «виробництво видобутку» й збагачення з метою зміцнення влади конкретної кочової династії або очолюваного активним лідером союзу племен, що формувався. Яскравими прикладами можуть бути набіги сянбї на китайські землі, печенігів на Русь, політика Кримського ханства щодо Московії, Литви та Польщі.
- ✓ Військово-політичне підпорядкування землеробсько-міської держави та встановлення жорстокої данницької експлуатації підкорених народів (хозари й слов'янські князівства, Золота Орда й Русь).
- ✓ Захоплення, ліквідація держави і повне підпорядкування завойованих територій. У цих випадках кочівники створювали свою династію й поступово переходили до осідлості. Виникала нова правляча еліта, що експлуатувала переважаючий етнос завойованої країни. Зазвичай такі дії супроводжувалися неминучою асиміляцією кочівників більш потужною цивілізацією хліборобів (держави киданів, чжурчженів, монголів у Китаї, ефталтів в Індії та інших).
- ✓ Політика вимагання «дарів», а також вигідних умов торгівлі, що чергується з грабіжницькими походами й «демонстрацією сили». Такий метод військово-політичного тиску щодо багатих сусідів з успіхом використовували хунну, тюрки, половці, монголи пізнього середньовіччя.

Переконливою ілюстрацією такого роду відносин може бути історія співіснування династії Тан з Уйгурським каганатом (745–840). Згідно з угодою уйгури отримували «дари» з будь-якої заявленої ними нагоди. Також китайці несли обтяжливі витрати з утримання численних уйгурських посольств, які вирушали в «Піднебесну» через незначні приводи. Уйгури активно пропонували свої послуги для придушення сепаратизму в Китаї та успішно поєднували виконання союзницьких зобов'язань з банальним, нічим не прихованим грабунком. В обмін на китайські товари кочівники постачали хворих і слабких коней. Нееквівалентний обмін завдавав китайцям значних збитків. Якщо «торговий партнер» обурювався й відмовлявся від угоди, уйгури здійснювали руйнівні й жорстокі набіги на прикордонні області. Так тривало аж до розгрому Уйгурського каганату киргизами.

Рядок джерела. «Після періоду Чен-юань (758–760) уйгури, користуючись перевагою їх служби Китаю, посилали посольства з кінями на продаж за договірною ціною за шовк. Зазвичай приходили щороку, продаючи одного коня за 40 відрізів шовку. Приходячи кожного разу вони приганяли кілька десятків тисяч коней. Було багато посильних, які чекали зміни у Дворі Дипломатичних Прийомів. Варвари ненаситно збагачувалися шовком, а ми отримували непотрібних коней. Двір вважав це вкрай драгливим».

«Тан шу» (Історія династії Тан)

У XV—XVI ст. аграрні цивілізації вступили в період первісного накопичення капіталу. Номади нічого не могли протиставити новим формам інтеграції праці, що склалася у світовій системі торгівлі, а також натиску мануфактур і фабрик. Вогнепальна зброя і артилерія поклали край військовій перевазі скотарів над хліборобами. Номади були витіснені на околиці світової історії.

Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови та геополітичні особливості Великого Євразійського Степу в Середні віки.
2. Який внесок у розвиток світової цивілізації зробили кочові народи Великого Степу в Середні віки?
3. Складіть письмову тезову відповідь на тему «Кочові імперії: генезис, розквіт, занепад».
4. Укажіть і поясніть основні сценарії стосунків номадів та хліборобів у Середні віки.
5. Поясніть особливості державного устрою кочової держави, спираючись на повчання Чингісхана: «Воєначальники туменів, тисячники та

сотники повинні кожен так тримати в порядку й готовності своє військо, щоб у будь-який час за наказом його воїни негайно сідали на коней і виступали, нехай навіть уночі».

Література

- Андреанов Б. В. Неоседлое население мира / Б. В. Андреанов. Москва : Наука, 1985. 280 с.
- Базен Л. Тюркские и монгольские степные народы / Л. Базен // История человечества. Москва : ЮНЕСКО: Магистр-пресс, 2003. Т. 4.: VII—XVI века. 768 с.
- Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. Москва : Мысль, 1989. 766 с.
- Еремеев Д. Е. Кочевничество и особенности развития феодализма на Востоке / Д. Е. Еремеев // Народы Азии и Африки. 1981. № 2. С. 61–73.
- Крадин Н. Н. Кочевники Евразии / Н. Н. Крадин. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 412 с.
- Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок / Н. Н. Крадин // Восток (Oriens). 2001. № 5. С. 21–32.
- Марков Г. Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации / Г. Е. Марков. Москва : Изд-во МГУ, 1976. 319 с.
- Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей / С. А. Плетнева. Москва : Наука, 1982. 190 с.
- Сулейменов О. Аз і Я. Книга добромисного читача / О. Сулейменов. Київ : Вид-во Жупанського, 2009. 339 с.
- Степи Евразии в эпоху средневековья / отв. ред. С. А. Плетнева. Москва : Наука, 1981. 305 с.
- Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир / А. М. Хазанов; 4-е изд. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2008. 512 с.

§ 10. Кочові спільноти середньовіччя

1. Великий Тюркський каганат (VI—VIII ст.).
2. Хозарська держава (651—966).
3. Половецькі орди на околицях Європи (XI—XIII ст.)

Коли вгорі виникло Блакитне Небо, а внизу Бура Земля,
між ними обома виник рід людський.
І сіли над людьми мої пращури — Бумин-каган, Істемі-каган.
Воссівши на царство, вони заснували Ель (Держава)
і встановили Тьорю (Закон) народу тюрків...
Тих, що мали голови, вони змусили схилити голови!
Тих, що мали коліна, вони змусили стати на коліна!
На схід і на захід вони розселили свій народ.
Епітафія на пам'ятнику полководцю Кюль-Тегіну (VIII ст.)

1. Великий Тюркський каганат (VI—VIII ст.)

У середині I тис. н. е. на просторах євразійських степів і Центральної Азії історична й етнічна ініціатива перейшла до тюркомовних племен. На території Південного Сибіру, Центральної та Середньої Азії, Нижнього Поволжя та Північного Кавказу вони створили кілька великих державних формувань, що проіснували близько 500 років. У цей період державні утворення в номадів набували форму каганатів: Тюркський каганат (551–744), Уйгурський каганат (744–840), Хозарський каганат (651–966), Киргизський каганат (840–924) та інші.

Думка фахівця. «Тюркомовні народи Євразії, так само як і їхні попередники, протягом багатьох століть мали спільну історію і загальну за походженням культуру, що стала їхнім спільним надбанням. Зміна на історичній арені одних племінних об'єднань іншими зовсім не означає повного зникнення перших — стародавні племена зберігалися у новопосталих етнічних і політичних структурах, часто під іншими назвами, і формували нові народи, які зазнали деформації. Доля кожного з них невіддільна від долі сусідів і родичів».

С. Г. Кляшторний. «Степові імперії: народження, триумф, загибель»

На уламках стародавніх держав хунну і їх спадкоємців жужанів (аварів) виник Тюркський каганат, що став своєрідною прабатьківщиною багатьох кочових спільнот середньовіччя.

Згідно з тюркськими й китайськими джерелами, походження тюрків пов'язано зі Східним Туркестаном. Тут у кінці III — початку IV ст. серед

строкатого в етнічному відношенні населення, яке було підпорядковане аварському союзу племен, зміцнів рід *Ашина*. Саме йому судилося створити велике об'єднання племен, яке взяло самоназву *тюрк*. У другій половині VI ст. термін тюрк фіксується китайськими, іранськими, арабськими, візантійськими письмовими джерелами й набуває широкого розповсюдження. До створення каганату термін тюрк означав лише союз десяти (пізніше дванадцяти) племен, що склався на Алтаї.

Держава, створена власне тюркським племінним союзом, позначалася як *Тюрк ель*. Обидва значення терміна тюрк («союз племен» і «держава») відображені в давньотюркських епіграфічних пам'ятках і китайських джерелах.

У арабських істориків і географів IX—XI ст. слово тюрк застосовувалося до групи народів і мов. Саме в арабській науковій літературі з'явилося загальне поняття про генетичну спорідненість мов, якими говорили тюркські племена, і генеалогічну спорідненість цих племен. Серед самих тюркомовних племен, незалежно від давньої мовної спорідненості, ніякої «тюркської» етнічної самосвідомості не було, як не було й спільності їхніх історичних доль. Як конкретний етнополітичний термін слово «тюрк» відродилося в середовищі огузьких племен Передньої Азії і пізніше стало етнічною самоназвою турецького народу.

Думка фахівця. «Стародавні тюрки — це та етнічна група, яка сама себе називала народом тюрк («тюрк бодун»), і тільки культуру цього народу слід називати давньотюркською, а час існування давньотюркських каганів у VI—VIII ст. — давньотюркським часом».

Л. Р. Кизласов. «Давня Тува»

Тюрки-ашина підпорядкували частину племен Огуз і з їхньою допомогою почали запеклу і успішну боротьбу проти аварів, унаслідок чого останній аварський каган покінчив життя самогубством. Вождь тюрків **Бумин 551 р.** взяв титул *кагана*. За уявленнями древніх тюрків саме каган був утіленням державної влади й держави як такої. За віруваннями тюрків, династія каганів породжувалася волею й силою «Неба», волею й силою «землі-води», а також діяльністю самого тюркського народу. З огляду на ці обставини на кагана покладалися відповідальні обов'язки. Він поселяв і розділяв переможені племена. Каган розподіляв завойовані території серед тюркських племен. Він «збирав» і розділяв племена на корінній землі тюрків і в такий спосіб виконував місію втілення волі небес у життя тюркського народу. Найстрашнішою зрадою та незмивною ганьбою вважалися перекочовки на інші землі й вихід з-під влади кагана.

Спадкоємці Бумина довершили розгром аварів. Частина аварських племен втекла до Кореї та Північного Китаю, інші рушили на захід. До складу

своїх орд авари долучили численні пізньогуннські племена Поволжя, Приазов'я й Північного Кавказу. У 558–568 рр. авари прорвалися до кордонів Візантії. У давньоруських літописах аварів називали *обрами*. У долині Дунаю вони створили свою державу. Їхні грабіжницькі походи неодноразово спустошували країни Центральної та Східної Європи. Лише походи Карла Великого на початку IX ст. припинили реальне існування цієї держави.

У кінці VI ст. тюркські кагани затвердили своє панування в Центральній Азії та Південному Сибіру. Вони підкорили монгольські племена киданів і тюркомовних киргизів на Єнісеї. Північно-китайські держави Ци і Чжоу стали данниками кагана. Особливо посилилася ця залежність за часів Таспар-кагана (572–581). Успішною для тюрків була їхня експансія на Захід. До кінця 60-х років VI ст. Тюркський каганат увірвався в еліту впливових східних держав того часу — Сасанідського Ірану, Китаю, а також Візантії.

Свідчення очевидця. «Тюрки — народ, для якого осідле життя, нерухомий стан, нечисленність пересувань і змін нестерпні. <...> Вони не займаються ремеслами, торгівлею, медициною, землеробством, насадженням дерев, будівництвом, проведенням каналів і збором урожаю. У них немає інших промислів, крім набігу, грабежу, польовання, верхової їзди, битв витязів, пошуків видобутку й завоювання країн. Вони оволоділи цими справами досконало й досягли в них межі. Це стало їх ремеслом, торгівлею, насолодою, гордістю, предметом їхніх розмов і нічних бесід».

Абу Усман Амр ібн ал-Джахіз.

«Послання про достоїнства тюрків» (IX ст.)

Кам'яна скульптура
тюрка

У момент своєї найбільшої територіальної експансії (576 р.) Тюркський каганат простягався від Маньчжурії до Керченської протоки, від верхів'їв Єнісею до верхів'їв Амудар'ї.

Тюркські кагани стали творцями першої євразійської кочової імперії, політичне й культурне надбання якої істотно вплинуло на історію Середньої Азії та Південно-Східної Європи.

Після завоювання Середньої Азії тюрки встановили свій контроль над значною частиною Великого Шовкового шляху. Головними посередниками в торгівлі шовком були согдійці й перси, які контролювали шлях від Пайканда до Сирії. Основним покупцем шовкових тканин була Візантія. Торгівля шовком приносила согдійським купцям і тюркським ханам величезні доходи.

Великий Тюркський каганат наприкінці VI ст.
(Гумилев Л. Н. Древние тюрки... С. 29)

Під кінець VI ст. всередині правлячого угруповання тюрків династійного племені Ашина почалася міжусобиця. Тюркська кочова аристократія прагнула до автономного управління захопленими територіями. У Степу вибухнув ніколи не бачений голод. Зростало невдоволення в середовищі пересічних скотарів. У каганаті назріла найгостріша соціально-політична криза, що посилювалась зростанням військової та економічної могутності «Піднебесної імперії» в результаті реформ імператорів династії Суй (581–618).

Громадянська війна 582–603 рр. в тюркському каганаті призвела до остаточного розпаду імперії на дві держави.

Східно-тюркський каганат (603–630) охоплював територію сучасної Монголії та Забайкалля, мав протяжні кордони з китайською державою. У часи Шиби-кагана ця кочова імперія на короткий час вийшла зі стану кризи. Почався новий підйом політичної могутності каганату чому сприяли громадянська війна в Китаї (613–618) та падіння династії Суй. Кагани відновили успішні грабіжницькі війни на південному кордоні. *Ель-каган* (619–630) і його воєначальники здійснили понад 60 нападів на кордонах, що підвищило їхній авторитет серед аристократичної верхівки, у якій затримувалася основна частка військової здобичі. Рядові ж скотарі швидше були зацікавлені в стабільності мінової торгівлі з Китаєм. Безперервні війни вимагали значного напруження сил для утримання армії. Нові податки, покладені на підданих, посилювалися падежем худоби й голодом (627–629). Протиірччя між «низами» та «верхами» кочового суспільства загострилися до краю.

629 р. каган зазнав нищівної поразки від китайських військ у Шаньсі. Військова поразка спровокувала потужне повстання огузьких племен проти Ель-кагана. Скориставшись обстановкою в каганаті, правителі Тан рушили своєю армією проти Ель-кагана. Залишений усіма тюркський правитель опинився в полоні (630). Так завершилася історія Східно-тюркського каганату.

Західно-тюркський каганат (603–704) розкинувся на просторах від Азовського моря до Тянь-Шаню. Це кочове співтовариство прожило свою коротку, але яскраву історію. Першим реальним правителем західних територій каганату став *Істемі*, брат Бумин-кагана. Він мав титул *ябгу-кагана* (верховний повелитель), у подальшому цей титул став традиційним для західної гілки тюркської династії Ашина. Саме при Істемі, який помер 575 р., тюрки досягли на заході вершини своєї військової могутності.

У першій третині VII ст. спостерігається новий підйом Західно-тюркського каганату під час правління *Шегуя* та *Тон-ябгу*. Їхня влада поширилася на території від Алтаю до верхів ʼів Амударʼї. Як і раніше тюрки прагнули отримати максимум вигоди від союзницьких відносин з Візантією. Так, каган взяв особисту участь у війні імператора Іраклія проти Сасанідів і вдерся у Закавказзя (627–628). У Дербенті й Тбілісі тюрки захопили величезну

здобич. Біля стін підкореного Тбілісі відбулася історична зустріч імператора Іраклія та кагана Тон-ябгу. Візантійський владика поклав на голову кагана свою корону і обіцяв видати за нього дочку, принцесу Євдокію.

Успіхи запаморочили голову Тон-ябгу, який «покладаючись на свою могутність і багатство», був схильний до деспотичної влади. Під час переможних воєн посилювалися позиції племінних кланів. Намагаючись запобігти міжусобицям, дядько кагана Кюль-багатур убив племінника й проголосив себе каганом. Однак уникнути міжусобної та міжплемінної війни не вдалося. Вона тривала багато років. 657 р. на територію каганату вдерлися китайські війська з метою ліквідувати ослабленого, але потенційно небезпечного сусіда. Вони перемогли тюркське військо й взяли в полон останнього кагана, який помер у неволі через два роки.

У кінці VII ст. виник так званий *Другий Східно-тюркський каганат* (682–744). На межі століть його правителі здійснили кілька успішних військових кампаній у Північному Китаї, розгромили киданів і киргизів. Капаган-каган став реальним господарем Центральної Азії. У війні 721–723 рр. Більге-каган і його брат талановитий полководець Кюль-Тегін здолали китайські війська й досягли вигідних умов миру з «Піднебесною». Наприклад, 727 р. за символічну данину в 30 коней імператор Сюань-цзун надіслав до ставки Більге-кагана 100 тисяч тюків шовку. Це була добра плата за мир на північному кордоні. Після смерті братів повторився звичайний для тюрків сценарій: міжусобиця в роді Ашина й повстання васальних племен (огузів, басминів, карлуків), що і призвело до загибелі династії та каганату.

Кам'яний літопис. На згадку про братів Кюль-Тегін і Більге на березі р. Орхон, на місці стоянки караванів китайськими майстрами були споруджені поминальні храми та стели з рунічними написами, що зберегли «літопис» бурхливої історії Другого Східно-тюркського каганату. Руїни споруд було виявлено російським дослідником М. М. Ядрінцевим 1889 року. Спільна чесько-монгольська експедиція 1958 р. склала детальний план і опис пам'ятника. Особливий інтерес має обведене ровом святилище (80 x 40 м), храм (10,5 x 10,5 м), а також мармурові статуї Кюль-Тегіна і його дружини. До пам'ятника на цілих три кілометри тягнеться ланцюг балбалів (камені — символи убитих покійним ворогів). На спині мармурової черепахи (китайський символ вічності) була укріплена знаменита стела з написом. Текст напису, увічнений на камені, було складено близько 718 р., коли Більге-хан відновлюючи державу, звертався за підтримкою до різних кочових племен.

Історія Тюркських каганатів мала далекосяжні наслідки для кочових народів Євразії та їхніх сусідів:

☞ каганати сприяли консолідації тюркських племен на величезних просторах Центральної Азії від Маньчжурії до Каспійського моря;

- ✓ тюрки значно позвжали економічне життя в глибинних районах степу;
- ✓ величезна держава сприяла компромісу інтересів осідло-землеробського населення (переважно согдійці й частково тюрки), які утримували провідні позиції в землеробстві, ремеслі, торгівлі та культурному житті, і кочового тюркського населення, що панувало в політичному відношенні й базувалося на кочовому скотарстві;
- ✓ Тюркський каганат став першою по-справжньому євразійською імперією. Він пов'язав торговими шляхами Китай, Візантію та ісламський світ.

Великий Тюркський каганат був відправною точкою в історії багатьох кочових держав, які протягом н'ятсот років постійно виникали в євразійських степах.

2. Хозарська держава (652–966)

Одним з наслідків і результатів розвалу Західно-Тюркського каганату стала поява на його периферії у степах Східної Європи двох нових кочових спільнот. У Приазов'ї та на Тамані виникла *Велика Болгарія*, заснована ханом Кубратом 632 року. Після смерті хана Кубрата (640) створеним об'єднання племен розпалося на окремі орди. Найбільш великими були орди хана Аспаруха й хана Батбая.

Рядок джерела. «...Після того, як вони [болгари] розділилися у такий спосіб на п'ять частин і стали нечисленні, з глибин Берзілії, першої Сарматії, вийшов великий народ хозар і став панувати на всій землі по той бік аж до понтійського моря».

Феофан. «Хронограф» (початок IX ст.)

Одночасно з Великою Болгарією почалося відокремлення та утворення в Прикаспійському регіоні *Хозарського каганату*. У 60-і роки VII ст. хозари розгромили болгарську конфедерацію. Енергійний хан Аспарух повів деяку частину переможених болгар за Дунай, де і виникла Дунайська Болгарія. Решта болгар підкорилася хозарам, увійшовши до в їхнього об'єднання. Підкоривши собі кавказьких аланів, хозари утворили одну з найбільших держав Східної Європи, відому як Хозарський каганат.

Саме Хозарія стала першим централізованим політичним об'єднанням у середньовічній історії Східної Європи й залишалася таким до піднесення давньоруських князівств.

Союз кочових племен контролював степи й передгір'я Дагестану, Прикубаня, приазовські степи, частково степи Північного Причорномор'я й частину Криму. На цій величезній території відроджувалися старі й виникали нові поселення. Столиці каганату *Беленджер* і *Семендер* перетворилися на великі, добре укріплені міста.

Як і в більшості ранньосередньовічних тюркських держав на чолі Хозарії стояв правитель, який обирався тільки з одного роду — Ашина. Каган (хан ханів) у хозар був уособленням державної влади та обожнювався. Як носій влади й державної могутності він володів певним впливом до настання старості й фізичної немочі. У цьому разі за давнім степовим законом його слід було вбити й обрати молодого.

Кістяний релікварій з Саркела (IX ст.)

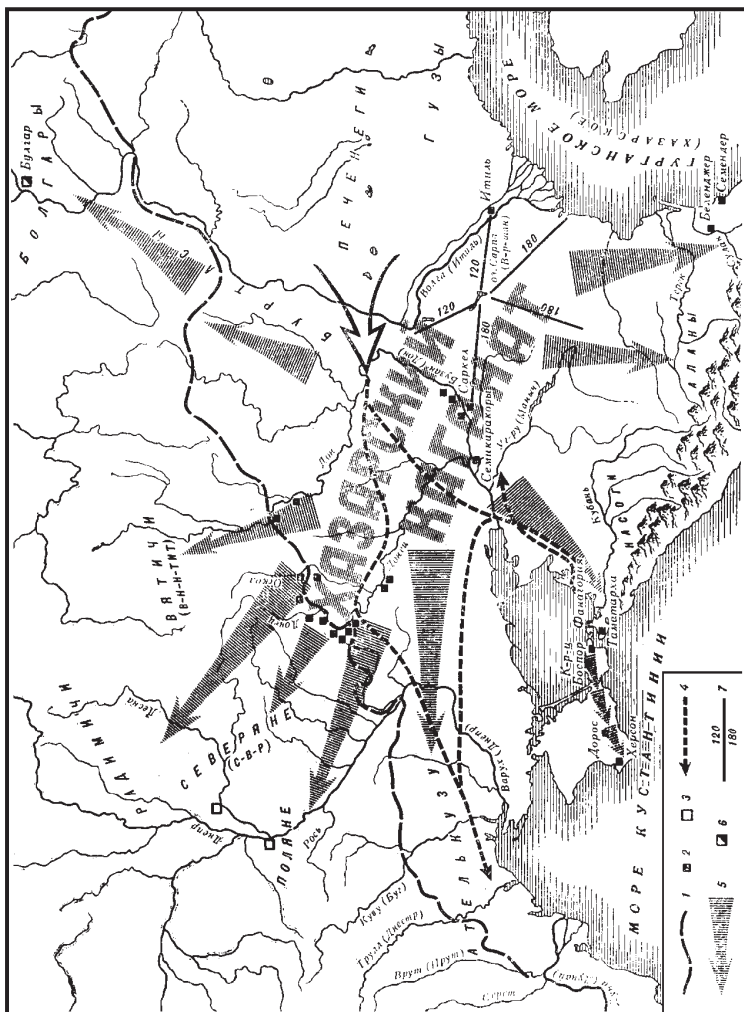
Необхідною повнотою військової та адміністративної влади володів цар (*хакан-бек*), який походив зі знатного роду іншого етносу, що був частиною конфедерації хозарської спільноти. *Тархани* становили верхівку хозарського суспільства. В управлінні державою хозари користувалися досвідом сусідніх правителів. У цей період склався союз Хозарії та Візантії, що вилився, зокрема, у спільне управління прикордонними областями в Криму. Наприклад, у письмових джерелах візантійських міст у Криму згадується хозарський *тудун*, який виконував наглядові функції при візантійській адміністрації.

Серцевиною Хозарії було Нижнє Поволжя. Тут жили власне хозари. З цієї території відбувалися кочівлі царя й хозарської знаті. Правитель здійснював щорічний об'їзд центральної області, що починався в квітні та закінчувався у вересні.

Стратегічні пункти (фортеці Саркел, Самкерц, Семендер) контролювалися безпосередньо з центру. У них розміщувалися хозарські гарнізони. Велика частина території керувалася без адміністративного втручання. Підкорені народи зберігали власну соціально-політичну структуру. Вони мали своїх правителів, які були зобов'язані збирати й надсилати до Хозарії данину, дівчат у гарем кагана й виставляти військо.

У першій третині VIII ст. Хозарський каганат зазнав надпотужного тиску з боку арабів. Більше тридцяти років зі змінним успіхом тривали війни хозар з Арабським халіфатом. Війни з арабами супроводжувалися лихом і руйнуваннями. Нищівна поразка армії кагана від арабського полководця Марвана 735 р. змусила хозар просити миру, але васалами халіфа вони не стали. Почалася масова міграція кочівників (хозар, болгар, аланів) на північ — у донські й поволзькі степи. На Волзі була швидко відбудована нова столиця *Ітіль*.

Переміщення суспільно-політичного й господарського життя Хозарії в кінцевому підсумку благотворно позначилося на стані каганату. Пам'ятки

Хозарія у VIII—IX ст.
(Плетнева С. А. Хазары... С. 44)

археології свідчать про те, що в другій половині VIII ст. Хозарія переживала період підйому і всебічного розквіту життя. У каганаті виникла писемність, що свідчить про високий рівень цивілізаційного розвитку хазар. Нечисленні пам'ятники рунічного письма нині виявлені на всій території каганату. Ця примітивна писемність, що допускає різночитання, очевидно все ж таки забезпечувала потреби хозарського суспільства.

Умовні позначення: 1 — межа лісу з лесостепом; 2 — хозарські фортеці і міста у VIII—IX ст.; 3 — руські міста IX—X ст.; 4 — шлях печенігів південноруським степом у IX ст.; 5 — напрямки експансії Хозарського каганату в IX—XI ст.; 6 — столиця Волзької Булгарії; 7 — відстань від річної ставки кагана на річці В-р-шан до кордону особистого домена

Фляга з «хозарським письмом»

Багато фахівців підкреслюють, що каганат з самого початку не був типовою «степовою державою». Більшість його жителів, починаючи з середини VIII ст. (від середнього Дону до його пониззя, включно з басейном Сіверського Дінця), вело осідлий спосіб життя. Хоча сезонні кочування, безумовно, мали місце. Наприклад, у степах лівобережжя Нижнього Дону не виявлено хозарських городищ.

До початку IX ст. вплив каганату в західних регіонах Великого Степу та Східній Європі помітно зріс. Багато сусідніх держав стали васалами хозарського правителя або перебували в данницькій залежності.

За свідченнями арабського історика ал-Масуді на межі VIII—IX ст. каган *Хозарії* та частина хозарської верхівки взяли іудейську віру в якості державної релігії. Правителям країни здавалося, що цей політичний крок дозволить їм зберегти самостійність, а також ефективно протистояти впливу християнської Візантії й мусульманського халіфату. Реально помітним поширення цієї релігії в хозарському суспільстві, мабуть, стає після провалу місії *Костянтина Філософа* (861). Він намагався повернути хозар у християнство. Невдача цієї спроби остаточно посварила Хозарию і Візантію. Фахівці вважають, що ухвалення іудаїзму призвело хозарську державу до тривалої суспільно-політичної кризи. Понад сто років у каганаті зберігалися релігійні й політичні протиріччя як всередині країни, так і у відносинах з сусідніми державами. Наприклад, хозарський хакан-бек *Йосип* почав переслідування християн, відповіддю стали гоніння іудеїв у Візантії й угода її імператора *Романа Лакапіна* (920–944) з київським князем *Ігорем* про спільні антихозарські дії. Дотримуючись союзницьких зобов'язань, князь Ігор 940 р. послав свого воеводу з дружиною розгромити хозарські володіння в Криму. Місцеве населення підтримало похід

київського князя. Ціною неймовірних зусиль полководцю Песаху вдалося на деякий час зняти «руську загрозу» та рішучими діями відновити володіння каганату на півострові.

Є думка. «Ухвалення іудейської релігії було для них [хозар] фатальним кроком. З цього часу був втрачений контакт уряду з народом, і на зміну розвитку скотарства й землеробства настала епоха посередницької торгівлі та паразитичного збагачення правлячої верхівки. Новий уряд справедливо боявся свого народу й тримався на списках мусульманської гвардії. Талмудична освіченість не зачіпала маси, залишаючись привілеєм небагатьох».

М. І. Артамонов. «Історія хозар»

Значного поширення іудаїзму серед широких кіл населення каганату все ж не було. Про це свідчать матеріали численних археологічних розкопок різноманітних хозарських пам'яток. Знахідки, що вказують на перебування іудеїв серед хозарів дуже нечисленні.

У ці смутні часи численні болгарські орди залишили хозарського кагана й перекочували у верхів'я Волги, де й створили *Волзьку Булгарію* (пізніше волзькі болгари приймуть іслам).

Наприкінці IX ст. в степах Приазов'я й Подоння з'явилися *печеніги*. До середини X ст. вони витіснили хозар зі степу в межиріччі Волги та Дону. 965 р. останню крапку в історії Хозарського каганату поставив похід давньоруського князя Святослава. Руська дружина захопила Ітіль, а потім і фортецю Саркел, побудовану за допомогою візантійських фахівців, яку князь перейменував у *Білу Вежу*.

Хозарський каганат «канув у Лету», хозари та інші народи, що підкорилися кагану, розчинилися в етнічно близьких ордах печенігів, огузів, половців. Проте хозари залишили видатні пам'ятки матеріальної культури, які стали частиною знаменитої *Салтово-маяцької археологічної культури*. Ця високорозвинена й своєрідна культура була створена напівкочовими народами, які заселяли степові й лісостепові простори від Ками до Кавказу, від Білої до Дунаю. Фахівці налічують кілька локальних варіантів Салтівської спільності. Особливістю цієї культури є велика кількість поселень, що не характерно для «класичних» кочових імперій. Виділення кількох локальних варіантів пов'язано з тим, що до складу каганату входило кілька народів. Нині фахівці впевнено виділяють археологічні пам'ятники алан і болгар.

Важливим історичним наслідком майже трьохсотрічної хозарської гегемонії стала зупинка безперервного потоку кочівників, які рухалися Степом з Азії до Європи. Ця обставина мала позитивні наслідки для східнослов'янських племен і народів Центральної Європи. До цього слід додати, що хозари зупинили натиск арабів.

3. Половецькі орди на околицях Європи (XI—XIII ст.)

Розвал Хозарського каганату — чергової «кочової імперії», — як водиться, спровокував у X ст. помітну міграцію племен зі східної частини Євразійського степу. Серед нових «дійових осіб» виділявся союз племен, відомих у давньоруських джерелах як *печеніги* (*пачінакіти* у візантійських і латинських джерелах; *барджнак* в арабських пам'ятках). Вони безперешкодно захопили землі Хозарського каганату, знищивши місцеве населення або підпорядкувавши його своїй владі.

Слідом за печенігами на початку XI ст. у південноруські степи ринули орди *тюрків-гузів*. Вони були північною гілкою потужної тюркської міграції на захід, що завершилася в Передній Азії з народженням *Сельджукської держави*. Печеніги приєдналися до тюрків або ж перекочували на візантійські землі з дозволу базилевса.

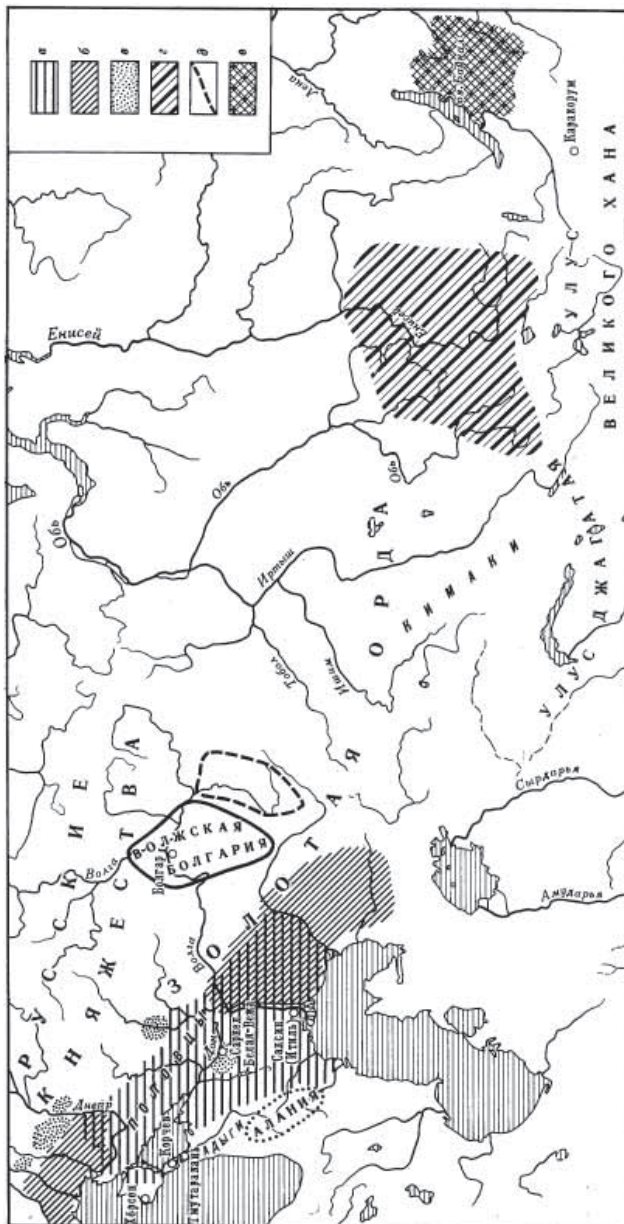
Нова хвиля кочівників, що перевершує дві попередні разом узяті, обрушилася на степи Східної Європи в середині XI ст. Це були *кипчаки*, яких на Русі називали *половцями*. Фахівці вважають, що це ім'я походить від «полові» — світло-жовті (полова). Це був переклад тюркського слова *шари* — так серед тюрків називали кипчаків.

Походження й появу в Європі союзу половецьких племен можна вважати класичними. Після загибелі Західно-Тюркського й Уйгурського каганатів у Центральній Азії склався союз семи тюркських племен, на чолі якого висунулося плем'я *кімаків*. Цей союз став основою для виникнення *Кімакського каганату*. До складу каганату на правах самостійного наділу входило впливове й велике об'єднання кочових племен — *Кипчакське ханство*.

У каганаті процвітало добре організоване кочове скотарство з певними маршрутами кочування, установленими місцями літовок і зимовищ. Поруч зі стійбищами споруджувалися святилища та курганні могильники як ознаки стабільного розвитку кочової спільноти. Святилища прикрашали жіночі й чоловічі кам'яні статуї. Святилища захищали «балбалами» — каменями, які символізували перемоги над ворогами. Цей звичай зберігся у кипчаків-половців аж до загибелі половецької спільноти племен.

Свідчення очевидця. «А якщо помре людина з їх числа [тюрків-гузів], то для нього вириють велику яму у вигляді будинку, візьмуть його, надінуть на нього його куртку, його пояс, його лук ... покладуть у його руку дерев'яний кубок, принесуть все, що він має і покладуть поряд з ним у цьому будинку... Потім помістять його в ньому й будинок над ним вкриють настилом і спорудять над ним щось на кшталт купола з глини».

Ібн Фадлан «Записка про подорож на Волгу» (X ст.)

Умовні позначення: *a* — половці; *б* — пам'ятники кочівників і синхронних ї половцями; *в* — Чорні Клобуки й «дикі» половці; *г* — середньовічні хакаси; *д* — культура пізніх кочівників на Південному Уралі; *е* — культура забайкальських кочівників монгольського часу

Великий Степ у XII—XIII ст.

(Степи Евразии в эпоху средневековья... С. 283)

На межі X—XI ст. у Кимакському каганаті взяли гору відцентрові сили, які привели до міжусобиць і розвалу усталених об'єднань. Кипчаки були змушені вирушити на захід. Арабський лікар сельджукських правителів ал-Марвазі стверджував, що кимаки потіснили племена кипчаків, а ті їй собі зайняли землі туркменів, гузів і печенігів. Кипчакські орди рушили до донських і дніпровських родючих степів з неосяжними пасовищами, дорогами, що нещодавно прокладали огузи. Навала мала на меті захоплення нових пасовищ і «життєвого простору». На новій території кипчаки долучили залишки аланського й болгарського населення Хозарського каганату, а також печенізьких і огузьких орд. «*Набуття батьківщини*» кипчаками (цей вираз С. О. Плетньова запозичила в угорських істориків) супроводжувалося улаштуванням святилищ, зведенням курганних поховань і могильних пам'ятників-скульптур, які увійшли до нашої повсякденної мови як «*половецькі баби*».

Кипчакське співтовариство було розділене на кілька розрізнених і самостійних орд. Кожна орда мала свою територію кочування. Чисельний склад орди коливався, очевидно, від 20 до 40 тисяч осіб. Так, боярин Володимира Мономаха Дмитр Іворовіч «узяв на Дону» (Сіверський Донець) 1000 половецьких вож. До складу однієї *вожі* (велика патріархальна сім'я) зазвичай входило 35–40 осіб. Орду в 40 тисяч чоловік повів в Угорщину хан Котян 1237 року.

У XII ст. відбулося поступове розділення номадів на дві великі групи. Від східних половців (кулі-кипчаки) відокремилися західні *комани* (кумани), які пов'язали свої кочовища й політичні інтереси з дунайським регіоном (Болгарією та Угорщиною).

Керував життям орди рід правлячого хана. Зазвичай хани мали велику владу. Подвиги й дії багатьох з них знайшли відображення в давньоруських літописах. Нинішній рівень вивченості половецьких старожитностей дозволяє виділити кілька великих племінних об'єднань (орд) кипчаків. Зокрема, виділяють такі кочові групи: Побузькі, Лукоморські, Придніпровські, Шаруканіди, Нижньодонські та інші.

Найважливішою складовою історії половецьких орд були відносини з давньоруськими князівствами. Усе різноманіття колізій цих стосунків можна звести до кількох основних положень.

✓ *Регулярні набіги на давньоруські князівства з метою грабежу.* Вторгнення супроводжувалися розоренням поселень (переважно не укріплених) і захопленням «*полону*» з метою продажу полонених у рабство. Наприклад, особливо «прославилися» в грабіжницьких походах половецькі хани XI ст. *Боняк* і *Тугоркан*. Вони стали героями фольклору. У західно-українських переказах згадується Буняк Шолудивий, відрубана голова якого катається по землі й знищує на своєму шляху все живе. А в билинах головним противником давньоруських богатирів виступає Тугарин Змій.

▽ *Каральні та превентивні походи давньоруських князів у «половецький степ».* Вони супроводжувалися розоренням стійбищ, ліквідацією ханів і кочової аристократії, захопленням полону: «скоти і вівці, і коні, і вельблуди, і вежі [криті вози] з добитком і челяддю». Походи за «полоном» руські князі часто робили взимку, коли мобільність орди була обмежена, і кочівники були «прив'язані» до зимових стійбищ. Видатних успіхів у боротьбі з половецькою небезпекою домогся Великий князь київський *Володимир Мономах (1113–1125)*, який «пив золотим шоломом Дон». Кілька походів у половецькі володіння увінчалися блискучими перемогами. Велике значення, зокрема, мав похід на орду, що кочувала в середній течії Сіверського Дінця (Чугуїв, Зміїв, Коропови хутори, Гайдари). Бажання Володимира витіснити звідти половців цілком зрозуміле, адже орда кочувала в безпосередній близькості від кордонів Русі. За результатами походів давньоруських князів на самому початку XII в. половці «пішли в степ» і настало тридцятирічне затишся у відносинах між хліборобами й номадами. 1183 р. страшною поразки номадам завдали великі київські князі Святослав і Рюрик. У полоні опинилося багато ханів та їхніх родичів. Ватажок хан Кобяк був убитий, але більшість бранців отримали свободу за викуп.

Є думка. «Якби половці не капітулювали своєчасно, а продовжували війну проти Русі, то вони були б начисто знищені. Вози, запряжені волами («вежі»), рухаються степом зі швидкістю 4 км на годину, а пересічною місцевістю ще повільніше. Зате руська кіннота риссю могла ходити 15 км на годину, а хлинцею (швидким кроком) — 8–10 км. Отже, кочовища були практично беззахисні проти руських ударів, тим більше, що легка половецька кіннота не витримувала натиску важко озброєних руських дружин, а маневреність не мала значення під час оборони родин і дітей на возах».

Л. М. Гумільов. «Давня Русь и Великий степ»

- ▽ *Протистояння половців і Русі мало принциповий безкомпромісний характер.* У боротьбі з кочівниками князі не гребували «візантійськими» методами знищення ворогів. Тут і підступні засідки, і вбивство послів, і використання отрут тощо. А втім, далеко не всі походи князів були успішними, про що переконливо свідчить «Слово о полку Ігоревім». Як відомо, хан Кончак перехитрив Ігоря Святославича, заманив його полки в пастку й, скориставшись нічною темрявою, розгромив руське воїнство.
- ▽ *Використання в боротьбі з кочівниками інших кочівників.* Ще з другої половини XI ст. в обороні південних рубежів Русі брали участь представники різних тюркських кочових племен: *торки, берендеї, ковуї, турпей* окремі роди половців і печенігів. У джерелах вони часто згадуються як «чорні клобуки». Підставою для військово-політичних союзів Русі з кочівниками були економічні інтереси (потреба в регулярному торговому

обміні продуктами виробництва землеробів і скотарів), а також прагнення захистити свої землі від загального ворога. Значна частина згаданих об'єднань кочівників визнали себе васалами давньоруських правителів, а в господарському житті вони перейшли від кочового скотарства до осідлого пастухування.

☞ *Участь половців у політичній боротьбі давньоруських князів.* Зазвичай орда значно посилювала військовий потенціал протиборчих сторін. При цьому кипчаки легко проливали слов'янську або тюркську кров і грабували всіх, не розбираючись у політичній орієнтації. У разі плати за допомогу відбирали все, що потрапляло до рук, забирали в неволю тисячі полонених. Для участі в міжусобних війнах на Русь приходили не тільки кочівники-воїни, а й вся орда повністю, разом з сім'ями й стадами. Такого роду допомога була дуже обтяжлива, оскільки стада витоптували посіви, а участь орди лягала важким тягарем на плечі мирного слов'янського населення.

☞ *Взаємне збагачення культури та побуту Русі й кочівників.* Тривале проживання «по сусідству» не могло не відбитися на різних складових життя. Два світи здійснювали найрізноманітніші контакти: дипломатичні, економічні, службові, родинні. Наприклад, на Русі з'являються люди з тюркськими іменами, а в степу кочівники називали себе руськими й християнськими іменами.

Початок XIII ст. у половецько-руських відносинах виявився відносно спокійним. Політична ситуація стабілізувалася. Половці припинили набіги на давньоруські князівства, а князі так само обмежили свої апетити і перестали ходити в Степ за «полоном». А втім, у братовбивчих війнах Галицько-Волинського князівства половецькі орди як і раніше використовувалися претендентами на київський престол.

Ні князі Київської Русі, ні хани половецьких орд виявилися не готовими до боротьби з новим, страшним ворогом. Монгольське вторгнення різко змінило хід історичного розвитку Великого Степу.

Завдання й запитання

1. Яке місце посідав Великий Тюркський каганат у міжнародних стосунках VI—VIII ст.?
2. Яку роль зіграв Тюркський каганат в історії народів Великого Степу?
3. Укажіть та охарактеризуйте найбільш важливі, на ваш погляд, особливості історії Хозарської держави?
4. Охарактеризуйте русько-половецькі відносини XI—XIII ст.
5. Прокоментуйте думку відомої дослідниці номадів С. О. Плетнєвої: «Тісне спілкування з сусідніми християнськими країнами (Візантією, Руссю, Болгарією, Грузією, Угорщиною) й мусульманськими державами

(Азербайджаном, Волзькою Болгарією) привело, природно, до проникнення цих двох релігій у кочові степи. Східноєвропейські половці перебували під сильним впливом Русі... 1224 р. велика кількість половців тікала від монголів у руські землі, багато хто з них хрестився...»

Література

- Артамонов М. И. История хазар. 2-е изд. / И. М. Артамонов. Санкт-Петербург : Филологический фак-т СПбГУ, 2002. 560 с.
- Бабаяров Г. Западный Тюркский каганат: территория, административное устройство / Г. Бабаяров // Западный Тюркский каганат. Атлас. / Рук. проекта А. Досымбаева, М. Жолдасбеков. Астана : «Service Press», 2013. С. 100–123.
- Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI—начало XIII вв.) / О. Б. Бубенок. Киев : Логос, 1997. 224 с.
- Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье / под ред. Б. А. Литвинского. Москва : Восточная литература, 1995. 522 с.
- Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X в. / Н. Голб. Москва ; Иерусалим : Гешарим, 1997. 239 с.
- Гумилев Л. Н. Древние тюрки / Л. Н. Гумилев. Москва : Наука, 1967. 504 с.
- Гумилев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия / Л. Н. Гумилев. Москва : Алгоритм, 2007. 448 с.
- Ивик О., Ключников В. Гунны / О. Ивик, В. Ключников. Москва : Ломоносовъ, 2015. 344 с.
- Ивик О., Ключников В. Хазары / О. Ивик, В. Ключников. Москва : Ломоносовъ, 2014. 336 с.
- Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии / С. Г. Кляшторный, Д. Г. Савинов. Санкт-Петербург : Филологический фак-т СПбГУ, 2005. 346 с.
- Магоматов М. Г. Образование Хазарского каганата / М. Г. Магоматов. Москва : Наука, 1983. 225 с.
- Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. Москва : Наука, 1990. 266 с.
- Плетнева С. Половцы / С. Плетнева. Москва : Ломоносовъ, 2014. 216 с.
- Плетнева С. А. Хазары / С. А. Плетнева. Москва : Наука, 1986. 88 с.
- Рахманалиев Р. Империя тюрков: Тюркские народы в мировой истории с X в. до н. э. по XX в. н. э. / Р. Рахманалиев. Москва : Прогресс, 2002. 912 с.

§ 11. Імперія монголів

1. Господарство й суспільний лад монгольських племен.
2. Освіта монгольської орди. Чингісхан (1157–1227).
3. Причини успіхів монгольських завоювань.
4. Імперія монголів і її розпад.

Ніколи не залишай у живих того,
хто зробив тобі добро,
щоб ні в кого не бути в боргу.

Білика Чингісхана

1. Господарство й суспільний лад монгольських племен

Монголія розташована в серці Центральної Азії. Географічне положення стало головним природним фактором, що визначив особливий характер історичного й культурного розвитку народів, що населяли цю країну. «Великий монгольський Степ» — величезне природне пасовище — самою природою призначене для розведення домашньої худоби. Один з китайських послів зазначав, що Монголія є гігантською рівниною, розміри якої становлять 7–8 місяців шляху в довжину й ширину, багату на воду й траву. У цій країні люди й стада *«сьогодні йдуть, завтра стоять там, де є вода й трава»*.

Після жорстокої посухи X ст. настав час підйому кочових племен, що жили на теренах Монголії. Справедливо вважають, що поняття «монголи» стало збірним для багатьох племен (*татари, меркіти, наймани, кераїти* та інші). Ці різні за походженням племена до середини XII ст. склали певну господарсько-культурну й політичну спільність. Проте недавні дослідження показують, що етнонім «монголи» може мати походження від нечисленної групи племен — нащадків жужанів, які мешкали на правобережжі р. Аргуні в районі сучасного перетину кордонів Росії, Китаю й Монголії. Отже, «монголи» — це «люди, що живуть на р. Мангу» (одна з приток Аргуні).

Етнонім «монгол» уникнув забуття завдяки примісі історії та належності Чингісхана до одного з монгольських родів. У літературі традиційно використовується термін «*татаро-монголи*» (або в радянські часи — «*монголо-татари*»), що не має історичної основи й є винаходом учених. Справа в тому, що середньовічні автори вживають поняття «монголи» й «татари» як синоніми. Етнонім «татари» зустрічається в рунічних написах ще у VIII ст. Китайці використовували цей термін стосовно кількох народів, які жили «за Стіною». Власне татари були перебиті під час міжплемінної війни на межі XII—XIII ст.

Головним джерелом з історії монголів того часу є «*Потаємне сказання монголів*» (вживається також назва «*Таємна історія монголів*»). Автор «Сказання» невідомий. Це найдавніша зі збережених пам'яток монгольської літератури. Вона являє собою не тільки зразок героїчного епосу, а й найважливіше історичне джерело. У «Потаємному сказанні» чітко проявляється політична тенденційність автора, що дозволяє деяким фахівцям вважати цей видатний твір своєрідним політичним памфлетом.

Оцінка фахівця. «"Потаємне сказання" оповідає нам про рід, з якого вийшов Чингісхан, і малює широко й вільно картини степового життя, пропонує багатий матеріал для судження про різні сторони монгольської життя XII—XIII ст. <...> Якщо можна говорити, що жоден народ у середні віки не удостоївся такої уваги з боку істориків, як монголи, то слід зазначити, що жоден кочовий народ не залишив пам'ятника подібного «Потаємному сказанню», що так образно й детально малює справжнє життя».

Б. Я. Владимирцов. «Суспільний устрій монголів»

Серед найважливіших історичних джерел з історії монгольських завоювань слід назвати «Збірник літописів» перського вельможі, ученого енциклопедичних знань, лікаря та історика *Рашид ад-Діна* (1247–1318), а також працю китайської офіційної історіографії «Історію династії Юань» («Юань ши»).

За способом життя монголи ділилися на степові й лісові племена. Лісові народи жили в тайговій зоні або з краю тайгита займалися полюванням і рибальством. Однак основна частина населення Монголії вела кочове скотарське господарство, чому сприяв ландшафт і природа країни. Монголи відрізнялися невисоким зростом, але були фізично сильні й витривалі. Жили вони в розбірних юртах. На стійбищі юрти встановлювалися колом, подібно до козачого куреня. Монголи розводили коней, корів, биків, овець, кіз. Незначну частку поголів'я складали верблюди. Зазвичай на одного коня доводилося 6–7 овець і кіз. В обмеженій кількості монголи займалися землеробством, сіяли переважно просо. Серед продуктів харчування зазвичай переважали молоко, м'ясо, рослини і плоди, риба, рідка каша з проса.

Від першої особи. «Ми жителі степу; у нас немає ні рідкісних, ні дорогих речей; головне наше багатство — коні; м'ясо й шкіра служать нам найкращою їжею та одягом; а приємний напій для нас — їх молоко й те, що з нього готується, тобто кумис; в землі нашій немає ні садів, ні будівель; помилуватися худобою, що пасеться, — ось мета наших прогулянок».

Рашид ад-Дін про монголів

У XII ст. монгольське суспільство вступило в хворобливий період розкладання родоплемінних відносин, що супроводжувався соціальною диференціацією серед вільних членів племені. Виділилася знать, що склала стан *найонів*. Особливе місце серед них посідали «золоті роди» — природні

каани (термін хан з'явився пізніше, унаслідок тісних контактів з Китаєм). Знать мала свої титули: *сечен* (мудрий), *мерген* (стрілок з лука), *баатур* (богатыр), *бука* (силач). Ці титули визначали місце знатної людини на соціальних сходах племен і передавалися в спадок. Більшу частину населення становили *карачу* — прості люди.

У монголів було досить багато рабів. Ними ставали полонені, а також скуповували їх на ринках. Наприклад, чжурчжени приганяли рабів на прикордонні ринки й обмінювали їх на коней. Рабство мало патріархальний характер. Раби мали сім'ї, випасали худобу, доглядали за нею, охороняли стада, виконували брудні й ганебні роботи. Усе більш помітною ставала майнова диференціація. Однак родові відносини поки міцно цементували монгольське суспільство.

До XIII ст. своєї писемності монголи не мали. Але в середовищі найманів, самого культурного з монгольських племен, використовувалася уйгурська писемність. Через уйгурів до Монголії проникли буддизм і християнство несторіанського напрямку. Релігією більшості кочівників залишався все ж *шаманізм*.

Ватажки номадів прагнули створити свій *улус* — політичне об'єднання родів. Улус — за визначенням відомого російського монголознавця Б. Я. Владимирцова — являв собою «народ, який утворює державу-володіння». На чолі улусу стояв каан, який у своїй владі спирався на родичів, що походили від спільного чоловічого предка (*урук*) і керували родами батьківської кістки. До складу улусу входили й численні підлеглі роди. Сила та міць правителя багато в чому визначалася його *нукерами* (дружина). Вони керували ставкою каана, вели господарство улусу, очолювали збройні загони. В улусі особливе значення мали не території, а насамперед люди, підлеглі владі каана. Реальну владу на місцях тримали *нойони*. Улуси досить швидко збиралися, але також легко розпадалися. Правителі китайських держав (Сун, Цзінь) всіляко перешкоджали об'єднанню кочівників, нацьковуючи одні роди на інші, здійснюючи превентивні каральні походи до степу, ущент знищуючи чоловіче населення стійбищ. Перша спроба створення монгольського державного об'єднання — «*Хамаг Монгол улус*» закінчилася його розпадом і загибеллю в середині XII ст. завдяки зусиллям сусідів — китайців і чжурчженів.

2. Створення Монгольської орди. Чингісхан (1162–1227)

Тюдина, якій судилося не тільки виконати місію з об'єднання монгольських племен, але й кинути їх на завоювання половини цивілізованого світу, народилася 1162 р. Майбутній «підкорювач всесвіту» Темучин народився із затиснутим у долоньці згустком крові. Він став первістком

у родині знатного монгола *Єсугей-баатура*, з роду Борджигін. «Потаємне сказання» повідомляє, що це сталося в місцевості Деліун-болдех — в урочищі на правому березі р. Онон. Якщо місце народження визначено правильно, то це територія сучасної Читинської області Російської Федерації. У XII ст. тут кочував монгольський племінний союз *тайджіутів*, до якого належало плем'я Єсугея.

«Син монгольського народу». Джерела називають різні дати народження Темучина (1155; 1157). У Монголії прийнято вважати роком народження Чингісхана 1162. Спеціально створена державна комісія підготувала великий план заходів з відзначення 850-річчя «великого сина монгольського народу» 2012 року. У Монголії вважають, що батьківщиною великого хана є гірська місцевість Хентей на сході країни. Тут встановлено пам'ятник правителю. А гора Бурхан-Халдун, де нібито перебувало родове кочовище Чингісхана, оголошена національним заповідником.

Незабаром після народження сина Єсугея отруїли татари. Його вдові Оелун одноплемінники відмовили в праві на участь у родових жертвоприношеннях. Родина опинилася у становищі ізгоїв. Темучин був змушений самостійно прокладати свій життєвий шлях, який проходив через гіркоту сирітства, ганьбу колодного рабства (за вбивство зведеного брата Бектера) й полон у чжурчженів. Він ховався від переслідувань численних ворогів, зазнав тяжких страждань і поневірянь.

Свідectво джерела. «Я [Темучин], у втечі шукаючи порятунку свого тіла, верхи на незграбному коні піднявся на гору Бурхан. Бурхан-Халдуном виблюване життя моє, подібне життю воші. Шкодуєчи лише за одним життям своїм, на одному єдиному коні, плентаючи лосиними бродами, будуючи курені з гілок, виліз я на гору. Великий жах я відчув».

«Потаємне сказання»

Влада монгольського правителя завжди була владою загарбницькою. Цієї істини Темучин дотримувався протягом довгої та кривавої дороги до влади. Він відрізнявся особистою відвагою й гострим розумом, сильним характером і цілеспрямованістю, жорстокістю й підступністю.

У 1190–1206 рр. Темучин вів запеклу боротьбу за встановлення одноосібної влади над племенами, що кочували в Монголії. Використовуючи підтримку кераїтів, він напав на татар і, за свідченням Рашид ад-Діна, зробив їх «кормом для свого меча». Геноцид татар отримав високу оцінку з боку правителів держави Цзінь. Потім Темучин, зібравши під свої прапори вірних нукерів, розправився з колишніми союзниками.

Рядок джерела. «Це чотири пси Темучина, вигодувані людським м'ясом; він прив'язав їх на залізний ланцюг; у цих псів мідні лоби й залізні серця. Замість кінського батога в них криві шаблі. Вони п'ють росу, їздять за вітром,

у боях пожирають людське м'ясо. Тепер вони спушені з ланцюга; у них тече слина, вони радіють. Ці чотири пси Чжебе, Хубілай, Чжелме й Субедей».

«Потаємне сказання» про нукерів Темучина

1206 р. (рік Барса) біля витоків р. Онон відбувся *хурал* (курултай) — зустріч вождів монгольських племен. Як зазначає «Потаємне сказання», Темучин «спрямував на істинний шлях народи, що живуть за повстятними стінами». На хуралі він був проголошений правителем усіх монголів — ханом, біля його юрти спорудили дев'ятибунчужний білий прапор і назвали його **Чингісханом**. Композит «Чингісхан» означає «хан — океан», «Всесвітній хан», «Владика всесвіту». Цей титул повністю витіснив його колишнє ім'я.

Поряд з завоюваннями перші два десятиліття XIII ст. Чингісхан прісвяття «державному будівництву».

Як непорушний закон для монголів була прийнята *Яса* — «Великий закон». Авторство закону приписують самому Чингісхану. Яса — звід законодавчих норм, установлених для регулювання різних сторін суспільного життя. Закони карали на смерть за вбивство, розпусту чоловіка й невірність дружини, крадіжку, грабіж, купівлю краденого, приховування раба-втікача, чарування, спрямоване на шкоду ближньому, неповернення боргу тощо. Також карався той, хто відмовив подорожньому у воді або їжі. Яса — найавторитетніший документ у монгольському правознавстві, а його положення протягом тривалого часу були строго обов'язкові до дотримання на завойованих територіях. Текст Яси відомий тільки в переказах середньовічних авторів, проте факт існування документа не викликає сумнівів. Законодавчі норми Яси доповнювалися *біликами* — висловлюваннями Чингісхана, які для монголів мали силу закону.

Чингісхан.

Китайський малюнок

Рядок джерела. «Найбільша насолода й задоволення для мужа полягає в тому, щоб придушити того, хто обурився, і перемогти ворога, вирвати його з коренем і захопити все, що він має; змусити його заміжніх жінок ридати й обливатися слізьми, у тому, щоб сісти на хорошого ходу з гладкими крупами меринів, у тому, щоб перетворити животи його прегарноликх жінок на підстилку для сну...»

Білика Чингісхана

∇ Державне управління й організація армії ґрунтувалися на децимальній системі: 10 — 100 — 1000 — 10000 (тумен; «тьма»). Така організація не вимагала особливого військового відомства й чиновників. До складу

десятка входили зазвичай найближчі кровні родичі (сім'я). Сотню формували із членів одного-двох родів. Особлива роль відводилася *тисячникам*, які керували довіреним населенням, розподіляли пасовища, керували перекочівками, організовували працю полонених, збирали податки для хана, стежили за станом бойових коней, виготовленням зброї та обладунків, відбирали людей на війну, забезпечували роботу поштової служби. Сотники й тисяцькі, ймовірно, вершили суд на місцях.

- ↯ Країна ділилася на 95 адміністративних округів, на чолі яких стояли *нойони-тисячники*. 1220 р. у верхній течії р. Орхон була закладена столиця монгольської держави — місто *Каракорум*.
- ↯ З представників усіх підвладних йому племен Чингісхан створив десятитисячний корпус «імператорської гвардії» (*кешік*), до складу якого переважно входили найближчі родичі сотників і тисяцьких. Отже, гвардійці водночас були заручниками.
- ↯ «Державний апарат» орди формувався із особисто відданих людей за принципом *меритократії*— «влади кращих». До найближчого оточення Чингісхана входили люди різного етнічного походження і віросповідання: уйгур Чинка, кіданин Елюй Чу-цай, мусульманин Махмуд Ялавача та інші.
- ↯ Відмінною рисою монгольської держави, що складалася, була *релігійна толерантність*. Джерела вказують, що Чингісхан віддавав шану й звеличував богословів і подвижників усіх навчань, вважаючи їх посередниками в спілкуванні з Богом. Він з однаковою повагою ставився до мусульман, християн і язичників. Ця традиція міцно вкоренилася й серед його спадкоємців.

З перших вуст. «Ми, монголи, вважаємо, що існує один Бог, з волі якого ми живемо й помираємо, і Йому ми віддаємо свої серця. Але, подібно до того, як Бог дав нам різні пальці на руці, у такий же спосіб він дав різні способи людям вклонятися Йому».

Великий хан Мунке в бесіді з ченцем Рубруком

Державний талант і полководницький геній Чингісхана дозволили йому в найкоротший історичний термін створити *Орду* — потужне тоталітарне державне об'єднання кочових племен і підвладних землеробських народів «*Еке Монгол улус*» («Велика Монгольська держава»; з 1211 року). Подальше зростання монгольської держави забезпечили спадкоємці Великого хана: син *Угедей* (1229–1241), онуки *Гуюк* (1246–1248) і *Мунке* (1251–1259), які продовжували розширювати імперію за рахунок сусідніх держав і народів.

Рядок джерела. «Воля небес така: є тільки один Бог на небі й тільки один правитель на землі — Чингісхан, син Божий».

З листа Великого хана Мунке до французького короля Людовика IX (1254)

3. Причини успіхів монгольських завоювань

Феноменальні завоювання монголів почалися походом проти тангутської держави *Сі Ся* 1205 року. За 85 років (!) Чингісхан та його прями нащадки захопили й підпорядкували Китай, країни і держави Сибіру, Середньої Азії, Ірану, Індії, Передньої Азії, Кавказу, Східної Європи. У 70–80-х роках XIII ст. монголи зробили відчайдушні спроби підкорення Японії, а також країн Індокитаю. У 1292–1293 рр. мужній опір жителів о. Ява зупинив монголо-китайську експансію. У такий спосіб під кінець століття володіння монгольських правителів розкинулися на євразійських просторах від Дунаю до Меконгу. Людство ще не знало таких завоювань, здійснених у період життя 2–3 поколінь.

Вражають масштаби завоювань, здійснені «відсталим» народом, який поступався за чисельністю й «цивілізованістю» більшості підкорених ним супротивників. Наприклад, згідно з переписом 1290 р., населення підкореного Китаю становило близько 59 млн чоловік. Чисельність усіх монголів у цей час не перевищувала і 2,5 млн. Населення Монголії за життя Чингісхана ледь досягало одного мільйона.

Немонгольській світ вважав монголів «карою небесною», оскільки інших очевидних пояснень шаленства кочівників не було. Тоді ж згадали старі легенди про таємничі племена, яких Олександр Македонський нібито замкнув на околицях Азії. І ось тепер ці демонічні народи, мешканці пекла — *тартара* — вирвалися з ув'язнення й обрушилися на християнський світ.

Від першої особи. «Це за гріхи наші Бог вклав здивування в нас, і загинуло без числа багато людей. І був крик і плач по всіх містах і селах. Про цих злих татарів не знаємо, звідки вони прийшли на нас і куди знову поділися, Бог знає...»

Новгородський літописець
після битви на Калці (1223)

Свідectво сучасника. «Ця жахлива раса сатани — тартари... рванули вперед, подібно демонам, випущеним з Тартар. Тому їх правильно назвали «Тартар», бо так могли надходити тільки жителі Тартару».

Матвій Паризький «Велика хроніка» (XIII ст.)

Чингісхан не сумнівався у своїй «богообраності», наполегливо й цілеспрямовано він шов до влади над світом. З точки зору Великої Яси, кожен народ, що не визнав владу Великого хана, був противником «воли Неба» й підлягав знищенню.

Виділимо основні причини, які забезпечували перемоги монгольської зброї протягом XIII ст.

▽ *Соціальна однорідність монгольського кочового суспільства.* Чингісхану та його наступникам удалося забезпечити мобілізацію всього народу для досягнення загарбницьких цілей. Улусний принцип перерозподілу пасовищ і кочових уділів, що виділялися на умовах військової служби під прапорами чингісидів, створив необхідні передумови для небачених раніше завойовницьких походів. За різними оцінками фахівців, під білий прапор Великого хана могли зібратися від 90 до 130 тис. воїнів.

Свідчення очевидця. «Це військо подібне селянству, яке виплачує всі види податків і не виявляє будь-якого протесту. <...> Це також селяни у вигляді армії, усі воєдино, від малого до великого, від знатного до низького, під час битви рубають шаблями, стріляють з луків, колють списами й здатні виконати всі накази».

Ала ад-Дін Джувейні. «Історія підкорювача Всесвіту»

▽ *Військово-дипломатична підготовка до війни.* Кожному вторгненню передувала глибока агентурна й оперативна розвідка з об'єктивною оцінкою військово-політичного потенціалу ймовірного противника. За допомогою купців і шпигунів монголи збирали необхідні відомості про оборонні споруди міст, боєздатність війська, стан доріг, з'ясовували місця бродів, перевалів. Серед населення майбутньої жертви поширювали чутки про непереможність монгольської армії, її чисельність, жорстокість, що найчастіше призводило до деморалізації супротивника.

Велика увага приділялася оформленню приводу до війни. Наприклад, у своєму листі до хорезмшаха Мухаммада Чингісхан назвав його «найдорожчим з синів своїх». Дипломатичною мовою того часу це означало, що Чингісхан визнав правителя Хорезму своїм васалом, знизивши у такий спосіб його суверенний статус. Розгніваний Мухаммад наказ убити монгольського посла, що стало прекрасним приводом для початку війни. Заздалегідь нездійсненні вимоги, що висувалися монгольськими послами до правителів сусідніх держав, приводили до репресій стосовно «дипломатів» і розв'язували руки агресору.

За допомогою дипломатичних зусиль і політичних поступок монголи наполегливо домагалися нейтралізації сусідів жертви й докладали максимум зусиль, щоб не допустити утворення антимонгольських союзів.

Мовою джерела. «Ми чуємо, що ви йдете проти нас, послухавши половців; а ми ні вашої землі не зайняли, ні міст ваших, ні сіл ваших, не на вас ми прийшли, але на холопів і на конюхів своїх на поганих половців. А ви візьміть з нами мир; якщо вони вискочать до вас, і ви бийте їх звідти, а товар їх беріть собі, тому що ми чули, що вони й вам багато зла роблять, того заради ми й б'ємо їх».

Новгородський перший літопис
про пропозицію монгольських послів південно-руським князям

✓ *Нечувана жорстокість.* Уступаючи на територію чужої держави, монгольське військо вчиняло кривавий терор, що наводив жах, позбавляв народ волі до опору. У процесі завоювання здорову чоловічу молодь монголи брали в *хашар* (натовп) для важких облогових робіт і обозної служби. Під час боїв хашар ставили попереду війська, роблячи їх мішенню. Якщо місто вдавалося взяти тільки після запеклого опору монгольські полководці здійснювали загальну різанину. Наприклад, мусульманські джерела наводять не менше трьох десятків випадків загальної різанини під час завоювання Середньої Азії (Отрар, Сигнак, Термез, Балх, Нішапур, Гургандж, Герат та інші). Після розправи з населенням полонених переписувачів змушували підраховувати кількість убитих. Зазвичай на кожного воїна припадало від 10 до 24 людей. За словами Ала ад-Діна Джувейні, який перебував на службі в монголів, після різанини в Мерві підрахунок убитих тривав 13 днів.

Зазвичай завойовники вели війну до повного знищення противника й ліквідації правителів. Монголи до кінця переслідували хорезмшаха Мухаммада і його сина Джелал ад-Діна. За наказом Батия справжнє полювання монголи влаштували на угорського короля Белу IV, якому дивом вдалося сховатися в замку на одному з островів Адріатичного моря.

✓ *Мобільна, високодисциплінована армія.* Основу армії монголів становила численна кіннота, яка формувалася переважно із загонів кінних стрільців з лука. Низькорослі, витривалі й невибагливі монгольські конячки (по три на кожного вершника) були здатні рухатися з нечуваною для середньовіччя швидкістю до 150 км на день, що дозволяло монгольському воїнству несподівано завдати удару по ворогу. А втім, монгольські воїни за необхідності організовано й успішно діяли і в пішому строю.

Монгольські воєначальники творчо застосовували широкий спектр тактичних прийомів у польових битвах («велике полювання», «симуляція втечі», «косий удар» тощо). Спираючись на досягнення інженерів і майстрів завойованих народів, монголи використовували провідну облогову техніку й різноманітні металеві машини. Середньоазіатський письменник Сейфі ал-Хараві свідчить, що під час облоги Нішапура завойовники використовували тисячі самострілів, 300 баліст, 100 великих баліст, тисячу стінобитних знарядь, 1700 металевих машин для метання посудин з палаючою нафтою, 4 тисячі штурмових драбин і 2500 віслучих вьюків каменів. Навіть з урахуванням звичайного в таких випадках авторського перебільшення, арсенал облогових засобів монголів відповідав найвищим вимогам того часу.

Сучасники віддавали належне особистій відвазі, військовій майстерності, витривалості й невибагливості монгольського воїна, який «народжується й виростає в сидлі». «Повинність кров'ю» — була головним обов'язком монгола на користь Великого хана.

Свідчення очевидця. Кожен монгольський воїн повинен мати «два чи три луки або щонайменше один хороший, і три великих сагайдаки, повних стрілами, одну сокиру й мотузки, щоб тягнути знаряддя... Залізні наконечники стріл досить гострі й ріжуть по обидва боки на зразок двосічного меча... Вищезазначені залізні наконечники мають гострий хвіст завдовжки в один палець, що вставляється в дерево. Щит у них зроблений з вербових або інших прутів...»

Плано Карпіні. «Історія монголів»

Особливе значення монгольські полководці надавали армійській дисципліні. Дисциплінарні заходи, що підтримують неухильне виконання наказів і відповідну поведінку в бою через систему кругової поруки поширювалися на всіх і кожного: від рядового вершника до воєначальника. «Велика Яса» передбачала відповідальність десятника й сотника за порушення дисципліни або невиконання наказу в його підрозділі.

Свідчення очевидця. «Токора й послух досягають таких меж, що якщо емір сотень тисяч військ зробить якусь помилку, то навіть якби між ним і ханом простір від сходу до заходу, хан посилає до нього вершника, щоб покарати відповідно до вироку. Якщо вирок буде «голова» — стратять, якщо «золото» — візьмуть штра...»

Ала ад-Дін Джувейні

«Історія підкорювача Всесвіту»

☞ *Полководницький і стратегічний талант Чингісхана і його воєначальників.* Сучасники й фахівці одностайні в оцінці полководницьких талантів

Субедей — один з кращих полководців Чингісхана.
Китайський малюнок

Чингісхана, якого справедливо зараховують до плеяди видатних військових ватажків усіх часів і народів. Справедливо зазначити, що серед соратників і спадкоємців Чингісхана перебували видатні воєначальники. Безперечні полководницькі таланти демонстрували монголи Мухалі, Чжебе, Субедей. Значний внесок у перемоги «монгольської зброї» зробили китаець Янь Ши, чжурчженець Шімо Мінгань, тангут Чаган і багато інших.

Однією з видатних стратегічних новацій Чингісхана було використання ресурсів завойованих країн. 1236 р. спадкоємцям Чингісхана вистачило воїнів, щоб організувати одночасно три великі походи — у Китай, на Русь і Європу, і до Закавказзя. Далекі завойовницькі походи монголи здійснювали без обтяжливого обозу. Забезпечення своєї армії вони перекладали на

плечі підкореного населення. Ресурси захоплених використовувалися для завоювань інших земель і народів. Монголи виключно вдало застосовували «ефект лавини», долучаючи до складу своєї армії численні військові загопи підкорених країн. Крім власне монгольських туменів, у походах брали участь великі підрозділи уйгурів, китайців, тангутів, чжурчженів, туркестанців, руських та інших.

«Слабкість супротивників». Остання гігантська міграція кочівників співпала за часом з розквітом землеробських цивілізацій Європи та Азії, які переживали закономірний період глибокої політичної роздробленості (Китай, держави Середньої та Передньої Азії, Іран, давньоруські князівства). Суспільне життя зазначених держав роздирали гострі національні

Монгольська держава та її розпад у XIII ст.
(История человечества. Т. IV. ... С. 484)

та релігійні суперечності (тюрки й перси, шиїти й суніти, католики й православні). Ці фактори, безумовно, сприяли успіхам грандіозних завоювань монголів.

Думка фахівця. «Серед головних умов успіху монголів були непідготовленість їх суперників, та брак єдності немонгольського світу й нездатність інших зрозуміти спрямований характер монгольського натиску. Іншою причиною була досконалість армійської організації, досягнута Чингісханом. До винаходу пороху та вогнепальної зброї лише деякі нації могли створювати й підтримувати силу, тактично й стратегічно відповідну монгольській кавалерії або здатну конкурувати з нею духом і волею до завоювань».

Г. Вернадський «Монголи й Русь»

Біографічна довідка: **Георгій Володимирович Вернадський** (1888-1973) — найбільший історик російського зарубіжжя, один з основоположників «євразійської історичної школи», професор Ельського університету, учень В. О. Ключевського, син великого мислителя й засновника Української Академії наук В. І. Вернадського.

4. Імперія монголів та її розпад

Виникнення на просторах Євразії небаченої раніше держави супроводжувалося важкими й довготривалими наслідками в політичному, соціально-економічному та культурному житті підкорених країн і незліченними стражданнями народів. Монгольські завоювання привели до руйнування та спустошення значних територій у Китаї, Середній Азії, Східній Європі. Знищення населення, руйнування міст і поселень, а також іригаційних систем найчастіше мало спланований характер, оскільки номадів-завойовників передусім цікавили території під пасовища. Саме з таких позицій розглядав Чингісхан завоювання Північного Китаю, а його онук Батий планував перетворити Паннонську рівнину на кормову базу для своєї кінноти для розширення завоювань у Європі.

Рядок документа. «Відомо, що Чингісхан у початковий період створення єдиної монгольської держави зіграв позитивну роль, виступаючи за об'єднання монгольських племен. Однак уся його подальша діяльність була суто реакційною та спрямованою на захоплення чужих країн, масове винищування народів поневолених країн, руйнування створених ними матеріальних і культурних цінностей. Грабіжницькі війни Чингісхана призвели до занепаду продуктивних сил самої Монголії, принесли монгольському народу неймовірно страждання».

З рішення III пленуму ЦК Монгольської народно-революційної партії (1962)

Монгольські завоювання стали глобальним лихом. Вони мали катастрофічні наслідки для високорозвинених далекосхідних і мусульманських цивілізацій, а також християнської Русі і деяких католицьких держав Європи. Більшість фахівців вважають, що монгольська навала призвела до підриву продуктивних сил, на багато десятків років зупинила природний, еволюційний процес розвитку держав і народів. Монгольське панування повсюдно супроводжувалося встановленням данницької форми експлуатації, зростанням рабовласницького устрою, призводило до стагнації та регресу господарства й культурного життя. Монгольська імперія перетворилася на монстра, що висмоктував соки переможених і переможців.

*Монгольський воїн.
Китайський малюнок*

Свідчення очевидця.

У канавах люди пожирають трупи,
Дитину мати кидає на дорогу —
Перехожі очі відводять тупо:
Вони допомогти вже нічим не можуть.
У суцільній війні йдуть десятиліття.

Чжан Чжу (1286-1368)

На завойованих територіях монголи зіткнулися з серйозними труднощами, пов'язаними з управлінням підкореними землями й народами. Перенесення столиці з юртового Каракорума в Ханбалік (Пекін) не могло зняти гостроту проблеми. Навіть налагоджена ямна (поштова) служба унеможлилювала оперативне реагування на події в Середній Азії, Закавказзі, на Русі.

Монголам катастрофічно не вистачало високоосвічених і підготовлених управлінців. Першими чиновниками Монгольської імперії та вчителями монголів стали уйгури, кидани, китайці. Наприклад, управління монгольськими володіннями в Ірані й Хорасані доручили уйгуру Куркузу. Оперативне управління Північним Китаєм довірили Махмуду Ялавачу, колишньому наміснику Чингісхана в Мавераннахрі. Його син Масуд-бек до смерті правив Східним Туркестаном і Уйгурією. Отже, тактика завойовників полягала в тому, щоб в управлінні кожною із завойованих країн на ключових постах знаходилися здебільшого іноземці. На місцях інтереси Великого хана представляли *даруги*. Вони проводили перепис населення; здійснювали набір війська з місцевого населення, контролювали устрій поштової сполучення; збір податей, доставку данини до двору. Ставлення до місцевих «фахівців» було настороженим.

Серед причин, які об'єктивно й неминуче призвели до розвалу Монгольської імперії, виділимо найважливіші.

- ☞ *Розрив кровноспоріднених зв'язків серед Чингісидів.* «Золота рідня» розрослася до некерованих розмірів. Ослаблення родової солідарності й порушення традиційної ієрархії вже в середині XIII ст. призвели до безперервних міжулусних війн, гігантського кровопролиття, що поступово зробило відцентрові тенденції в розвитку монгольського суспільства незворотними.
- ☞ Уже в перші десятиліття після завоювання в підкорених країнах з «монголів»-завойовників і місцевої знаті складаються *регіональні військово-олігархічні угруповання*, інтереси яких живили сепаратистські настрої та суперечили прагненням центральної влади, вірної кочовим традиціям.
- ☞ У цивілізованих країнах, підкорених монголами, повсюдно й невідвратно почалися *процеси поступової асиміляції завойовників* із місцевим населенням. В Улусі Джучі відбувалася тюркізація та ісламізація монголів; у державі Хулагуїдів завойовники, врешті-решт, були «підкорені» міццю іранської цивілізації, в Юанській імперії монголів неминуче чекала доля всіх попередніх завойовників Китаю.

Уже наприкінці 60-х рр. XIII ст. Монгольська імперія остаточно розпалася на чотири улуси-держави, кожна з яких очолювали нащадки Чингісхана.

Володіння монгольської династії Юань у Китаї, Улус Джучі, більшість відомий як Золота Орда, володіння Хулагуїдів-ільханів в Ірані й Передній Азії, Улус Чагатай в Середній Азії та Східному Туркестані — усі вони пройшли свій неповторний історичний шлях від могутності до загибелі й народження на їхніх руїнах нових держав.

Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте соціальний устрій монгольських племен у XI—XII ст.
2. Опишіть шлях Темучина до трону й створення Монгольської орди.
3. Проаналізуйте причини успіхів монголів під час завоювань сильних держав Азії та Європи в XIII ст.
4. Складіть розгорнутий план реферату за темою «Монгольські завоювання у XIII ст.».
5. Розпад Монгольської імперії: «Об'єктивна закономірність чи примха історії?».
6. Прокоментуйте висловлювання правителя Китаю за часів династії Юань. Одного разу Великий хан Хубілай у бесіді з секретарем «військової ради» зауважив: *«Що стосується конфуціанців, то всі вони тлумачать класичні книги, вивчають Конфуція і Мен-цзи. Китайці тільки пишуть оди й декламують вірші, як же їх використовувати?»*

Література

- Бартольд В. В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия: соч. в 9 т. Т. 1 / В. В. Бартольд. Москва : Наука, 1963. 763 с.
- Вернадский Г.* Монголы и Русь / Г. Вернадский. Москва : Ломоносовъ, 2011. 512 с.
- Владимирцов Б. Я.* Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм / Б. Я. Владимирцов. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1934. 224 с.
- Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д.* Империя Чингис-хана / Н. Н. Крадин. Москва : Восточная литература РАН, 2006. 557 с.
- Кычанов Е. И.* История Тэмучжина, думавшего покорить мир / Е. И. Кычанов. Москва : Главная редакция восточной литературы, 1973. 144 с.
- Мункуев Н. Ц.* Китайский источник о первых монгольских ханах. Надгробная надпись на могиле Елюй Чуцая / Н. Ц. Мункуев.— Москва : Наука, 1965. 224 с.
- Плано Карпини Дж. дель.* История монголов, именуемых нами татарами / Дж. дель Плано Карпини // История монголов. Москва : АСТ ; Астрель, 2011 С. 237-324.
- Рашид ад-Дин.* Сборник летописей / пер. с перс. Л. А. Хетагурова. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1952. Т. 1. Кн. 1. 221 с.; Кн. 2. 316 с.
- Рашид ад-Дин.* Сборник летописей / пер. с перс. Ю. П. Верховского. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1960. Т. 2. 248 с.
- Рашид ад-Дин.* Сборник летописей / пер. с перс. А. К. Арендса. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1946. Т. 3. 340 с.
- Рубрук Г. де.* Путешествие в восточные страны / Г. де Рубрук // История монголов Москва : АСТ ; Астрель, 2011. С. 325–357.
- Сокровенное сказание монголов* / пер. С. А. Козина. Улан-Удэ, 1990. 318 с.
- Султанов Т. И.* Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Т. И. Султанов. Москва : АСТ, 2006. 445 с.
- Татаро-монголы в Азии и Европе* / отв. ред. С. Л. Тихвинский. Москва : Наука, 1977. 507 с.
- Уэзерфорд Дж.* Чингисхан и рождение современного мира / Дж. Уэзерфорд; пер. с англ. Е. Лихтенштейна. Москва : АСТ, 2005. 493 с.
- Храпачевский Р. П.* Армия монголов периода завоевания Древней Руси / Р. П. Храпачевский. Москва : Квадрига, 2011. 264 с.

§ 12. Золота Орда: на західній межі Сходу

1. Становлення Улус Джучі як самостійної держави.
2. Військово-адміністративний устрій і політичний розвиток Золотої Орди в XIII—XV ст.
3. Взаємодія цивілізацій (осідлої й кочової) в рамках однієї держави.

Темний день на землю прийшов.
Створений Чингісом престол
Став престолом, де кров лилася.
Ханський палац зник з очей.
Край розорений став порожнім.
Татарський епос «Едигей» (XV—XVI ст.)

1. Становлення Улус Джучі як самостійної держави

Звична для нас назва — *Золота Орда* — запозичена з руської літописної традиції XVI ст., коли цієї єдиної могутньої євразійської держави вже не існувало.

Улус Джучі — саме так слід називати цю державу — сформувався як частина Монгольської імперії Чингісхана й кілька десятиліть існував у рамках її військово-адміністративної системи. Каракорум аж до 1260 р. формально залишався загальномонгольською столицею.

Для Джучидів (спадкоємців сина Чингісхана Джучі) процес політичної автономізації позначився лише в 40-х рр. XIII ст. після завершення 1242 р. семирічного походу до Європи монгольських військ під керівництвом **Батия, сина Джучі (1227–1257)**. Унаслідок цього грандіозного походу монгольська кіннота вийшла до берегів Адріатики. Після смерті Великого хана *Угедея* Батий повернувся в Степ, влаштувався в Поволжі, а улус його батька Джучі виділився зі складу Великої монгольської держави. Це був перший спадковий улус у сімействі Чингісовичів.

Володіння Золотої Орди простягалися від Нижнього Дунаю на заході, до Іртиша на сході; від Каспійського моря на півдні, до Північного Льодовитого океану на півночі. Основну частину володінь Джучидів становили землі половців або кипчаків — *Дешт-і-Кипчак*. Середньовічні автори свідчать, що для того, щоб перетнути золотоординські землі доводилося здійснювати багатомісячні подорожі.

Подорожні записки. Особливий інтерес у якості джерел з історії Золотої Орди являють подорожні записки й описи, залишені середньовічними мандрівниками. У середині XIII ст. в Улусі Джучі з дипломатичними місіями

побували ченці-францисканці П'єтро Карпіні (1182-1252) та Гійом де Рубрук (1209-1293). Їхні спогади зберегли цінні відомості про ранній період історії Орди. Невтомний арабський мандрівник Ібн Баттута (1304-1377) залишив опис багатьох міст Золотої Орди й ставки хана Узбека. Венеціанський підприємець і дипломат Йосафат Барбаро з 1436 по 1452 рр. жив у Тані, венеціанській колонії в гирлі Дону. У період згасання Орди він об'їздив Крим, Північне Причорномор'я та Поволжя. Надзвичайно цікаві описи країни Барбаро залишив у книзі «Подорож у Тану».

Спочатку величезна держава була поділена на два крила. Кордон між ними проходив по р. Яїк (нині Урал). Лівим (східним) крилом керував Орда-Ічен, син Джучі (1242-1251). Його ставка перебувала в районі о. Балхаш. Пізніше ставкою стало місто *Сигнак* на Сирдар'ї. У джерелах ця військово-політична одиниця іменується «*Кок-Ордою*» («Синя Орда»). Правим (західним) крилом володів Бату, син Джучі — «*Ак-Орда*» («Біла Орда»).

Ставка Бату спочатку перебувала в місті *Булгар* (Волзька Булгарія), а потім він переніс свою столицю в Нижнє Поволжя. Тут був заснований *Сарай ал-Махруса* або Сарай Бату («Богом збережений Палац», поблизу сучасної Астрахані). Пізніше виник *Сарай ал-Джадід* або Сарай Берке («Новий Палац», поблизу сучасного Волгограда). А втім, дехто з істориків і археологів вважають, що в письмових джерелах і на монетах згадується один Сарай, просто з різними епітетами. Географія різних улусів Орди змінювалася в часі, але Дешт-і Кипчак, тобто основна територія сучасного Казахстану, завжди залишався в складі Улусу Джучі.

Населення Золотої Орди було надзвичайно строкатим. До складу цієї держави входили землеробські народи з високорозвиненою міською культурою й традиціями (волзькі булгари, слов'яни, греки, хорезміїці). Споконвіку кочовим скотарством займалися кипчаки (половці), туркмени, киргизи та інші тюркські племена. За оцінками фахівців, напередодні монгольської навали в східноєвропейських степах кочували понад півмільйона половців. Основний масив тюркомовних кочівників пережив монгольське вторгнення, незважаючи на значні втрати. Монголи швидко змішалися з тюрками, та вже до кінця XIV ст. тюркська мова стала офіційною мовою ординців. Загальною назвою тюркомовних жителів Золотої Орди став етнонім «*татари*» — традиційний для Китаю, мусульманських країн і Русі, який був синонімом монголів.

Після смерті Бату влада в Улусі перейшла до його брата *Берке* (1255-1266), який лише номінально визнавав верховну владу каана (великого хана) Хубілая. Хан Берке прийняв іслам і запекло воював з ханом іншого улусу *Хулагу*, оскільки вважав, що саме йому повинні належати багаті землі Азербайджану. Зауважимо, що союзниками Джучидів у боротьбі

з Хулагуїдами були мамлюкські султани Єгипту. 1266 р. на трон зійшов Батийв онук *Менгу-Тимур* (1266–1282), який на своїх монетах став карбувати сімейну *тамгу* (вид герба) замість імені і тамги Хубілая. З цього часу починається історія самостійної держави Джучидів.

2. Військово-адміністративний устрій і політичний розвиток Золотої Орди в XIII—XV ст.

На чолі народу й держави стояв хан з роду Чингісидів. Усі землі вважалися власністю цього «золотого» роду. Формально хан розпоряджався майном і худобою своїх підданих.

Свідectво сучасника. «Усе настільки знаходиться в руках імператора, що ніхто не сміє сказати: «Це моє або його», але все належить імператору, тобто все майно, в'ючна худоба та люди».

Плано Карпіні «Історія монголів»

Поступово оформилася структура держави, розділеної на *улуси* — удільні володіння нащадків Джучі (14 синів). Якщо раніше під улусом розуміли «народ, даний в управління», то тепер цей термін набув і територіального значення. Спочатку, в середині XIII ст., на думку фахівців, нараховувалося 10–12 улусів. У першій половині XIV ст. вся територія держави була поділена на чотири великих улуси — *Крим, Хорезм, Сарай і Дешт-і-Кипчак*.

Дуже важливу роль у державному житті Орди мав улус Сарай, що був ханським доменом. Головна ординська ставка кочувала вздовж течії Волги на північні літуння та південні зимовища. На місцях зимовищ виникли найбільші міста Сарай і Хаджі-Тархан (Астрахань).

Їх намісники — *улусбеки* правили на підвладних територіях і були командирами великих армій. Всіма збройними силами Орди у воєнні часи командував *беклербек* — ватажок кочової знаті. Іноді реальна влада беклербеків перевищувала владу ханів. Траплялося, що беклербеки призначали ханів на свій розсуд. Серед беклербеків були фігури видатні: *Ногай, Мамай, Едигей*. Значний

Знатний татарин
на соколиному полюванні
(реконструкція М. В. Горелика)

військово-політичний авторитет беклербеков створював умови для запеклої боротьби за владу й кровопролитних міжусобиць, які періодично турбували Орду.

Під час розвитку державності в Золотій Орді, поряд з *беками* (кочовими князями) і *темниками* виник помітний соціальний прошарок чиновництва, вплив якого неухильно зростав. У цьому плані ординці взяли за приклад мусульманські держави Середньої Азії. При хані з'явився *візир* — голова адміністративного апарату, який завідував діяльністю *дивана* — державної ради, що розпоряджалася збором податків, торгових мит, фінансами тощо. У віданні дивана перебували поштові службовці, митники, вагарі, перевізники. Канцелярія дивана зберігала *дефтери* — податкові списки, за якими стягувався «*вихід*» (данина) з руських князівств.

Перед правителями величезної держави встала гігантська проблема — як найефективніше пограбувати завойоване й поневолене населення. Це завдання в цілому було успішно вирішено. Осідлим підвладним населенням керували особливі намісники — *баскаки* або *даруги*, які забезпечували своєчасну виплату монголам данини.

Золотоординська податкова система була досить розгалуженою. Уся сума податків, якими обкладалося якеось володіння, позначалася тюркським словом *ясак*. Важливою частиною ясака був *чикшиш* — в перекладі «*вихід*» (з тим самим значенням *харадж*). «Вихід» з підкорених територій тлумачиться як поземельний податок з осідлого населення. Часто-густо його доповнювали грабінницькими набігами. Крім того, до ясака входили інші численні побори й повинності. Основною податтю для кочового населення був *копчур* — виплата 10 % від поголів'я худоби й продукції скотарства. Про жорстоку систему збору податей у Золотій Орді залишилися численні свідчення.

Народна пісня.

Брав він, молодий Щелкан,
Дані-невиходи, царські невивплати.
З князів брав по сто рублів,
З бояр по п'ятдесяти,
З селян по п'ять рублів;
У якого грошей немає,
У того дитя візьме;
У якого дитя немає,
У того дружину візьме,
У якого дружини-то немає,
У того самого голову візьме.

Пісня про Щелкана Дудентійовича (XIV ст.)

Система монгольського управління на Русі загалом була такою ж, як і в інших частинах імперії. За наказом великого *хана Мунке* (1251–1259)

був проведений перепис по всій імперії (в Китаї — 1252 р., в Ірані — 1253 р., на Русі — 1257 р.). 1257 р. хан призначив верховним даругою на Русі свого зятя Кітата, а з ним прибули «численники», що розділили населення на «десятки», «сотні», «тисячі» і «тьми» в податкових цілях.

Найвищого розквіту Улус Джучі досяг у роки правління ханів *Узбека* (1312–1342) і його сина *Джанібека* (1342–1357). Хан Узбек проводив активну зовнішню політику. Він відновив війни зі спадкоємцями Хулагай Чагатая. Посилав війська на Польщу та Литву. Щодо руських князівств хан проводив яскраво виражену політику, засновану на принципі «розділяй і володарюй». Узбек повною мірою використовував суперечності між Москвою і Твер'ю, чергуючи видачу ярликів на велике князівство.

Жителі Золотої Орди порівняно довго залишалися язичниками, — позначалася традиція, закладена Чингісханом. 1314 р. хан Узбек оголосив іслам офіційною релігією Улусу Джучі, а сам прийняв ім'я Мухаммад. Усіх знатних родичів, які опиралися нововведенню, він знищив. Це кричуще порушення давньомонгольських звичаїв і заповітів Чингісхана мало під собою цілком об'єктивні причини:

- ✓ керувати життям величезної країни за заповідями Яси було неможливо;
- ✓ виникла потреба у великій кількості висококваліфікованих людей в області фінансів, економіки, управління державою, а кадрові питання вирішувалися насамперед за рахунок призову на службу вихідців з мусульманських країн;
- ✓ бурхливо розвивалися торгівля й ремесло, що здавна знаходилися в руках купців-мусульман;
- ✓ єдина для всієї держави релігія повинна була об'єднати підданих навколо хана-єдиновірця.

Мусульманська хроніка стосовно хана Джанібека стверджує, ніби *«Не було в країні Дашти-і-Кипчак подібного йому справедливого, благочестивого й могутнього государя»*. У руських літописах його називають *«добрим царем Чанібеком»*. Мусульманин Джанібек не перешкоджав своїй матері Тайдулі протегувати православному духовенству.

У середині XIV ст. Улус Джучі належав до найсильніших держав середньовіччя. Збройні сили держави досягали 300 тисяч шабель.

У часи правління Джанібека Орда зазнала найсильнішого удару чуми, що поширилася 1346 р. всією її територією. Втрати населення були колосальні. Очевидці стверджують, що на багатьох землях живих залишалося менше, ніж загинуло від мору.

1357 р. після важкої хвороби хан Джанібек помер. Деякі джерела стверджують, що його старший син Бердибек зробив усе необхідне, щоб батько не одужав. За кілька днів було вбито 12 братів та інших родичів померлого хана. Бердибек залишив про себе погану пам'ять: *«Дуже нерозсудливою*

й нерозумною людиною був цей Бердибек. Убивав він своїх родичів через страх, що оскаржать вони ханство в нього». Країна була втягнута в безодню міжусобиць. У руських літописах цей період називають «Велика зам'ятня». У смуті брали активну участь представники придворної аристократії, улусбеки, Джучиди східного (кочового) крила орди. З 1357 по 1380 рр. на ханському престолі побувало більше 25 слабких і нетривких ханів, багато з них правили одночасно.

Апогеєм смути стало захоплення влади беклербеком *Мамаєм* (1361–1380), вихідцем зі східного крила Орди, який установив свій контроль над землями на захід від Волги. Він керував за допомогою усаджених на престол ханів-маріонеток. Представник однієї з молодших гілок чингісовичів хан **Тохтамиш (1380–1395)** вступив у боротьбу з Мамаєм за золотоординський трон ще 1376 року. Він спирався на підтримку правителя Самарканда *Тимура* (1370–1404). Для того щоб затвердитися у владі, Мамай вирішив зробити великий похід на зміцнілу за часи смути Московську Русь. Перемоги руської рати на р. Вожі 1378 р., а також «*Донське побоїще*» 1380 р. зупинили Мамаю, а прихильники Тохтамиша вбили його в Криму, де він намагався утримати свій вплив. Об'єктивно перемога руського війська на Куликовому полі розчистила шлях Тохтамишу до єдиновладдя. Хан Тохтамиш — останній правитель «об'єднаної Орди». На 15 років Тохтамиш згуртував обидва крила держави Джучидів. Була спалена й упокорена Москва. Ущухли суперечки. Відновилася торгівля.

Дані археології. 1995 р. на околиці Старого Криму (Солхат) експедицією Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) було розкопано курган, що містив поховання другої половини XIV ст. На думку фахівців, у кургані був похований видатний золотоординський сановник або племінний вождь. Непрямі дані дозволяють вважати, що скелет низькорослого чоловіка (близько 1,5 м) атлетичної статури належить темнику Мамаю, який більше 20 років керував значною частиною Золотої Орди.

Успіхи запаморочили голову хану, кочове оточення якого спровокувало його виступити проти непереможного Тимура. Ця помилка фатальним чином позначилася на долі Орди. У кінці XIV ст. Тимур тричі вторгався до її меж. Він розбив війська Тохтамиша, розграбував і спустошив привольські міста, Крим, Приазов'я. Поступово торгові шляхи перемістилися в державу Тимура. Це був смертельний удар по Золотій Орді, від якого вона вже не змогла оговтатися.

Свідectво сучасника. «Виїжджають, бувало, каравани з Хорезма і їдуть собі на возах спокійно, без страху, без побоювання до самого Криму. А перехід цей вимагає близько трьох місяців ... Каравани не возили з собою ні продовоства, ні корму для коней і не брали з собою провідника внаслідок

безпеки, численості тамтешніх народів та достатку їжі й пиття... Нині ж в тих місцевостях, від Хорезма до Криму, ніхто з тих народів і людей не рухається й не живе, і немає там іншого товариства, крім газелей і верблюдів».

Муін ад-Дін «Скорочена історія»

Після Тимурового погрому 1395 р. більше десяти років тривала боротьба між монгольським ханом Тохтамишем і тюркським темником *Едигеєм* (1352–1419), який контролював межиріччя Волги та Яіка (Ногайська Орда). За допомогою маріонеткових ханів Едигей намагався поширити свою владу на всю територію Улусу Джучі. 1399 р. Едигей зіграв вирішальну роль у розгромі союзного війська литовського князя Вітовта і хана Тохтамиша на р. Ворсклі.

У 16-ій (!) битві між Едигеєм і Тохтамишем, що відбулася 1406 р. хан був убитий. Однак кривава боротьба за владу в Орді тривала ще довгих 15 років аж до загибелі честолюбного темника 1419 року. Агонія та розпад єдиної держави стали неминучі.

Документ епохи. «У своїх працях <...> інститут допустив серйозні помилки. Зводяться вони до того, що Золота Орда за явного розходження з історичною правдою зображується прогресивною державою, країною з високорозвиненою економікою і культурою. Інститут під час розробки цих праць абсолютно ігнорувала основні риси Золотої Орди як держави агресивної, що проводила загарбницькі війни й розбійницькі походи на землі руського народу та його сусідів. Прикрашаючи Золоту Орду, інститут ігнорував прогресивний характер руйнування цієї держави. Грубою помилкою інституту є повне ототожнення історії Золотої Орди з історією сучасного татарського народу».

Постанова Казанського обкому ВКП(б)

«Про помилки та недоліки в роботі

Татарського науково-дослідного інституту мови, літератури та історії» (6.10.1944)

Після 1395 р. почався майже столітній період розпаду золотоординської державності, і, загалом, культурної стагнації. На думку відомого фахівця з історії Орди М. Г. Крамаровського, поступальний розвиток Золотої Орди як світової держави було зупинено фатальним збігом у часі чотирьох чинників:

- ✓ системної внутрішньої кризи влади в Золотій Орді починаючи з 1360 р.;
- ✓ загасання світової торгівлі на Великому Шовковому шляху в зв'язку із загибеллю династії Юань;
- ✓ глобальної екологічної кризи в степовій зоні Євразії, що завдала невідправної шкоди скотарству Дешт-і Кипчака в останній третині XIV ст.;
- ✓ військово-політична катастрофа 1395 р. зруйнувала степові міста правого крила Джучидів.

У першій половині XV ст. на руїнах Улусу Джучі виникли Сибірське ханство, Ногайська Орда, Кримське ханство. У 60-і роки на картах з'явилися Казахське, Узбецьке й Астраханське ханства. Єдиними спадкоємцями Улусу Джучі вважали себе правителі *Великої Орди (1433–1502)*. **1480** р. хан Великої Орди *Ахмад (1465–1481)* спробував захопити Москву і змусити Івана III знову виплачувати «вихід». Назустріч ординцям рушило московське військо, озброєне вогнепальною зброєю, і взяло під контроль броди на прикордонній річці Угра. «*Стояння на Узрі*» закінчилося безславним відступом ординців у Степ. **1502** р. кримський хан *Менглі Гірей (1468–1515)*, який на той час був союзником Москви, розгромив залишки Великої Орди. Так закінчилася військово-політична історія Улусу Джучі.

3. Взаємодія цивілізацій (осідлої та кочової) в рамках однієї держави

Подоляння «кочової дикості» Золотої Орди почалося з укорінення в степах міського способу життя. Уже в першій половині XIV ст. на місцях старих степових зимовищ виростають десятки міст, починається один з найважливіших етапів державного й культурного будівництва, що супроводжувався відновленням торгівлі на північній гілці «Великого Шовкового шляху».

У кінці XIII—XIV ст. в Золотій Орді налічувалося понад 100 міст, населення яких займалося ремеслом і торгівлею. У XIV ст. ординська столиця належала до найбільш населених міст світу. Слід також згадати й інші «мегаполіси» того часу: *Увек і Булгар* на Волзі, *Маджар* на Кавказі, *Сигнак* на Сирдар'ї, родовий некрополь Джучидів *Сарайчик* на Уралі. Спочатку серед городян-ремісників переважали майстри, вивезені з Хорезму, Криму, Північного Кавказу та Русі. Базу «синкретичної» культури Золотої Орди закладали полонені майстри, що знаходилися в становищі рабів. Пізніше в золотоординських містах стали осідати «захожі люди» — вірмени, греки, руські та інші. Рідкісною особливістю раннього періоду історії міст Орди була відсутність у них оборонних стін. Владики Улусу Джучі вважали, що володіють достатньою силою, щоб захистити підданих і без штучних укріплень.

На неозорих просторах Улусу Джучі не склалася єдина містобудівна система. Фахівці виділяють кілька локальних варіантів: Степове Поволж'я, Подністров'я, Крим, Приазов'я та Північний Кавказ. Тільки в Поволжі відкрито понад тридцять городищ і поселень, що являють собою середні й малі містечка.

Дані археології. Результати розкопок столиці Сарай ал-Джадід (Царевське городище) показують, що площа міста в межах ровів і валу, що виник у 60-ті рр. XIV ст. для захисту центральних кварталів у роки феодальних

міжусобиць, становить 2 кв. км. У середині валу налічується 1550 окремих будівель. Царевське городище можна розглядати як агломерацію, де міські будівлі, великі садиби або їх скупчення чергувалися з аграрними зонами й пасовищами.

Друга половина XIV—XV ст. характеризується розквітом міського життя із помітним лідерством ісламських громад. У Степу центрально-азіатські елементи культури поступово відмирають і витісняються ісламськими інноваціями, вливаються в золотоординське суспільство з боку Хорезму, Єгипту й Малої Азії (через Крим).

За багатьма параметрами побутова культура жителів степових міст перевершувала побут міст Західної Європи і насамперед у головних елементах містобудівної культури. Від центру до околиць вели широкі вулиці, забезпечені ариками, уздовж яких були прокладені пішохідні доріжки. Археологічними дослідженнями встановлено існування міського водопроводу (в керамічних трубах), каналізації, громадських туалетів і лазень, а також складних гідротехнічних споруд, що регулюють рівень води у водоймах.

Думка фахівця. «Це був світ яскравої урбаністичної східної середньовічної культури, культури поливних чаш і мозаїчних панно на мечетях, арабських звіздарів, перських віршів і мусульманської духовної вченості, тлумачів Корану й математиків-алгебраїстів, вишуканого тонкого орнаменту й каліграфії».

Г. О. Федоров-Давидов. «Мистецтво кочівників і Золотої Орди»

Біографічна довідка. Герман Олексійович Федоров-Давидов (1931-2000) — професор Московського університету, керівник Поволзької археологічної експедиції, визнаний фахівець з археології, історії, нумізматики Золотої Орди й середньовічної Східної Європи.

Поступово в XIII—XIV ст. в Золотій Орді складається високорозвинена, багатогалузева економіка.

Землеробство. До складу володінь Золотої Орди входили землі з багатомілітирною культурою землеробства: Булгар, Хорезм, Крим, Північний Кавказ. Наприклад, матеріали розкопок золотоординських поселень в Поволжі документально підтверджують культивування тут проса (53 % серед усіх залишків культурних рослин), жита (20 %), пшениці (19 %), а також ячменю, вівса, гороху.

Італійські й візантійські купці закуповували в Орді різні види зерна: пшеницю, просо та ячмінь. Мандрівники відзначали високу якість ординської пшениці, що вивозилася до Європи з Кафи і *Монкастро* (Білгород-Дністровський). У письмових джерелах згадуються назви десятків фруктових плодів і овочів, що вирощували в Золотій Орді. Ібн Батута захоплено нахвалював хорезмійські кавуни й дині. Цікаві відомості про землеробство в Орді залишив Йосафат Барбаро. На його думку, землі в Золотій Орді такі

родючі, що *«приносять урожай пшениці сам-п'ятдесят — причому високою вона дорівнює падуанській пшениці, а врожай проса сам-сто»*. Ординський хан Тахта (1291–1313) надіслав своєму супернику, хулагуїдському ільхану Газану, мішок проса, що повинен був переконливо свідчити про чисельність війська Джучида.

Скотарство — одна з провідних галузей господарства в Золотій Орді. Тут вирощували різноманітну в'ючну, тяглову й орну худобу. Кількісно переважали коні, корови, бики, воли, вівці, кози, верблюди. У господарстві утримували домашніх тварин: свині, собаки, кішки, качки й кури. Худоба забезпечувала жителів улусу м'ясом, молоком, вовною, шкірою, гноєм та іншими продуктами скотарства. Плано Карпіні, Ібн Батута, Йосафат Барбаро одностайні в оцінці високого рівня розвитку скотарства. Орда у величезних кількостях експортувала худобу.

Свідчення очевидця. *«Серед цього народу є торговці кіньми; вони виводять коней з орди й женуть у різні місця. <...> Другий вид тварин, яких має цей народ, — прекрасні великі бики, причому в такій кількості, що їх цілком вистачає навіть на італійські бійні. Їх женуть через Польщу, а деяку частину скеровують через Волощину до Трансильванії; крім того до Німеччини, а звідти вже ведуть до Італії. <...> Третій вид тварин, яких тримає цей народ, — високі, волохаті двогорбі верблюди. Їх женуть у Персію та продають там по 25 дукатів за кожного».*

Йосафат Барбаро. «Подорож до Тани»

Промисли. Дані остеології та письмові джерела свідчать на користь високого рівня розвитку мисливського промислу. У східних і північних районах Орди вправні лучники добували хутра соболя, горностая, куниці, ласки, лисиці, білки, бобра, видри, білого ведмеда. Хутро було важливою статтею золотоординського експорту.

Про багатство рибних ресурсів у річках та водоймах Золотої Орди з подивом розповідають Плано Карпіні й Барбаро. На думку Рубрука, купці з Константинополя закуповували сушених лящів і осетрів у «безмежній кількості». Баварський солдат-зброєносець *Йоганн Шільтбергер*, який у XV ст. більше 30 років провів у полоні східних правителів, свідчить: *«Азак — місто на березі Дону, багатого на рибу, яку вивозять на великих суднах і галерах до Венеції, Генуї та на острови Архіпелагу»*. Волга та Каспій були широко відомі своїм промислом на осетра, білугу, тюленя.

Допоміжну роль в економічному житті країни виконували такі традиційні промисли, як видобуток солі, бортництво тощо.

Ремесла. Матеріали археологічних розкопок золотоординських міст упевнено фіксують високий рівень розвитку різноманітних ремесел. Серед них фахівці виділяють гончарство. Виробництво червоноглиняної полив'яної і неполив'яної кераміки, парадного посуду, цегли, будівельних

Ординська чаша з Херсонеса
(XIII ст.)

і декоративних виробів дозволяло жителям Золотої Орди в повному обсязі забезпечувати внутрішні потреби й продавати кераміку за кордон. Археологічні дані фіксують високий рівень розвитку виробництва скла, ковальського та залізодобувного виробництва, кольорової металургії, деревообробки й будівельної справи. Вироби золотоординських ювелірів були широко відомі на Сході й Заході. Не втратили своїх позицій традиційні для кочівників косторізне ремесло та шкіряна справа.

Торгівля. У величезній державі був добре налагоджений внутрішньодержавний торговий обмін, у якому брали участь Поволжя, Крим, Хорезм, Подністров'я, Північний Кавказ. Волга й Дон були найважливішими торговельними артеріями країни, що з'єднували Орду з Іраном, Індією, Руссю, Північною Європою та іншими державами. Поступово склалася стійка грошова система суверенної держави. На додаток до срібного *дирхема*, хан Узбек почав чеканку розмінної мідної монети — *пулу*. Стабільність і внутрішня безпека сприяли небаченому зростанню торгівлі. Уздовж караванних шляхів виростили низки *караван-сарайів* — заїжджих дворів і складів. Основними торговими партнерами були Середземноморські країни, Індія, Єгипет, Китай, Близький і Середній Схід, Середня Азія, Західна й Центральна Європа.

При всьому різноманітті внутрішньої та зовнішньої торгівлі держави Чингісовичів, на особливу увагу заслуговують стійкі й надзвичайно прибуткові торгові відносини із Західною Європою. Ще хан Менгу-Тимур дозволив італійцям влаштуватися в Криму й Приазов'ї. Найбільші генуезькі колонії — Кафа, Судак, Чембало, Тана — забезпечували морську складову транзитної міжконтинентальної торгівлі, що приносило ординцям колосальні прибутки. Фахівці вважають, що у такий спосіб у XIII—XIV ст. в Північному Причорномор'ї склалася *ордино-латинська* зона контактів. Це був виразний результат політики «відкритих дверей», проголошених першими золотоординськими ханами. Зацікавленими й високопрофесійними посередниками в цій торгівлі виступали впливові купецькі корпорації Генуї та Венеції. За посередництвом італійських купців величезні доходи приносила работорівля. Важливою статтею торгового ординського експорту були раби, що поставлялися на близькосхідні та єгипетські ринки. Основним товаром були кипчакські й черкеські невільники та невільниці. А втім, іноземні мандрівники зазначають, що татари самі продавали своїх домочадців, щоб розрахуватися з ханською скарбницею: батьки віддавали работорівцям дітей, чоловіки — дружин, брати — сестер.

З Лігурії до Північного Причорномор'я італійці постачали корали й роботи з коралів, вставлені в срібло, столовий срібний посуд і келихи, а також перламутр. Важливою статтею ординського експорту до Європи став шовк. Наприклад, 1289 р. Андреа Спінола надіслав з Кафи до Генуї шовк, тук якого коштував 12 000 аспрів. У цій колонії заснували свої контори найбільші лихварі Генуї — клани Спінола і Ломелліно.

Думка фахівця. «Вплив Монгольської імперії на хід світової історії, зокрема в питанні поширення китайських технологій на Захід, дуже великий. Експорт шовку з Китаю до Середземномор'я і до країн басейну Чорного моря дозволив налагодити виробництво шовку в Італії; традиційні азійські торговельні шляхи водами Індійського океану й Червоного моря значно скоротилися, перемістившись до Анатолії та Чорного моря».

Галіль Іналджік «Історія людства»

Біографічна довідка. Галіль Іналджік (1916–2016) — турецький історик-османіст кримсько-татарського походження; професор університетів у Чикаго й Анкарі; прихильник ліберально-демократичного напрямку в турецькій історіографії.

Отже, у період класичного середньовіччя західна частина Золотої Орди стала територією значного зближення і активної цивілізаційної взаємодії Заходу та Сходу, що проявилось насамперед в матеріальній культурі та економічних відносинах.

Завдання й запитання

1. У результаті яких подій Улус Джучі перетворився на самостійну державу?
2. Охарактеризуйте державний устрій Золотої Орди.
3. Які причини розвалу Золотої Орди, на ваш погляд, були найбільш значущими?
4. Опишіть основні галузі економіки ординської держави.
5. Яке значення мала міжнародна торгівля в розвитку ординської економіки, держави й суспільства?
6. Прокоментуйте уривок з роботи відомого сходознавця Л. М. Гумільова: «Хан Узбек оголосив іслам державною релігією Золотої Орди. Він перетворив степової улус на купецький султанат; у такий спосіб поволзькі етноси долучалися до мусульманського суперетносу. Певна річ, новому режиму підкорилися не всі. Пасіонарна частина монголів заявила Узбеку: “Ти чекаєш від нас покори й слухняності, а яке тобі діло до нашої віри та сповідання, і яким чином ми покинемо закон і ясяк Чингісхана і перейдемо у віру арабів?” У відповідь почалися страти...»

Література

- Горский А. А. Москва и Орда / А. А. Горский. Москва : Наука, 2000. 214 с.
- Золотая Орда в источниках. Материалы для истории Золотой Орды или улуса Джучи. Т. I. Арабские и персидские сочинения / сост. Р. П. Храпачевский. Москва, 2003. 448 с.
- Золотая Орда в источниках. Материалы для истории Золотой Орды или улуса Джучи / пер. с кит., сост. Р. П. Храпачевский. Т. III. Китайские и монгольские источники. Москва, 2009. 336 с.
- Золотая Орда в мировой истории / Коллективная монография. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 968 с.
- Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. / В. Л. Егоров. Москва : Наука, 1985. 248 с.
- Крамаровский М. Г. Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды / М. Г. Крамаровский. Санкт-Петербург : Славия, 2001. 364 с.
- Крамаровский М. Г. Золотая Орда как цивилизация / М. Г. Крамаровский // Золотая Орда. История и культура. Санкт-Петербург : Славия, 2005. 264 с.
- Почекаев Р. Ю. Батый. Хан, который не был ханом / Р. Ю. Почекаев. Москва : АСТ ; Санкт-Петербург : Евразия, 2007. 350 с.
- Почекаев Р. Ю. Мамай. История «антигероя» в истории / Р. Ю. Почекаев. Санкт-Петербург : Евразия, 2010. 288 с.
- Почекаев Р. Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды / Р. Ю. Почекаев. 2-е изд., испр. и доп. — Санкт-Петербург : Евразия, 2012. 464 с.
- Трепавлов В. В. Степные империи Евразии: монголы и татары / В. В. Трепавлов. Москва : Квадрига, 2015. 368 с.
- Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. Москва : Изд-во МГУ, 1966. 276 с.
- Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. Москва : Изд-во МГУ, 1973. 181 с.

РОЗДІЛ IV СЕРЕДНЬОВІЧНА ІНДІЯ ТА ІНДОКИТАЙ

§ 13. Особливості індійського середньовіччя

1. Характерні риси індійської середньовічної цивілізації.
2. Варново-кастова організація індійського суспільства.
3. Індуїзм у соціально-політичній історії Індії.
4. Доісламський період в історії Індії (VI—XII).

У небі твоєму сонце зійшло вперше,
вперше ліси почули веди святі,
Вперше звучали легенди,
пісні живі й від домів твоїх
і в лісах, в просторах полів;
Ти — вічне багатство квітуче наше,
Що народам дає повну чашу...

Рабіндранат Тагор «Індія-Лакшмі»

1. Характерні риси індійської середньовічної цивілізації

Обчислення середньовічної історії індійської цивілізації зазвичай починають після падіння давньої *імперії Гуптів* (IV—VI ст.). На місці цієї обширної давньої держави виникла безліч формально незалежних князівств. У Середні віки формуються надійно зафіксовані в джерелах держави на території Декана й Південної Індії. Аж до англійської колонізації в XIX ст. Індія (або *Хіндустан*) розвивалася, по суті, у стані політичної роздробленості.

В історіографії середньовічну історію субконтиненту Індію прийнято ділити на три великі періоди: *індуський або доісламський період з VI до XIII ст.*; *період Делійського султанату (1206–1526)* і *період Імперії Великих Моголів*

(1526–1707). А втім, остаточно бліда тінь держави Моголів загинула вже в рамках Британської колонії в середині XIX ст.

Думка індолога. «Індія — це дослідницька лабораторія для лінгвістів, музей для етнографів і антропологів, острів скарбів для археологів і кошмар для епідеміологів».

С. Уолперт. «Індія»

Різноманітні, самобутні та неповторні індійські країни мають низку загальних особливостей, характерних для середньовічної цивілізації Індії.

✓ **Відносна географічна ізоляція Індії.** З точки зору фізичної географії, середньовічна Індія — це величезний субконтинент у Південній Азії, до складу якого входять країни з досить значними відмінностями ландшафту й природно-кліматичних умов. Територіально до складу середньовічної Індії входили нинішні землі власне Республіки Індія, а також Пакистан, Бангладеш, Непал, Бутан і східні райони Афганістану. Для субконтиненту загалом характерний спекотний клімат з трьома чітко вираженими порами року (сезон дощів, суха «прохолодна» зима й сезон посухи).

У Середні віки в Індії можна виділити три великі країни: долина Інду, долина Гангу і власне півострів Індостан.

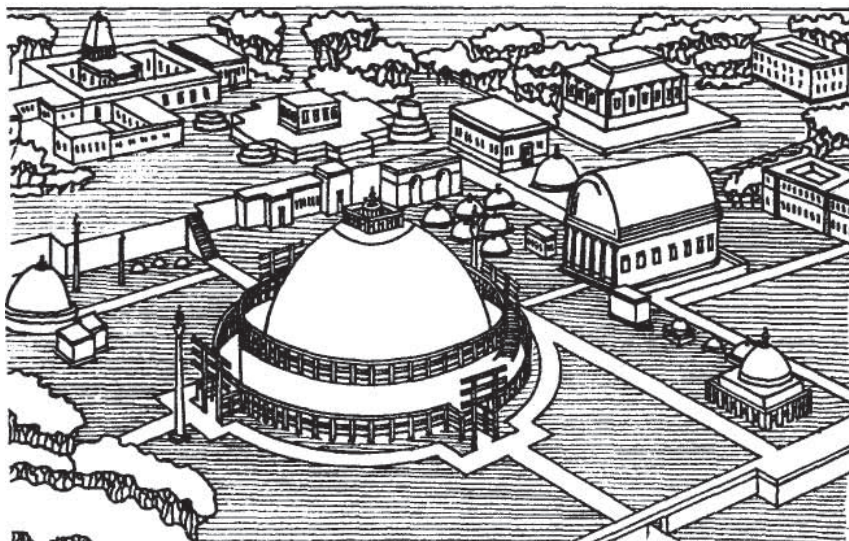
Свідчення очевидця. «В окружності Індія має приблизно 90 тисяч лі (лі — близько 0,5 км). З трьох боків її омиває велике море, а на півночі вона приєднується до Сніжних гір. Північна її частина — широка, а південна — вузька. Уся територія розділена майже на 70 країн. В усі пори року тут спекотно, земля зрошується дощами й волога».

Китайський монах-пілігрим Сюань Цзан
«Записки про країни Заходу» (VII ст.)

Фактори географічного характеру були важливою складовою історичного процесу, зокрема в сфері взаємодії індійської цивілізації з іншими східними спільнотами. Звернена до океану середньовічна Індія, оточена морями, горами, джунглями й пустелями, перебувала в певній географічній ізоляції, що дозволяє, з огляду на розміри цього регіону, визначати його як субконтинент. Ця ізоляція була однією з причин яскравої самобутності індійської культури. Проте повну ізоляцію Індії порушував так званий північно-західний «коридор», який сполучав країну з Центральною Азією та Близьким Сходом. Через південно-східні райони Афганістану до країни періодично потрапляли мігранти й завойовники: арійці, білі гуни, гурджари, араби, тюрки та інші. Тому зовнішній фактор завжди мав дуже велике значення в історії країни, деформуючи й коригуючи природний процес розвитку індійського суспільства. В кінцевому підсумку завойовники поглиналися величезною та різноманітною Індією, входили

до її складу в якості перетворених компонентів індійської цивілізації. Поряд з проникністю афгано-гіндукушского району для завойовників і мігрантів фахівці звертають увагу на зростання його ролі в економічних і культурних зв'язках Індії і Середньої Азії, Центральної Азії, Китаю, Переднього Сходу та навіть Європи. Цей район стає вузлом сухопутних зв'язків Індії з зовнішнім світом.

- ✓ *Поліетнічність країни.* Для середньовічної Індії характерне небувале різноманіття антропологічних, етнічних, лінгвістичних і культурно-релігійних типів. Етнонім «*індієць*» має лише географічне наповнення та змістовно аналогічний етноніму «європеєць». В Індії представлені гілки трьох основних рас (європеїдів, монголоїдів, негроїдів). У країні здавна використовувалися мови індоарійської групи, дравідської та тибетської мовної сім'ї, а також численні діалекти, особливо різноманітні серед первісних племен, які населяли індійські джунглі. Мовне різноманіття пояснює появу *санскриту* — штучної мови, що застосовувалася в державному управлінні, культурі та освіті. Санскрит був покликаний забезпечити можливість комунікації різномовних жителів Індостану. Крім санскриту як мови «міжнаціонального» спілкування використовувалися також перська й арабська мови.
- ✓ *Помірний темп розвитку індійської цивілізації.* Для цивілізаційного розвитку Індії характерна особлива тривалість історичних періодів — доарійський, індоарійський, індо-буддійський, домусульманський, індо-мусульманський — кожен з цих періодів тривалістю від однієї до двох тисяч років. Усі зміни в індійській цивілізації відбувалися повільно. Нове з'являлося, але старе не вмирало, продовжувало існувати, виявляючи свою нішу в нових соціально-політичних і культурно-релігійних обставинах. За цих умов складається властивий для індійського суспільства консервативний історичний шлях розвитку.
- ✓ *Плавність ритму розвитку індійської цивілізації.* У середньовічній історії Індії ми не виявимо бурхливих потрясінь у період зміни династій і нашестя завойовників. Наслідки загибелі навіть найсильніших імперій пом'якшувалися збереженням і зміцненням сусідніх держав. Соціально-політичні та економічні відносини консервувалися й оберігалися традиціями та сформованою цивілізацією. На думку Л. Б. Алаєва, у середньовічній Індії виникла цивілізація інтровертна, недопитлива, поглинена своїми проблемами. Отже, формується й особливий тип політично пасивного та соціально нейтрального індивідуума, орієнтованого на свої внутрішні проблеми і стан. Аж до мусульманського вторгнення для індійської цивілізації властива байдужість до хронології, немає такого жанру як історичне літописання.

*Буддійський храмовий комплекс у Санчі
(III до н. е. — XII н. е.)*

У Середні віки в Індії (особливо в доісламський період) переважав жанр *дхармашастр* — настанов, міркувань про ідеальне суспільство. У них майже не відбивалася сучасна цим творам дійсність. Коментатори ніби жили в один час у двох світах — реальному й уявному, не вважаючи ці світи несумісними.

Ранньосередньовічна історія Індії була відображена в численних пам'ятках епіграфіки (написах на кам'яних стелах, стінах храмів, металевих табличках). Сьогодні зібрано близько 100 тисяч індійських написів. З них опубліковано не більше шостої частини. У написах зазвичай згадуються імена й династії правителів, але не вказується, як довго і де вони правили. Дослідники насилу встановлюють ці дані шляхом зіставлення з іншими написами й джерелами. Особлива складність полягає у встановленні реальної інформації в написах, адже цілі їх укладачів (релігійні й політичні) не збігалися з намірами сучасних дослідників. Наприклад, у написах про дарування часто звучить гнівна вимога поважати й шанувати дар. Присвоєння дарунка або його псування прирівнювалися в написі до вбивства десяти тисяч корів, за що належало покарання — нове народження у вигляді гноєвого черв'яка терміном на 84 тисячі років.

У вивченні середньовічної Індії особливого значення набувають праці мандрівників. Серед них слід виділити записки китайських паломників і арабських географів.

2. Варново-кастова організація індійського суспільства

Збірник релігійних гімнів X ст. до н. е. «Рігведа» стверджує, що розподілення суспільства на шари, що протистоять один одному, встановлено богами. Тому воно споконвіку й непорушно. Створена богами першолюдина *Пуруша* мала здібність бути батьком своїх батьків. Пурушу принесли в жертву богам шляхом розчленування з метою створення Всесвіту. З різних частин тіла Пуруші були створені сонце, місяць і зірки, вітер і сторони світу тощо. З вуст першолюддини були створені *брахмани*, з рук — *кшатрії*, зі стегон — *вайш'ї* та, нарешті, зі ступні — *шудри* (ремісники, слуги, непоправні люди). Так, з точки зору індуся, виникли найдавніші *варни*.

Погляд з боку. «Усі люди в Індії розділені на чотири розряди. До першого належать брахмани. Це люди гнучкої поведінки, вони суворо дотримуються приписів релігії, ведуть високоморальний спосіб життя, керуючись твердими принципами. До другого розряду належать кшатрії. Протягом багатьох століть вони складають правлячу верхівку суспільства. Право успадкування престолу мають тільки кшатрії. Іноді вони захоплюють владу узурпацією й кровопролиттям. Люди третього розряду називаються вайшьями. Вони займаються торгівлею та шукають прибутку як у своїй країні, так і за її межами. Людей, які належать до четвертого розряду, називають шудрами. Це прошарок хліборобів. Шудри займаються обробкою землі. Місце кожної людини в цих чотирьох розрядах визначається мірою її чистоти або нечистоти. <...> А втім, крім згаданих розрядів, є багато інших груп. <...> Розповісти про всі ці групи важко».

Китайський монах-пілігрим Сюань Цзан.
«Записки про країни Заходу» (VII ст.)

На початку християнської ери вайшьями стали вважатися тільки торговці та лихварі, а скотарі, землероби, як і ремісники, стали сприйматися як шудри.

Статус і місце варн у суспільстві освячені богами й непорушні. Людина народжується у варні та назавжди в цьому житті залишається в ній. Народження в конкретній варні є результатом поведінки людини в її минулих народженнях. Отже, усе залежить від *карми* — суми чеснот і вад, які накопичилися в безперервних переродженнях людини. Давня варнова система відводила індивідуума від соціального життя в пошуках порятунку від поганої карми шляхом самовдосконалення.

На межі нашої ери варнова система, що переживала певну кризу, піддалася помітній трансформації. У суспільстві відбувалися процеси, які не вкладалися в примітивну систему варн і вели до диференціації й спеціалізації всередині цих соціальних груп. Наприклад, незатребуваність брахманів, взаємне знищення кшатріїв, зростання матеріального становища та посилення позицій вайш'їв. Стародавні варни руйнувалися в результаті

індіанізації південних районів Індостану. Тут були свої жерці, правителі, аристократи, воїни, торговці, чиновники, яких важко було «приєднати» до конкретної варни. До цього слід додати асиміляцію завойовників і мігрантів (греки, парфяни, бактрійці, гуни, євреї), а також змішані шлюби, зростання кількості рабів-чужинців — усе це стимулювало появу кастової системи.

У такий спосіб чотири стародавні варни були поступово доповнені тисячами каст (нині фахівці налічують від 3 до 15 тисяч каст). Кастами ставали окремі племена, секти, групи осіб схожих занять.

Каста — замкнена ендогамна група людей, спадково залучених до певної сфери діяльності.

Кожна каста пов'язана з певною територією. Для членів каст характерна кастова самосвідомість, особлива культура, що виражається в специфічних звичаях, обрядах, міфології. Касты мали сувору внутрішню організацію, ієрархію членів, бюджет, норми моралі й поведінки. У кожен момент каста вважається незмінною: у неї не можна вступити, членом її можна тільки народитися, вона вічна. Водночас кастова система в Індії перебувала в постійному русі, одні касты зникали, інші з'являлися.

Поза кастовою системою середньовічної Індії опинилися *чандала* — недоторканні. До складу цієї групи населення входили особи, які займалися забоєм худоби, м'ясники, кожем'яки, люди, які прибирали нечистоти тощо. Чандала перебували в соціальній і топографічній ізоляції. Житла недоторканних перебували за межами поселень, на огороженій території. Дотик до чандала або опосередковане спілкування з ними паплюжили, й це вимагало тривалих і складних обрядів очищення. А втім, у кастових правилах робилися виключення. Наприклад, вважалося, що зерно не може когось спаплюжити. Вважається, що не паплюжать солодоші — предмет першої необхідності багатьох жителів Індії. Після приходу англійців «ненеспалюжучими» стали медикаменти. Лід і содову воду негласно визнали «неводою».

Кастова система — найбільш яскрава відмінна риса індійського середньовіччя, що виконувала консервуючі соціальні функції. Кастова система й індуїзм ідеально відповідали одне одному.

3. Індуїзм у соціально-політичній історії Індії

Релігійна історія Індії складна й неповторна. Індуїзм, що затвердився в країні до початку християнської ери, пройшов складний шлях еволюції від примітивної релігії стародавніх вед через інтелектуально-ідеологічну монополію брахманізму до доступної й демократичної релігійної системи *індуїзму*. Причому буддизм у цій еволюції був важливим етапом на шляху до індуїзму.

Затвердження індуської релігійної системи пройшло спокійно, без релігійних воєн і багать, що спалюють «еретиків». Індійське суспільство відкинуло буддизм, який не відповідав варново-кастовій системі, що склалася в країні. Перехід до нової релігії був завершений залученням Будди до пантеону богів індуїзму. Отже, індуїзм — релігія синкретична, і її попередники — ведизм, брахманізм, буддизм — стали складовими індуїзму.

У центрі індуської релігійної системи знаходиться своєрідна «свята трійця»: творець усього живого — *Брахма*; бог сонячної енергії, добра та справедливості — *Вішну*, утілення руйнівної чоловічої енергії — *Шива*. А також тисячі й тисячі богів, що уособлювали нескінченно багатий світ індуїзму. Індуські боги мають безліч *аватарів* — земних утілень. Наприклад, аватари Вішну — Крішна, Рама, Будда та інші слугують встановленню земної й космічної гармонії та світопорядку.

Рядок джерела.

Усе, що відбувається, — буває з волі Крішни.

Будує людина плани — і все виявляється марним.

Відмовся від усіх заклинань, зусиль, від усіх коштів,

Адже рішення Крішни не знищить ніхто.

Разом з тобою народилися горе й радість,

Так чого ж, ридаючи, страждаєш?

Господь милосердний, розум свій схили до ніг його.

Сліпий бард Сур Дас. Гімн Крішни (XVI ст.)

Основна ідея індуїзму — ідея переродження душі у новому тілі. При цьому кожне нове народження залежить від *карми* — суми добрих і поганих справ, скоєних людиною в попередньому житті. Нерозривно з кармою пов'язана *дхарма* — сума прав і обов'язків, передбачених кожній людині залежно від касты, статі й віку. Виконання дхарми в цьому житті обіцяє добру карму в наступному житті.

Нотатки з приводу. Індуси вважають правильним і благочестивим уже в цьому житті бажати й досягати простих «людських радощів», відповідних кастовій дхармі. Бажаним, гармонійним і досяжним є баланс чотирьох цілей людського життя. Серед них — артха (матеріальне благополуччя й гідний соціальний статус), кама (любовна насолода), дхарма (пасивна сумлінність, добросесна відповідність соціальному статусу й виконання кастових устоїв) і мокша — позбавлення від перероджень і духовне визволення.

Індуїзм постійно знаходиться в розвитку й не буває ортодоксальним. Для індуїзму характерна релігійна толерантність і відмова від конфесійної нетерпимості, фанатизму, суворой церковної організації. У Середні віки особлива роль у релігійному та соціальному житті відводилася брахманам. На них лежала відповідальність бездоганного виконання культово-обрядових вимог,

що забезпечували життєвий успіх і благовоління богів. Вони були носіями високих традицій, хранителями соціального досвіду. Брахмани здійснювали тотальний контроль над соціальним, повсякденним і інтимним життям «парафіян».

Середньовічний індуїзм виконував найважливішу соціальну функцію, що консервує суспільну систему, яка склалася. Він освячував тотальну нерівність, безправ'я більшості населення, нейтралізував соціальну активність широких верств населення. Водночас індуїзм гідно протистояв ісламізації та християнізації більшості жителів Індії.

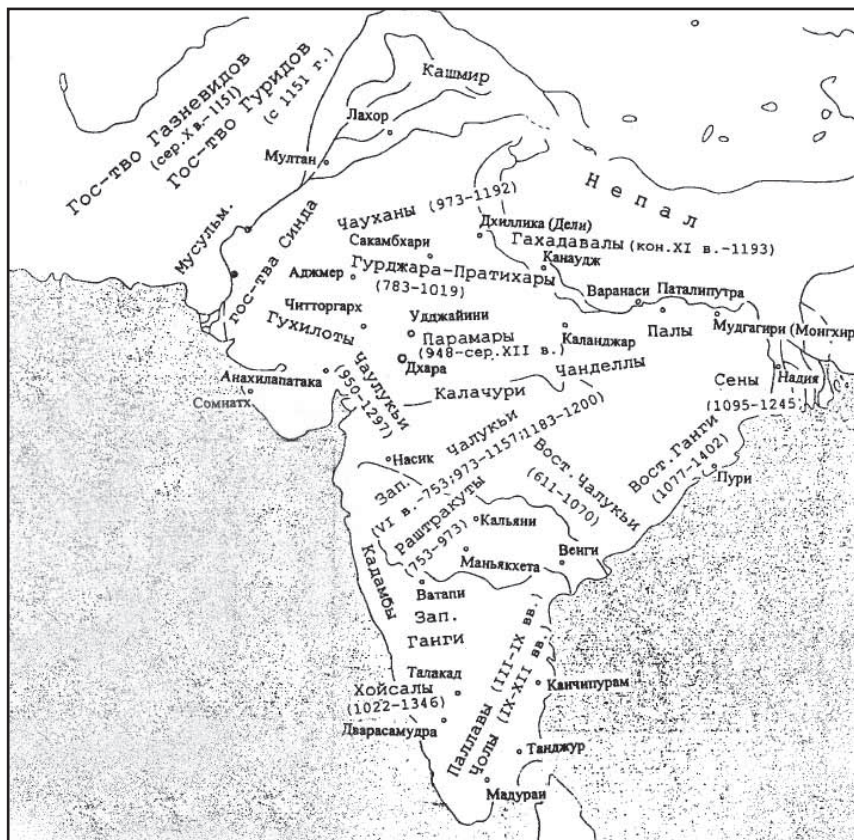
4. Індуський період в історії Індії (VI—XII ст.)

Тлід зазначити, що політична система, що склалася в Індії після розвалу імперії Гуптів, мала чітко виражений дворівневий характер. На рівні князівства вся повнота влади належала спадковому правителю. Він видавав закони, очолював військо, здійснював верховний суд. Правитель розподіляв ренту-податок, що поповнювала княжу казну. Частина ренти передавалася вірним васалам, які отримували право збору фіксованої частини податку зі службового не спадкового наділу. На рівні намісництва губернатор, який призначався з родичів або особисто відданих князю людей, володів необхідними повноваженнями деспота, але в межах ввіреної йому території. Головною опорою губернатора-намісника була місцева аристократична верхівка.

Довідка. У трактаті про архітектуру «Манасара» (XII ст.) наведено своєрідну класифікацію індійських князів ранньосередньовічного періоду. Автор згадав 9 категорій правителів: чакравартин, махараджа, махендра, паршніка, паттадхара, мандалеша, паттабхадж, прахарака, аштаграхін. Згідно з положенням на сходах васальної ієрархії, князю, який перебував на нижчому рівні (аштаграхін), належало мати 500 коней, 500 слонів, 50 000 піхотинців, 500 служниць і одну «царицю». Кожен з правителів, збираючи податки на свою користь, частину передавав більш могутньому князю. Тому чакравартин збирав з податного населення лише 1/10 врожаю, а паршніка — вже 1/4.

Отже, рішучої різниці між рівнем князівства й намісництва не існувало. Відрізнялися лише «кількісні» характеристики обсягу владних повноважень. Тому за певних умов і обставин князівства легко трансформувалися в намісництва й навпаки, переливаючись з одного політичного стану в інший (піднесення, занепад, розпад, об'єднання тощо).

За цих умов унікальне становище займала індійська селянська громада, яка діставалася як здобич кожному новому правителю території. Універсальність общинної організації хліборобів полягала в тому, що це був

Середньовічна Індія

(Алаев Л. Б. Средневековая Индия... 1-й форзац)

добре налагоджений саморегулюючий механізм, що не потребував постійного контакту із зовнішнім світом. Індійська громада була складним соціальним утворенням, у якому на рівні традицій здійснювався строгий порядок взаємного обміну товарами й послугами. Общинна рада, очолювана старостою, вирішувала питання наділення землею, вершила суд і розправу. Домінували в громаді її повноправні члени — власники спадкових общинних наділів, що належали до панівної касті. *Панчаят* (рада старійшин кількох громад) вирішував питання нагального життя округу. Брахмани переважно виконували функції низової ланки чиновництва.

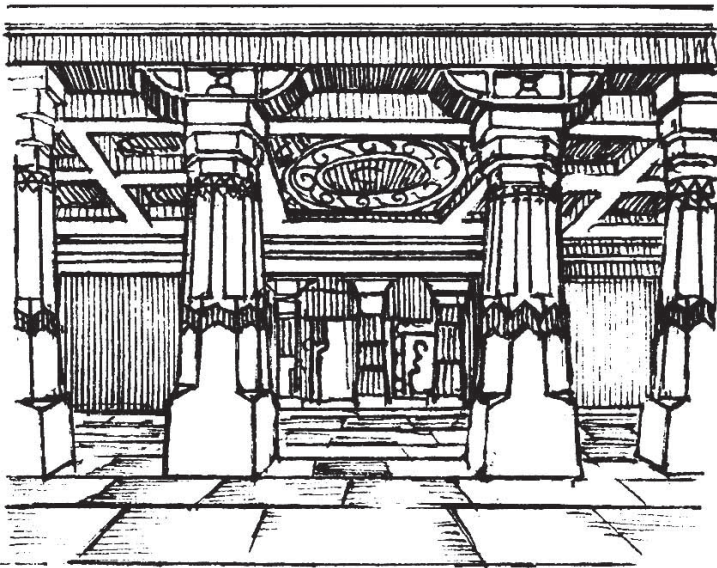
Думка фахівця. «Общинна власність на землю була обмежена необхідністю сплачувати податок державі або тій особі або установі (храму, монастирю, групі брахманів), яким право на збір податків було даровано господарем.

Общинна власність також лише частково обмежувала індивідуальну власність членів громади. Общинник на своїй землі був незалежний як господар. Він міг її відчужувати, зберігав на неї право в разі довгої відсутності, але всіма цими індивідуальними правами він користувався як член колективу — член касты, домінуючої в цьому селі».

Л. Б. Алаєв. «Середньовічна Індія»

В індійських землеробських спільнотах склалася унікальна система *джаджмані*. Її основою був закріплений традиціями принцип взаємного обслуговування й обміну послугами членів общин різних каст. Іншими словами, кожен член общини виконував свої обов'язки, обслуговуючи інших общинників. Натомість він отримував те, що він повинен був отримати відповідно до свого соціального статусу, а не залежно від обсягу та якості виконаної роботи або наданої послуги.

Вирували війни, створювалися й вмирали держави, а общини продовжували жити своїм життям, часто навіть не підозрюючи про політичні колізії навколо них. Індійська община була політично нейтральною та легко переходила в підпорядкування новому «господарю», оскільки її зв'язок з державою обмежувався лише виплатою ренти-податку.

Интер'єр храму в Аджанті.

Унікальний буддйський храмово-монастирський печерний комплекс (III—XIII ст.) в Аджанті належить до видатних пам'яток архітектури, скульптури і фрескового розпису середньовічної Індії

Староіндійські трактати стверджують, що розмір податку становив 1/6 частини врожаю, й це положення іноді сприймають некритично. Слід розуміти, що в джерелах ідеться про ідеальний, «нормальний» рівень оподаткування. У реальному житті правителі мали повноваження піднімати розмір податку й до 1/4 й навіть до 1/3 врожаю. Податки бували настільки високі, що змушували хліборобів тікати та ховатися в джунглях.

На політичній карті середньовічної Індії завжди чітко виділялися три регіони: *Північна Індія* (до річки Нарбада й гір Віндхем), *Декан* (приблизно до річки Крішни) й власне *Південна Індія*. Кожен з них мав свою політичну історію. У кожному регіоні було кілька центрів політичної активності, які вели боротьбу за гегемонію. Проте можна виділити кілька загальних особливостей політичної історії Індії доісламського періоду.

- ✓ Нестійкість політичного розвитку, стрімкі злети й падіння держав через їх внутрішню слабкість і зовнішній вплив. У V—VII ст. на території Індії зафіксовано близько 50 князівств, що існували одночасно або змінювали одне одного. Виникаючі час від часу великі політичні утворення були, по суті, конфедераціями дрібних князівств і швидко розпадалися.
- ✓ Чергування тривалих періодів децентралізації з короткочасними періодами історії централізованих держав. Фахівці тільки в Північній Індії нараховують злети й падіння більше 30 династій за період між 900 і 1100 роками. Ключовими поняттями політичного розвитку країни називають «фрагментацію» і «регіоналізацію».
- ✓ Зберігся розкол Індії на «арійську» Північ і «дравидські» Центр і Південь.
- ✓ В індуський період зберігся значний економічний і культурний вплив міст.
- ✓ Політичні міжусобиці й соціально-економічна нестабільність не зупинили поступального розвитку культури індійської цивілізації.

У XII ст. настав час важкої стагнації та занепаду, країна перетворилася на «ласий шматочок» для завойовників.

Свідectво сучасника. «Що стосується індійців, то ми виявили, що вони досягли успіху в астрономії та в арифметиці, і що у них є, зокрема, індійське письмо. Індійці досягли успіху і в медицині, оволоділи таємницями лікарського мистецтва, особливо в лікуванні огидних хвороб. Вони висікають скульптури й зображення... Індійцям належать шахи, а це — найблагородніша й найрозробніша й дотепна гра. У індійців багато поезія, розвинене ораторське мистецтво, медицина, філософія та етика... Від них пішла наука мислити. Наука астрономія походить від них, і інші люди її запозичили. Адам, спустившись з раю, вирушив до їхньої країни».

Ал-Джахіз. «Послання про квадратність і округлість» (IX ст.)

На межі V—VI ст. Індія опинилася в сфері потужних процесів Великого переселення народів і зазнала ударів «білих гунів» або *ефталітів*, а потім *гурджарів*. Про «білих гунів» повідомляють візантійські, індійські, китайські, арабо-перські, вірменські та інші письмові джерела. Добре обізнані китайські автори називають батьківщиною ефталітов райони Східного Туркестану. Згідно з цими даними, ефталіти були витіснені звідти в результаті зіткнення з племенами жужанів. В Індії гунські ватажки прославилися як гонителі буддизму, що зруйнували й розграбували тисячі храмів і монастирів. До середини VI ст. ефталітів відтіснили на північ, але залишки «класичної» Індії були незворотно зруйновані. На місці імперії Гуптів виникли десятки ворогуючих між собою князівств.

У VIII ст. політична ситуація в Північній Індії стала більш стабільною після утворення кількох держав на чолі з кланами, що назвали себе *раджпутами*. Походження цих кланів цілком не з'ясоване, але більшість фахівців сходяться в тому, що раджпути являли собою нащадків асимільованих ефталітів і гурджарів. Клан за кланом вдиралися вони до родючих районів, виштовхували один одного і до кінця X ст. оволоділи практично всією Північною й значною частиною Центральної Індії. Найбільш велику державу раджпутів з центром в *Гуджараті* очолила династія Пратихарів.

Раджпути — лицарі Індії. Як військово-феодалний стан раджпути завжди різко відділяли себе від інших станів і каст. Раджпут — значить «царський син». Навіть найбільшій з раджпутів не мав права братися за чепігу плуга: обробляти землю могли тільки батраки й орендарі. Єдиним гідними заняттям для раджпутів вважалося полювання і, звичайно ж, війна. Виховання раджпута багато в чому схоже на виховання західноєвропейського лицаря. Як і лицареві, раджпуту слід вище за життя цінувати славу, не паплюжити свою зброю нападом на пораненого або ворога, який здався, проявляти казкову щедрість щодо друзів і васалів, а також благородство щодо рівних собі противників. Головна якість раджпута — особиста хоробрість. «На тіло боягуза навіть грифи не сідають» — говориться в популярному прислів'ї. На відміну від західноєвропейського лицаря, виховання справжнього раджпута містило обов'язкове знання санскриту й місцевих мов, читання священних книг, трактатів про політику і поетичних творів.

Раджпути зарахували себе до кшатр'їв. Захоплення й утримання влади в їх уявленнях були підставою підтвердження прихильності богів до них. Поява в Північній Індії раджпутських держав мала серйозні наслідки для державного й соціально-політичного устрою країни загалом.

З великими труднощами й великою кров'ю 712 р. раджпути зупинили вторгнення мусульман. Талановитий арабський полководець *Мухаммад ібн-Касим* вдерся до Індії, маючи невелику, але прекрасно підготовлену

й оснащену армію. Використовуючи потужні металеві й облогові машини, араби подолали запеклий опір місцевого правителя і захопили найбільші міста в нижній течії Інду. За допомогою терору там були введені ісламські закони й розпорядки. Так *Сінд став частиною халіфату*. Більшість населення цієї частини Індії перейшла в іслам. Араби спробували розвинути успіх, але це їм не вдалося. На решту Індії захоплення Сінда суттєво не вплинуло.

У Південній Індії гідним супротивником раджпутів і мусульман в IX–XII ст. була могутня держава *династії Чолів* зі столицею в *Танджавурі*. Уперше південно-індійська держава вдерлася до Північної Індії. У роки правління *Раджіраджі I* та його сина *Ранджентра I (985–1044)* імперія Чолів стала найбільшою та найпотужнішою на той час держави Індії.

Брахадісвара. Про могутність держави Чолів може свідчити Великий храм Брахадісвара, який шістдесятиметровою пірамідалльною вежею височить над Танджавуром. Присвячений Шиві храм був споруджений на початку XI ст. Ініціатором і меценатом будівництва був сам Раджараджа, який подарував храму частину своїх військових трофеїв, зокрема 230 кг золота й незліченну кількість срібла та дорогоцінних каменів. Брахадісвару оточують захисні стіни з контрфорсами й бастіонами, а навколо зовнішньої стіни тягнеться рів, заповнений водою. Стіни центральної піраміди храму прикрашають численні скульптурні зображення богів, героїв і імператорів. Храм Брахадісвара — видатне досягнення мистецтва ранньосередньовічної Індії. Крім скарбів, подарованих храму індійськими правителями XI–XVIII ст., тут зберігаються старовинні рукописи, більшість з яких до цього часу не прочитані.

Реальна загроза для Індії виникла в кінці X ст., коли на території Афганістану й Східного Ірану виникла сильна й агресивна держава зі столицею в *Газні*. Її правитель *Махмуд (998–1030)* швидко перетворив свою столицю на центр мусульманської культури, науки й мистецтва. При дворі Махмуда творили такі видатні діячі мусульманського середньовіччя як *Фірдоусі (935–1026)* й *аль-Біруні (973–1048)*.

Оцінка фахівця. «Створена на початку XI ст. праця аль-Біруні «Книга, що містить роз'яснення належних індійцям учень, прийнятих розумом або відкинутих», зазвичай називається в літературі просто «Індія», являє собою свого роду енциклопедію з усіх питань, що стосуються стану Індії в той час. Аль-Біруні походив із Хорезма, був привезений Махмудом до Газни, де він став придворним звіздарем і вченим. Він супроводжував Махмуда під час його походів до Індії, розпитував про все захоплених в полон брахманів і в результаті склав працю, де описав релігійні та наукові погляди індійців, соціальний лад країни, її географію та торкнувся багатьох інших питань».

Вторгнення Махмуда Газневі на межі двох тисячоліть знаменувало настання нової епохи в історії Індії. Сімнадцять походів на Північну Індію, здійснені Махмудом Газневі між 1001 і 1027 рр. під прапором боротьби за поширення ісламу, мали переважно грабіжницький характер. Великі райони країни зазнали небачено жорстокого спустошення; були захоплені багаті індійські міста, розграбовані палаци й храми. Завойовники вивезли величезні багатства з Індії в Газні. Північно-західні області, включно із Пенджабом, залишилися під владою Газневідів.

Нотатки з приводу. Під час походу 1008 р., коли Махмуд оволодів усім Пенджабом, він також захопив потужну фортецю Химчан-Прадеш, де знаходився храм зі скарбами індійської династії Шахи. З храму завойовник вивіз золоті злитки по 180 кг кожен і срібну брилу вагою в 2000 кг, а монет — на 70 млн царських дирхемів. Там же опинився розбірний будинок з чистого срібла. З давньої столиці династії Харши, як зауважує один з біографів Махмуда, історик аль-Утбі, «султан повернувся з такою кількістю добра, що не міг його перерахувати... Дяка Аллаху, захиснику всього світу, що він здобув таку честь для ісламу та всіх мусульман». Зазвичай індуські храми безжално грабували та паплюжили: зі священних зображень обдирали тони золота, срібла й дорогоцінних каменів, а потім «спальювали вогнем і нафтою та змішували з землею».

Зламавши опір царів династії Пратихарів, правителів останньої значної держави на Півночі, Махмуд завдав могутності Індії останнього удару, від якого країна вже не змогла оговтатися. Щоправда, знадобилося ще два століття для поширення влади мусульманських монархів на всю Північну Індію, але завоювання це було підготовлено і зумовлено вже за часів Махмуда.

«Раджпутська Індія» — останній період її автохтонного розвитку, кінець «індуської» Індії, як це іноді формулюють індійські історики. Пізніше Індію було виведено з відносної ізоляції завоюваннями мусульман, вона отримала потужний імпульс ззовні, хоча й не злилася з мусульманським світом.

Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте найважливіші особливості історичного розвитку індійської цивілізації в Середні віки.
2. Чим варни відрізняються від каст? Назвіть причини виникнення каст.
3. Яку роль відігравав індуїзм у соціально-політичній системі середньовічної Індії?
4. Що спільного та відмінного між історичним розвитком Північної та Південної Індії в ранньосередньовічний період?
5. Прокоментуйте уривки з твору Сюань Цзана «Записки про країни Заходу»: «Міста й села мають ворота. Мури в них широкі та високі. Їхні

вулиці й провулки заплутані, а шляхи звивисті. Головні вулиці брудні. Торговельні лавки на цих вулицях стоять з обох боків і мають відповідні знаки. М'ясники, рибалки, танцюристи, двірники й подібні до них люди живуть поза містом. На вулицях ці люди повинні триматися лівої сторони, доки не дійдуть до своєї домівки. Їхні житла оточені невисокими стінами й утворюють передмістя».

Література

- Анго М. Классическая Индия / М. Анго; пер. с франц. Н. И. Озерской Москва : Вече, 2007. 400 с.
- Алаев Л. Б., Вигасин А. А., Софронова А. Л. История Индии / Л. Б. Алаев. Москва : Дрофа, 2010. 544 с.
- Алаев Л. Б. Средневековая Индия / Л. Б. Алаев. Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. 304 с.
- Бируни А. Р. Индия / А. Р. Бируни; пер. А. Халидова, Ю. Заводовского. Москва : Ладомир, 1995. 727 с.
- Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / А. Бэшем; пер. с франц. Е. Гавриловой. Екатеринбург : У-Фактория, 2007. 496 с.
- История Индии / сост. А. Андреев. — Москва : Альтернатива, 2004. 772 с.
- Кей Д. История Индии / Д. Кей; пер. с англ. И. Летберга. Москва : АСТ: Астрель, 2011. 761 с.
- Кудрявцев М. К. Кастовая система в Индии / М. К. Кудрявцев. Москва : Наука, 1992. 264 с.
- Неру Дж. Открытие Индии. В 2 кн. / Дж. Неру; пер. с англ. Москва : Политиздат, 1989. Кн. 1. 459 с.
- Уолперт С. Индия. История, культура философия / С. Уолперт; пер. с англ. А. Глушакова. Москва : КоЛибри, 2013. 320 с.
- Успенская Е. Н. Раджпуты: рыцари средневековой Индии / Е. Н. Успенская. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 384 с.
- Шарма Р. Ш. Переход от античности к средневековью в Индии / Р. Ш. Шарма // Вестник древней истории. 1993. № 3. С. 55–72.
- Паниккар К. М. Очерк истории Индии / К. М. Паниккар; пер. с англ. Москва : Соцэгиз, 1961. 341 с.

§ 14. Країни й народи Індії в XIII—XVII ст.

1. Делійський султанат (1206–1526).
2. Виникнення держави Великих Моголів (1526–1857). Падишах Бабур (1483–1530).
3. Реформи падишаха Акбара (1542–1605).
4. Поступове згасання й занепад імперії Великих Моголів у XVII—XVIII ст.

Біля цього струмка, як і ми, багато хто відпочивав
І пішли зі світу, не встигнувши закрити й відкрити очі.
Завоювали ми весь світ своєю мужністю й силою,
Але не забрали його з собою в могилу.

Захір-ад-Дін Бабур. «Бабур-наме» (XVI ст.)

1. Делійський султанат (1206–1526)

У кінці XII ст. на уламках зруйнованої газнійської держави виникла держава з центром у місті *Гур*. Її правитель зробив кілька завойовницьких походів до Індії та приєднав до своїх володінь Пенджаб і Сінд, а потім кілька раджпутських князівств у Північній Індії. Один з гурійських воєначальників — підкорювачів Індії *гулям* (раб) *Кутбад-Дін Айбек* (1206–1210) зробив своєю резиденцією місто Делі, а після смерті свого господаря **1206** р. проголосив себе султаном. Так почалася історія першої в історії Індії мусульманської держави, що стала відомою як *Делійський султанат*.

Настав період тривалого панування мусульманських держав у Північній і Центральній Індії. Правили тут мусульманські династії (Гулями, Хіджи, Тутлаки, Сейїди, Лоді), вони змінювали одна одну, мали свою політичну історію, деякі особливості соціально-економічних відносин і культури, але при цьому зберігали загальні характерні для них риси розвитку.

У Північній Індії домінувала мусульманська держава з підвладним, переважно індуським населенням, більша частина якого пасивно ненавиділа іслам і правителів держави. Мусульман тут називали *млеччха*, що означало чужинця, котрий не вміє правильно говорити, який не визнає кастовий порядок, не шанує закон дхарми. Статус млеччха у свідомості індусів прирівнювався до положення недоторканих. Мусульмани, які насильством насаджували монотеїстичну релігію, викликали у індусів подив. Так само, «простота» індуських звичаїв в уявленнях мусульман і християн була верхом непристойності.

Погляд зі сторони. «І тут індійська країна, і люди ходять голі, а голова не покрита, а груди голі, а волосся в одну косу заплетене, усі ходять череваті,

а діти народжуються кожен рік, а дітей у них багато. І чоловіки, і жінки всі голі та всі чорні. Куди я не піду, за мною людей багато — дивуються білій людині».

Афанасій Нікітін. «Ходіння за три моря» (XV ст.)

- ∇ Співіснування вкрай політизованого й нетерпимого до іновірців ісламу (особливо з боку духовенства) і вкрай аполітичного індуїзму створювало в суспільстві численні труднощі та проблеми.
- ∇ Пануюча мусульманська верхівка розглядала підкорене населення як своїх данників, що неминуче призводило до посилення експлуатації. Введення *хараджа* (поземельний податок для немусульман) і *джизії* (подушний податок за невірність) помітно збільшили податкові вилучення, які часто перевищували 50 %.

Очима сучасника. «Якщо податківець захоче плюнути в рот індусу, останній повинен, не вагаючись, відкрити свій рот... Сам Бог наказав їх всляко принижувати, оскільки індуси є смертельними ворогами пророка... Пророк сказав, що вони повинні або прийняти іслам, або їх треба вбивати, або віддавати в рабство, і власність їх повинна бути конфіскована державою».

Повчання кадія султану Ала ад-Діну (1216–1316)

У Північній Індії утвердилися не високоцивілізовані на той час араби, а відсталі (порівняно з індійцями) тюрки й афганці. Нові правителі країни не мали великого низового апарату примусу, тому не могли навести підкорене населення в іслам. Насильницьким чином мусульманство нав'язувалося лише місцевій верхівці, оскільки прийняття індійськими князями релігії завойовників було символом визнання ними свого залежного статусу. Султан *Ала ад-Дін Хілджі* (1296–1316) став першим, хто почав призначати губернаторами князів індусів і приймати раджив при дворі. У Делі виникло впливове угруповання індуської знаті.

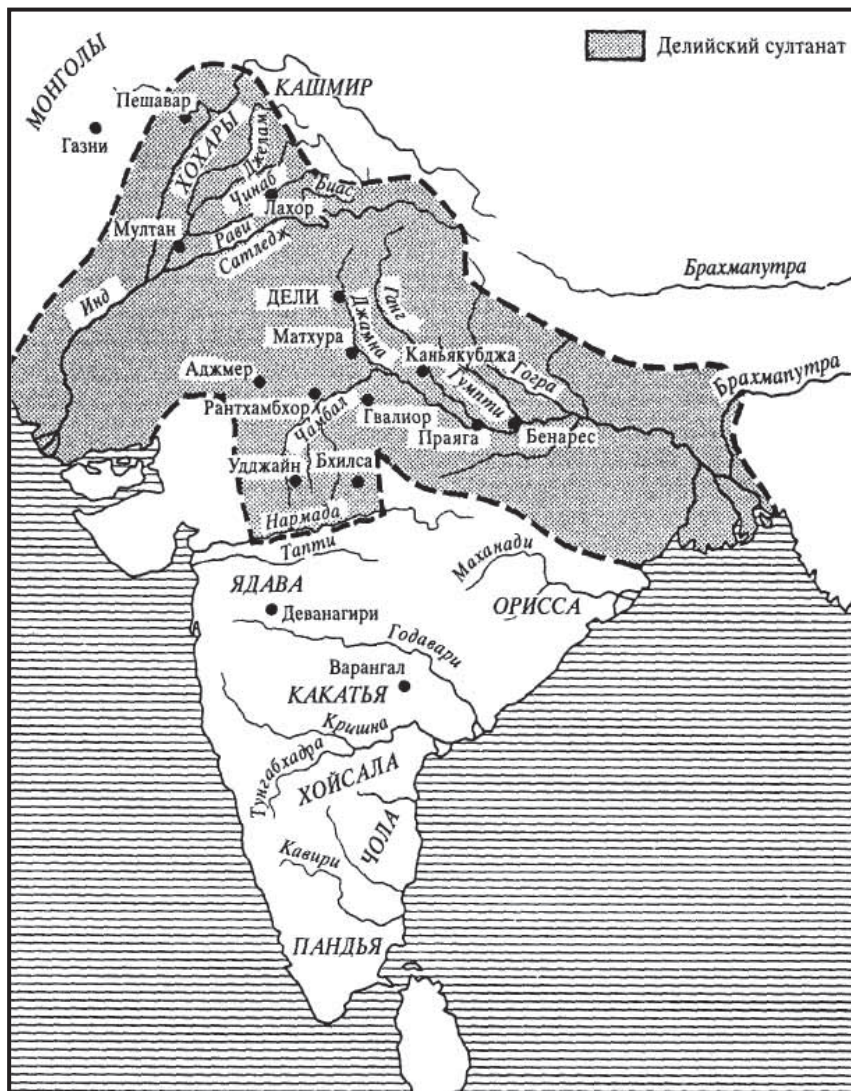
- ∇ Іслам проникав і поширювався серед індійських торговців, які прагнули домогтися привілеїв і вийти на ринки мусульманських країн, а також серед соціальних низів (нижчі касты, недоторканні), які прагнули позбавитися від соціального гноблення. Водночас серед народу іслам поширювався у вигляді релігійних сект і містицизму — *суфізму*. За підрахунками індійських учених, за весь час панування мусульманських правителів Індії (аж до англійської колонізації) іслам прийняли близько 14 % населення.
- ∇ Період Делійського султанату став часом складання неповторної *індусько-мусульманської культури*. Культурний синтез, що сформувався, подарував світові видатні літературні твори, пам'ятники архітектури

й скульптури. Нова культура знайшла своє вираження в музиці, живописі, танцях, повсякденному житті та святах, нормах поведінки й звичаях. Архітектурні споруди індусько-мусульманського синтезу вдало поєднали декоративну пишність індуїзму з мусульманською строгістю й пропорційністю, збагативши собою скарбницю світової культури.

- ☞ Мусульманські династії в Індії являють собою зразки класичних східних середньовічних деспотичних режимів. Для них характерні періоди тривалих міжусобиць і запеклої боротьби за трон. Іноді владу тримали люди сумнівного походження. Рідкісна зміна султана проходила без важкої кризи успадкування та рясного кровопролиття. Багато з султанів намагалися знайти додаткову опору для своєї влади серед індуських князів-васалів, що неминуче призводило до конфлікту інтересів між різними пануючими угрупованнями. Одного разу владу в Делі захопив якийсь Хусроу, який прийшов в іслам з недоторканних. Під ім'ям султана *Назір ад-Дін Хусроу-шаха* він протримався на троні кілька місяців 1320 року.

Султан-новатор. Мухаммад Туглак (1325-1351) захопив владу дуже винахідливо. Для урочистого прийому свого батька султана він побудував павільйон, який неодмінно мав обрушитися й розчавити султана під час церемоніального ходу слонів. Так і сталося. Правління Мухаммада Туглака було значними звершеннями й незвичайними рішеннями. Ісламський хроніст Зія уд-Дін Барані зауважив: «...султан Мухаммад був одним з чудес творіння. Суперечливість його якостей виходила за межі розуміння й здорового глузду». Він був переконаним суннітом, захоплювався науками, умів складати вірші, досяг певних висот у каліграфії, а також у фізичних вправах та полюванні. Султан переніс столицю з Делі в м. Доулатабад, що знаходився в географічному центрі його володінь. Проблему нестачі грошей у скарбниці Мухаммад вирішив оригінальним способом. Він почав випускати мідні й бронзові монети, що за номіналом відповідали срібним і золотим. Якість грошей була такою, що будь-хто міг з мідного посуду начеканити скільки завгодно монет. Скарбниця була повністю спустошена.

Особливі сторінки історії Делійського султанату складають відносини з сусідніми державами. Мусульманські правителі Індії захистили свої завоювання від інших хижаків — монголів. 1221 р. султан *Ілтутмиш Гулям (1211-1236)* організував запеклий опір військам Чингісхана і навіть захопив Пенджаб і Сінд, ослаблені монгольським погромом. Під час двадцятирічного правління султана *Ала ад-Діна (1296-1316)* вдалося не тільки стримати натиск, але й відкинути війська Хулагуїдів з Хіндустану. Його перемоги були переконливим свідченням ефективності тюркської кінноти в поєднанні з традиційною фалангою бойових слонів. Монгольське військо кілька разів було розбите, а численні полонені безжально знищені.

Делійський султанат у XIII ст.

(Бзешем А. Цивілізація Древньої Індії... С. 76)

Важливим вектором зовнішньополітичної експансії делійських султанів були південно-індійські держави. Періодично під владою мусульманських правителів опинялися такі держави й території як Гуджарат, Мевар, Малва, Тамілнад, Бенгалія та інші. Однак всерйоз і надовго встановити

своє панування в Декані та Південній Індії делійським султанам не вдавалося через численні внутрішні проблеми, що руйнували підвалини цієї держави завойовників.

Після смерті останнього реального правителя Делійського султанату *Фіруз-шаха Туглака (1351–1388)* країна занурилася в нескінченну низку міжусобиць і чвар. Цим скористався правитель Самарканда *Тимур (1370–1405)*. Вторгнення Тимура до Індії **1398** р. тривало менше півроку, проте він залишив після себе небувале в історії Індії розорення. Голод став неминучим наслідком руйнувань. Говорили, що величезний розорений Делі на два місяці знелюднів, над ним навіть птахи не літали.

Думка фахівця. «Відрізок часу між 1210–1525 рр. поділяється на дві приблизно рівні частини: період завоювання, коли імперія ще тільки складалася, і період розпаду, коли утворилися великі національні держави. Завоювання супроводжувалися руйнуваннями й розграбуванням. Фінансова політика делійських султанів ґрунтувалася на тому, що їхні витрати повинні оплачуватися за рахунок скарбів інших держав... Якщо іслам першого періоду зробив достатній внесок в архітектуру й мистецтво Індії, то цього не можна сказати стосовно освіти, науки та поезії. Протягом трьох століть індійський іслам не дав жодного скільки-небудь видатного богослова, поета або вченого. Це був період загального безпліддя, коли великі культурні традиції раннього ісламу були придушені варварськими навалами тюрків і сельджуків».

К. М. Паніккар. «Нарис історії Індії»

У XV ст. династії делійських султанів Сеїдів і Лоді не змогли повернути державі колишню велич. У середині століття правителі країни перетворилися на слухняних маріонеток афганської військової знаті, яка проникла в оточення султанів. Султан *Ібрагім Лоді (1517–1526)* спробував зміцнити свою незалежність і «відсунути» афганських воєначальників від трону, але його зусилля закінчилися крахом династії. Змовники запросили зайняти делійський трон *Бабура* — правителя Кабула, який скористався «запрошенням» і захопив Делі.

Розпочався останній період історії середньовічного Хіндустану.

2. Виникнення держави Великих Моголів. Баbur (1483–1530)

Виходець з Андижану (Фергана) *Захір ад-Дін Баbur* («Тигр») мав великих родичів: по матері він був нащадком Чингісхана, а по батькові — Тимура. «Родинні зв'язки» дозволяли йому розглядати *Мавераннахр* (межиріччя Сирдар'ї та Амудар'ї) як тимчасово втрачені володіння. Молодість правителя пройшла в пошуках гідного його походження трону. Він двічі захоплював Самарканд. Однак в умовах тотальної анархії, що панувала

в Середній Азії на руїнах колись великої держави, закріпитися в цьому місці вісімнадцятирічному Бабурі не судилося. 1500 р. Самарканд взяв в облогу ватажок «диких» кочових узбеків Шейбани-хан. Почався страшний голод. Як свідчить очевидець: «Собаки не гребували їсти людське м'ясо, а люди собаче». Бабур був змушений тікати в Ташкент, потім в Герат і нарешті закріпився в Кабулі, де захопив стратегічно важливу і неприступну фортецю Кандагар.

Падишах-поет. Бабур вдало поєднував особисту хоробрість і полководницьке дарування. Він отримав блискучу освіту й знав кілька мов. Освічений правитель володів неабияким поетичним талантом. Фахівці визнають, що серед тюркомовних поетів у віршуванні він поступається лише великому Алішеру Навої. Його видатна літературна праця «Бабур-наме» («Записки Бабура») — безцінне джерело з історії країн Середньої Азії, Ірану та Індії.

Бабур повною мірою використав глибоку кризу влади, що вибухнула в Хіндустані. Він підготував невелике, але мобільне й прекрасно оснащене, озброєне мушкетами та артилерією військо, що складалося з пуштунів і тюрків. 1526 р. відбулася вирішальна битва при Паніпаті. Армія Бабура до моменту бою зросла до 25 тисяч чоловік. Військо султана, за свідченням сучасників, у кілька разів перевищувало армію Тимуридів. За наказом Бабура перед боєм було споруджено тимчасове укріплення з 700 пов'язаних між собою возів, між якими знаходилися стрілки з мушкетами. Запеклий бій тривав кілька годин. Вирішальним фактором, що вплинув на результат битви, стали вправні дії артилеристів і озброєних мушкетами піхотинців, які зупинили атаку індійського війська, завдавши йому відчутних втрат. Кіннота Бабура закріпила успіх. Останній делійський султан загинув на полі бою. Дорога до скарбів Делі й Агри була відкрита.

З перших вуст. «...Я поставив ногу в стремено рішучості, взяв до рук поводі уповання на Бога й пішов на султана Ібрагіма, сина султана Бахлула, афганця. У той час столиця його перебувала в Делі, і землі Хіндустана були йому підвладні; говорили, що він може виставити один лак (100 000) війська, а слонів у нього та його беків налічується близько тисячі... З милості Аллаха ця важка справа виявилася для нас легкою. За півдня весь цей збройний натовп був повалений на землю».

Бабур. «Бабур-наме»

Після перемоги над султаном Бабур розгромив армію раджпутського правителя Санграма. Запеклий опір новому правителю Делі чинив султан Бенгалії, який також прагнув до панування в Північній Індії. Виникли проблеми з розгнуданими афганськими вождями. Лише 1529 р. Бабуру вдалося остаточно закріпитися в Північній Індії й почати створення «нової» держави.

Виникла держава, що простягалася від Кабула до Бенгалії. Бабур оголосив себе падишахом (1526–1530), а свою резиденцію розташував у Агрі. Так нащадок Тимура став засновником династії, яка з подачі англійців увійшла в історію під ім'ям *Великі Моголи* (моголи (фарсі) — середньоазіатські мусульмани). Прагнучи закріпитися в багатій країні й розширити соціальну базу своєї влади в Хіндустані, він скасував принизливу джизію, скоротив земельну ренту до 1/3 врожаю, допустив індусів до вищих ешелонів влади. Падишах заохочував змішані ісламо-індуські шлюби.

Нотатки з приводу. Після захоплення Хіндустана в якості подарунка Бабур у піднесли діамант небаченої пишноти, що увійшов в історію під назвою «Кохінур». Освічений правитель одразу підрахував, що вартість подарунка дорівнює «прожитку на два з половиною дні всього світу». Утім він передав алмаз улюбленому синові Хумаюну (Хума — легендарний птах удачі й слави). Неспокійне похідне життя, часта зміна клімату та схильність до алкоголізму підірвали здоров'я правителя.

Розвиток нової ісламської держави в Індії зупинила рання смерть падишаха. Він дбайливо доглядав за своїм старшим сином Хумаюном, який хворів на важку форму дизентерії. Джерела розповідають, що Бабур здійснив обряд посвяти свого життя синові. Аллах почув його прохання — син одужав, а батько помер. Згідно із заповітом, його тіло було поховане в улюбленому ним Кабулі. Північна Індія поринула в смуту й тривалу смуту міжусобиць.

Бабур залишив престол *Хумаюну* (1530–1540, 1550–1556). Однак синові великого завойовника не вдалося гідно продовжити справу батька. Особиста хоробрість і мужність Хумаюна не доповнювалися полководницькими здібностями, а також якостями, необхідними правителю держави. Здобувши рядову перемогу й закинувши державні справи, Хумаюн міг довгими місяцями віддаватися задоволенням (поезія, шахи, вино, опіум). Кровопротитною усобицею між ним і його братами скористалися зміцнілі сусідні князівства.

Головну небезпеку для молодой держави Моголів являв *Фарід*, колишній васал Моголів і вождь сильного пуштунського племені. Наполегливий і рішучий правитель підкорив Біхар і Бенгалію та взяв титул *Шер-хана* (лев-повелитель). Виступ Хумаюна проти Шер-хана закінчився провалом і ганебною втечею. «Великий Могол» сховався спочатку в Персії (місцевому шаху Хумаюн віддячив «Кохінуром»), а потім перебрався до своєї «вотчини» — Кабула.

Фарід Шер-хан зайняв Делі та заснував останню династію делійських султанів — *Сур* (1540–1555). Він активно взявся вибудовувати свою державу. Шер-хан залучав індусів до співпраці, виявляв релігійну толерантність, всіляко зміцнював централізовану владу. Однак історія розпорядилася інакше. У черговій битві Шер-хан загинув від розриву своєї ж гармати.

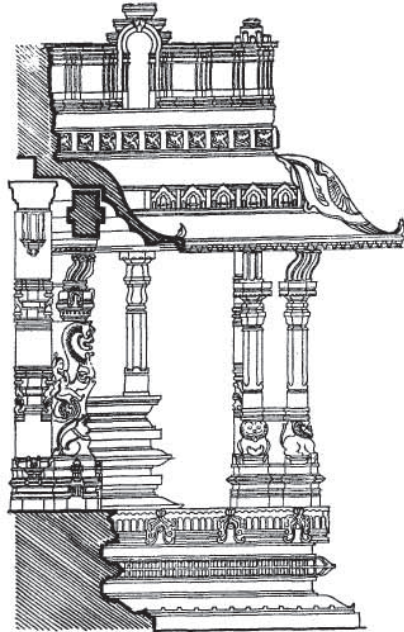
Його рідня швидко розтринькала завойоване, а чвари дозволили Хумаюну 1555 р. повернутися в Делі й відновити владу Моголів. Але наступного року любитель астрономії Хумаюн оступився на крутих кам'яних сходах, що вели на майданчик обсерваторії, і розбився на смерть.

3. Реформи падишаха Акбара (1556–1605)

Після нетривалої боротьби з нащадками Сурів у Делі закріпився юний син Хумаюна й онук Бабура *Джелал ад-Дін Мухаммад (1556–1605)*, який увійшов в історію під ім'ям *Акбар («Великий»)*. Перші шість років свого управління величезною країною третій падишах династії Великих Моголів здійснював за допомогою регента Байрам-хана, а потім матері і численних дружин. Тільки 1562 р. 20-річний нащадок Тимура відсторонив настирливих радників і далі володарював самостійно. Акбара заслужено вважають найвидатнішим правителем династії і великим реформатором.

✓ Акбар значно розширив територіальні володіння Великих Моголів, надавши державі дійсно імперського розмаху. Він повною мірою виявив свої обдарування полководця, підкоривши багаті й сильні мусульманські султанати та індуські князівства (Малва, Мевар, Ваджаянагара, Гуджарат, Бенгалія, Кашмір, Сінд, Белуджистан, Кандагар, Ахмаднагар та інші). Так, за час правління Акбар об'єднав усю Північну Індію, а також частину Афганістану й Декана. Армія могольського правителя досягала 250 тисяч воїнів. Десяту частину війська становила особиста гвардія, служба в якій була не тільки почесною, але й добре оплачувалася.

✓ Падишах проявив себе як мудрий і працьовитий адміністратор. Він безпосередньо керував роботою палацового апарату, очолював судові засідання, спрямовував

Деталь храму Ачутія Ройял (XIII ст.)

Ваджаянагара. Південний Декан

Багате й сильне індуське князівство Ваджаянагара було захоплено і розорене військами Акбара 1570 року

діяльність уряду. Щодня Акбар проводив наради, уважно вислуховував численних радників, однак найважливіші державні рішення й призначення здійснював особисто. Імперія Моголів була розділена на провінції та повіти. Нижчою адміністративною одиницею вважалася паргана, землі якої зазвичай збігалися з територією землеробських громад і кланів, які реально керувалися відповідно до традицій і кастових приписів. Акбар спробував послабити вплив мусульманської знаті і кланових угруповань. З цією метою він заклав нову столицю *Фатехпур-Сікрі* («Місто Перемоги»; 1570–1585). А втім, швидке виснаження місцевих джерел води змусило падишаха перенести столицю до Агри.

«Короля грає свита». Акбар володів рідкісною для правителя якістю — він не боявся наближати до себе розумних і талановитих людей. Його оточувала славна плеяда видатних діячів свого часу: мусульмани брати Файзі і Абд-ур Рахім, індуси Бірбал і раджа Ман Сингх. Вірним соратником, першим міністром і особистим другом Акбара був Абу-л-Фазл (1551-1602) — високоосвічений управлінець, вельможа та історик. Його праця «Акбар-наме» — дуже цікаве джерело епохи Акбара, монументальний пам'ятник історичної думки (2500 сторінок в англійському перекладі). Його «перо щирості», сповнене чорнилом лестощів, упевнено доводило ідею розумності абсолютної влади освіченого государя. Царедворець трагічно загинув під час придушення заколоту, піднятого проти Акбара його сином Селімом. Історія зберегла слова Акбара: «Якщо Селім так поспішає зайняти трон, то краще б він убив мене, але пощадив Абу-л-Фазла».

- ∇ У роки правління Акбара велика увага приділялася розвитку фінансової системи. Стимулюючи товарно-грошові відносини, падишах перевів усі податки з натуральної форми в грошову. Продовжуючи справу Шер-хана, Акбар чітко визначив розмір земельного податку в 1/3 частину врожаю. Він жорстоко карав будь-яких хабарників і пройдисвітів, які намагалися нажитися за рахунок довільного збільшення або привласнення державних податків (ворожий Акбару шейх Бадауні зауважив, що «багато хороших людей закінчили життя від тортур кліщами й на дибі»). У часи Акбара був введений єдиний календар, єдина система мір і ваг, упорядкована грошова система. Зниження мит до 2,5 %, а також скасування інших поборів і податків з торговців стимулювали розвиток зовнішньої й внутрішньої торгівлі.
- ∇ Падишах Акбар всіляко зміцнював деспотичну державу шляхом подолання релігійної ворожнечі та нетерпимості. Він наблизив до себе й підніс багатьох видатних політичних і державних діячів з індусів і мусульман-шиїтів. Акбар знову скасував ганебну джизію, заборонив перетворювати на рабів полонених індусів. Поважаючи релігійні почуття індусів, він заборонив забій корів. Його наставники й друзі

підтримували прагнення Акбара до самостійного раціонального пізнання Бога. Падишаху приписують слова: «*Лише та віра істинна, яку схвалює розум*». У новій столиці спорудили Ібадат-хан («Будинок молінь»), що був місцем дискусій і диспутів представників різних релігій і конфесій. Іноді вважають, що релігійні шукання многомудрого Акбара завершилися створенням нової релігії, у якій була зроблена спроба «примирити» іслам і індуїзм. «Нову віру» слухняно прийняла більшість осіб з його друзів і придворного оточення. Втім фахівці стверджують, що Акбар створив не нову віру, а ще один суфійської орден, що не вийшов за межі ісламу. Релігійна політика Акбара зіткнулася із запеклим опором з боку ортодоксальних мусульман, бунтівні виступи яких довелося придушувати силою.

Думка фахівця. «Він шукав таку віру, яка б відповідала потребам країни, яку зміг би прийняти його розум, віру, засновану на строгій логіці ... яка охоплює весь світ, щось монументальне й піднесене, що перевершує всі сектантські розбіжності, примирює таких різних підданих. Запити були високі, і навіть цілий базар богословів не міг знайти на них відповідь».

Д. Кей. «Історія Індії»

- ✓ У другій половині XVI ст. в деспотичній державі досягла закінченості й досконалості система землекористування, що склалася раніше. Акбар завершив складання земельного кадастра. Основу земельного фонду країни становили *джагіри* — неспадкові службові володіння великих феодалів, що приносили їх власникам *джагірдарам* величезні доходи. Джагірдарі зобов'язувалися нести військову службу на користь падишаха й приводити під прапори деспота військові загони від 5 до 100 тисяч чоловік залежно від розміру подарованого маєтку. Помітну роль у суспільному житті грали *заміндари* — спадкові тримачі землі, прямі васали падишаха, що виплачували данину. Значна частина земельного фонду країни була передана у володіння релігійних (мусульманських і індуських) установ.

Акбар і Бірбал. Падишах Акбар любив життя в усіх його проявах. Він захоплювався соколиним полюванням, цькуванням з гепардами, брав участь у загонному полюванні на тигрів-людожерів. Акбар любив хокей на траві й кінне поло. Він добре грав у карти та шахи, захоплювався грою в кості. Одним з перших в Індії падишах став палити тютюн.

Акбар високо цінував тонкий жарт. Неперевершеним майстром доречних жартів і гострого слова був індус Бірбал (1528-1583), який при дворі Акбара зробив блискучу кар'єру. Падишах дарував йому великий джагір, нагородив титулами «мудрий радник», «цар поетів», «вершитель правосуддя». Бірбал супроводжував Акбара в усіх військових кампаніях. Під час одного з боїв радник героїчно загинув в ім'я падишаха. Мудрий і дотепний Бірбал — головний герой індійської фольклорної традиції.

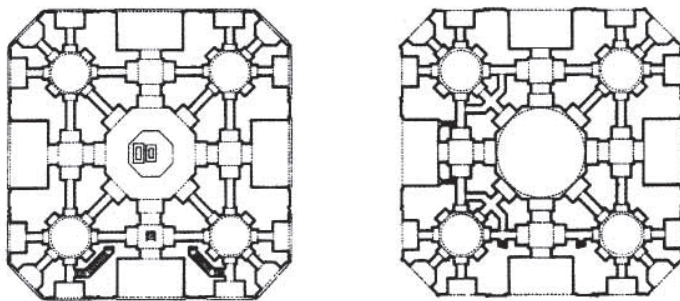
За оцінками фахівців чисельність населення держави Великих Моголів 1600 р. становила близько 100 млн чоловік (на Британських островах у цей час жили не більше 5 млн чоловік, а населення всієї Західної Європи ледь перевищувало 40 млн). Великі землі, розташовані в зоні мусонного клімату давали багатий урожай, надра містили дорогоцінні метали й камені. Забезпеченість робочою силою та численні міста породжували достаток товарів. Потужна державна й суспільно-політична система, створена Акбаром, дозволила династії Великих Моголів зберігати велич і міць ще протягом століття.

4. Розквіт і занепад держави Великих Моголів

Життя й правління Акбара закінчилися трагічно. Його старший син *Селім* підняв заколот проти батька. Заколот придушили, сина помилювали, однак пов'язані із заколотом нервові потрясіння не минули задарма. 1605 р. падишах Акбар помер. Його син *Селім Джахангір* (1605–1627) та онук *Хуррем Шах Джахан* (1628–1658) продовжили справу свого великого попередника. Як і повсюдно на Сході, зміна влади у Великих Моголів проходила болісно й супроводжувалася смутою, проте в цілому Імперія виступала могутньою, добре керованою державою — безперечним лідером Південної Азії. Прямим спадкоємцем Акбара вдалося зберегти всі територіальні володіння батька й навіть підпорядкувати сильні султанати Биджапур і Голконда, розташовані в Декані.

«Сльозинка на обличчі вічності», — саме так видатний індійський письменник і мислитель Рабіндранат Тагор назвав Тадж-Махал («Вінець Моголів») — мавзолей Мумтаз Махал — улюбленої дружини Шах Джахана, яка померла під час народження 14-ої дитини. Цей комплекс будувався більше двадцяти років (1630–1652) зусиллями 20 тисяч будівельників, ремісників, архітекторів. Для спорудження усипальниці на березі річки Джамни використовували білосніжний мармур, що видобували в 300 км від Агри. Мавзолей-мечеть являє собою квадратну в плані п'ятикупольну будівлю, що піднімається на 64 м, оточену чотирма мінаретами. Центральний купол (17 м в діаметрі), а також стіни будівлі вкриті найтоншими візерунками, мозаїками, прикрашені дорогоцінними каменями й самоцвітами. На іншому березі річки планувалося спорудити усипальню з чорного мармуру для самого падишаха. Чорно-білий мереживний міст повинен був з'єднати обидва мавзолеї. Реалізувати ці плани Шах Джахану не судилося. Зведений палацово-парковий комплекс заслужено вважають одним з «чудес світу».

Незважаючи на зовнішню пишність і державну міць, у роки правління сина та онука Акбара спостерігається поступове ослаблення позицій династії Великих Моголів. Скорочуються державні земельні володіння. Посили-

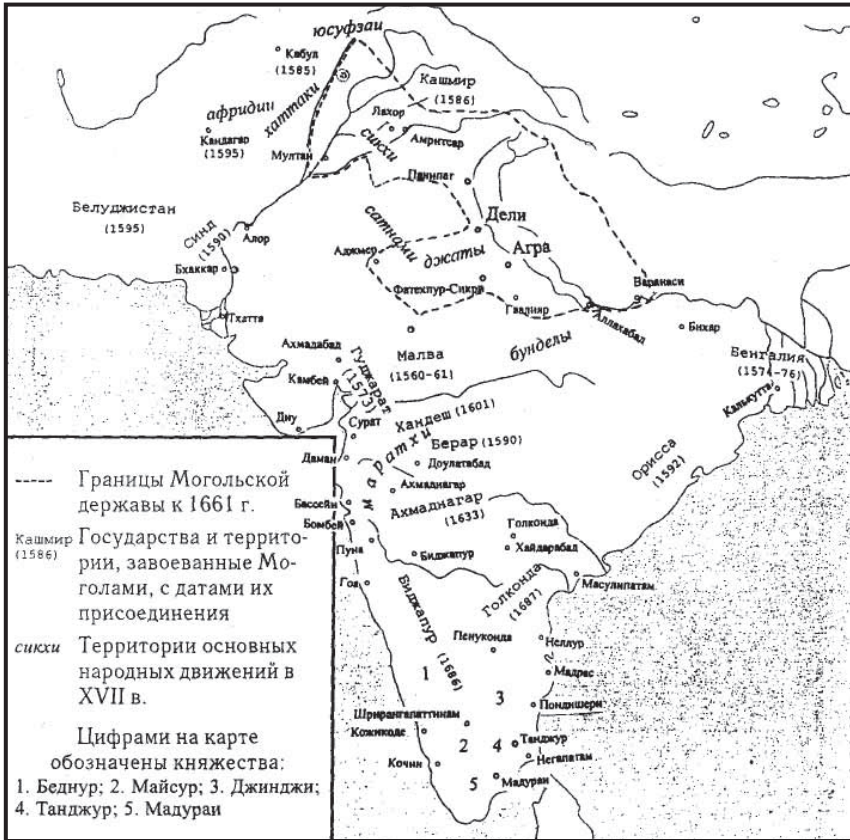

План Тадж Махала

лися позиції місцевих князьків, дозріли сепаратистські настрої серед намісників. Джихангір і Шах Джахан не відрізнялися релігійним фанатизмом, проте в їхній внутрішній політиці ми не знайдемо мудрої та витриманої релігійної толерантності Акбара. Тому суспільно-політичне становище країни погіршилася. Закривалися старі індуські храми й не будувалися нові. Знову була введена джизія. На державному рівні заохочувалося навернення в іслам. 1657 р. тяжко захворів падишах Шах Джахан, і четверо його синів почали братовбивчу сутичку за трон ще живого батька. Переможцем у цій боротьбі вийшов *Аурангзеб* (1658–1707), який обіймав посаду намісника Декана. Його правління стало заключним акордом в історії великої династії.

Аурангзеб з підліткового віку залучався до державних справ і до моменту захоплення влади володів багатим досвідом управлінця, дипломата, полководця. Він заарештував батька й тримав у фортеці Червоний Форт до кінця його життя (1666). Аурангзеб люто розправився з братами (наприклад, популярного серед немусульман старшого брата Дару провели в ланцюгах по Делі, а потім порубали на шматки). Свою небувалу цілеспрямованість і працездатність падишах Аурангзеб спрямував на зміцнення деспотичної мусульманської імперії, що за умов, які склалися, об'єктивно підштовхувало державу до загибелі.

✓ Після коронування Аурангзеб прийняв титул *Аламгір* («Завойовник світу») і протягом свого довгого правління прагнув йому відповідати. Він вів війни в усіх напрямках, проте блискучі перемоги чергувалися з важкими поразками. На сході кордони імперії вдалося розсунути до Брахмапутри й Бірми, але ці завоювання були швидко втрачені. На північно-західному напрямку повстання войовничих афганських племен періодично переривали зв'язок Делі з Кабулом. Захопивши практично весь Декан, до південного краю півострова, Аурангзеб утримував його лише за допомогою жорстокого терору.

Великі Моголи у XVI—XVII ст.

(Алаев Л. Б. Средневековая Индия... 2-й форзац)

∇ Надмірні військові витрати зажадали екстраординарних зусиль для поповнення скарбниці. Податковий пресинг обрушився на підданих падишаха. Економічне життя країни було паралізовано, утечі селян набули масового характеру. У деяких районах Індії почався голод.

Свідчення очевидця. «Тиранія джагирдарів і заміндарів перевершує будь-яку міру, забирає у селян і ремісників усе необхідне для життя, так що вони вмирають від голоду й злиднів... Землі обробляються майже виключно примусово, а отже, дуже погано. Землі виснажуються, й робляться абсолютно непридатними, тому що не знаходиться нікого, хто міг би й хотів нести витрати на утримання каналів і каналів для стоку вод та проведення їх у поля, які того потребують».

З листа Фр. Берньє до французького короля Людовика XIV

∇ Ревний мусульманин Аурангзеб прагнув за будь-яку ціну перетворити Хіндустан «на країну ісламу» (дар-уль-іслам). По всій імперії розгорнулися гоніння на індусів і на мусульман-шиїтів. Закривалися індуські храми й брахманські школи. Для купців-індусів торгіві мита вдвічі перевищували мита для мусульман. Політика Аурангзеба викликала загальне невдоволення. Повстали племена, клани, секти, касты. Значну загрозу для режиму моголів являли рухи сикхів і маратхів.

Громада *сікхів* (учнів), що виникла як мирна релігійна секта навколо гуру *Нанака* (1459–1639), у другій половині XVII ст. перетворилася на потужний суспільно-політичний та релігійний рух. Сікхи проповідували віру в єдиного Бога, що виникла з хитромудрих комбінацій ісламу й індуїзму. Сікхи закликали до самовдосконалення та помірності життя шляхом боротьби з темними силами. Вони заперечували аскетизм і виступали проти кастових обмежень.

Рядок джерела.

«Є тільки один бог, вічна істина — ім'я його.

Творець усього, який не боїться нічого й нічому не загрожує.

...Милістю гуру став відомий людям.

...Не було богів, що живуть високо в небесах,

Ні Брахми, ні Вішну, ні Шиви, був тільки Він вічний — і нічого більше.

...Не було аскетів і сластолюбців, не було ченців і пустельників,

Не було тих, хто сповідує різні релігії.

Не було храмів з їх обрядовістю, не було каст, оскільки не було народження.

...Не було ні мул, ні казі, ні хаджі, не було ні суфіїв, ні їх послідовників,

Не було гордих царів і їх підданих, не було ні господарів, ні рабів».

Засновник сікхізму гуру Нанак. Ранкова молитва «Джапджі»

У XVII ст. сікхи контролювали значні території в Пенджабі. Вони побудували свій духовний центр Амрітсар, створили уряд, ввели податки, озброїли невелику, але боєздатну армію. Після того як 1675 р. за наказом Аурангзеба стратили гуру Бахадур, рух сікхів перетворився на потужний збройний рух, спрямований проти Моголів.

Запеклу боротьбу проти Великих Моголів вела військова каста *маратхів*, що виникла на заході центральної частини Декана. Маратхи за своїли спосіб життя раджупутів Північної Індії. Використовуючи протиріччя султанатів і Моголів, маратхи створили добре укріплену систему фортець і численний флот. Загони маратхів проникали в найвіддаленіші райони Індії, займаючись грабунком і вимагаючи сплату «податків». Непереможений Моголами, вождь маратхів *Шіванджі*, підтриманий широкими верствами населення, встав на шлях створення незалежної держави. У кінці XVII ст. боротьба маратхів проти Моголів набула воістину всенародного характеру.

Пізнє прозріння. «Я прийшов у цей світ один і йду один. Я не знаю, хто я, і що я робив. Витрачені дні залишили після себе тільки жаль. Я не створив жодного хорошого управління державою, не забезпечив турботу про підданих. Життя, настільки цінне, пройшло марно».

З передсмертного листа Аурангзеба своїм синам (1707)

1707 р. 89-річний Аурангзеб Аламгір помер, залишивши агонуючу країну й державу своїм синам, які одразу ж розпочали міжусобицю навколо трону.

Думка фахівця. «Вивчення історії Індії в Середні віки показує, що індійське суспільство відчувало певну еволюцію. Розвивалося виробництво, зростала продуктивність праці, збільшувалася продуктивність землі, державний лад ставав більш оформленим і зрілим, культура переживала перебудову, пов'язану з розвитком національної самосвідомості. Однак не можна позбутися враження, що всі ці процеси відбувалися повільно, загальмовано, в результаті чого Індія, як і інші країни Сходу, саме в період Середніх віків відстала у своєму економічному, політичному й духовному розвитку від країн Західної Європи, які вирвалися вперед...».

Л. Б. Алаєв. «Середньовічна Індія»

Напередодні колоніального вторгнення Індія знаходилася в стані глибокого застою. У своєму економічному та політичному розвитку вона потрапила в глухий кут.

Завдання й запитання

1. Індійський фахівець К. Паніккар назвав історію Делійського султанату «періодом загального безпліддя». Чи поділяєте ви цю думку?
2. За яких обставин виникла держава Великих Моголів. Чи можна її появу вважати закономірною?
3. Що нового в політиці деспотичної влади в Індії запропонував Бабаур?
4. Охарактеризуйте основні напрямки та зміст реформ Акбара.
5. Яке протиріччя між розвитком індійського суспільства і деспотичної влади в XVII ст. призвело до глибокої кризи держави Великих Моголів?
6. Ісламський хроніст XIV ст. повідомляє: «Султан Туглак-шах [1320–1325] неодноразово вказував, що... індуси повинні мати стільки, щоб вони не були засліплені багатством, не виявляли б непокори й не піднімали заколотів; і в той же час не можна доводити їх до того, щоб через бідність і зубожіння вони кидали землеробство». З огляду на цей уривок, поясніть політику делійських султанів щодо корінного населення Індії.

Література

Азимджанова С. А. Государство Бабура в Кабуле и Индии / С. А. Азимджанова. Москва: Наука, 1977. 176 с.

- Ашрафян К. З.* Средневековый город Индии XIII — середины XVIII века / К. З. Ашрафян. Москва : Наука, 1983. 232 с.
- Ашрафян К. З.* Дели. История и культура / К. З. Ашрафян. Москва : Наука, 1987. 263 с.
- Бабур З. М.* Бабур-наме. (Записки Бабура) / З. М. Бабур. Ташкент : Изд-во ЦК КП Узбекистана, 1982. 126 с.
- Беренстен В.* Империя Великих Моголов / В. Беренстен; пер. с франц. Н. Григорьевой. Москва : АСТ, 2005. 160 с.
- Бэмбер Г.* Великие Моголы. Потомки Чингисхана и Тамерлана / Г. Бэмбер, пер. с англ. Л. И. Лебедевой. Москва : Центрполиграф, 2010. 271 с.
- Лэмб Г.* Бабур-Тигр. Великий завоеватель Востока / Г. Лэмб; пер. с англ. Л. А. Игоревского. Москва : Центрполиграф, 2002. 445 с.
- Никитин А.* Хождение за три моря / А. Никитин. Москва : Эксмо, 2012. 480 с.

§ 15. Держави Південно-Східної Азії в Середні віки

1. Особливості історичного розвитку народів Південно-Східної Азії в першому тисячолітті н. е.
2. Держави Південно-Східної Азії в X—XIII ст.
3. Боротьба народів Індокитаю з монгольською агресією в XIII ст.
4. Індокитай в XIV—XVI ст.

Удалий ворог перемагає ворога,
 Оманливий випадок — невірний слуга;
 Цегла коштовному каменю — не брат,
 Довше вух виростають роги.
 Опора надійна в житті добро.
 Не дорогий талант, правота дорога.
 Рятує вченого істинний шлях.
 Гідне життя нескінченно довге.

Нгуєн Чай (1380-1442)

зі «Збірки віршів рідною мовою»

1. Особливості історичного розвитку народів Південно-Східної Азії в першому тисячолітті н. е.

Країни середньовічної Південно-Східної Азії (далі ПСА) розташовані на схід від Індії та є частиною мусонної Азії. Для цих територій характерний субекваторіальний і екваторіальний клімат. Від решти континенту ПСА на північному заході відокремлюють практично непрохідні до Нового часу пониззя Гангу й долина Брахмапутри. На півночі межами регіону були відроги Гімалаїв, а північно-східна межа була хиткою й непостійною. Очевидно, що безпосередні сухопутні контакти країн Південно-Східної Азії з Китаєм та Індією істотно ускладнювалися місцем розташування та фізико-географічними особливостями території. Також країни Індонезійського й Філіппінського архіпелагів завдяки особливостям розташування, етнічній близькості й давнім морським традиціям населення природним чином складала з Індокитаєм єдиний регіон середньовічного Сходу. Загалом країни Південно-Східної Азії мали значні кліматичні та екологічні відмінності від своїх сусідів по континенту.

Індокитай — життєвий простір для незліченних народів і племен. Регіон став історичною батьківщиною таких сучасних держав як М'янма, Таїланд, Лаос, Кампучія, В'єтнам, Малайзія, Індонезія й Філіппіни. Народи Південно-Східної Азії антропологічно близькі. Південно-монголоїдна раса

формувалася тут з п'яти основних об'єднуючих народи груп. Для Індокитайського п-ва такими були *мон-кхмери* з їх давньою культурою й державністю. На північ від них розташовувався *тайський* центр, на північний схід *в'єтський*, південь і схід — приморський давній індонезійський. З північного заходу до цієї системи поступово залучилися бірманомовні народи, які раніше жили на схід від Тибетського нагір'я. У джунглях Індонезії й Філіппін панували численні племена первісних народів.

У Середні віки ПСА не зазнала масових швидких міграцій чужорідних етнічних груп, що різко відрізнялися своїм соціально-економічним устроєм. **Південно-Східна Азія — це регіон, де не було єдиного центру, що визначав би напрямок і зміст соціально-економічного та культурного розвитку країн і народів.**

Важливою особливістю історичного розвитку країн Південно-Східної Азії були багатоміжові тісні й різноманітні контакти з Китаєм, Індією та мусульманськими державами. Проте основні риси соціального ладу та культури країн самобутні й неповторні. Наприклад, у процесі розвитку класового суспільства мон-кхмерські народи сприйняли насамперед деякі фрагменти культури держав Південно-Східного Індостану, зокрема писемність, елементи релігії. При цьому *мони* — переважно буддизм, а *кхмери* — індуїзм. Народи регіону вбирали досягнення сусідніх цивілізацій, керуючись водночас своїми особливостями. Зазвичай сприймалися певні (іноді дуже суттєві) елементи релігійної ідеології, мови, матеріальної культури, мистецтва тощо.

Письмові джерела та дані археології повідомляють про десятки держав, що існували в усіх найбільших річкових долинах ПСА в перші століття н. е. Одне з найбільших державних об'єднань цього періоду — імперія *Банном*, відома середньовічним китайським авторам як *Фунань*. Вона існувала в I—VI ст. і в період свого розквіту об'єднувала майже весь монський і кхмерський рівнинний Південний Індокитай, усі його райони, що вирощували рис. Джерела повідомляють також про держави Аулак, П'ю і Вейшалі, Діен.

В острівному світі в цей період склалися дві групи держав: *малайська* (західна) та *яванська* (або східна). Етнічно й культурно частиною острівного світу була також держава *Тямпа*, створена на території сучасного центрального В'єтнаму. У житті цих держав велику роль відігравала зовнішня торгівля, бо вони розташовувалися на міжнародному торговому шляху. Тут розвивалося переважно каботажне плавання, від порту до порту, що пов'язувало узбережжя всього регіону в торгівлю спільність.

Першими в Індонезії створили свою державність малайці, які встановили тісні морські зв'язки із зовнішнім світом і раніше інших індонезійських народів познайомилися з індійською цивілізацією. Найбільш життєздатною виявилася держава *Шривіджая* — *таласократія*, центр якої, мабуть,

розташовувався на Суматрі в гирлі р. Мусі. Тут були виявлені найдавніші малайські написи VII ст. зі згадуванням *Шривіджайї та* суміжних держав. Правляча династія сповідувала буддизм (хоча серед шривіджайських пам'ятників зустрічаються й індуїстські). Будучи морською імперією, *Шривіджая* контролювала Малаккську і Зондську протоки та волоки на перешийку Кра, тримаючи у своїх руках торгіві шляхи між Китаєм і Індією.

«Невимовна гора осередку всіх чеснот» — так можна перекласти назву храму Боробудур (висота — 35 м, площа 2500 кв. м). Його будівництво в VIII ст. почав правитель Самарагунта з буддійської династії Сайлендра, яка правила на о. Ява з VI по X ст. Під час зведення храму застосовувалися індійські будівельні й архітектурні прийоми. Боробудур являє собою ступінчасту піраміду в формі лотоса — священної квітки Будди. Шість квадратних терас слугують підставкою для трьох круглих, увінчаних центральною ступою. На терасах храму встановлено 504 статуї Будди, на 1460 барельєфах розгортається життя Будди. Храм є своєрідним матеріальним утіленням філософських поглядів, які визнавали, що тільки через праведні дії можна досягти вічного життя.

Розвиток суспільства й формування державних утворень в країнах Південно-Східної Азії в перші століття н. е. мали кілька особливостей:

- ✓ поступове «збирання» держави, у подальшому вже нероздільне;
- ✓ тимчасове захоплення тієї чи іншої території однією державою в іншій та її поступове поглинання через асиміляцію;
- ✓ створення більш-менш довгострокових переважно приморських імперій, які об'єднують багато в чому різні держави;
- ✓ теперішні етноси в той період перебували в стані формування;
- ✓ держави тих часів легко обмінювалися територіями, династіями, етнічними групами.

Основою економіки в той період було *поливне рисівництво*, як рільницьке із застосуванням тяглової худоби, так і мотичне — на легких для обробки родючих ґрунтах тропіків Південно-Східної Азії. Рибальство було другою за значенням економічною галуззю після землеробства. Міста були переважно релігійними центрами й великого значення в економіці не мали.

В організації ранньосередньовічного суспільства країн Південно-Східної Азії стрижневе місце займала верховна власність монарха на всю землю, що поєднувалося з умовним триманням світських чиновників. Храмам і духовенству земля передавалася у «вічне» володіння. Велика «аристократія» послуговувалася спадковими володіннями.

Структура панівного класу була порівняно крихкою, без варн, каст, самураїв або інших чітко виражених станів. Юридично вільне населення (панівний клас і вільні общинники) становило основну масу жителів.

Головними виробниками матеріальних благ були общинники, які залежали прямо від держави або безпосередньо від експлуататора, так чи інакше пов'язаного з державою. Основною формою визискування була рента-податок на користь держави або на користь представників великої аристократії, які з дозволу держави спадково користувалися таким правом. На їхніх землях виникли залежні общини, виведені тією чи іншою мірою з-під державного контролю.

Невільне населення було надзвичайно неоднорідним за характером і походженням залежності: від держави, аристократичних кланів, служилої верхівки, храмів. В общинах існувало *патріархальне рабство*. Мала община була елементарною клітинкою суспільства, яка утворювала більш складні системи.

Зазвичай соціальні низи, близькі за положенням до рабів, у своїй значній частині належали до пануючого етносу. У деяких випадках у соціальній залежності виявлялися представники гірських племен, які відрізнялися від народу, що проживав у центральних долинах цієї держави.

У країнах Південно-Східної Азії переважав *культ предків*. Згодом він злився з культом монарха, влада якого обожнювалася. Виник культ бога — царя або подібні до нього вірування. У найбільш великих державах Південно-Східної Азії сталося ототожнення значної частини світської й духовної ієрархії, що сприяло підвищенню концентрації влади. У такий спосіб світська влада виявилася вищою духовною, зате форми здійснення світської влади були значною мірою релігійно забарвлені. Ідея «благієї божественної влади» монарха, що сприяє усуненню чималих перешкод з боку численних злих духів, виражена в регіоні яскраво й переконливо.

На кінець I тисячоліття н. е. кхмерська держава *Камбуджадеша* об'єднала території по середній і нижній течії р. Меконг, тісно пов'язавши мон-кхмерський світ, у межах якого підтримувалися військові, династичні культурні та економічні контакти.

Схід півострова був тісно пов'язаний з острівним світом. Етнічні культурні зв'язки тямів і малайців, військові контакти й конфлікти місцевих держав із Камбуджадешою, династичні шлюби, поїздки монархів, регулярна торгівля — усе сприяло зміцненню могутності морської імперії *Шривіджайя*.

У сфері економіки необхідно зазначити зростання державних іригаційних систем, створення, часто на їх основі, великих володінь, де знаходились залежні громади. Кількість останніх у ці століття зростає. Посилюється зв'язок сільського господарства з ринком. Посилюється роль міст, виникає таке явище, як середнє портове місто.

Ідея верховної влади монарха перемогла майже всюди, що в деяких випадках призвело навіть до ототожнення державного майна й майна духовних

феодалів. У ці ж століття сформувалася така особливість феодальних держав регіону, як багатофункціональність вищих сановників, брак стійких обов'язків у вищій еліті за сильного в цілому бюрократичного апарату.

Досить чітко простежується регіональна єдність у сфері культури. Скрізь затверджуються свої, досить своєрідні стилі в архітектурі й образотворчому мистецтві. Формується канон, що став класичним для наступних століть. Ведеться своє літописання, виникають свої види юридичних і державних документів і свої літературні мови. На цій основі повсюдно формується місцева інтелігенція, представлена частиною служивого стану й духовенства.

Отже, у другій половині I тисячоліття н. е. в політичній історії Південно-Східної Азії сталося «збирання» великих аграрних держав. Загалом, регіон придбав свої сучасні обриси та кордони.

2. Держави Південно-Східної Азії в X—XIII ст.

Для цього періоду історії країн Південно-Східної Азії характерно існування чотирьох імперій: *Паган*, *Камбуджадеша*, *Сінгасарі-Маджапахіт*, а також *Дав'єт*, що мали схожі риси соціально-політичного й економічного розвитку. На кінець XIII ст. остаточно сформувалися сучасні кордони регіону загалом.

Основним заняттям більшості населення, яке жило в долинах, залишалося зрошуване рисівництво. Проте повсюдно поширюються та стають постійним елементом харчування — овочі, бобові, плодові тощо. За рахунок допоміжних культур зріс загальний обсяг виробництва. Основою соціальної організації залишалися численні вільні громади.

Значні зміни відбулися в становищі міст і городян. Різко збільшилася кількість цих населених пунктів. Посилилися економічні зв'язки «місто» — «село», зріс обмін всередині держав, значно розширилася сфера грошового обігу, збільшився обсяг карбування монети.

Паган. Розпис храму Нандаманья. Вїзд короля (XII ст.)

Вельми зміцніла й досягла абсолютних значень влада монарха. Майже всюди в Південно-Східній Азії ця влада поєднувалася з вищою духовною владою в межах таких специфічних культів, як *дева-раджа* і *будда-раджа*. Існувало ототожнення монарха з верховним божеством у рамках специфічних для регіону культів.

Верховна власність на землю домінувала, усі інші види були володінням, і завжди тією чи іншою мірою умовним. Загальна політична залежність від монарха поширювалася й на міста, повністю підпорядковані державі та її чиновникам.

Важливою особливістю організації верхівки державного апарату для більшості країн регіону була слабко виражена розчленованість функцій різних груп сановників. Більшість придворних періодично виконували відповідальні доручення монарха, а потім знову перетворювалися на вельмож без певних обов'язків.

Країни Південно-Східної Азії XI—XIII ст. позначені небувалим розквітом образотворчого мистецтва, художньої, юридичної та іншої літератури, що формувалися як культура могутніх імперій з їх синкретичними культами бога-царя. У цей час архітектура й образотворче мистецтво створили неповторні своєрідні пам'ятники, що увійшли до скарбниці світової культури. *Регіон перетворився на один з найбільш розвинених в художньому сенсі районів світу*. Ніде в інших частинах Азії в цей час не створювалися пам'ятники подібного масштабу відразу в усіх сферах культури.

У XI—XIV ст. найбільшою імперією регіону й однією з найбільших у всьому тодішньому світі була Камбуджадеша — *Анкорська імперія*. Кхмерські монархи створили в XII ст. велику імперію, що спиралася на чималі природні й людські ресурси району з унікальною іригаційною мережею. Імперія контролювала значну частину басейну та всю дельту р. Меконг, а також часом південне узбережжя Східного Індокитаю.

Камбуджадеша вела активну зовнішню політику на території всього регіону, а влада кхмерських монархів імперії тривалий час була дуже міцною. До початку XII ст. Камбуджадеша завершила захоплення середніх і невеликих царств Індокитайського півострова та впритул підійшла до сильних сусідніх держав. Згідно з китайськими хроніками, війська імперії в першій половині XII ст. вдиралися до Дав'єту, вели війни з бірмано-монською імперією Паган на заході Індокитаю, билися за Малаккський півострів. Обидва вони перебували на стадії економічного підйому й зовнішньополітичної активності; спроби зробити їх територіальними придбаннями були невдалими. Найбільшого розквіту Камбуджадеша досягла за часів правління *Сур'явармана II (1112–1152)* і за розмірами походила на дружню кхмерам китайську імперію Сун.

Индокитай на початку XIII ст.

(Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия... С. 12)

Релігійна політика Сур'явармана II, ґрунтуючись на культурі дева-раджі, прямувала курсом мирного співіснування релігій. Сам кхмерський правитель був послідовником культу Вішну, що полегшувало співжиття синкретичних вірувань, заснованих на культурі предків, з індуїзмом і буддизмом. При Сур'явармані II була зроблена спроба розширити елітарний культ дева-раджі завдяки збільшенню релігійного будівництва.

Ангкор Ват. Символом могутності імперії став величний храм, відомий нині як Ангкор Ват. Центральне святилище піднімається на висоту 65 м. Храм оточений заповненим водою ровом шириною приблизно із 190 м, і має форму гігантського прямокутника (1463 x 1280 м). Цей ват є класичним індуїстським храмовим комплексом, на що вказують 800 м чудових барельє-

фів, що прикрашають центральний храм по периметру. Наприклад, факівці нарахували зображення понад 2000 жінок, серед яких немає навіть двох однакових. Це поєднання величі, найтоншого смаку і найвищої майстерності давно зробило храм одним з найвідоміших у світі. Функціонально це був храм дева-раджі, але в центрі його вже містилася статуя Вішну. Згідно з кхмерською традицією храм став усипальницею Сур'явармана II.

У кінці XIII ст. в Ангкорі більше року жив посол китайського імператора Чжоу Дагуань. У своїй книзі «Записки про звичаї Камбоджі» Дагуань описав історію країни, соціальну структуру, життя основних верств кхмерського суспільства. Посол розповідав, що правитель Камбуджадеші, шанований як напівбог, жив в оточенні слуг, дружин і наложниць. Королівством керувала складна й заплутана система міністрів, генералів і жерців. Спостереження китайського посла свідчать, що Кхмерська імперія вже ступила тоді на шлях занепаду, що тривав ще два століття.

Відомо, що останній король Ангкору *Джаяварман IX (1327-1336)* надіслав два посольства — одне до Китаю, друге до Аннам. Останній напис, зроблений на санскриті, знайдено в рові Ангкор Ваті, датовано часом його коронації 1327 року. Події з 1327 по 1432 рік, коли, як прийнято вважати, Ангкор був покинутий мешканцями, невідомі. Довгий період забуття огорнув Ангкор, і свідчення його колишньої величі знову були відкриті європейцями лише наприкінці XIX ст.

Що ж стало причиною падіння Ангкора? Сучасні дослідження, зокрема археологічні, показують, що грандіозне будівництво виснажило ресурси імперії та довело населення до знемоги. Кількість працівників значно скоротилася, за станом складних іригаційних систем поступово перестали стежити. Без великої системи водосховищ і каналів та абсолютної монархії, що забезпечувала нагляд за цією системою, столиця правителів-богів просто не могла вижити. Двір перебрався в інше місце. Водосховища із застоюною водою стали розсадниками малярії, населення Ангкору вимерло. Природа повернула собі те, що належало їй за правом. Значна частина цивілізованої території імперії (міста, храми, іригаційні споруди) була поглинена джунглями. Але всупереч поширеним на заході переконанням, місто ніколи не було ані забутим, ані занедбаним.

Подальший розвиток країн Індокитаю багато в чому визначило монгольське вторгнення.

3. Боротьба народів Індокитаю

В умовах монгольської агресії доля народів Індокитаю вирішувалася в 80-х рр. XIII ст. Переможна відсіч навалі була результатом спільних зусиль Дав'єта, Т'ямпи й Камбуджадеші за провідної ролі Дав'єта.

Перші спроби підкорити своїй владі країни й народи Індокитаю монголи зробили в середні віки. У 1252–1254 рр. монголи розгромили державу *Наньчжао*, розташовану на території сучасної китайської провінції Юань. Завершивши підкорення навколишніх племен, монголи вийшли до кордонів в'єтнамської держави Дав'єт. У грудні 1257 р. вони спалили й розграбували стародавню столицю країни місто *Тханглуанг*. Але незвичні до тропічного клімату війська монголів не змогли просунутися далі углиб країни й покинули Дав'єт.

1267 р. Великий хан Хубілай спрямував в'єтнамському королю вимогу породичатися з монгольським двором; щоб його сини або молодші брати проживали в Пекіні в якості заручників. Хан вимагав також складання списків податного населення В'єтнаму. Онук Чингісхана хотів, щоб в'єтнамські війська брали участь у походах монгольської армії; щоб король Дав'єта надсилав податки й повинності до пекинської скарбниці. Аналогічні вимоги були виставлені правителям бірманської держави Паган. Правителі в'єтнамської та бірманської держав ухилилися від «візиту» й не піддалися дипломатичному тиску з боку монгольського хана, викликавши у такий спосіб його бурхливе обурення.

Після падіння китайської династії Південна Сун звільнилася значна частина монгольських військ, які були кинуті для завоювання Індокитаю, Японії, Індонезії.

Навесні **1277 р.** війська імперії Юань вторглися в межі Пагана. Були захоплені й розграбовані кілька добре укріплених фортець і міст, які відігравали важливу роль у бірмано-китайській караванній торгівлі. Незабаром монголи пішли геть. Однак **1282 р.** військові гарнізони, розміщені на південному заході імперії Юань, отримали наказ вдертися до Пагана. Уторованим шляхом через Каунсін вони пройшли із вогнем і мечем північні райони М'янми. До Пекіну передали карту Пагана, що символізувало його долучення до імперії Юань.

Відчайдушну протидію юаньській експансії надала держава *Чампа* (Т'ямпа), розташована на території сучасного південного В'єтнаму. Тут монгольський уряд у Пекіні **1282 р.** вирішив ввести тут свою систему управління. Монгольське вторгнення до Чампи під керівництвом полководця *Сагати* здійснювалось за допомогою морської експедиції. Зазнавши великих втрат, правитель Чампи із залишками війська сховався в горах. Незабаром монголи захопили столицю *Віджайю* та почали захоплювати інші міста й фортеці. *Чами* (т'ями) перейшли до партизанської боротьби, що очолив наслідний принц Харидж. Після введення на захопленій території системи управління, що здійснювалося безпосередньо монголо-китайськими чиновниками, ця боротьба стала всенародною, і армія патріотів стрімко зростала.

Основну роль у розгромі трьох походів величезних монгольських армій (1257, 1284–1285; 1287–1288) зіграв Дав'єт, що спираючись на всенародний патріотичний підйом, переміг у тривалій війні і вигнав монголо-китайські полчища.

Народна війна. Душею опору інтервентам у Дав'єті став талановитий воєначальник Чан Хінг Дао (1228–1300), що поширював гарячі патріотичні відозви, які закликали до відсічі завойовникам і викривали тих представників знаті, які готові були йти на угоду з юанями. За багатовіковою традицією участь у війні була одним з обов'язків, які виконувалися общинниками. Тому наприкінці 1284 р. до королівського палацу були скликані старійшини общин з усієї країни, яких покликали забезпечити підтримку армії в боротьбі з інтервентами. Створювалися народні ополчення. Багато воїнів татуювали в себе на руках ієрогліф «смерть татарам».

1284 р. Хубілай доручив своєму синові *Тугану* остаточне підкорення В'єтнаму і Т'ямпи. Туган зібрав у Південному Китаї 500 тис. воїнів. В'єтнам мав армію в 200 тис. чоловік. На початку 1285 р. сухопутна півмільйонна монголо-китайська армія під командуванням Тугана двома колонами вдерлася з Гуансі до країни. Одночасно з Юньнані рушили до Дав'єту війська *Наср ад-Діна*. До активних бойових дій проти в'єтів перейшов флот під командуванням *Омара*. Так монголи завдавали потужних ударів у кількох напрямках. На початковому етапі війни загарбники захопили значні території та столицю Дав'єта. Над в'єтнамською армією нависла загроза оточення.

У цій надзвичайно небезпечній ситуації, що загрожувала втратою Дав'єтом незалежності, Чан Хінг Дао ухвалив рішення залишити дельту Червоної річки, вивести війська до узбережжя, а звідти морем перекинути їх на південь для удару в тил монголам. Цей проект був блискуче здійснений, і монгольський план оточення дав'єтської армії не спрацював.

Воєнна ініціатива поступово перейшла до в'єтів. У країні розгорнулася партизанська війна. На початку літа 1285 р. Чан Хінг Дао сам перейшов у наступ, прагнучи розбити розрізнені монгольські армії поодиночі.

Головні сили Чан Хінг Дао в результаті кровопролитних боїв захопили укріплення головного табору

Генерал Чан Хінг Дао.
В'єтнамський малюнок (XIVст.)
(Кнорозова Е. Ю. Духовная культура
Вьетнама. Санкт-Петербург, 2020. С. 424)

інтервентів. Туган утік зі столиці. Переправившись через р. Ло, він побудував фортецю на її північному березі.

Сагата й Омар намагалися пробитися до Тугана, але були розгромлені біля переправи. Сагата загинув, а Омару вдалося втекти через один з рукавів дельти Червоної ріки. В'єти захопили полонених і багаті трофеї.

Загибель корпусу Сагати остаточно деморалізувала війська Тугана. Почався поспішний відступ під ударами регулярних військ і партизанських загонів. У серпні 1285 р. Туган з невеликою кількістю супутників перетнув китайський кордон. Нашестя півмільйонної армії монголо-китайців завершилося її повним розгромом.

У **1287–1288 рр.** монголи знову перейшли Червону річку й захопили столицю Дав'єта. Однак перед відходом з Тханглаунг в'єти знищили продовольчі запаси. Тому незабаром загарбники стали відчувати брак провіанту і фуражу. Туган відправив флотилію «збирати» продовольство для окупантів.

Знищення монгольської флотилії. Чанг Хінг Дао розташував своє військо в засідці біля гирла р. Батьданг і наказав вбити загострені палі в дно річки. 9 квітня 1288 року кілька в'єтнамських джонок вийшли назустріч монгольським кораблям та розпочали з ними бій, а потім зобразили удавану втечу. Поки монголи їх переслідували, приплив змінився відливом, і кораблі загарбників наштовхнулися на загострені колоди. Застраглі судна в'єти закидали палаючими факелами й стрілами. У результаті в'єти захопили 400 бойових кораблів, полонили Омара, а також інших ворожих воєначальників. Безліч китайських і монгольських моряків потонуло у водах р. Батьданг.

Поразка військ імперії Юань у В'єтнамі позначилася на всій ситуації в країнах Південно-Східної Азії. На посольство з Пекіна на чолі з китайцем Мен Ци до двору махараджи яванської держави з вимогою прибути до Хубілая чекав суворий прийом. На обличчя Мен Ци було поставлено тавро, і він був відправлений назад до Пекіна.

1292 р. відбулася остання військова експедиція імперії Юань, метою якої було підкорення острівних країн Південних морів. До складу експедиції вторгнення входила тисяча кораблів. У південних приморських провінціях Китаю були завербовані моряки, а також споряджена 20-тисячна армія на чолі з китайськими генералами. У лютому 1293 р. монголи захопили *о. Белітунг* у протоці між Суматрою і Калімантаном. Владу юанів визнав правитель *о. Балі*. На початку березня 1293 р. юаньські полководці спробували захопити *Яву* та висадили війська поблизу м. Тубан — найбільшого торгового порту держави *Сінгасарі*. Гарнізон намагався чинити опір, але він був придушений, місто розграбоване і спалене.

Окупація Яви тривала недовго. Розбиті на дрібні гарнізони монголо-китайські експедиційні сили незабаром були розгромлені армією принца-наступника *Віджайя*, який очолив боротьбу яванського народу проти

загарбників. Залишки монгольських військ безславно покинули архіпелаг 31 травня **1293** року.

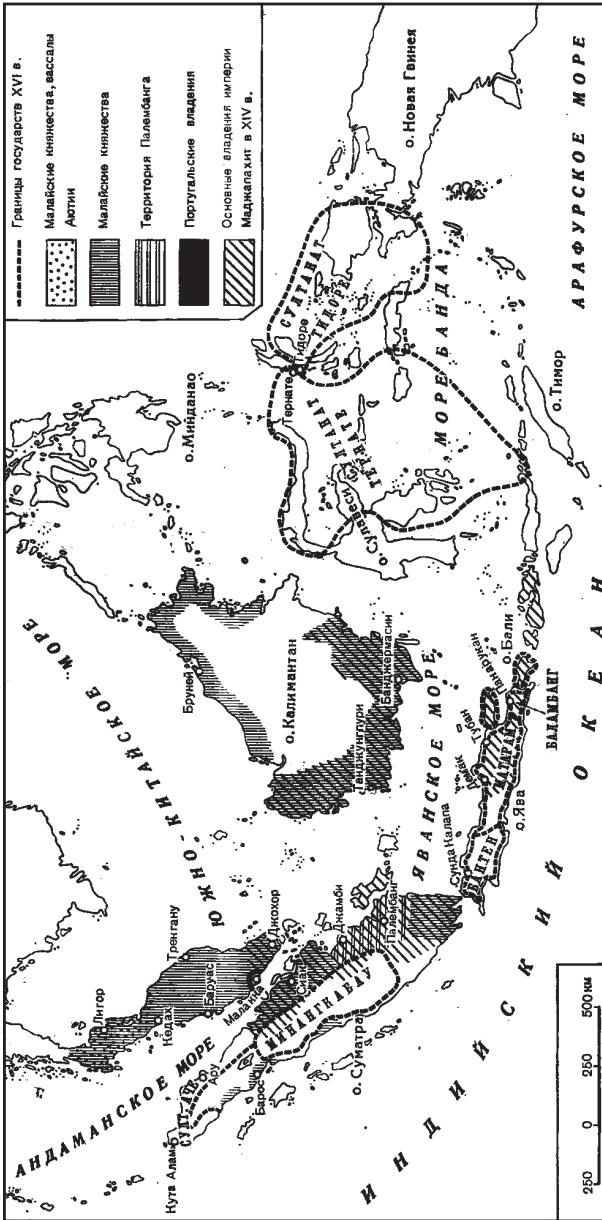
Протягом кількох десятиліть монгольський експансіонізм порушував нормальний економічний і культурний розвиток країн Південно-Східної Азії. Руйнування, голод, загибель людей супроводжували ці загарбницькі війни. Після 1293 р. правлячі кола імперії Юань не робили військових експедицій проти країн Південних морів, але сама імперія продовжувала залишатися фактором величезного значення, що впливала на історичні долі сусідніх держав. *Імперія Юань з її величезними людськими ресурсами створювала постійну загрозу вторгнення до довколишніх країн, які відповідно намагалися вдосконалити військову справу. У соціальній структурі сусідніх з Китаєм країн незмінно посилювалися позиції військової знаті, розширювалися її адміністративні права, удосконалювався внутрішній апарат примусу, розроблялася державна ідеологія, спрямована на згуртування землеробського населення навколо правлячої еліти.*

4. Індокитай в XIV—XVI ст.

У XIV—XV ст. в Південно-Східній Азії феодальні імперії поступалися місцем меншим за розмірами, але більш досконалим з точки зору соціальної організації і більш численним моноетнічним державам. На території регіону оформилися всі існуючі на сьогодні держави, за винятком Т'ямпи, яка втратила самостійність 1470 року. Протягом останніх п'яти століть істотних змін території в них не відбулося.

На заході регіону розташовувалася бірманська держава *Ава*, яка охоплювала територію сучасної Північної та Центральної Бірми. Центральну частину Індокитайського півострову займала тайська держава *Аютія* (Сіам). Нижньою течією Меконгу й басейном Великого Озера (Тонлесап) володіла Камбуджадеша, яка з кінця XIII ст. має свою сучасну назву *Кампучія* (Камбоджа). На східному узбережжі півострова, на території сучасного В'єтнаму, крім його південного краю, правив Дав'єт. На Філіппінах у деяких долинах великих островів, на архіпелазі *Сулу*, починаючи з XIV ст. склалися невеликі феодальні князівства, культурно пов'язані з Маджапагіта. Згодом до південної групи цих князівств прийшов з малайського світу іслам.

До XVI ст. склалися три основні центри індонезійського світу: *західно-індонезійський*, представлений мусульманськими князівствами Суматри й Малаккського півострову; *яванський*, представлений імперією Маджапагіт (пізніше ісламська держава Матарам), а також групою султанатів на Яві й на залежних від неї територіях на північ і схід від Яви; *східно-індонезійський*

Индонезия у XIV—XVI ст.

центр був представлений Філіппінами, народи яких з XVI ст. розвивалися в специфічних і дуже складних умовах ранньої колонізації.

Історичний розвиток Індокитаю в XIV—XVI ст. характеризується кількома виразними рисами.

Формування моноетнічних держав аж ніяк не значило припинення війн, але ці війни, часом дуже кровопролитні, не супроводжувалися значними територіальними змінами. Визначення «моноетнічний» стосується основної маси населення, оскільки стовідсотково моноетнічних держав не було. Народу, домінуючому в долинах і горах, відповідали або менш розвинені родичі, або васали-іногородці. Практично на всю територію Південно-Східної Азії поширюється політичний контроль тих чи інших держав, і горяни були вимушені виплачувати данину. Це явище свідчить про завершення політичного злиття регіону в моноліт, частини якого більше не розділені «буферними» зонами. У XV—XVI ст. для гірських землеробських народів данництво поступово витісняється податками, частково спеціалізованими, а частково — загальнодержавними.

Важливо підкреслити, що формування моноетнічних держав відбулося в усьому регіоні історично одночасно. У сусідніх регіонах (Південна й Східна Азія) продовжували діяти старі держави, що стояли на імперському шляху розвитку (Делійський султанат, Великі Моголи, Мін) зі своїми значною мірою архаїчними типами зв'язків, які багато в чому доводилося переборювати вже в XX ст.

У сфері економіки виникає таке перспективне нововведення як *товарне рисівництво*. За рахунок торгівлі рисом зростає внутрішня й міжнародна торгівля. Все більше спеціалізувалося і «товаризувалося» рибальство, поєднане з приготуванням другого за важливістю елемента харчового раціону населення Південно-Східної Азії — рибного соусу до рису.

Сільське господарство регіону розвивалося під впливом двох найважливіших факторів. По-перше, зростання продуктивності праці в сільському господарстві, що було викликано застосуванням нових знарядь і агротехнічних прийомів, нових видів рослин і тварин. Ці досягнення створили передумови для ведення робіт сільськогосподарського циклу однією сім'єю, без общинної взаємодопомоги. По-друге, зростання державних іригаційних систем, які вкрили більшу частину зручних для рисівництва земель, зміцнило й розвинуло прямий, близький до особистого зв'язок селян з державою. Цей зв'язок ставав все тіснішим зі зростанням чисельності населення та призвів у ці століття до поступового перетворення особисто-залежних від феодала селян, які платять йому ренту, а державі — податок, на основну групу експлуатованого населення.

У XV—XVI ст. швидко зростала кількість міст, їх розміри й роль у житті суспільства. Столиці вже не грали переважну роль, кожен аграрний район мав своє місто — торгово-ремісничо-адміністративний центр.

Зовнішня торгівля відігравала все більшу роль в економіці країни, а не тільки в бюджеті панівного класу, який мешкав у столиці. Стійкі товаропотоки пов'язують такі райони як Ява, монський берег Адаманського моря, Дав'єт, Сіам.

У духовному житті період моноетнічних держав ознаменувався інтенсивним розвитком національних елементів у культурах і появою самостійної орієнтації поза регіональними культурними контактами кожної країни. Остання обставина була наслідком майже однакового культурного рівня основних країн регіону.

Примат світської влади над духовною зберігається і в XV—XVII ст. Так само як і відповідні норми в культурі. Соціальну кризу супроводжувала криза духовна: в XIV—XV ст. буддійське духівництво втратило монополію на освіту, поступилося місцем при дворі й в містах конфуціанству, а в селах — традиційним культам предків, сім'ї та общини. Але повністю буддизм не міг бути витіснений через «світський» характер конфуціанства. Національні культури охоплюють усе ширші маси населення, швидко розповсюджуючись на більшу частину землеробських територій.

Завдання й запитання

1. Укажіть головні особливості історичного розвитку країн Південно-Східної Азії у I тис. н. е.
2. У чому полягали особливості взаємин між державою й релігійними віруваннями в житті країн Індокитаю?
3. Охарактеризуйте розвиток держави Камбуджадеша в XI—XIV ст.
4. Складіть реферат про видатну пам'ятку всесвітньої спадщини Ангкор-Ват.
5. Чому країни Південно-Східної Азії змогли стримати монголо-китайську агресію в XIII ст.?
6. Яким чином народ і військо Дав'єту боролися та перемагали ворога в часи монгольської навали?
7. Які особливості соціальної структури В'єтнаму знайшли відображення в уривку з літопису «Кіонг мук»: *«Оточення правителя Хан Тхюнга (1400–1407) неодноразово радило знищити родичів Чанів, зменшити кількість залежних людей, щоб зменшити силу Чанів. Хан Тхюнг видав закон про обмеження кількості рабів. Людям було дозволено використовувати рабів відповідно до свого чину... інших рабів треба було віддати в загальне користування. Раби всі мали на чолі тавро».*

Література

- Альбанезе М.* Ангкор: Величие кхмерской цивилизации / М. Альбанезе; пер. с англ. У. В. Сапциной. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. 295 с.
- Бандиленко Г. Г., Гневушева Е. И., Деопик Д. В.* История Индонезии: учебник для вузов: Ч. 1. / Г. Г. Бандиленко, Е. И. Гневушева, Д. В. Деопик и др. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992. 304 с.
- Берзин Э. О.* Юго-Восточная Азия в XIII—XVI веках / Э. О. Берзин. Москва: Наука, 1982. 332 с.
- История Вьетнама* / пер. с вьетн. под ред. Д. В. Летагина. Москва: «Наука», 1983. 301 с.
- История Кампучии.* Краткий очерк / отв. ред. Ю. Я. Михеев. Москва: Наука, 1981. 254 с.
- Холл Д. Дж. Е.* История Юго-Восточной Азии / Д. Дж. Е. Холл; пер. с англ. Я. М. Света. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958. 596 с.
- Юго-Восточная Азия* в мировой истории / под ред. С. Н. Ростовского, Э. О. Берзина, В. Ф. Васильева. Москва: Наука, 1977. 352 с.

РОЗДІЛ V ІРАН НА ЗЛАМІ ЕПОХ

§ 16. Іранське суспільство й держава епохи Сасанідів (III—VII ст.)

1. Становлення й розвиток ранньосасанідської держави (III—V ст.).
2. Релігійні течії в Еран-Шахрі.
3. Держава Сасанідів у VI—VII століттях та її загибель.

Так будь розумним, щедрим, справедливим.
Країна щаслива — буде цар щасливим.
Брехні наблизитися до трону заборони,
Ходи завжди по правдивому шляху.
Для добрих справ скарбів не шкодуй,
Вони країні — як волога для полів.

Абу-л-Касім Фірдоусі «Шах-наме» (X—XI ст.)

1. Становлення й розвиток ранньосасанідської держави в III—V ст.

Історія Сасанідської держави завершує 25-вікову епоху домусульманської перської цивілізації, що пройшла довгий шлях від Стародавнього Еламу, Ахеменідської імперії, Селевкідського царства й Парфії.

Історія Сасанідів розгорталася на теренах Близького й Середнього Сходу. Дві третини території країни становить *Іранське нагір'я*, для якого характерний суворий континентальний клімат: холодна зима й спекотне літо. Ця гірська країна, що розташована над морем на 500–1000 м, розділена десятками високих хребтів, які утворюють відокремлені одна від одної області, населені різними племенами й народами. А втім, і природні умови різних країн Ірану помітно відрізняються. Коліскою Ірану є країна *Парс* (Фарс), розташована в південно-західній половині нагір'я. До складу

ранньосередньовічного Ірану (*Іран-шахр*) входили Межиріччя, Хорасан, Табаристан, Мідія, значні території таких сучасних країн як Туреччина, Ірак, Вірменія, Азербайджан, Росія та Афганістан. Розрахунки показують, що площа середньовічного Ірану становила близько 3 млн кв. км, а населення досягало 30 млн чоловік. Приблизно такими ж показниками характеризується Візантійська імперія — головний супротивник Ірану в боротьбі за панування в Західній Азії.

Основою економіки іранської середньовічної цивілізації було іригаційне землеробство й відгінне скотарство. Транзитна міжконтинентальна торгівля між Сходом і Заходом («Шовковий шлях») сприяла збагаченню країни та приносила істотні надходження до скарбниці.

Нотатки з приводу. «Іран — країна контрастів. У невеликих гірських долинах можна зустріти яблуні й персикові дерева, а неподалік у оазисах центральних пустель ростуть фінікові пальми й цитрусові. Глиняна стіна може відокремлювати похмурі голі піски й камені від прекрасного пахучого саду. І та ж глиняна стіна може відокремлювати похмурого, зав'язаного всіма вітрами погонича верблюдів від зніженого та ввічливого господаря цього райського куточка».

Р. Фрай. «Спадщина Ірану»

Історія Сасанідського Ірану знайшла відображення у низці письмових джерел найрізноманітнішого походження, змісту та жанру. Серед них переважають християнські (насамперед сирійські та вірменські) й мусульманські хроніки, географічні праці, релігійні трактати тощо. Слід підкреслити, що оригінальні письмові твори з ранньої історії Сасанідської держави й суспільства збереглися в незначній кількості. Зауважимо також фрагментарність багатьох джерел і випадковість збережених відомостей. Документи, які дійшли до нас найчастіше написані різними мовами, що створює серйозні труднощі в їх інтерпретації. Джерела мусульманського часу висвітлюють події сасанідської історії досить тенденційно. Особливий інтерес являє поетичний варіант історії Сасанідської держави, викладений геніальним перським поетом *Абу-л-Касімом Фірдоусі (935–1026)* в поемі «*Шах-наме*» («Книга царів»). У цій видатній пам'ятці світової літератури виразно переданий дух епохи, настрої різних верств населення й емоційні перипетії сасанідської історії аж до мусульманського завоювання.

Попередницею середньовічного Ірану була велика *Парфянська держава (III ст. до н. е. — III ст. н. е.)* — продовжувачка традицій Ахеменідського двору. Загалом це досить крихке державне утворення містило численні залежні та напівзалежні царства. Місцеві царі виплачували правителям династії Аршакидів данину й постачали військові загопи до їхніх армій. У західній частині країни в багатьох парфянських містах відчувався значний

вплив еллінізму епохи Селевкідів. Тут поклонялися грецьким богам і будували їм храми, використовували грецьку мову як одну з трьох офіційних, у господарстві зберігався рабовласницький устрій. Багато міст мали полісні привілеї.

На самому початку III ст. джерела зафіксували помітне посилення *Парса* (Персида) — одного із залежних парфянських *шахрів* (царств), яке очолював *Арташир*.

Про походження Сасанідів. Джерела зберегли багато легендарних версій про походження династії Сасанідів. Візантійські автори стверджують, що батьком Арташира був якийсь жрець Сасан — кровний спадкоємець Ахеменідів, який волею долі був пастухом у царя Парса Папака. Коли цар дізнався про видатну спорідненість пастуха, він видав за нього свою дочку. Унаслідок «нерівного» шлюбу народився хлопчик, якого поспішив усиновити дід. Так з'явився Арташир, син Папака з семені Сасана. А втім, є й інші свідчення, що розповідають про родинні чи інші відносини між Папаком, Арташиром і Сасаном, які, на думку фахівців, були реальними історичними особистостями.

220 р. Арташир очолив боротьбу всіх незадоволених режимом Аршакидів і зробив кілька походів у суміжні області, залучаючи на свій бік усе нових союзників. Якщо вірити середньовічним джерелам, з 240 залежних від парфян царків, лише 90 правителів не визнали претензії Арташира на владу. 223 р. цар Парси захопив парфянську столицю Селевкію-на-Тигрі. Підірвавши сили в боротьбі з римлянами, Парфія виявилася на краю могили. Наступного року на месопотамській рівнині відбулася вирішальна битва між Арташиром і грізним переможцем римлян парфянським царем *Артабаном V* (216–224). Переможцем в особистому двобої між ними і в битві, і загалом став Арташир. Він взяв за дружину дочку поваленого ворога. Зі шкіри останнього парфянського царя виготовили барабан, під бій якого «царем царів» (шаханшахом) держави Іран-шахр був проголошений **Арташир I** (224–243).

В історії «молодої» східної деспотії (III—V ст.) можна виділити кілька основних напрямків діяльності.

- ✓ Сасаніди розгорнули активне державне будівництво, в основу якого було покладено досвід Ахеменідської держави зі збереженням помітної Аршакидської «спадщини». Зокрема було створено централізований бюрократичний державний апарат, у якому зберігся помітний вплив аристократичних кланів. Пишний царський двір мав складну ієрархію. У засіданнях своєрідної державної ради при шаханшаху брали участь «вершки» іранського суспільства: *вазург-фрамадар* (прем'єр-міністр), воєначальники, глава податкового відомства, залежні царі. Крім залежних *шахрів*, очолюваних принцами сасанідської крові,

поступово вводилася система чотирьох намісництв («сторін»), на чолі яких стояли призначувані царем *шахраби*.

- ∇ За часів *Шапура I* (243–273) переважно закінчилося формування територіальних володінь Сасанідської держави, які збільшувалися переважно за рахунок східних і північних територій. Він був першим серед правителів, який прийняв титул «цар царів Ірану і не-Ірану».

Рядок документа. «І я [Шапур I] володію такими царствами: Парс, Партай, Сузіана, Месена, Асурістан, Адіабена, Аравія, Атурпатакан, Вірменія, Іберія, Махелонія, Албанія, Баласакан і довше аж до гір Кавказу й «Албанських воріт», і всі гори Ельбурса, Мідія, Гурган, Мерв, Герат, весь Апаршахр, Керман, Сакастан, Туран, Мекран, Птардан, Інд, Кушаншахр аж до гір Кашагара, Согда і Чача, а з іншого боку моря — Оман. І всі ці царства, і їх царі, і управителі «сторін» — усі вони стали приносити нам данину й підкорятися».

Напис Шапура I, вирізаний на так званій «Каабі Зороастра»
(вежа, що входить у комплекс поховальних споруд
Ахеменідської і Сасанідської епох в Накш-Рустам)

- ∇ Ідеологічною основою нової держави став зороастризм, культово-обрядові норми якого були обов'язковими для всіх «повноцінних» членів сасанідського суспільства й держави.
- ∇ У суспільно-політичному житті важливе місце посідала станова система, що поділила все населення країни на чотири великі соціальні групи. Перший стан складали жерці-маги — *мобеди* — еліта зороастрийського духовенства. Мобеди оточували трон, були наставниками царів і цариць, становили значну частину верхівки суспільства. Під контролем зороастрийських магів знаходився суд, школа, повсякденне життя населення Іран-шахра. Другий стан формувався зі служилої військової знаті, серед якої фахівці виділяють кілька угруповань.
 - *Васпухри* — члени вищих давньоперсидських родів, які мали спадкові права на вищі державні посади.
 - *Вазурги* — військова знать, що отримувала за службу землю без права власності на неї, а також певну частину від фіксованих державних податків.
 - *Азати* — «вільні», з яких формувалася панцирна кіннота — головна ударна сила іранського війська. За службу азата

Шаханиах Шапура I

наділяли орною землею (*достакерт*), а також виноградником, садом і ариком. Володіння азатів поступово ставали спадковими.

— *Дабіри* (чиновники), а також різні численні державні службовці, лікарі, перекладачі, дипломати, особи творчих професій складали третій стан іранського суспільства. «Народ» — хлібороби, ремісники, торговці всіх категорій, мешканці міст і навіть іновірці належали до четвертого стану. Усі вони платили на користь держави десятину з доходів і подушний податок.

✓ Доля молодій державі Сасанідів вирішувалася на її західних кордонах у боротьбі з повільно згасаючою Римською імперією, яку роздирали варварські народи. Між двома державами тривала запекла боротьба за гегемонію на Кавказі та в Месопотамії. Панування над цими багатючими східними регіонами відкривало привабливі геополітичні перспективи. Крім того, тут проходили гілки трансконтинентального торгового шляху по осі «Схід-Захід». У 40–60-і рр. III ст. велися запеклі ірано-римські війни. 260 р. римська армія зазнала безпрецедентно тяжкої поразки поблизу *Едесси*. Римський імператор *Валеріан* (у перший та останній раз в римській історії) потрапив у полон до Шапура I. Десятки тисяч полонених римських легіонерів працювали на будівництві нового міста Бішапура, а також іригаційних споруд у Месопотамії.

Нотатки з приводу. На згадку про перемоги над римлянами недалеко від Бішапура за наказом Шапура I був створений небачений триумфальний комплекс. На прямовисній скелі витесали грандіозні рельєфи, що прославляють перемоги перського владика над римськими легіонами. На одній зі сцен зображені одразу три римські імператори: під копитами коня Шапура лежить повалений Гордіан III, перед шахом уклінний Філіп Араб, а полоненого імператора Валеріана шах веде за собою, тримаючи за руку.

Римсько-перське протистояння розвивалося зі змінним успіхом. Уже 262 р. правитель Пальміри Септимій Оденат зумів здобути реванш, захопивши кілька перських міст, багату здобич і гарем шаха. Пізніше римляни змусили шаха підписати не вигідний Нісібінський мир строком на 40 років. Перси втратили Вірменію. Тут на престолі запанував цар *Тиридат III* (287–330), який був вихований у Римі як заручник. Римляни зберегли Тиридата, як єдиного спадкоємця вірменського престолу, який вижив після різанини, що влаштував Шапур I проти вірмен. 301 р. Тиридат проголосив християнство як державну релігію Вірменії. Так на політичній карті світу з'явилася перша християнська держава.

Думка фахівця. «Ранньосасанідська монархія, по суті, мало чим відрізняється від парфянської, однак умови, що змінилися, сприяють поступовій централізації держави. На зміну полісу приходить «царське місто», на зміну

системі напівзалежних царств — єдина державна адміністративна система, на зміну релігійній терпимості парфянських царів і безлічі релігій — єдина державна релігія — зороастризм».

В. Г. Луконін. «Стародавній і ранньосередньовічний Іран»

Загалом чергова трансформація іранської держави і суспільства, що трапилася в епоху ранніх Сасанідів, виявилася досить життєздатною, але не здатною до перспективного розвитку.

2. Релігійні течії в Іран-Шахрі

Ідеологічною основою Сасанідської держави й суспільства стало давнє віровчення, відоме як *зороастризм*. Його засновником був напівміфічний пророк *Зороастр* (грец.), *Зардушт* (фарсі) або *Заратуштра*. Пророк виступав у ролі посередника між людьми й богом світла та добра *Ахурамазду*. У вченні пророка стверджувалося, що торжество справедливості та світопорядку залежить від результатів боротьби сил добра й зла. Кожна людина повинна вільно зробити свій вибір і взяти свідому участь у боротьбі на боці сил добра. Мораль зороастризму проста й зрозуміла: добрі думки, добросердні слова та благі справи.

Зороастр залишив людям «*Авесту*» — священне одкровення Ахурамазди. Зороастр обіцяв послідовникам Ахурамазди нескінченне блаженство, а посібникам зла погрожував посмертними муками після страшного суду, який буде вершити Ахурамазда. Для зороастризму характерний великий пантеон, де домінують Ормузд, Мітра, Зрван, богиня Анахита та інші.

Зороастрийські храми володіли великими земельними наділами та іншими багатствами. Духовенство належало до панівного стану й в соціальної структурі Сасанідської держави перебувало в привілейованому становищі. Верховний жрець-маг (*мобед-мобедан*) насправді був першою людиною в державі й суспільстві після шаханшаха.

З огляду на принцип «віттар — основа трону», Сасаніди зміцнювали зороастризм як віровчення й духовну організацію, прагнучи домогтися стабільності в клаптиковій, багатонаціональній країні. У цьому напрямку активну діяльність розгорнув жрець *Картир* (210–293). Він пройшов шлях від простого *хорбеда* (жрець, учитель при храмі), до «єдиного тлумача волі богів». Його діяння були спрямовані на створення уніфікованої державної релігії та чіткої церковної організації. У написах, що зберегли відомості про діяння Картира, стверджується, що його душі вдалося здійснити подорож у потойбічний світ і біля престолу самого Ахурамазди досягнути сутність пекла й раю. Багаторічна фанатична діяльність жерця, безумовно, сприяла зміцненню зороастризму як державної релігії. Він зробив свою

справу, утверджуючи деспотичну владу шаха. У глибоко похилому віці його задушили під час чергового палацового перевороту.

Під час правління Шапура I при дворі з'явився мандрівний пророк *Мані* (216–276) — виходець із знатного парфянського роду. Його вчення увійшло в історію як ересь маніхейська або маніхейство. Мані стверджував, що його місія полягає в тому, щоб продовжити справу, розпочату Буддою, Зороастром і Христом. У вченні нового пророка вигадливо перепліталися християнські запозичення (месіанізм), буддизм (ідея про необхідність морального самовдосконалення й очищення) та зороастризм. Мані вчив, що сили Темряви й Зла долають сили Світла й Добра. Тому тільки зменшення залежності людини від усього матеріального може сприяти перемозі над Злом. Ця теза приводила до заперечення сім'ї та шлюбу, які збільшували витрати й матеріальну залежність. Мані вважав, що аскетизм, алкоголь, наркотики, всілякі оргії, які гублять тіло, очищають душу та дають їй свободу. Боротьба зі Злом повинна вестися всіма доступними засобами, включно із насильством. Проповіді Мані доповнювалися його книгами та картинами, що поширювалися серед обраних. Пророк знаходився під опікою правителів країни, і шахське благовоління дозволило талановитому й наполегливому вчителю створити струнку організацію общин своїх послідовників. У найкоротші терміни маніхейство поширилося від Туркестану до Іспанії та надовго пережило свого творця. Втративши покровителів, пророк був пошматований на релігійному «диспуті» з жерцем Картиром. Стверджують, що йому відрубали голову, здерли шкіру, а опудало виставили біля міських воріт Бішапура.

У кінці V — початку VI ст. в сасанідському суспільстві зміцнилися позиції зороастрийської секти, на чолі якої стояв мобед *Маздак, син Бамдада* (бл. 450–529). Його послідовники маздакіти стверджували, що вони збагнули істинний сенс Авести, навмисно спотворений жерцями. Для повної перемоги над силами Зла й Мороку необхідно дати простір розуму, справедливості й рівності. Бог подарував людям радості життя та матеріальні блага для того, щоб усі користувалися ними порівну. Більшість ворожих Маздаку джерел приписують йому вимогу «усуспільнення дружин». Фахівці ж вважають, що проблему дефіциту жінок, що виникла в результаті поширення гаремів, маздакіти пропонували вирішити шляхом дозволу шлюбів за межами своєї соціальної групи.

Рядок джерела.

Тому, хто живе багатієм,
Бідняк знедолений рівний в усьому...
Хай буде у всіх надбання одне,
А якщо в надлишку, заборонене воно!
Усім потрібні блага, і будинок, і дружина,
Природа багатих і бідних одна.

Фірдоусі про погляди Маздака. «Шах-наме»

Егалітарні ідеали секти отримали широку підтримку низів суспільства й... шаханшаха *Кавада I* (488–531). Спираючись на маздакітів, Кавад мав намір зміцнитися у владі, а також послабити позиції військової аристократії та зороастрійського духовенства. Він призначив Маздака вазург-фрамадаром з доволі широкими повноваженнями. Перерозподілу підлягали землі та інші багатства несправедливим шляхом зосереджені в руках небагатих. Через 500 років сельджукський правитель Низам аль-Мульк обурювався: «Цей пес розтягнув майно людей, зірвав покривало з гаремів, простолуд зробив пануючим». Розрахунок на маздакітів не виправдався. Параліч державної влади доповнився поразками у війнах з Візантією, арабськими племенами й ефталітами, а також розвалом господарства та моральною розбещеністю. Потрібна була «тверда рука», здатна відновити порядок у країні й державі. 529 р. царевич Хосров запросив лідерів маздакізму до палацу на «диспут», під час якого вони були страчені. Соціальний експеримент закінчився.

Крім зороастризму у великій країні значну роль у духовному житті грали релігійні меншини. До складу Іран-шахру періодично входили Сирія, Вірменія й Кавказька Албанія — країни з переважно християнським населенням. Християни монофізити й несторіани жили в Месопотамії та Хузистані (Західний Іран). Месопотамія здавна була притулком для іудеїв, що дотримувались традицій стародавньої релігії. Тут був розроблений «Вавилонський талмуд» — звід коментарів іудаїзму.

Сасанідський Іран на початку VII ст.

(Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу... С. 309)

Християни створювали свої самоврядні общини на чолі з єпископом, іудейські громади очолював «голова вигнання». Общини мали високий ступінь автономності, були помітним чинником у господарському житті країни, займаючи провідні позиції в багатьох галузях ремесла й торгівлі, а також лихварстві. Іновірці в Іран-шахрі підлягали певній соціальній дискримінації, причому гоніння, переслідування та репресії щодо християн та іудеїв зазвичай траплялися в кризові періоди іранської держави й суспільства. До того ж, іновірці обкладалися додатковим особливим податком «за невірність».

3. Держава Сасанідів у VI—VII ст. та її загибель

У VI ст. держава Сасанідів вступила в період свого найвищого розквіту, що зазвичай пов'язують з ім'ям шаханшаха **Хосрова I** (531–579) — великого сучасника й гідного супротивника візантійського владика Юстиніана I. Правитель Іран-Шахраря увійшов в історію з прізвиськом *Ануширван* («Безсмертний дух»). За уявленнями персів, він був найкращим серед правителів доісламського Ірану. Хосров установив у країні режим жорстокого терору для проведення історично виправданих і вкрай необхідних реформ, спрямованих насамперед на зміцнення централізованої держави й одноосібної влади шаханшаха.

- ✓ Хосров I наказав закінчити складання земельного кадастру, розпочате ще шахом Кавадом. Переважна більшість земель, відібраних маздакітами у знаті, була долучена до державного фонду. У такий спосіб зміцнювався економічний фундамент сасанідської деспотії.
- ✓ Встановлено строго фіксований податок на землю, віддану у володіння селянським общинам (*хараг*). Розмір податку коливався залежно від якості й кількості землі. Хараг доповнювався подушною податтю (*зе-зіт*) на чоловіків 20–50 років. Ставка подушного податку залежно від майнового стану коливалася від 4 до 12 драхм тричі на рік.
- ✓ Шах провів серйозну військову реформу. Було створено чотири військові округи, що склалися з 12 кінних панцирних корпусів воїнів-професіоналів. Регулярна армія підпорядковувалася безпосередньо шаханшаху. Перетворення у військовій сфері сприяли перемогам іранської зброї на «візантійському фронті» (захоплення Сирії) й на східних кордонах країни (протидія ефталітам). Хосров Ануширван спрямував значні зусилля і кошти на зміцнення Дербентського оборонного комплексу, що надійно закритий Передню Азію та Близький Схід від вторгнень кочових племен через Кавказькі проходи.

Дербент — ворота Кавказу. Письмові джерела, дані археологічних досліджень, а також оборонні споруди, які збереглися, показують, що Сасанідам вдалося створити неприступний фортифікаційний комплекс у Дербенті.

Була побудована система оборонних стін, які захищали фортецю й цитадель Дербент, а також перекривали єдину дорогу з Північного Кавказу до Передньої Азії. Товщина стін коливалася від 4 м, висота досягала 18 м. Стіни звели безпосередньо в море, а потім вони тягнулися понад 40 км по осі схід-захід до неприступних гірських вершин.

☞ Зміцнюючи абсолютну владу монарха, Хосров спробував звільнити шаханшаха від надмірного впливу «перших осіб» держави: мобедан-мобеда і вазург-фрамадара. Він брав на державну службу представників найбільш значних аристократичних кланів країни. Однак незворотно ліквідувати живильне середовище сепаратизму Хосрову не вдалося.

Рішучі дії Хосрова Ануширвана всередині країни та на її кордонах негайно позначилися на розвитку Сасанідської держави й суспільства. Іранці вигнали ефіопів з Аравії та встановили економічну блокаду Ємену й Хадрамауту. Отже, міжконтинентальна торгівля Великим Шовковим шляхом прямувала насамперед через землі Іран-шахра, що оживило багато галузей ремесла (особливо ковальське й ювелірне). Стабілізація внутрішньополітичного життя також стимулювала помітне економічне зростання. Іранські міста пережили «будівельний бум» (фортеці, храми, замки, караван-сараї).

Помітні зміни відбулися в землеробстві. У країні почали культивувати невідомі колись технічні та зернові культури, імпортовані з сусідніх країн. Виникли нові галузі сільського господарства: вирощування цукрової тростини, рисівництва, шовківництва та ін.

Іран-шахр, очолюваний Хосровом Ануширваном, переживав «золотий вік», що доповнилося помітним підйомом більшості напрямків культури, зокрема науки та літератури.

Думка фахівця. «Поняття «давньоіранське мистецтво» не має ані строгих географічних, ані точних часових меж. Вплив іранських пам'яток відчувається на величезній території — від Атлантики до Тихого океану, так само як і в іранських творах мистецтва можна розрізнити певні риси мистецтва Кавказу, Середньої і Центральної Азії, Китаю. Падіння Сасанідської держави не означало припинення художньої традиції; під сильним впливом сасанідських образів і ідей перебувала культура всього халіфату омейядської і аббасидської епох».

В. Г. Луконін. «Стародавній і ранньосередньовічний Іран»

Після смерті Хосрова Ануширвана розвиток Іран-шахра відбувався ніби за синусоїдою — успіхи

Сасанідський глечик для води

чергувалися з важкими поразками, періоди стабільності змінювалися гострими соціально-політичними кризами й спалахами запеклої боротьби за владу.

Прихід до влади шаханшаха *Хормізда IV, сина Хосрова (579–590)* викликав неоднозначну реакцію в іранському суспільстві. Правитель Ірану виявився напівкрівкою — його матір'ю була тюркська принцеса *Такума*, дочка ябгу-кагана Істемі. Домішка тюркської крові шаха викликала ненависть і страх у середовищі верхівки іранського суспільства.

Рядок документа.

Син тюрка не повинен панувати нізачо,
Ніхто його бачити не хоче царем!
Кодло хаканово, насіння в ньому зла,
І видом — як та, що його народила.

Фірдоусі. «Шах-наме»

Хормізд IV відповів кривавими репресіями й терором, діючи за принципом: «Бійся того, хто боїться тебе». Внутрішня криза загострилася небаченою напругою на кордонах. Візантіїці доклали наполегливих дипломатичних і військових зусиль, спрямованих на повернення втрачених у попередні часи територій. Південні кордони Іран-шахра постійно порушували вторгнення арабів, які на чолі з шейхами Аббасом Кривим і Омідом Блакитнооким розграбували країну аж до Євфрату. Хозари претендували на кавказькі володіння іранських шахів.

Смертельна небезпека нависла над Іран-Шахром на північному сході держави. Агресивно налаштовані правителі величезного Тюркського каганату не приховували своїх намірів щодо східних іранських земель. Тиск тюрків можна було стримати тільки екстраординарними зусиллями. Армію проти них очолив видатний іранський воєначальник *Бахрам Чубин* із знатного роду Михранів. Він був *марзбаном* («хранителем кордону») в Азербайджані. Основу його 12-тисячної армії становили добре підготовлені кінні лучники. 589 р. він заманив військо тюрків у задалегідь підготовлену пастку в Гератській долині. Опинившись у вузькій і незручній для бою місцевості, численне військо кочівників було позбавлене можливості маневру. Марна атака бойових слонів тюрків мала страшні для них наслідки. Поранені вогняними стрілами, збожеволілі тварини потоптали своїх же воїнів. Бахрам Чубин влучним пострілом з лука вбив проводиря тюрків Саве. Після цього битва перетворилася на побоїще. Серед кочовиків залишився жити лише один воїн з десяти.

Гримаси палацової боротьби. Перемога над тюрками запаморочила голову Бахраму Чубину. Він підняв заколот проти законного власника престолу й повів вірні йому війська на столицю. У цей час палацові змовники,

наслідуючи візантійським звичаям, спочатку засліпили Хормізда IV, а через деякий час забили киями до смерті. 590 р. Бахрам Чубин під ім'ям Варахрана VI на кілька місяців зайняв Ктесифон. Зміна династії не влаштувала військову й релігійну знать Ірану, тому владу Варахрана визнали не всі. Відновити на престолі законного спадкоємця вдалося тільки за допомогою візантійської зброї і золота. Син убитого шаха Хосров II (590–628), відомий у джерелах за прізвиськом Парвіз (Переможний). Він повернув трон Сасанідам, спираючись на допомогу візантійського імператора Маврикія. Узурпатор Чубин утік до тюрків. Хан Східного Тюркського каганату надав йому несподівано теплий прийом і зробив своїм найближчим радником. Вимога Хосрова видати бунтівного генерала залишилася незадоволеною. Чубин являв серйозну потенційну небезпеку для шаха, і тому довелося вдатися до «послуг» найманого вбивці.

604 р. спалахнула нова ірано-візантійська війна, яка спочатку складалася для іранців вдало. До 614 р. перси захопили всі найзначніші міста Близького Сходу — Дамаск, Антіохію, Едесу, Єрусалим. У захопленому Єрусалимі перси зігнали в кам'яне водоймище тисячі людей і залишили там на кілька днів без води та їжі. Багатьох полонених християн викупили у персів іудеї, для того, щоб вбити заради помсти за візантійський терор проти євреїв. 619 р. перси захопили дельту Нілу й Олександрію. Союзники персів *авари* здійснили штурм Константинополя. Однак імператору Іраклію вдалося перенести військові дії у Вірменію й Месопотамію та переломити хід війни. У кількох битвах іранці та їхні союзники були розгромлені. Воєнні катастрофи посилилися черговим потопом у Месопотамії. У країні почався голод. Унаслідок змови Хосрова «Переможного» вбили, і країна на кілька років занурилася в низку палацових усобиць.

Початок арабських завоювань території Ірану збігся з приходом до влади **Єзидгерда III** (633–651). Своє царювання він почав як правитель могутньої супердержави, а загинув на східній околиці імперії поблизу Мерва від рук мельника, який зазіхнув на багатий одяг чужинця.

Слід зазначити, що відносини між Іран-шахром і арабськими племенами та кланами склалися здавна й завжди були нерівноправними. Шаханшахи Ірану в цих відносинах виступали могутніми покровителями васальних арабських шейхів, які служили персам за багаті дари й частку видобутку у військових походах. Виняток, можливо, становить буферне царство Хірта, де правили царі династії Лахмідів (IV—VII ст.). Васальні араби справно постачали військові загони персам у війнах з візантійцями, але водночас Лахміди намагалися захищати власні інтереси на кордонах Аравії й Месопотамії. А втім, ставлення до арабів, яких перси називали «пожирачами сарани», завжди було зневажливим. Жорстокі грабінницькі набіги арабських племен на іранські землі неабияк дратували шаханшахів, але всерйоз вони цим не переймалися. Зайняті своїми проблемами

з візантійцями і тюрками, а також внутрішньою палацовою боротьбою, перси не помітили важливі зміни, що відбулися в Аравії, коли на їхніх кордонах з'явилася молода згуртована держава, об'єднана ісламським віровченням і очолювана великим пророком.

Рядок джерела. «В ім'я Аллаха, милостивого, милосердного! Від Мухаммада, посланника Аллаха, до Хосрова, правителя Фарсу. Мир тому, хто йде правильним шляхом і вірує в Аллаха та його посланця й свідчить, що немає божества крім Аллаха, єдиного і не маючого співтоваришів, і що Мухаммад — раб його та посланник. Закликаю тебе молитися Аллаху, адже я — посланник Аллаха до всіх людей, щоб я вмовляв тих, хто живий, і доводив правоту цих слів невірющим. Прийми іслам і спасешся, а якщо відмовишся, то воістину буде на тобі гріх віри магів».

Лист пророка Мухаммада до шаха Хосрова II Парвіза

Натиск арабів-мусульман, які скеровувалися праведними халіфами, Сасанідська держава стримати не змогла. Поразка перської армії в чотириденній битві при *Кадісії* 636 р., поставила Іран-шахр на межу національної катастрофи. У битві були знищені найбільш боєздатні військові частини, загинули рішучі й талановиті воєначальники. У березні 637 р. пала столиця країни Ктесифон. Арабам дісталася казкова здобич. Кожен вершник отримав по 12 тисяч драхм, а піхотинець по 4000 срібних монет. Регулярна перська армія перестала існувати. Подальший опір мусульманам чинили розрізнені ополчення правителів східних районів імперії Хорасана, Кермана, Мідії, Хузистана. Шах Єздигерд III у супроводі численної свити кочував країною та втрачав залишки авторитету. Конфлікт Єздигерда III з правителем Мерва 651 р. привів до загибелі останнього «царя царів». Падіння Сасанідської держави було неминучим і багато в чому закономірним.

Фахівці з історії Ірану зазвичай виділяють три основні причини загибелі Сасанідської держави: внутрішні чвари, невдалі й дорогі війни з Візантією, а також криза економіки та системи управління. До цього необхідно додати, що араби-мусульмани виявилися дуже серйозним супротивником з військової точки зору, що володів до того ж найвищим рівнем ідеологічної підготовки.

Деякою мірою успіхи арабської зброї пояснюються строкатим етнічним і конфесійним складом населення Іран-шахра, яке відчувало соціальне й релігійне гноблення з боку правлячого режиму та не бажало проливати за нього свою й чужу кров.

Завдання і запитання

1. За яких обставин на політичній мапі Близького Сходу з'явилася Сасанідська держава?

2. Чи можна вважати сасанідський Іран династією природних спадкоємців країни Ахеменідів, Селевкідів, Аршакидів?
3. Охарактеризуйте міжнародне становище Іран-шахра в V—VI ст.
4. Складіть розгорнутий план за темою: «Реформи Хосрова I Ануширвана».
5. Поясніть, чому арабам вдалося підкорити й захопити Сасанідський Іран, який гідно «пережив» Велике переселення народів, а також успішно протистояв Візантійській імперії та Тюркському каганату?
6. Прокоментуйте соціальну програму маздакідів, викладену в X ст. Александрійським патріархом Євтіхієм: «Бог створив життєві блага для того, аби розділити їх між людьми порівну. Ми візьмемо в багатих для бідних і повернемо тим, хто має нестатки, від тих, хто має надмір; у кого є надлишок майна, жінок, рабів і речей, — віднімемо те в нього й зрівняємо між ним й іншими, аби ніхто не мав більше ніж інший прав стосовно будь-чого».

Література

- Громов А. Б., Табаи С. Н. Персия: история неоткрытой страны / А. Б. Громов, С. Н. Табаи; ред. О. Шатохина. Москва: ООО «Садра», 2016. 494 с.
- Дашков С. Б. Цари царей — Сасаниды. Иран III—VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях / С. Б. Дашков. Москва: СМИ-Азия, 2008. 352 с.
- Иран: история и культура в средние века и новое время / отв. ред. Н. А. Кузнецова. Москва: Наука, 1980. 197 с.
- Книга деяний Ардашира, сына Папака / пер. со среднеперс. О. М. Чунаковой / отв. ред. А. Г. Периханян. Москва: Наука, 1987. 163 с.
- Колесников А. И. Завоевание Ирана арабами / А. И. Колесников. Москва: Наука, 1982. 271 с.
- Кузнецов В. С. Последний правитель Ираншахра / В. С. Кузнецов. Новосибирск: Наука, 1991. 220 с.
- Луконин В. Г. Древний и раннесредневековый Иран / В. Г. Луконин. Москва: Наука, 1987. 295 с.
- Мочалов М., Полежаев Д. Держава Сасанидов. 224–652 годы / М. Мочалов, Д. Полежаев. Москва: Ломоносовъ, 2016. 208 с.
- Ру Ж.-П. История Ирана и иранцев. От истоков до наших дней / Ж.-П. Ру; пер с франц. М. Ю. Некрасова. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 432 с.

РОЗДІЛ VI АРАБО-ІСЛАМСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

§ 17. Виникнення ісламу та утворення держави в арабів

1. Геополітичне становище Аравійського півострова.
2. Етно-релігійна ситуація в Аравії в середині I тисячоліття н. е.
3. Аравія до ісламу.
4. Мухаммад (570–632) і його проповідь. Виникнення арабської держави.

І якщо ти їх запитаєш:

«Хто небеса й землю створив,

І сонце, і місяць віддав їм у служіння?»,

«Аллах!» — вони дадуть відповідь, безсумнівно...

Коран. Сура 29

1. Геополітичне становище Аравійського півострова

Аравія — найбільший півострів земної кулі, що омивається водами морів Індійського океану, розташований на крайньому південному заході Євразії. Площа півострова перевищує 3 млн кв. км, що становить чверть території Європи. З давніх-давен Аравія перебувала на перетині великих культур Передньої Азії й Африки, однак залишалася ніби на периферії цивілізації.

Величезна територія півострова охоплює кілька країн, що відрізняються природно-кліматичними умовами й особливостями історичного розвитку.

Ємен — розташований у південно-західній частині півострова та належить до районів найдавнішого землеробства. Велика кількість сонця, мусонні дощі, родючі ґрунти невеликих долин створили сприятливі умови для іригаційного землеробства. Спорудження водосховищ і дамб, терасування схилів гір призвело до створення в Ємені продуктивного багатогалузевого землеробства. Основою економіки Ємену була іригаційна система,

що дбайливо зберігалася багатьма поколіннями мешканців країни. Іригаційне землеробство, жвава торгівля й розвинене ремесло долучило Ємен до низки найразвиненіших країн, розташованих на кордонах Азії та Африки. Місцезнаходження країни зумовило сталий розвиток мореплавства, торгівлі й рибальства. Єменські царства здавна були суб'єктами політичного життя Близького Сходу й Передньої Азії.

Хадрамаут — «берег ладану» — країна вузькою смугою розтягнулася вздовж південного узбережжя півострова. М'який приморський клімат з достатньою кількістю опадів, а також гори, що захищають Хадрамаут від страшеної спеки Аравійської пустелі, сприяли розвитку різноманітних галузей господарства, серед яких провідну роль відігравала транзитна торгівля й мореплавання.

Оман («ворота Китаю») і *Бахрейн* знаходяться в південно-східній частині півострова. Країна здавна славилися своїми мореплавцями й торговцями, які виконували важливі транзитні функції в торгівлі з країнами Індії та Китаю.

Хіджаз — країна в західній частині півострова стала батьківщиною ісламу й відіграла визначну роль у геополітичній історії середини першого тисячоліття нашої ери. Суворі кліматичні умови, бідні природні ресурси країни значною мірою компенсувалися дуже вдалим розташуванням на морських і сухопутних торгових шляхах. Хіджаз був своєрідним передоднем Середземномор'я. Наявність у країні кількох великих оазисів дозволяла вести багатогалузеве господарство: землеробство, скотарство, рибальство, торгівлю.

Нежд. Центральну частину півострова займають простори пустельного кам'янистого плоскогір'я. Лише на кілька зимових днів пустеля оживає й вкривається рослинністю. Однак більшу частину року в Центральній Аравії температури перевищують 50 градусів, що робить ці території практично не придатними для життя. Тільки племена *бедуїнів*, перекочуючи від оазису до оазису, від одного джерела води до іншого, займаються кочовим скотарством (дрібна рогата худоба, верблюди). Життя в пустелі можливе за наявності води й відповідного поголів'я верблюдів, дивовижних тварин, прекрасно пристосованих до дуже несприятливих умов існування. Одногорбий верблюд (дромадер) із вершником здатний рухатися зі

*Жінка поганяє верблюдів-дромадерів.
Арабська середньовічна мініатюра*

швидкістю до 100 км на день. Під час далеких переходів тварина здатна рухатися зі швидкістю у 40–50 км на день та перевозити вантаж до 250 кг і п'ять днів обходитися без води.

Не останню роль у житті мешканців пустелі відіграло полювання на диких тварин. Бедуїни навіть не гребували харчуватися плазунами й комахами. Не випадково перси презирливо називали арабів «пожирачами сарани».

Аравія на початку VII ст.

(Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу... С. 326)

Характеризуючи природно-кліматичні умови й геополітичне становище Аравійського півострова загалом, слід виділити такі особливості:

- ▽ Аравія — найдавніший район іригаційного землеробства. Починаючи з епохи неоліту, тут успішно вирощували пшеницю, рис, просо, цукрову тростину, льон. Велику роль відігравали посіви бавовнику, винограду, баштанних культур, численні й різноманітні фрукти, фініки. На початку I тис. н. е. в Ємені 80 % земель було зайнято ріллею та садами. А втім, за межами Ємену й Хадрамауту фахівці налічують понад 750 кв. га зрошуваних земель, які могли забезпечити існування 300 тис. хліборобів;
- ▽ до найважливіших занять населення належить скотарство. Поголів'я худоби становили кози, вівці, осли, велика рогата худоба й верблюди.

Розведення коней у спекотному кліматі Аравії було обмеженим і супроводжувалося великими труднощами. Худоба забезпечувала жителів шкірою, м'ясом, молоком і сирами. Значна частина верблюдів використовувалася для потреб транзитної торгівлі;

- ∇ моря навколо Аравії були сповнені рибою, і багато жителів країни займалися рибальством, промислом морепродуктів і видобутком перлів;
- ∇ величезну роль у житті Аравії грала посередницька торгівля й лихварство. Караванними дорогами Аравійського півострова та морським шляхом, уздовж його узбережжя до країн Середземномор'я та Єгипту протягом багатьох століть купці доставляли різноманітні пахощі й прянощі (мирра, кориця, перець, алое) й сіль. Важливе місце в торговому обігу становили золото, срібло та олово. Дорогоцінні й напівкоштовні камені (онікс, хризоліт, сердолік, рубін), а також корали й перли надходили з Індії. На ринках Європи та Азії високо цінувалися африканські раби й слонова кістка. У зворотному напрямку тяглися каравани з папірусом, сріблом, ювелірними виробами, зброєю, вином, хлібом. Трансконтинентальна торгівля забезпечувала роботою значну частину населення Аравії;
- ∇ серед занять жителів Аравії важливу роль відігравало мореплавання. У середньовіччі араби вважалися повновладними господарями західної частини Індійського океану, що в той час називався *Аравійським морем*. Задовго до європейців араби відмовилися від каботажного плавання і впевнено вирушали в далекі океанські плавання.

Думка фахівця. «Якщо брати Аравійський півострів загалом, то більшість його населення (більше 4 мільйонів) було землеробським і тільки 3 мільйони — переважно кочовим. Це повинно братися до уваги під час оцінки рівня розвитку соціально-економічних відносин в Аравії напередодні народження ісламу. ...Головне, мабуть, полягає навіть не в тому, який відсоток населення Аравії був осідлим, а в тому, що кочовий світ Аравії знаходився не на периферії цивілізованого світу, як інші великі регіони проживання кочівників, а в його оточенні».

О. Г. Большаков. «Історія Халіфату»

Проте на наш погляд, навіть найрозвиненіші країни Аравійського півострова (Ємен, Хадрамаут) у своєму розвитку значно поступалися греко-римському світу й перській цивілізації. Ця обставина багато в чому визначила економічну та політичну нестабільність країн півострова.

Отже, «відстала» Аравія з початку нашої ери була об'єктом військово-політичної та економічної експансії з боку світових імперій: Римської та Перської.

2. Етно-релігійна ситуація в Аравії в середині I тисячоліття н. е.

Арабські племена входили до складу народів *семітської* мовної сім'ї. Це стародавній етнос, неодноразово згадуваний у Біблії, а також в античних джерелах, де півострів називали *Щасливою Аравією* (*Arabia felix*). Проте довгий час араби не мали своєї державності й знаходилися на околиці цивілізованого світу. *Араби* (можливий переклад: «кочівники», «волоцюги») — обжили півострів у ті часи, коли всі східні цивілізації давнини досягли свого розквіту. Образ бедуїна-верблюжатника достовірно відомий приблизно з XI ст. до н. е., хоча традиція приписує йому сиву давнину.

Довгий час араби не мали писемності, і тільки в середині V ст. на базі арамейського письма склався арабський алфавіт, що відображає особливості фонетики арабської мови. Отже, до моменту виникнення нової монотеїстичної релігії та виникнення держави у арабів була писемність, без якої не можливі процеси державного будівництва та відповідного рівня культури.

До середини I тис. н. е. араби розділилися на дві великі групи.

Єменіти — група південно-аравійських племен, що займалися землеробством, мореплаванням і торгівлею.

Ісмаїліти — група північно-аравійських племен, головним заняттям яких було скотарство й забезпечення караванних шляхів транспортом (оренда верблюдів). Північні племена були досить войовничими, не цуралися займатися вимаганням у купців і грабіжницькими набігами на поселення землеробів. Для ісмаїлітів були характерні надзвичайно сильні родоплемінні й кланові зв'язки, які цементували відносини в середині роду.

Поетичним рядком.

Готово вже все до від'їзду: сідла підв'язані,
Верблюди мають в'юки, і шлях освітлює місяць.
Я життям твоїм присягаюся: знайдеться притулок
Тому, хто йде в дорогу один в темряві нічній...
Не кинуть вони мене, злочинства пробачать мої
І таємниці вони зберігають, не видадуть жодної!
А якщо видобуток ділимо, я не біжу поперед —
Лише найжадібніші до видобутку летять стрілою...

Ан-Шанфара. «Пісня пустелі» (VII в.)

Тотальний патріархат, полігамія, дикі форми суспільних відносин зберігалися в найбільш відсталій частині арабських племен — *бедуїнів*. Життя людини коштувало не багато, тому засуджувалося лише вбивство одноплемінників. Кожне плем'я могло утримувати цілком певну кількість жінок,

тому новонароджених «зайвих» дівчаток без докорів сумління вбивали. Подібно рабам, жінки не мали ні юридичних, ні людських прав і розглядалися як рухоме майно.

Досить строкатою була релігійна ситуація на півострові. Велика частина арабських племен залишалася «класичними» язичниками. Вони поклонялися насамперед силам природи, зіркам і священним речам (як фетиші часто виступали камені). Кожне плем'я, кожний клан мав своїх божків, ідолів, яких зазвичай перевозили зі своїм нехитрим майном. Не останнє місце в релігійному житті арабів займали *джини* й *шайтани*, які виступали в ролі посередників між людьми і богами. Єдиний пантеон язичницьких богів у арабів так і не склався. У той же час були кланові (сімейні) й племінні святилища.

Перші століття нашої ери знаменувалися проникненням на територію Аравії християнства. Його носіями були греки, сирійці, єгиптяни, які волею долі проживали на півострові. Наявність християнства особливо помітним було в районах, що примикають до візантійських володінь на Близькому Сході. Найбільшого поширення й впливу отримали християнські громади «еретиків» — монофізитів і несторіан, яких імперська церква витискала в прикордонні області. Дуже активні в місіонерській діяльності були монофізити, що посилали єпископів в усі великі стійбища арабів-кочівників. Монофізитські громади в Аравії всіляко підтримувалися урядом і священиками ефіопського царства *Аксум*. У Ємені і Хадрамауті проповідували несторіани, общину яких визнали перси. Зазвичай аравійські несторіани виступали як провідники політичних інтересів Сасанідів.

Загалом християнство в аравійській пустелі поставало перед кочівниками в образі, що істотно відрізнявся від наших уявлень про цю релігію. Серед аравійських християн були бедуїни-кочівники, хлібороби, рибалки, торговці й лихварі. У такий спосіб ідея єдиного Бога була знайома широким колам арабів, тим більше, що в язичницькому середовищі існував культ «вищого бога», що стояв вище за інші божества.

Найсильніше вплив на релігійне життя передісламської Аравії надав *їудаїзм*. Багато єврейських громад, вигнані римлянами і візантійцями з Іудеї та Палестини, осіли на Аравійському півострові. Арабські джерела згадують більше 20 єврейських племен, що населяли Хіджаз напередодні народження ісламу. Іудеї Центральної та Північної Аравії займалися землеробством в оазисах Хайбар, Тайму, Фадак, Йасріб. Подібно до своїх далеких предків багато єврейських племен вели кочовий спосіб життя й розводили верблюдів, мулів, дрібну та велику рогату худобу. У Південній Аравії основною сферою діяльності іудейських громад стала транзитна торгівля на міжконтинентальних торгових шляхах, лихварство й ремесло (дублення шкір, ткацтво, ювелірна справа). Єврейські купці Ємену тримали монополію на торгівлю

багатьма видами товарів. Нетерпимість візантійців до євреїв перетворювала іудеїв на надійних союзників Сасанідів.

Серед арабів знайшлося досить багато прозелітів іудаїзму, що створювало сприятливе середовище для поширення ідей монотеїзму.

Отже, **на початку VI ст. Аравійський півострів перетворився на нерехрестя релігійно-ідеологічних течій. Релігійні громади вели між собою жваву ідеологічну полеміку, досить активною була місіонерська діяльність християн та іудеїв.** Часом релігійні протиріччя призводили до чвар і збройних сутичок. Послідовники протиборчих релігійних течій спиралися на військово-політичну підтримку з боку племен і держав, втягнутих в орбіту боротьби за панування в Аравії.

3. Аравія до ісламу

У середині I тисячоліття н. е. ні Візантія, ні Сасанідський Іран не мали сил і можливостей установити належний контроль над Аравією. У цій ситуації основним методом боротьби за Аравію стала підтримка держав-маріонеток, так званих «союзних царств», за допомогою яких передбачалося відстоювати свої інтереси на півострові.

Найвпливовішими в цей період держави Хім'яр, Лахм, Гассан, Кінда, виникнення яких належить до середини III ст. н. е. Найбільш могутнім було царство Хім'яр, розташоване на території Ємену. Його положення дозволяло контролювати ситуацію на важливій ділянці Великого Шовкового шляху. Загалом у еменітів був багатий досвід державотворення. Ще в середині I тис. до н. е. в Південній Аравії виникли царства *Хадрамаут, Катабан, Сана, Саба*. Іригаційне землеробство й міжнародна торгівля стимулювали виникнення держав. Однак у V—VI ст. тут складається досить напружена та нестабільна ситуація. Зміна кліматичних умов призвела до різкого збільшення опадів і руйнування багатьох іригаційних споруд, зведених у давнину. Наприклад, знаменита Марибська гребля протягом століття руйнувалася зливами тричі, що супроводжувалося колосальними втратами й призвело до порушення господарського устрою країни. Коштів для підтримки іригаційних систем не вистачало. Господарська криза призвела до значної міграції південних арабів у північні райони Аравії, що спровокувало зіткнення з ісмаїлітами. Економічні проблеми загострили ідеологічні протиріччя. Хім'яр став ареною боротьби за вплив між християнами, які спиралися на підтримку Візантії, та іудеями, які були симпатиками Сасанідів. Союзником Візантії в боротьбі за вплив у Ємені виступили правителі християнського царства Аксум, розташованого на території сучасної Ефіопії. Так південно-західна Аравія виявилася «між молотом і ковадлом», місцем зіткнення великих держав раннього середньовіччя.

Украй загострилася ситуація навколо Хім'яра, коли владу в результаті перевороту захопив араб-іудей *Юсуф Асар Ясар* (Зу-Нуvas, «Кучерявий») (516–525 pp.). Спираючись на підтримку єврейського купецтва й правителів Ірану, він ініціював гоніння на християн. У відповідь аксумити висадили на аравійському березі величезний на ті часи експедиційний корпус, який налічував, як кажуть, до 15 тисяч чоловік, а християни всередині країни підняли повстання. Однак армія Аксума, яку шматували нескінченні набіги бедуїнів, згинувала в пустелі, а повстання придушили. Лідери заклоту були заживо спалені разом з мощами єпископа Павла.

525 р. великий флот аксумитів, керований візантійськими флотоводцями й воєначальниками, висадив армію поблизу столиці Хім'яра. З півночі по Юсуфу завдали удару кочівники племен Кинда, підкуплені візантійцями. Цар-іудей загинув, а в Південній Аравії утвердилися ставленики Візантії.

Однак уже 575 р. знаменитий іранський полководець *Vaxrız* з армією головорізів вогнем і мечем пройшов усією Південною Аравією та підпорядкував ці території Сасанідам. Іранці закрили Південну Аравію для транзитної торгівлі, що призвело країну до повного занепаду.

Царство Лахм, розташоване в північній частині Аравії на захід від Євфрату, виконувало роль своєрідного буфера між Іран-Шахром і Візантією. Лахміди — «перські араби» були вірними союзниками Сасанідів. Останні зухвало втручалися у внутрішні справи своїх сателітів, впливали на внутрішню й зовнішню політику лахмітських царків. Наприклад, коли місцевий правитель *Нуман III* у кінці VI ст. не став перешкоджати поширенню в країні християнства, його запросили в столицю іранської держави та за наказом Хосрова II розтоптали бойовим слоном.

Царство Гассан, розташоване на південний схід від Дамаска, населяли арабські племена, що прийняли християнство. Гассаніди були вірними союзниками ромеїв, переймаючи у своїх покровителів багато досягнень цивілізації. Тут зводили тріумфальні арки, терми, храми. Гассаніди з готовністю виступали в похід під візантійськими стягами проти персів, розраховуючи на багату здобич. Однак внутрішня єдність царства було досить непевною. Коли останнього царя гассанідів візантійці відправили в почесне заслання на Сицилію, місцеві шейхи розірвали країну на частини.

Ні гассаніди, ні лахміди, які претендували на самостійне місце в історії, помітних успіхів на цьому шляху не досягли.

Союз племен бедуїнів Кинда наводив жах на навколишні країни й племена. Вони з готовністю воювали проти всіх з огляду лише на свої інтереси. Ці мешканці пустель, як і інші кочівники, могли поліпшити своє економічне становище, тільки вдаючись до цивілізованих областей, де влада з якихось причин починає слабнути. Особливою статтею видобутку Кинда

був грабіж і рекет купецьких караванів. Кочівники легко укладали і настільки ж легко розривали союзи з протиборчими силами півострова.

Отже, до кінця VI ст. Аравія перебувала в стані глибокої кризи, що вразила всі сторони життя країн півострова. Брак потужної державності, економічний застій, релігійно-ідеологічний розбрід загрожували арабам повним занепадом. Кардинально змінити ситуацію міг тільки мудрий правитель-деспот або пророк, здатний інтегрувати роз'єднані й відсталі арабські племена.

4. Мухаммад (570–632) і його проповідь. Виникнення арабської держави

Виникнення ісламу розглядається мусульманами як «божественний промисел», у результаті якого із невеликої релігійної секти арабів чудовим і незабгненним чином виникло універсальне співтовариство, відоме зараз як «світ ісламу». Не випадково і сьогодні араби прагнуть претендувати на привілейоване становище в мусульманському світі. У будь-який «ісламській проблемі» сучасності ми знайдемо «арабський слід».

Народження нової світової релігії, що виникла завдяки діяльності однієї людини, безумовно, є феноменальним явищем і заслуговує на особливу увагу. А втім, більшість з численних «свідчень» місії Мухаммада є «переказами» первинних, не завжди достовірних і фрагментарно збережених джерел.

Нотатки з приводу. Перша зв'язна біографія Мухаммада, що належить перу Мухаммада ібн Ісхака (704–767), була втрачена 1258 р. під час захоплення Багдада монголами. До нас вона дійшла у викладі арабського вченого IX ст. Ібн Хішама. Трaccia ібн Ісхака виходить за межі подій коранічних сказань. У його варіанті біографії міститься багато легендарних, міфічних відомостей, запозичених з християнської та іудейської міфології. Серед джерел біографа ми знайдемо угоди, афоризми, вірші й повчальні історії. Прагнучи до достовірності, учений намагався точно вказати джерело інформації: «Розповів мені Йакуб ібн Утба, зі слів аз-Зухрі, зі слів Урви, зі слів Айши, дружини Пророка. Аїша розповідала...»

Батьківщиною ісламу став Хіджаз. Пророк-рятівник, месія, якого так потребувала Аравія, з'явився в Мецці, найбільшому поселенні країни. Мекка лежить у спекотній, безплідній долині, оточеній суворими горами. Життя тут багато в чому забезпечувалося водами джерела Зазем. Важкі кліматичні умови компенсувалися вдалим розташуванням на перетині торгових шляхів. Хіджазька дорога, що проходила східним узбережжям Червоного моря, з'єднувала Ємен з Палестиною та Сирією. Неджська дорога пов'язувала Ємен з Іраком.

У середині V ст. контроль над Меккою встановило плем'я *курайш* на чолі з вождем Кусайя. Кажуть, що він поклав початок свого впливу грабунком і вбивством ефіопського купця. Мекка була здатна споряджати великі каравани. Переважно в цьому брали участь широкі верстви населення Хіджазу, які отримували дохід від транзитної торгівлі. Перехід влади над Меккою з боку сильного племені курайш сприяв перетворенню її у центр торгівлі й релігійного паломництва.

Центром духовно-релігійного життя Мекки й всієї Західної та Центральної Аравії стало святилище *Кааба*. Тут зберігається знаменитий «Чорний камінь» метеоритного походження (аероліт). Він умонтований в стіну храму, що має форму куба.

Кааба — перше й найголовніше святилище Аллаха ще до початку місії пророка. Справа в тому, що Аллах був верховним божеством племені курайш, яке контролювало загальноарабське капище. На території святилища знаходилися ідоли багатьох богів, яким поклонялися арабські племена, як ідоли тут знаходилися християнські ікони тощо. Язичники Центральної та Західної Аравії здійснювали паломництво до Кааби, для того щоб семикратно обійти й поцілувати священний камінь. Араб, який відвідав Мекку, міг принести жертву племінному ідолу. В Аравії важко було знайти більше відповідне місце для проповіді нового віровчення.

Легенда оповідає. 570 р. до Мекки підійшов зі своїм військом ефіопський цар Абраха. Його військо супроводжував бойовий слон. Однак послані Аллахом птахи, закидали ефіопське воїнство каменями, які викликали епідемію й захистили у такий спосіб святиню. Цей похід увійшов у мусульманську традицію як рік Слона — час народження Мухаммада.

Місія, яка зробила арабів головними дійовими особами світової історії, була покладена на *Мухаммада, сина Абдаллаха (570–632)*. Мухаммад — видатна історична особистість, існування якої ніким не ставиться під сумнів (на відміну від Будди, Ісуса). Він був вихідцем з роду *хашим*, племені курайш. У віці восьми років Мухаммад осиротів і виховувався в родині свого дядька скромного торговця *Абу Таліба*. Довгий час він був пастушком невеликого стада родича. Втім, Абу Таліб став головою клану Хашим.

Подорослішавши, Мухаммад став караванником і досить багато подорожував країною. У деяких виданнях стверджується, що ці подорожі сприяли знайомству з монотеїстичними релігіями (християнством, іудаїзмом), у яких нібито Мухаммад добре розбирався. Ця точка зору не витримує критики, оскільки до кінця своїх днів Мухаммад залишався людиною неписьменною, і глибоко оволодіти постулатами віровчення християн та іудеїв навряд чи міг.

Різно змінилося життя Мухаммада після одруження з *Хадіджею*. Кажуть, що вдова багатого купця була на 15 років старша за Мухаммада й на час

другого шлюбу начебто досягла сорока років, числа такого улюбленого на Сході. Шість дітей, яких вона народила Мухаммаду, не роблять цей вік правдоподібним. Хадіджа була чудовою жінкою, рішучою, благородною і розважливою. Мухаммад не взяв за дружину іншу жінку, поки був одружений з Хадіджею. Так чи інакше, у цьому шлюбі вижила тільки дочка *Фатіма*. Тим часом Мухаммад прихистив у своїй родині сина Абу Таліба, п'ятирічного *Алі*.

Добробут сім'ї дозволив Мухаммаду більше уваги приділяти духовному пошуку. Він користувався повагою у своєму роду й племені як чоловік виняткової чесності та доброзвичайності. Будучи людиною віруючою, екзальтованою та невірноваженою, хворіючи на епілепсію, він щовесни йшов «у пустелю», усамітнюючись у печері гори *Хитра*. Тут майбутній пророк вів аскетичний спосіб життя, віддаючи весь час медитаціям і молитвам.

610 р. на сімнадцятий день місяця рамадан відбулося прозріння. Коли Мухаммад спав у печері, до нього явився архангел *Джібраїл* (Гавриїл). Він буквально силою змусив неписьменного Мухаммада прочитати рядки священного сувою.

Коран. «Ти, закутаний у плащ! Встань та напучуй! І Господа свого звеличуй! І одяг свій очисти! І від скверни біжи! І не роби благодіяння заради багаторазової відплати! І заради Господа свого терпи!»

Сура 74

Мухаммад мав стати пророком і довести до кінця справу своїх попередників Авраама, Мойсея і Христа (у мусульман шануються також і інші пророки — Адам, Ной, Давид, Йосип та інші). Божественне одкровення і пророчий дар вразили самого Мухаммада і його оточення. Проповіді нового месії були надзвичайно сильні за рівнем впливу.

Коран. «Воістину, молитва моя і благочестя моє, життя моє і смерть — в Аллаха, Господа світів, у якого немає товариша. Це мені наказано, і я перший з тих, хто віддався».

Сура 6

Проповіді Мухаммада стверджували ідею монотеїзму, заперечення ідопоклонства та язичництва, проголошували кінець світу й барвисто описували Страшний суд, пекло та рай. Незаперечною істиною стала «шахада» або свідоцтво, що увійшло до більшості мусульманських молитов: «Немає бога крім Аллаха, а Мухаммад — посланник його». Нове віровчення отримало назву *іслам* («присвячення себе Богу»). Послідовник ісламу — мусульманин (муслім) (тобто «людина, яка передала себе Богу»).

Першими «присвяченими» стали родичі та найближчі друзі Пророка. Проповідь Мухаммада в Мецці мала значний успіх, і кількість адептів нового віровчення неухильно зростала. Популярність Мухаммада не на жарт стривожила жерців Кааби. Новоявлений пророк склав їм серйозну конкуренцію.

Він претендував на істину в останній інстанції, стверджуючи, що Кааба повинна стати головною святинєю мусульман. Полеміка між мусульманами та язичниками загострювалася. Пролилася перша кров.

Над Мухаммадом збиралися хмари, нависла загроза фізичної розправи над пророком. Хашиміти не дозволили знищити родича, але 622 р. Мухаммад був змушений утікати з Мекки. Його супроводжували найвірніші і близькі послідовники — *мухаджири*. Пророк попрямував в *Йасриб* — найбільший оазис (більше 25 кв. км), де були сильними ідеї монотеїзму, що розповсюджувалися єврейськими поселенцями.

Пізніше Йасриб отримає нову назву: *Медина* (Мадінат ан-Набі — «Місто пророка»). Переселення (або втеча) Мухаммада з Мекки в Медину (*хіджра*) стало важливою віхою в житті віровчення, що зароджується, і точкою відліку мусульманського літочислення.

Жителі Йасриба добре зустріли пророка. Його підтримали більшість місцевих арабських племен. Іудейські общини побачили в ньому заблукалого єдиновірця й також спочатку надавали допомогу Мухаммаду. А втім, багато хто з жителів Йасриба встали під прапори Мухаммада в надії насамперед послабити Мекку — свого основного конкурента в караванній торгівлі.

У Медині Мухаммад поглиблював і розвивав віровчення. Тут почалося формування культу й ритуалу ісламу. Одкровення Пророка записувалися, вони лягли в основу *Корану* — священної книги мусульман. Слово кур'ан (Коран) походить від сирійського керйана — *lectio*, «читання Письма». Кр', корінь слова, яке прохало бути першим у одкровенні, має два значення: «декламувати» й «читати».

Поступово склалися основні вимоги до мусульман, що мають п'ять основних постулатів;

- ☞ *Шахада* — «свідчення» — визнання віри в єдиного бога Аллаха й місію пророка Мухаммада. Публічне проголошення шахади є достатньою умовою прийняття ісламу;
- ☞ *Салат* — п'ятиразова щоденна молитва в бік Мекки (спочатку Єрусалиму);

Дослівно. «Я свідчу, що немає божества, крім Аллаха! Я свідчу, що Мухаммад — посланник Аллаха! Ідіть на молитву! Ідіть на молитву! Шукайте порятунку! Шукайте порятунку! Аллаху Акбар! Аллаху Акбар! Аллаху Акбар! Немає божества, крім Аллаха».

Заклик муедзина

- ☞ *Саум* — пост у кінці священного місяця рамадан (не можна їсти, пити, курити, навіть ковтати свою слину від сходу до заходу сонця);
- ☞ *Закят* — милостиня, особливо щедра в день закінчення посту місяця рамадан;

Мекка й Кааба під час хаджу. Гравюра XVIII ст.

▽ *Хадж* — паломництво до святинь Мекки й Медині. П'ять особливих днів додають до шумерського календарного року (360 днів) і присвячують спеціальним священним церемоніям. Той, хто зробив паломництво, мав титул *хаджі*.

Старанна боротьба за віру, що заохочується в ісламі, називається *джихад*. Це досить складне поняття мусульманського віровчення й релігійної практики має кілька складових. «*Джихад серця*» — боротьба зі своїми недоліками; «*джихад мови*» — «дозвіл того, що схвалюється, і заборона того, що осуджується»; «*джихад руки*» — покарання злочинців. «*Джихад меча*» (*газават*) — збройна боротьба з невірними. Полеглі в цій боротьбі знаходять вічне блаженство в раю.

Якщо вірити переказам, ще в Медині пророк розіслав послання правителям сусідніх держав з пропозицією прийняти іслам і підкоритися волі Аллаха. Такі послання отримали імператор Візантії, шаханшах Ірану, цар Ефіопії, намісник Єгипту та інші правителі. Більшість з них поставилися до Мухаммада як до божевільного або сектанта. Звернення до сильних світу цього «на рівних» свідчить про прагнення Мухаммада не тільки до духовної, а й до світської влади. Цю подію можна розглядати як початок формування арабської держави з центром у Медині.

Штрихи до портрета. «Сам Мухаммад завжди жив просто й скромно, навіть коли став наймогутнішим саїдом Аравії. Розкіш він не терпів, і в його будинку часто не було, що їсти. У нього ніколи не було більше одного комплекту одягу, і коли сподвижники вмовляли його одягнути багате церемоніальне

плаття, він завжди відмовлявся, вважаючи за краще одяг з грубої тканини, яку носив народ. Коли йому приносили подарунки або видобуток, він роздавав їх бідним і подібно до Христа, бувало, говорив мусульманам, що бідні скоріше увійдуть у Царство Небесне перш ніж багаті».

К. Армстронг. «Мухаммад: Історія Пророка»

Ідеологічна полеміка між Меккою та Мединою вилася в запекле військово-політичне протистояння.

Мусульмани прагнули поставити під свій контроль караванні шляхи, які вели до Мекки. Під час торгової війни вони не цуралися пограбуванням купців, що прямували до Мекки. У боротьбі за гегемонію в Аравії мусульмани розгромили й вигнали кілька іудейських землеробських громад, які не підтримали Мухаммада, а його проповідь піддали осміянню. Розправа над іудеями була жорстокою. Наприклад, жінки й діти клану курайза, який довше інших опирався мусульманам, були продані в рабство, а вцілілі чоловіки знищені.

У кінцевому підсумку, кілька кровопролитних зіткнень закінчилися перемогою мусульман, які блокували Мекку. У січні 630 р. Мекка без бою перейшла під контроль Мухаммада. Кааба була оголошена головною святинею ісламу, а більша частина її жерців прийняли нову віру. Однак своєю столицею Мухаммад залишив Медину.

630 р. увійшов в історію ісламу, як «рік депутацій». У Медину до Мухаммада прибували посланці різних племен і народів, які підкорилися владі пророка й відмовилися від багатобожжя. Цей рік умовно прийнято вважати часом народження арабської теократичної держави.

Мухаммад тримає в облозі фортецю язичників (мініатюра XIV ст.)

Завдання й запитання

1. Як географічне положення та кліматичні умови впливали на історичні процеси в Аравії на початку I тис. н. е.?
2. Охарактеризуйте етно-політичну ситуацію, що склалася на аравійському півострові в середині I тис. н. е.

3. Поясніть, чому Мекка мала особливе місце в арабському суспільстві в VI — на початку VII ст.
4. Складіть розгорнутий план відповіді за темою: «Пророк Мухаммад і народження ісламу».
5. Як мусульманам вдалося встановити свою гегемонію на теренах Аравії?
6. Поясніть зміст і соціальну спрямованість Сури 111: *«Нехай пропадуть обидві руки Абу Лахаба, а сам він пропав! Не допомогло йому його багатство й те, що він придбав. Буде він горіти у вогні з полум'ям і дружина його теж — носильниця дров, на шийі у неї — тільки мотузка з пальмових волокон»*.

Література

- Армстронг К. Мухаммад: Історія пророка / К. Армстронг; пер. с англ. Л. Янгуразовой. Москва : Софія, 2008. 448 с.
- Бартольд В. В. Сочинения в 9 т. / В. В. Бартольд. Москва : Восточная литература, 1966. Т. 6.: Работы по истории ислама и Арабского халифата. 785 с.
- Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков. Москва : Наука, 1989. Т. 1: Ислам в Аравии (570–633). 312 с.
- Грюнебаум фон Г. Е. Классический ислам. Очерк истории (600–1258) / Г. Е. Грюнебаум фон. Москва : Наука, 1988. 180 с.
- Делькамбр А.-М. Магомет. Слово Аллаха / Анн-Мари Делькамбр, пер. с франц. И. Новоженовой. Москва : ООО «Изд-во Астрель», 2003. 192 с.
- Еремеев Д. Е. Ислам: Образ жизни и стиль мышления / Д. Е. Еремеев. Москва : Политиздат, 1990. 288 с.
- Ирвинг В. Жизнь Магомета / В. Ирвинг; пер. с англ. П. Киреевского. Москва : Ломоносовъ, 2012. 224 с.
- Коран / пер. з араб. М. Якубович. К.: ДУМУ «УММА», 2018. 608 с.
- Крымский А. Е. История мусульманства / А. Е. Крымский. Москва : Кучково поле, 2003. 464 с.
- Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б. Жизнь Мухаммеда / В. Ф. Панова, Ю. Б. Вахтин. Москва : Политиздат, 1990. 495 с.
- Пиотровский М. Б. Коранические сказания / М. Б. Пиотровский. Москва : Наука, 1991. 219 с.
- Пиотровский М. Б. Южная Аравия в раннее средневековье. Становление средневекового общества / М. Б. Пиотровский. Москва : Наука, 1985. 224 с.

§ 18. Завоювання арабів і становлення мусульманського світу. Халіфат Омейядів (662–750)

1. Праведні халіфи (632–662). Шиїти, суніти, хариджити.
2. Причини успіхів арабських завоювань.
3. Дамаський халіфат Омейядів (662–750).
4. Криза й падіння халіфату Омейядів.

Недарма снились ви мені
В бою з обритими главами,
Із кров'ю вкритими мечами,
В ровах, на баштах, на стіні ...
Блажен, хто впав на бойовищі:
Йому відкриється едем
Бо насолода щонайвищу
Здобув у битві він мечем.
О. С. Тушкін. «Наслідкування Корану»

1. Праведні халіфи (632–662). Шиїти, суніти, хариджити

Через 20 років після початку проповіді Мухаммада вся Аравія прийняла Іслам, визнаючи не тільки переконливість теологічних аргументів, а й збройну силу, створену мусульманами. У початковий період своєї історії арабо-мусульманська держава являла собою крихке об'єднання племен і областей, пов'язаних лише особистою вірністю намісників лідеру релігійної общини й правителю.

Рядок джерела. «Мухаммад проводжав воїнів до Прощальної Висоти, де зупинився й наказав їм наостанок рубати мечами зарозумілі плішиві голови, пустельників же залишати в спокої, не вбивати ні жінок, ні дітей, ні старих, як і не зрубати дерев і не руйнувати будинків».

Ахмед Белазурі. «Книга завоювання країн» (IX ст.)

Реальна сила, на яку міг покластися Мухаммад, складалася з 3–4 тис. мухаджирів і ансарів, а також 2–3 тис. воїнів з переконаних мусульман Хіджаза. Успіхи пророка ґрунтувалися також на видатній силі переконання й блискучій проповіді. Він прекрасно знав і використовував звичаї і звички бедуїнів. Зокрема далекоглядний Мухаммад укладав численні династичні шлюби з дочками найвпливовіших шейхів, що, безумовно, посилювало його авторитет і вагу. Особливою прихильністю Мухаммада

користувалася *Аїша*, віддана йому в дружини в 9-річному віці. Серед дружин пророка виділялася також *Мар'ям* — наложниця-коптка, подарована Мухаммаду правителем Олександрії. Вона народила пророку сина *Ісмаїла*.

Значним актом релігійної та політичної діяльності Мухаммада став хадж у Мекку, який він здійснив у березні 632 року. У такий спосіб були закладені основи мусульманського обряду паломництва. Незабаром після хаджу Мухаммад тяжко захворів і помер. Багато мусульман відмовлялися в це вірити, оскільки він уявлявся їм безсмертним. Найближчий сподвижник пророка *Абу-Бакр* звернувся до скорботних: «*Нехай знають ті з вас, хто поклоняється Мухаммаду, що Мухаммад помер. І нехай ті з вас, хто поклоняється Аллаху, пам'ятають, що Аллах живий і ніколи не помре*».

Після смерті Мухаммада окремі бедуїнські племена відпали від ісламу, з'явилося також кілька лже-пророків, однак зруйнувати головну ідею та єдність мусульман вони не змогли. Рішучі дії мухаджирів припинили внутрішні смути й негаразди. У разі наполегливого опору негайно застосовувалася збройна сила фанатично відданих Мухаммаду мусульман.

Нового ватажка релігійної громади назвали *халіфом* («заступник»; «спадкоємець», «той, хто йде слідами пророка»). Першим халіфом був обраний **Абу-Бакр (632–634)**. З його обранням почався *період праведних (обраних) халіфів: 632–661*.

Рядок джерела. «Абу-Бакр був людиною з невимушеними манерами, якого високо цінували й товариства якого шукали. Він знав, як ніхто інший, родо-від курайшитів, їх недоліки та переваги. Абу-Бакр був купцем з добрим характером, наділений високими моральними якостями. Його одноплемінники часто заходили до нього порадитися з різних приводів, бо він мав товариський характер, великі знання й досвід у торгівлі. Він став закликати до Аллаха й до ісламу кожного, кому він довіряв, з тих, хто приходив і сидів з ним».

Ібн Ісхак. «Життя Мухаммада» (VIII ст.)

Правління Абу-Бакра було нетривалим, але досить ефективним. У цей час вдалося домогтися стабільності всередині мусульманської громади, почалися грандіозні арабські завоювання. Ортодоксальна ісламська традиція стверджує, що правління перших чотирьох халіфів повністю відповідало спадщині пророка та ідеалам ісламу. Праведні халіфи нібито домагалися гармонійної відповідності політичної влади й божественному порядку.

Найвидатніших успіхів араби досягли в період переможного правління мудрого й справедливого халіфа **Омара I ібн ал-Хаттаба (634–644)**. При ньому були завойовані Месопотамія, власне Іран, Сирія, Палестина. Араби стояли біля стін Константинополя. Пав Єгипет. Омар провів важливі

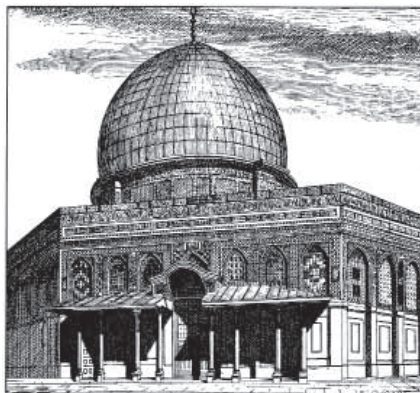
реформи в державному й релігійному житті арабського суспільства. Він вів простий і скромний спосіб життя, наполегливо зміцнював основи мусульманської моралі та віровчення. Заразом Омар відрізнявся толерантністю щодо до християн та іудеїв.

Рядок джерела. «Тоді Омар написав йому [полководцю Абу-Убейда]: «Затверди те, що дав тобі Бог у видобуток, у руках тих, хто взяв його; наклади на зіммі [немусульман] поголовну подать (джизию) у міру сил їх; ти розділиш її між мусульманами, а зіммі будуть обробляти землю, бо вони більш знайомі з нею і краще обробляють її... Так обклади їх поголовною даниною, не дозволяй відводити їх в полон і заборони мусульманам поводитися з ними несправедливо, наносити їм шкоду й поїдати їх майно, за винятком випадків, коли це дозволяється, і чесно дотримуйся тих умов, про які ти домовишся з ними разом з усім тим, що ти подарував їм».

Абу-Юсуф. «Книга Харадж» (VIII ст.)

Халіфа Омара зарівав під час молитви раб іранського походження. Умираючий халіф встиг призначити раду з виборів нового правителя. Ним став ще один мухаджир, представник відомого роду Омейядів — **Осман ібн Аффан (644–656)**. Спочатку велелюбний і пасивний в політиці Осман влаштував енергійних арабських полководців, а також еліту арабського суспільства, що формувалася. Завоювання тривали, видобуток досяг коло-сальних розмірів. Міцнів вплив Омейядів. Халіф призначав намісниками своїх родичів, щедро обдаровуючи їх земельними володіннями й грошима, часто на шкоду інтересам старої гвардії ісламу. Присвоєння та розтринькування державних коштів, а також інші зловживання викликали невдоволення багатьох мусульман, спалахнули перші заколоти. Назріла перша політична і релігійна криза.

Опорою незадоволених став *Алі ібн Абу-Таліб*, кузен і зять Мухаммада, чоловік Фатіми, яка народила пророку улюблених онуків — *Хасана* й *Хусейна*. Прихильники Алі називали себе *шиїтами* (ши-а — група, партія). Вони вважали, що халіфом може бути обраний тільки кровний родич пророка. Під виглядом паломників войовнича група прихильників Алі прибула до Медини й оточила палац халіфа. Бунт завершився вбивством Османа. Біля стерна арабської держави встав халіф **Алі (656–661)**. Він переніс

Мечеть Куббат ас-Сахра (Купол Скелі)
на Храмовій горі в Єрусалимі (VII ст.)

столицю халіфату в *Куфу* (Месопотамія). Так *політичне життя арабської держави стало поступово переміщатися з пустельної Аравії на завойовані території — центри стародавньої культури й цивілізації.*

Смерть Османа розпочала найгострішу внутрішньополітичну боротьбу в арабському суспільстві. Головні опоненти шіїтів об'єдналися навколо Омейядів. Вони називали себе *сунітами* й були прихильниками ідеї про те, що халіфом може стати той, кому висловили підтримку та довіру більшість членів общини. Ідеологічною основою руху стала *сунна* — розлогий коментар до Корану, його складова частина. Очолив рух сунітів могутній намісник багатой провінції Сирії Муавія ібн Суф'ян.

Політична боротьба всередині молодого держави загострилася з виділенням з шіїтів угруповання, так званих *хариджитів* («ті, що вийшли»), які боролися за чистоту віри та ідеали первісного ісламу. Хариджити відображали погляди здебільшого пересічних віруючих, незадоволених посиленням соціальної несправедливості в мусульманській общині. Серед них було багато новонавернених мусульман — мешканців Іраку. В ісламі вони знаходили заклики до рівності й справедливості, які в реальному житті були забуті. Згодом хариджити відстоювали ідею про те, що халіфом може стати будь-який мусульманин, якого обере громада.

У запеклій і кровопролитній боротьбі переможцями вийшли суніти. Халіф **Муавія ібн Суф'ян (661–680)** започаткував нову династію Омейядів і переніс столицю в *Дамаск*, що здавна був осередком політичного та культурного життя, вважався одним з кращих міст Близького Сходу. Батьківщина ісламу Аравія знову опинилася на периферії політичного та економічного життя. Цей крок халіфа спровокував виникнення стійкої опозиції новому режиму серед багатьох сподвижників Мухаммада.

2. Причини успіхів арабських завоювань

Держава, що зароджувалася, і молода релігія з великою кількістю нестійких у своїх переконаннях прихильників, постійно потребували коштів для зміцнення своєї віри, влади та впливу. Економічна й політична ізоляція Аравії не дозволяли вирішити ці проблеми за рахунок внутрішніх ресурсів країни. Саме тому ще за життя пророка був оголошений «*джихад меча*» — священна війна. Її головна мета — боротьба з невірними, поширення і зміцнення ісламу. Тільки переможна війна могла зміцнити державу та реалізувати ідеї ісламу.

Успішна завойовницька війна відповідала інтересам більшості населення Аравії. До того ж, смерть у бою забезпечувала вояку місце в раю й допомогу держави родичам. Спочатку військовий видобуток (*ганіма*) ділився справедливо (1/4 — пророку, 4/5 — воїнам), що робило участь у війні

вельми вигідною справою для войовничих бедуїнів. Наприклад, у битві при Нахаведі (642) армія мусульман розгромила сасанідське військо й захопила небачену здобич. Джерела стверджують, що кожен воїн у якості ганими отримав по 12 тисяч монет.

Феноменальність арабських завоювань полягає в тому, що за найкоротший історичний термін араби встановили владу над численними народами, які були в культурному відношенні незрівнянно вищими від самих завоювників. За цих обставин араби не втратили своєї національності, подібно германцям у Європі й монголам в Азії, до того ж, вони домінували над підкореним населенням Сирії, Месопотамії, Єгипту та Північної Африки. Гострі внутрішні протиріччя в арабській державі і релігійній громаді не зупинили територіальні захоплення.

Успіхам арабських завоювань сприяло кілька основних причин.

- ✓ В Аравії, Месопотамії та Північній Африці поступово була створена система союзів, що забезпечила єдність інтересів більшості арабських і бедуїнських племен. Влада пророка, піднесеного Аллахом над іншими людьми, приймалася волелюбними бедуїнами легше, ніж завоювання вождем іншого племені або іноземним царем. Приймаючи іслам, вони підпорядковувалися не владі чужинців, а вищій, надплеменній і надлюдській владі.
- ✓ Перші керівники арабської держави в найкоротші терміни зуміли створити високоорганізоване й боєздатне військо. Його основою тривалий час були войовничі та витривалі кочівники-бедуїни. Боєздатність армії підтримувалася справедливим розподілом захопленого видобутку й трофеїв. Перші десятиліття арабської експансії ознаменувалися серією блискучих військових перемог.
- ✓ У першій чверті VII ст. Візантійська імперія й Іран-Шахр були зайняті виснажливою війною одне з одним і не звертали серйозної уваги на зростаючу аравійську загрозу. У такий спосіб потенційні супротивники молодій арабській державі були виснажені багаторічною кровопролитною війною, що дозволило арабам зміцнитися в Аравії.
- ✓ Військові успіхи арабів багато в чому пояснюються також внутрішньою слабкістю головних супротивників мусульман — Візантії та Сасанідської держави. В умовах важкої внутрішньополітичної кризи обидві держави не могли протистояти арабському натиску.
- ✓ У VII ст. Візантійська імперія переживала гостру соціально-політичну кризу, що супроводжувалася кровопролитною боротьбою за владу й падінням економічного виробництва. Північні кордони імперії потерпали від потужного натиску варварських народів. Тому арабам знадобилося лише кілька боїв, щоб витіснити візантійські війська з Сирії та Палестини. У битві при Ярмуці (636 р.) багатонаціональне візантійське військо

азнало жорстокої поразки від мусульман, які значно поступалися ро-
меєм у чисельності. Візантійська армія була деморалізована. Окремі
осередки опору деяких міських гарнізонів і провінційних військ не змо-
гли зупинити рух арабів. На Заході вони швидко просунулися через пре-
реможений Єгипет до Карфагена, столиці провінції Африка.

Біля стін Константинополя. Перша облога великого міста арабами затяг-
нулася на п'ять років (674-678). Зимові холоди, гостра нестача продоволь-
ства, чума й дизентерія спустошили арабський табір, а візантійський флот,
застосовуючи нещодавно винайдений «грецький вогонь», здобув перемогу
на морі. Новий натиск на візантійську столицю був зроблений арабами
в 717-718 роках. Створений мусульманами численний флот спробував бло-
кувати Босфор, а сухопутна армія на 13 місяців затиснула місто в лещата
земляних укріплень. Почалася облога з використанням новітніх досягнень
облогової техніки. На допомогу візантійцям прийшла орда протоболгар на
чолі з ханом Тревелом, а досвідчені візантійські флотоводці не дозволили
арабо-сирійському флоту встановити повний контроль на морі. Голод
і хвороби, «грецький вогонь» і удари болгарської кінноти змусили Омейя-
дів зняти облогу й з величезними втратами піти від стін Константинополя.

- ☞ За часів правління праведних халіфів було покінчено з Іран-шахром, який
погруз у міжусобній династичній боротьбі. Провінції імперії були пошма-
товані безперервними війнами з каганатом тюрків і хозар, а також з Візан-
тійською державою. Кілька боїв вирішили долю, здавалося б, могутньої
імперії. Хвиля арабських завоювань накрила Месопотамію й просувалася
далі на північ і схід. До 652 р. були завойовані залишки Сасанідської імперії:
останній шаханшах Єздигерд III безславно загинув під Мервом, араби ви-
йшли до Амудар'ї, а в Закавказзі захопили місто-фортецю Дербент, неза-
баром мусульмани зайняли столицю Сасанідів Ктесифон.

Битва при Кадисії (636 рік). Талановитий арабський полководець Саад ібн
Абу Ваккас завдав нищівної поразки сасанідській армії, що виставила проти
мусульман військо в 40 000 вояків і 30 бойових слонів. Запеклий бій тривав
чотири дні. У перший день долю битви ледь не вирішила атака слонів.
Тільки мужність арабських піхотинців зупинила просування величезних
тварин і змусила їх повернути назад. Наступного дня атака верблюдів, за-
кутих у захисні лати, викликала в персів жах, але вони вистояли. У страш-
ному зустрічному бою четвертого дня битви загинув іранський головно-
командувач Рустам, прапор Сасанідів захопили араби. Відступаючого
протівника добивали безжално. Араби залишили на бойовищі третину
армії. Після битви при Кадисії арабські війська рушили вглиб Месопотамії,
не зустрічаючи серйозного опору.

- ☞ Значна частина населення країн Візантії та Ірану дивилася на арабів як на
визволителів і не виявляла старанності в боротьбі з ними. Наприклад,

«п'ята колона» в особі єврейських громад дозволила арабам оволодіти Єрусалимом. У багатьох випадках арабським полководцям вдавалося домовитися про гідні умови переходу під владу халіфа. Наприкінці 639 р. араби вдерлися до Єгипту. Незабаром було підписано угоду про здачу багатющої Олександрії з гарантією недоторканності церков у разі сплати 13 тис. динарів данини, водночас бажаючи могли безперешкодно залишити місто. Отримавши обумовлену данину, араби пішли. Після закінчення терміну договору араби знову вступили в місто. Угода з Олександрією спонукала й інші міста Єгипту на укладення аналогічних договорів. Так завершилося завоювання Єгипту.

Думка фахівця. «Історія сприяла ісламу. Істина перемагала в найбуквальнішому сенсі. Багато підкорених відчували полегшення, бо їх убезпечили від чужого й різноманітного панування. Перемоги арабів, закріплення їх в формах політичного контролю підтвердили вірність проголошеного самим Пророком принципу злиття релігійної та політичної общин. Араби-мусульмани стали єдиним організмом (умма), общиною (джама'а), або, якщо виходити із сучасних критеріїв мовної та расової спільності, вони, безумовно, утворили націю».

Г. Е. фон Грюнебаум.

«Витоки мусульманської цивілізації»

Отже, протягом життя двох поколінь араби стали господарями найбагатших країн Північної Африки й Передньої Азії. Данина та військовий видобуток, що надходили до столиці, перевершували уяву сучасників.

3. Дамаський халіфат Омейядів (662–750)

На думку фахівців, дев'яностолітнє правління халіфів династії Омейядів (1000 місяців) слід розглядати як важливий *самостійний період* в історії арабо-мусульманської цивілізації. Незважаючи на тривалу внутрішньополітичну та ідеологічну боротьбу, Омейяди зуміли створити життєздатну державу та вести успішні завоювання. Уявлення про Омейядів, як про нечестивих «царів», ворожих ісламу, засноване на фальсифікації історії в аббасидський період. Насправді династія правителів, заснована Муавією, залишила по собі в народі набагато кращу пам'ять, ніж інші династії. Після Омейядів не було більше халіфів, які визнавалися б усім мусульманським світом.

Правління Муавії супроводжувалося серйозними змінами в структурі Халіфату. Центр політичного життя перемістився до Сирії. Під час завоювань відбулося помітне розшарування громади й перетворення її на імперію з пануванням народу-завойовника. Виникла нагальна потреба в створенні власного адміністративно-фіскального апарату й власної грошової

системи. Зміцнення могутності халіфа мало на увазі введення принципу успадкування влади всередині однієї родини. Муавія зробив багато в цьому напрямку: він закріпив владу у своєму роді, оголосивши наступником свого сина; почав перегляд податкових списків.

Онуки пророка. Після загибелі Алі його старшому синові й внукові Мухаммада Хасану (624–669) присягнули арабські війська в Іраку. Сирійський намісник Муавія запропонував йому відмовитися від претензій на халіфат за п'ять мільйонів дирхемів. Від такої пропозиції Хасан відмовитися не зміг. Він прожив спокійне й щасливе життя в оточенні 70 дружин і наложниць.

Зі смертю Муавії (680) Аліди знову заявили претензії на халіфат. Другий син Алі Хусейн (626–680) рушив з Медини через Мекку на Куфу, де його прихильники готували повстання. Однак заколот був безжално придушений. Війська халіфа оточили Хусейна з найближчими родичами та жменькою прихильників у безводному степу поблизу Кербели. Він відмовився здатися і був порубаний мечами сунітів. Воїни натовпом накиннулися на нього, щоб не нести персональну відповідальність за вбивство прямого нащадка пророка. Мученицька смерть Хусейна стала поворотним пунктом в історії ісламу. Шиїзм отримав легенду про праведника-мученика, що загинув від рук тиранів, і швидко перетворився з політичної партії на релігійний рух. День загибелі Хусейна назавжди став днем найбільшої жалоби для шиїтів.

Успіхи халіфату фахівці пояснюють двома найважливішими факторами політики молодого держави: ісламізація й арабізація завойованих територій.

Ісламізація. У справі поширення ісламу араби досягли небувалого успіху. Їм вдалося протягом життя 2–3-х поколінь затвердити нову релігію на величезній території від Інду до Іспанії. Християнство домоглося таких результатів через 400 років. Успіх ісламізації пояснюється кількома причинами.

- ✓ Іслам виявився віровченням простим і зрозумілим для людей, які визнали ідею єдиного божества. Свою роль зіграли також численні запозичення ісламу з християнства й іудаїзму.
- ✓ Спочатку прийняття ісламу супроводжувалося конкретними й цілком відчутними економічними вигодами. Мусульмани платили до державної скарбниці тільки *ушр* — десятину з доходів. Ті ж, хто зберігав колишню віру, несли тяжкий тягар виплати поземельного податку *хараджа*. Наприклад, у Месопотамії ставки податку з різних культур, мабуть, були такі ж, як при Сасанідах. У Сирії та Палестині основою для обчислення податку були суми, передбачені угодами, збором їх відала місцева влада. Усі немусульмани-чоловіки з 15 років зобов'язані були платити *джизію* — подушний податок «за невірність» (12, 24 або 48 дирхемів залежно від спроможності). Для рядових ремісників це дорівнювало приблизно місячному заробітку. У такий спосіб податкові вилучення

з немусульман дуже зростали. Тим часом, податкові пільги для нових adeptів ісламу на місцях часто ігнорували. Так, намісник Єгипту наказав збирати податки з них у такому ж розмірі, як і з християн. Він також обклав податками навіть християнські монастирі.

∇ Ісламізація проходила добровільно, без активного примусу, хоча факти насильства щодо до тих, хто чинив опір, у окремих районах величезної держави все ж таки траплялися.

∇ Важливим аспектом ісламізації була віротерпимість до послідовників монотеїстичних вірувань. Вважалося, що християни та іудеї — це заблудлі «люди писання», які рано чи пізно приймуть віру в Аллаха та його посланця Мухаммада. Обмеження й дискримінація християн та іудеїв мали скоріше приватний, ніж державний характер. Їм заборонялося будувати синагоги й церкви вище за мечеті, їздити на конях, пропонувалося носити особливі знаки відмінності. У реальному житті ці вказівки рідко виконувалися. До того ж громади християн та іудеїв відігравали важливу роль в економічному житті халіфату.

Арабізація. Створення нової держави й суспільства виявилось для арабів складною та важкою справою, їм не вистачало інтелектуального потенціалу й досвіду державотворення. Деякий час головну роль у середньому й низовому державпараті халіфату виконували греки й перси. Однак завойовники проводили наполегливу політику зміцнення авторитету арабської мови — мови Корану. Довгий час Коран забороняли перекладати іншими мовами. Без знання Корану не можна бути мусульманином. Цей фактор зіграв вирішальну роль в арабізації завойованого населення.

Арабська мова була близька багатьом семітським народам арамейсько-го населення Сирії та Іраку. Вона досить швидко засвоювалася людьми, оскільки знання мови в багатьох випадках забезпечувало благополуччя й процвітання. Проникненню арабської мови сприяв «людський фактор»: змішані шлюби, полігамія, гареми тощо. На кінець правління Омейядів арабська мова стала мовою діловодства, науки, освіти, літератури.

سم الله الرحمن الرحيم
 الله وكبر كبراً
 الحمد لله كبراً وسجداً
 لله بكرة واصلاً ولتلاً
 طويلاً قال اللهم رب
 جبريل وميكائيل واسر
 فيل اعمر لسب مريدك
 الاسلام ما بعداه من
 كسوه ما باجر ولم قال
 امر ما من رب العلمين

وكس هذا الكسيع
 سوال مرسه اربع و
 سلس

Арабський рукописний шрифт VII ст.

Думка фахівця. «Перемога арабської мови не тільки не була результатом дій арабського уряду, але була досягнута проти його волі. Поширення ісламу серед підкореного населення руйнувало всю фінансову систему халіфату; ще менш бажано було для уряду поширення державної мови серед немусульман; християнам навіть заборонялося говорити арабською та вчити своїх дітей у мусульманських школах. Проте іслам став релігією величезної більшості населення, і навіть та частина населення, яка не прийняла ісламу, прийняла арабську мову».

В. В. Бартольд. «Точаток халіфату й арабської культури»

Біографічна довідка. Академік Василь Володимирович Бартольд (1869–1930) — видатний російський сходознавець, історик і філолог, фахівець у сфері тюркології, арабістики. Його дисертація «Туркестан в епоху монгольської навали» вважається класичною працею орієнталістики. Автор понад 400 праць з історії та філології країн і народів Сходу. В СРСР видано зібрання творів В. В. Бартольда в 9-ти томах (1963–1977).

Серед найважливіших особливостей держави, що формувалася, фахівці зазвичай указують на нерозривну єдність держави й релігії, політики й віровчення. Халіфат можна назвати країною теократичною. Іслам був цементуючим і інтегруючим елементом у формуванні молодій державі й суспільства. Халіфу належала вся повнота світської влади (*емірат*), він же був головою всіх мусульман, духовним лідером віруючих (*імамам*).

Будні халіфа. Язид I (680–683) був вихований на благодатному ґрунті сирійської культури й зневажливо ставився до приписів Корану. Халіф був тонким цінителем музики, співу й танців, він часто вдавався до пиятики та проводив час на соколиному й псовому полюванні. Халіф цінував міський комфорт, жив у розкоші, подібно візантійським вельможам і сасанідській знаті. У пустелі правитель арабів переховувався, лише рятуючись від чергової епідемії чуми.

Територія Дамаського халіфату ділилася на намісництва. На чолі намісництв (спочатку їх було 9) стояли всесильні еміри, які віддавали 1/5 частину доходів на користь халіфа. На ці кошти по всій території халіфату розгорнулося колосальне будівництво гребель, дамб, каналів, доріг, укріплень, караван-сараїв. Наприклад, для зручності вивезення єгипетського хліба в найкоротші терміни був відновлений давній канал, що з'єднував дельту Нілу з Червоним морем.

Однак досягти повного контролю над завойованими територіями й підпорядкувати своїй владі мусульманське та немусульманське населення Омейядам повною мірою так і не вдалося. Прихована й відкрита опозиція до правлячої династії гніздилася в шіїтському Іраку та священних містах Хіджазу. Ці міста були притулком ще живих мухаджирів, ансарів і їхніх нащадків, яких позбавили впливу в країні й релігійній громаді. Спроби

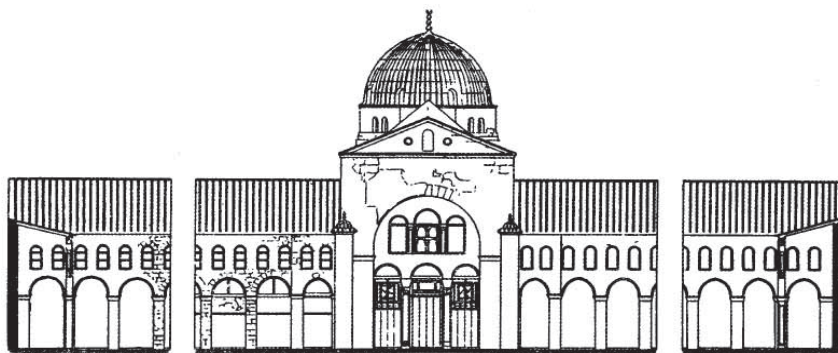
«старої гвардії» повернути собі авторитет в арабському світі рішуче придушувалися за допомогою військової сили. Опальні міста не раз перебували в облозі й бомбардувалися з металевих знарядь. Кам'яні ядра й вогонь пожеж не пощадили навіть Каабу.

Вісім років знадобилося халіфу *Абд ал-Маліку* (685–705), щоб відновити єдність держави, порушену заколотами й сепаратистськими виступами в провінціях. Намісник Іраку Хадждадж (694–714) увійшов в історію як страшний деспот і кат. Для утихомирення провінції він розгорнув нестримний терор. Іноді страти відбувалися цілодобово. Сучасники вказують, що за 20 років правління намісника було страчено понад 130 тис. людей. Особливо суворо Хадждадж розправлявся з хариджитами, яких він справедливо вважав найбільш непримиренними ворогами правлячого режиму.

У роки правління халіфів *Абд ал-Маліка* й *Валіда I* (705–715) були проведені важливі державні реформи та значні завоювання. Арабська стала мовою державного управління. Візантійські й сасанідські монети замінили на арабські золоті динари та срібні дирхеми. Реформи згаданих халіфів були спрямовані на перехід від режиму військової окупації до впорядкованого управління завойованими країнами, економічним і політичним життям їхнього населення.

Основою економічної спроможності держави була верховна власність халіфа на землю. Проте існувало кілька категорій користувачів землі. Найперед це землі громад, які виплачували харадж або ушр. Від податків звільнялись земельні володіння царського дому (*савафі*) й релігійних установ (*вакуфи*). У омейядській державі широко використовували також *ікт* — умовне земельне володіння «за службу правителю».

Халіфат отримав чудову спадщину у вигляді численних багатих міст з високим рівнем культури й потужним економічним потенціалом. Зміцнився та розбагатів *Дамаск*. У центрі міста була площа з головним християнським

Велика мечеть Омейядів у Дамаску (розріз)

храмом. Спочатку мечеть спорудили поруч із церквою св. Іоанна Хрестителя, однак на початку VIII ст. християн змусили передати свій храм мусульманам. На його місці побудували знамениту омейядську мечеть. За багатством і пишністю з нею не могла зрівнятися жодна з пізніших будівель мусульманського світу. Поблизу мечеті знаходився й палац Омейядів, безслідно зниклий ще в Середні віки.

Значний поштовх у своєму розвитку отримали узбережні міста Сирії та Палестини. На просторах халіфату заблищали нові військово-політичні центри, що виникли на місці колишніх військових таборів арабів: Куфа, Басра, Фустат, Кайруван, Шираз. У містах зводили монументальні мечеті й палаци намісників, оброблені мармуром і мозаїками, і такі чудові архітектурні споруди, як мечеть «Купол скелі» в Єрусалимі. Скромні храми Мекки й Медини замінили багато обробленими будівлями, для зведення яких запрошували візантійських майстрів. Кожен з халіфів прагнув спорудити власний палац.

На межі VII—VIII ст. відновилися завойовницькі походи. У Середній Азії араби захопили землі між Амудар'єю та Сирдар'єю, Фергану, Безджистан, а також Сінд. На Заході мусульманські війська (що склалися переважно з берберів) 711 р. переправилися через протоку на Піренейський півострів. Армія вестготів була розгромлена в першому ж бою, у подальшому опір мусульмани відчували лише біля стін деяких великих міст. Через два з половиною роки величезний півострів (за винятком Галісії й Астурії) був приєднаний до халіфату. У битві під *Пуатьє* (732) франки під командуванням *Карла Мартела* зупинили арабську кінноту. Просунулися далі вглиб Європи араби не змогли та відступили назад, за Піренеї.

Отже, друге десятиліття VIII ст. стало апогеєм політичної могутності халіфату Омейядів. Держава досягла максимальних розмірів, а чисельність населення перевищувала 70 млн жителів, гігантські суми стікалися до скарбниці халіфів, дозволяючи утримувати величезну армію й флот, вести монументальне будівництво.

4. Криза й падіння халіфату Омейядів

Протириччя розвитку омейядської держави й суспільства, що ховалися за блиском палацу халіфів, вийшли назовні в середині 40-х років VIII ст., коли після двадцятирічного правління халіфа *Хишама* (723–743) почалася боротьба за престол. Останні десятиліття правління омейядської династії ознаменувалися найжорстокішою економічною та політичною кризою халіфату. За півтора року змінилося три претенденти, що спиралися на різні політичні та етнічні угруповання. Кризові явища охопили всі сфери життя халіфату.

- ∇ Омейяди викликали в народі люту ненависть за свою ненаситну жадібність. Численна рідня халіфів привласнювала собі левову частку державних доходів.
- ∇ Завоювання, що приносили незліченні багатства, закінчилися. Загострилася давня ворожнеча північно-аравійських і південно-аравійських бедуїнських племен, що були основою армії.
- ∇ Посилився податковий тиск, викликаючи невдоволення жителів провінцій, особливо тих, хто прийняв іслам і сподівався на послаблення податкового тиску. Теоретично вони повинні були ставати повноправними членами мусульманської громади, але в більшості випадків вони продовжували платити важкі податки. Вони були ніби «мусульманами другого сорту», відчуваючи зневажливе ставлення до себе з боку чистокровних арабів.
- ∇ У першій чверті VIII ст. в Хорасані, Єгипті й Північній Африці з'явилося покоління арабів, для яких ці країни були батьківщиною. Було втрачено почуття арабської єдності. Виникли місцеві інтереси, склалася місцева еліта.
- ∇ Падіння правлячого режиму Омейядів обумовлено також економічною кризою, що охопила імперію. У зв'язку з цим серед людей виникли прагнення повернутися до норм первісного ісламу.

Останній халіф омейядської династії *Марван II* (744–750) судорожно намагався зберегти владу й відновити спокій. Однак численні вороги

Арабський халіфат у середині VIII ст.

(Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу... С. 372)

правлячого режиму повною мірою використали вигідну для себе ситуацію. Усією країною прокотилися повстання хариджитів і шиїтів. Заколот у Месопотамії спровокували важкі побори й примусові роботи, пов'язані з ремонтом систем штучного зрошення.

Настрої гострого невдоволення підтримала освічена еліта, що стало головним духовним стимулом подальших подій. У другій чверті VIII ст. склалося потужне антиомейядське угруповання, яке очолили прихильники роду *Аббасидів*, нащадків дядька пророка Мухаммада — аль-Аббаса. Вони стверджували, що справедливість в мусульманському світі буде можлива, коли влада перейде до рук кровних родичів Мухаммада.

747 р. для організації повстання до Хорасану відправили *Абу Мусліма* (колишнього раба одного з діячів аббасидського руху). У Мерві він став вести пропаганду на користь анонімного «імама з родини пророка, бажаного Аллаху», який буде «дотримуватись “Книги Аллаха” й звичаїв пророка». Це розпливчате гасло привернуло до нього і шиїтів, і хариджитів, і всіх незадоволених правлінням Омейядів. Абу Муслім діяв дуже майстерно, уміло застосовуючи дипломатичні зусилля й успішні військові акції. Через рік опір Омейядів було зламано. Незабаром прихильники Аббаса захопили Куфу.

У січні 750 р. халіф Марван II з 12-тисячним військом зустрів бунтівну армію на р. Великий Заб, зазнав поразки, відступив до Сирії, але підтримки там не отримав. Навіть Дамаск здався Аббасидам після кількох днів облоги. Халіф марно намагався організувати опір в Єгипті, але його там наздогнали і вбили. Оволодіння іншими провінціями не викликало особливих труднощів. Усією імперією розгорнулася безпрецедентна різанина Омейядів. На крайньому північному сході країни, за Сирдар'єю, війська Абу Мусліма підтвердили авторитет нової влади в дуже тяжкому, але переможному бою з об'єднаною армією китайців і тюрків (751).

Тільки в далекій Андалусії мусульмани взяли в якості еміра *Абд ар-Рахмана*, внука халіфа Хишама. Тут, в Іспанії, 756 р. він заснував *Кордовський емірат* — останній і єдиний притулок Омейядів.

Запитання й завдання

1. Поясніть відмінності віровчення шиїтів, сунітів і хариджитів та обставини їх виникнення.
2. Охарактеризуйте причини успіхів арабських завоювань у VII—VIII ст.
3. Складіть розгорнутий план до усної відповіді на тему: «Соціально-політичний розвиток Дамаського халіфату Омейядів».
4. Охарактеризуйте зовнішні та внутрішні причини кризи та загибелі держави Омейядів.

5. Прокоментуйте думку В. В. Бартольда, присвячену арабським завоюванням: «*Мета мусульманського імперіалізму не могла вважатися досягнутою без завоювання Константинополя, представника ідеї римського й християнського світового панування*».

Література

- Абд ал-Хакам Абд ар-Рахман. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса / пер. с араб. С. Б. Певзнера. Москва : Наука, 1985. 440 с.
- Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата / В. В. Бартольд. Москва : Восточная литература РАН, 2002. 784 с.
- Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье / Е. А. Беляев. Москва : Наука, 1965. 280 с.
- Большаков О. Г. История Халифата / О. Г. Большаков.— Москва : Восточная литература РАН, 2002. Т. 2.: Эпоха великих завоеваний (633–656). 267 с.
- Сурдель Д., Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама / Д. Сурдель; пер. с франц. В. Бабинцева. Екатеринбург: У-Фактория, 2006. 544 с.
- Ат-Табари. История пророков и царей. Избранные отрывки / пер. с араб. В. И. Беляева. Ташкент : Фан, 1987. 440 с.

§ 19. Багдадський халіфат Аббасидів (VIII—XI ст.)

1. Арабо-мусульманська держава і суспільство в епоху Аббасидів (750–1258).
2. Соціально-економічний розвиток країн Халіфату.
3. Феномен арабо-мусульманської культури.
4. Розпад і загибель Багдадського халіфату.

Невже ти, сине пастуха, народжений дружиною пастуха,
Намагаєшся змагатися в славі з племенем благородних?
Ти приречений на невдачу! Адже раніше, коли ти хотів пити,
ти сьорбав воду з собакою з дощової канави!

Перський поет Башар ібн Бурд про арабів (VIII ст.)

1. Арабо-мусульманська держава й суспільство в епоху Аббасидів

Час, що охоплює другу половину VIII ст. й аж до початку XIII ст., був найпліднішим періодом в історії арабо-мусульманської середньовічної цивілізації. У цей час загалом завершився процес арабізації Сирії, Іраку й частково Єгипту, а саме поняття «араби» змінило свій зміст. Жителі значної частини підкорених аравійськими кочівниками провінцій, асимілювавши завойовників, сприйнявши їхню мову, «стали арабами» й зробили свій видатний внесок у створення арабо-мусульманської культури, збагачуючи її за рахунок традицій, успадкованих ними від їхніх давніх предків. Унаслідок складного процесу взаємовпливу й синтезу культур була створена єдина загальна мусульманська культура, що надовго визначила їх світогляд, життєвий уклад, моральні норми цих народів, ідеали, психологію, громадські установи та модель поведінки.

У аббасидський період араби втратили привілейоване становище й монополію на владу. Мусульмани, араби та неараби реально зрівнялися в правах, і це сприяло швидкій ісламізації східної половини імперії. Халіфат з арабської імперії перетворився на ісламську державу. Віросповідання реально стало важливішим для визначення статусу людини, ніж її етнічна приналежність. *Найбільший виграш у нових умовах отримали іранські й середньоазійські феодалі, що стали опорою нової династії.*

Халіфи династії Аббасидів керували державою вже не як вожді бедуїнських племен, але як лідери більшої частини ісламського світу й правителі, до обов'язку яких входило зміцнення цілісності єдиної мусульманської держави. Халіф виступав як наступник пророка, виконавець волі самого Аллаха.

Правитель повинен був суворо дотримуватися Закону, мати високі моральні якості й свої дії узгоджувати з головними ісламськими постулатами, правилами та уявленнями.

Найбільших успіхів у зміцненні нового режиму досяг брат ал-Аббаса *Абу Джафар (754–775)*, який прийняв тронне ім'я **ал-Мансур** («Переможний»). У часи правління аль-Мансура, його сина й онуків халіфат залишався сильною централізованою державою.

Аль-Мансур зробив необхідні й рішучі кроки для зміцнення авторитету держави, віри та одноосібної влади халіфа:

- ✓ ліквідував або віддалив від престолу всіх родичів і представників знати та чиновництва, здатних претендувати на роль голови держави;
- ✓ закріпив новий принцип престолонаслідування, за яким влада халіфа повинна була переходити в межах хашимідського роду від одного нащадка ал-Аббаса до іншого;
- ✓ призначив на всі високі пости людей особисто йому відданих, іноді сумнівного походження, а в деяких випадках навіть рабів;
- ✓ розправився з могутнім правителем східних провінцій Абу Муслімом, який привів Аббасидів до влади й всіляко виявляв їм свою прихильність;
- ✓ уміло лавірував між шиїтами й сунітами (наприклад, коли представники екстремістської шиїтської секти равандитів спробували оголосити його «божественним втіленням», Мансур наказав їх розігнати, а керівників стратити);
- ✓ заснував *Багдад* — нову столицю халіфату на західному березі Тигра на північ від давньої парфянської столиці Ктесифона.

У такий спосіб халіф намагався вирішити непросте завдання: перетворити строкату гетерогенну політичну спільноту на єдину ісламську державу з універсальною релігією та єдиною столицею.

Нова столиця була споруджена у найкоротший термін на місці невеликого містечка в центрі квітучої родючої долини, яку перетинала мережа каналів, що з'єднувала Тигр і Євфрат. Столиця знаходилася на Великому Шовковому шляху й була в серці неосяжних володінь халіфату. Розташування Багдада було надзвичайно вдалим з геополітичної та економічної точки зору. Не випадково місто називали *Мадінат ас-Салам* («Місто благоденства»).

За часів халіфа **Харуна ар-Рашида (786–809)** Багдад займав площу близько 4 тис. га (для порівняння: у кращі часи площа Рима становила близько 1300 га, а Константинополя 1400 га). Місто спланували у вигляді кола, захищеного високими стінами й каналами. У центрі кола («пуп Землі») був розташований палац халіфа, велика мечеть і урядові відомства — дивани. Оборонна стіна Багдада досягала 20 м заввишки й була складена з глиняних цеглин квадратної форми розміром $0,5 \times 0,5$ м, вагою до 80 кг

(до 150 тис. цеглин в одному ряду мурування). За третім кільцем кріпосних воріт знаходився палац халіфа.

Рядок джерела. «За часів ар-Рашида жодне місто світу не могло змагатися з Багдадом у красі й пишності, серед вчених і великих людей, у розмежуванні еліти й простих людей... у безлічі дворів, будинків, доріг, вулиць, лавок, базарів, провулків, алей, мечетей, лазень, караван-сараїв; у чудовому повітрі, солодкій воді, прохолодній тіні... у безлічі городян, кількості будівель і людей».

Ал Хатіб ал Багдаді. «Історія Багдада» (XI ст.)

У столиці розташовувалися кращі зразки палацової архітектури. Місто прикрасили палаци халіфів — осередок видатних творів декоративно-ужиткового мистецтва небаченого багатства й розкоші («Зелені ворота», «Зелений купол», «Палац вічності», «Палац Корану»). Наприклад, палац Харуна обслуговували понад 11 тис. чоловік. Сюди стікалися багатства халіфату — більше 400 мільйонів дирхемів щорічно (близько 1160 т срібла). Загальний обсяг надходжень наприкінці VIII — початку IX ст. коливався від 350 до 400 млн дирхемів. З цієї суми близько 35–40 млн йшло на утримання двору й гвардії. До того ж в особисту скарбницю халіфа надходили значні суми доходів від його маєтків, торгових закладів і майстерень. У перше сторіччя правління Аббасидів надходження перевищували витрати, і в особистій скарбниці халіфів накопичувалися сотні мільйонів дирхемів готівкою й величезні запаси зброї, дорогоцінних вбрань, золотого та срібного начиння.

Палацові дивовижі. «Зал з деревом» знаходився в центрі круглої водойми з прозорою водою в палаці халіфа ал-Муктадира (908–932). «Дерево зроблено зі срібла вагою в півмільйона дирхемів, на ньому розміщені відлиті зі срібла рухливі співаючі птахи. У цього дерева 18 гілок, на кожній з яких безліч маленьких гілочок. На гілках багато різних видів птахів, вкритих сріблом або золотом. Велика частина гілок срібні, але деякі з них позолочені. Гілки час від часу погойдуються, на них різнокольорове листя, що хитається, ніби на них дме вітер».

Ал-Хатіб ал-Багдаді про мистецтво красивого життя в Багдаді

А втім, халіфи мали кілька резиденцій і в разі необхідності залишали надто гомінливий і непередбачуваний Багдад. Наприклад, у IX ст. резиденція халіфа перебувала в місті Самарра й мала скромну назву «Щасливий той, хто бачить».

Наприкінці VIII—IX ст. Аббасидський халіфат був потужною централізованою феодално-бюрократичною державою. Найбільшим землевласником був сам халіф, за ним слідували нащадки колишніх феодалних володарів Ірану та Середньої Азії, а також вищі чиновники, що сколотили величезні статки, не стільки завдяки великій платні, скільки за допомогою зловживань. Мільйонні прибутки багатьох вищих чинів халіфату не були рідкістю.

Спочатку халіф сам виконував функції головного управителя й адміністратора імперії. Однак бюрократичний апарат зростав і виникла необхідність у появі своєрідного прем'єр-міністра. Була введена посада «*вазіра*», що означає «помічник халіфа» (від дієслова «вазарі» — нести тягар, велику ношу, тяжкість). Поступово *вазір* прийняв на себе всі адміністративні функції, очолив виконавчу владу й став усемогутнім міністром на зразок вищих чиновників сасанідської держави. Доходи деяких *вазірів* обчислювалися сотнями тисяч дирхемів на рік. Поволі посада *вазіра* спадково закріпилася за членами знатного іранського роду Бармакидів. Надмірна концентрація влади й багатства в руках членів сім'ї викликала справедливі побоювання в халіфа ар-Рашида. Він жорстоко розправився з *вазіром* і його родичами. Конфіскація багатств Бармакидів тільки готівкою поповнила скарбницю халіфа на 30 млн дирхемів.

Боротьба з сепаратизмом. Східні провінції халіфату спочатку були опорою Аббасидів. Однак у 806 р. в Самарканді спалахнув заколот, який підтримали широкі верстви місцевого населення, незадоволені утисками й здирицтвом аббасидського намісника. Війська, послані на придушення повстання, були розгромлені. У Хорасан вирушив сам халіф Харун ар-Рашид, але важка хвороба зупинила його. Тим часом новий намісник завдав повсталим поразки під Бухарою. Вмираючий Харун ар-Рашид наказав м'ясникам розрізати керівників заколоту на шматки.

Виникнення єдиної імперії неминуче супроводжувалося появою армії чиновників. Серед них переважали навернені в іслам іранці (*мавали*), які володіли досвідом державної служби. Поступово склався стан «*катібів*» («*катіб*» — писар, секретар), що засідали в *диванах*. При Аббасидах так називали адміністративні відомства, що завідували канцелярією халіфа, казначейством, управлінням армією, наприклад, «диван ал-маль» — відомство витрат коштів на державні потреби й збір податків; «диван ал-барід» — головне поштове відомство, яке контролювало установи зв'язку й поштові тракти.

Основу аббасидської армії становили наймані воїни, що служили за ікт. Перси-хорасанці склали основу армії халіфа. У такий спосіб Аббасиди звільнилися від тиску з боку арабо-бедуїнського воїнства. У ролі «гарматного м'яса» використовували *газі* — добровольців, які воювали за віру й частку видобутку. Серед них чисельно переважали представники соціального андеграунду й маргінали.

Важливою державною справою вважалася охорона життя, здоров'я та гідності халіфа. У цих умовах виник неминучий для деспотичної держави інститут — гвардія, яку очолював *султан*. Гвардія халіфа складалася з кінних воїнів, що набиралися з хлопчиків-рабів (*гулями*, *мамлюки*) різного походження (тюрки, слов'яни, кавказці, африканці та інші). Їх виховували в душі фанатичної відданості халіфу — наміснику й заступнику пророка.

Гвардійці зарозуміло поводитися щодо жителів столиці й часто ставали причиною міських заворушень.

Рядок джерела. «Талац був великий і багато більший, ніж його нинішні чудові залишки... Щодо резиденції, то в ній були ріллі й хлібороби, робоча худоба й 400 лазень для її мешканців та слуг. У дні халіфа ал-Муктафі (902-908) в палаці було 20 тисяч гулямів зовнішньої охорони 10 тисяч слуг чорношкірих і білих. За халіфа ал-Муктадира (908-932) було 11 тисяч слуг: з них 7 тисяч чорношкірих і 4 тисячі слов'ян; 4 тисячі жінок вільних і невільниць, і кілька тисяч гулямів внутрішніх покоїв. Одна зміна варти, призначеної охороняти резиденцію, складалася з 5 тисяч добірних піших воїнів, 400 вартових і 800 гулямів внутрішніх покоїв».

Хіلال ас-Сабі. «Встановлення й звичаї двору халіфів» (XI ст.)

Згодом відбулася цілком закономірна трансформація — з елітного підрозділу охорони гвардія перетворилася на помітну політичну силу. Виникло протистояння вазирів і султанів. У цій політичній боротьбі дуже часто переможцем ставав той, хто спирався на грубу силу й був «ближче до тіла».

2. Соціально-економічний розвиток країн Халіфату

Політичне об'єднання розрізнених у минулому країн і народів призвело до широкого й різноманітного економічного та культурного спілкування регіонів. Це сприяло рішучому розвитку продуктивних сил. На першому етапі своєї історії халіфат сприяв утворенню *єдиної економічної спільності*.

Найважливішою галуззю економіки залишалося землеробство, засноване на штучному зрошенні. Тому головними житницями халіфату були Месопотамія (у нижній течії Тигру і Євфрату) і Єгипет (долина й дельта Нілу).

Як і в давні часи застосовували традиційні способи обробки землі (лопата й легкий середземноморський плуг). Серед польових сільськогосподарських культур переважали пшениця та ячмінь. У садах і городах успішно вирощували всі види овочів і фруктів, а в пустельній місцевості фінікову пальму. З технічних культур повсюдно культивували цукрову тростину, бавовну, льон.

За мусульманським уявленням, землею володіє Аллах, який передає її в дар тим, хто її обробляє й користується її плодами. Завойовники зберегли в підкорених провінціях колишні форми власності, і колишні власники землі отримали право користуватися земельними ділянками, які належали їм в минулому, за умови, що вони будуть їх обробляти й справно платити податки. Найчастіше безпосереднього зв'язку між феодалами та власниками

землі не було, оскільки великі землевласники воліли жити в містах, а не в садибах своїх маєтків.

На відміну від ранньосередньовічної Європи, в арабо-мусульманській цивілізації економічне й майже все культурне життя значною мірою було зосереджено в містах. Тут мешкали халіфи й султани, провінційні намісники та воєначальники, звідси велося управління імперією, тут концентрувалися багатства халіфату. У містах проживала місцева еліта арабо-мусульманського суспільства, саме тоді як у Європі барони й лицарі жили у своїх замках і маєтках. В умовах тотальної централізації державного життя мусульманське місто не мало автономних прав і привілеїв, що істотно відрізняло його від західноєвропейських міст-комун, які отримали відому незалежність в межах роздробленої європейської держави.

В епоху Аббасидів процвітали традиційні для Близького й Середнього Сходу ремісничі виробництва та промисли:

- ✓ текстильне виробництво (прядіння, виготовлення тканин з льону, бавовни, шовку й вовни); Сирія, Хузистан, Ісхафан славилися своїм шовком; Мерв, Нішапур, Кабул бавовняними тканинами, а Єгипет лляними тканинами; повсюдно було розвинене виробництво сукна;
- ✓ ювелірна справа процвітала у всіх великих містах халіфату;
- ✓ держава контролювала виробництво зброї та кораблебудування;
- ✓ до початку IX ст. виникло й зміцніло виробництво паперу (Ірак, Сирія, Єгипет);
- ✓ особливим успіхом на світових ринках користувалися незрівнянні парфумерні та кондитерські вироби.

Особливого розквіту досягла торгівля, яка сприяла створенню єдиного внутрішнього ринку, що простягався від Іспанії до Індії. Каравани рухалися цією величезною територією, не зустрічаючи митних бар'єрів і мит. Законність доходів від торгівлі (на відміну від християнських догм) ніколи не ставилася під сумнів в ісламі. Адже багато сподвижників пророка були торговцями, і Мухаммад також займався комерційними операціями. Великий розвиток у халіфаті отримала морська торгівля з країнами Африки, Індії, Китаю, Індонезійського архіпелагу. Процвітала работоргівля. Особливим попитом користувалися чорношкірі раби, що постачалися з ринків острова *Занзібар*.

Різноманітні торговельні відносини привели до зростання старих і виникнення нових міст, що знаходилися на караванних шляхах. За цих обставин міста ісламського світу за своїми розмірами набагато перевищували поселення зубожілої в ті часи Європи. Населення багатьох з них перевищувало 100 тис. чоловік. До найбільш процвітаючих міст імперії належали *Багдад, Дамаск, Олександрію, Фустат, Кайраван, Ісфahan, Нішапур, Самарканд і Бухару*. Купці відігравали суттєву роль у суспільному

та приватному житті міста. Існували й деякі форми корпоративної організації торгівлі й ремесла. Однак і ремісники, і торговці перебували під державним контролем.

Тривалі і запеклі війни з Візантією не припинили жваві торговельні зв'язки між країнами двох імперій. Торговельні відносини підтримувалися з тюркськими кочівниками, Хозарським каганатом і Руссю. Комерція з Західною Європою стала помітною лише з XI ст., коли європейці змогли вийти на ринки з конкурентоспроможними товарами.

У халіфаті виникло кілька монопольних торговельних угруповань. Морську торгівлю з країнами Індійського океану контролювали араби; за межами Індійського океану домінували євреї та християни, які перевозили крам на мусульманських кораблях. Східне Середземномор'я знаходилося в орбіті впливу візантійців, а після Хрестових походів — північно-італійських торгових республік.

3. Феномен арабо-мусульманської культури

Трижем формування небаченої до того часу арабо-мусульманської культури стала арабська мова, що сприймалася не як мова завойовників, а як найважливіший елемент загальної культури. Відбулася денаціоналізація мови. У такий спосіб середньовічна арабо-мусульманська культура створювалася багатьма народами, які населяли халіфат, і ввібрала традиції надзвичайно строкатого в етнічному відношенні середовища. Цим значною мірою був зумовлений її розквіт у VIII—XII ст.

Араби зробили одну з найпродуктивніших в історії спроб засвоєння чужої науково-філософської спадщини. Робота з перекладу наукових і філософських творів призначалася для широкої аудиторії мусульманської інтелігенції і мала переважно світський характер.

«Будинок мудрості». Халіф ал-Мамун (813-833) ухвалив інноваційне рішення в справі розвитку науки, освіти, теології та культури — він заснував знаменитий «Будинок мудрості» (827). Тут розташовувався великий штат фахівців (сирійці, греки, перси), зайнятих перекладом арабською мовою грецьких наукових і філософських трактатів. Особлива увага приділялася перекладу творів, що мали практичне значення, насамперед з математики, астрономії, астрології та медицини. Так антична спадщина доповнювала й врівноважувала потужний вплив давньоперсидської культури. Тут також велася робота з індійськими медичними трактатами й перськими історичними творами. Однак античний вплив, настільки плідний у галузі наукових знань і філософії, практично не торкнувся арабської поезії й міфології.

Найбільшими науковими центрами Арабського халіфату були відносно нові міста Куфа, Басра і, звичайно, Багдад. Тут розвивалися традиційні

Покровитель мистецтв і наук халіф ал-Мамун. Середньовічна мініатюра

арабські науки, насамперед філологія. Вивчення медицини, математики, астрономії було зосереджено в давніх еліно-римських центрах: Олександрії, Антіохії, Едессі, де інтенсивно розвивалися світські науки. Вихідці із греко-сирійських медичних шкіл, знавці точних наук і філософи поповнили двори халіфів, стали придворними лікарями, астрологами, обіймали високі посади в державному апараті.

Навчання теології спочатку здійснювалося в стінах мечеті. З X ст. повсюдно створювалися спеціальні навчальні заклади — *медресе*. Як і в Західній Європі, викладання зводилося до диктування й детального коментаря вже написаної книги.

Світські науки зазвичай вивчалися в стінах будинку вчителя. Прослухавши курс у свого вчителя, учень отримував відповідний «диплом» («іджаз»). Чим вищим був авторитет і слава вчителя, тим більше було можливостей у «студента» отримати хорошу державну посаду, потрапити до науково-мусульманської еліти, стати *факіфом* (викладачем), *каді* або світським учителем. Учні переходили від одного мудреця до іншого й збирали іджази, підвищуючи свій статус. Якщо за часів раннього ісламу під наукою розумілася грамотність і знання Корану, то з часом поняття вченості розширюється й наповнюється, охоплюючи математику, медицину, астрономію. Учений вважався зразком для всіх мусульман, бо у своєму зав'язатті й благочесті в осягненні науки він очищав свої думки та забував про все людське.

З перших вуст. «Без чотирьох речей не може обійтися людина навіть із знаті — не можна не вставати перед своїм батьком, не можна не догоджати гостю, не можна не дбати про свого коня й не поважати вченого».

Ал-Джахіз. «Книга красномовства» (IX ст.)

Поетичним рядком

Усе у світі вкриється пилом забуття,
Лише двоє не знають ні смерті, ні тліну:
Лише справа героя та слова мудреця
Пройдуть століття, не знаючи кінця.
Вінець, краса всього живого — розум,
Визнай, основа життя — розум.

Фірдоусі. «Шах-наме» (X—XI ст.)

Видатних успіхів домоглася арабо-мусульманська наука в галузі медицини. Заслуженою популярністю й славою користувалися праці **Ібн Сіні** (980–1037) з Бухари (у Європі його називали Авіценною). Його «Канон лікарської науки» на століття став настільною книгою лікарів усього цивілізованого світу. Ібн Сіна був найбільшим ученим середньовіччя, незалежним і самобутнім мислителем. У своїх роботах він торкався проблеми медицини, філософії, етики, математики, хімії, ботаніки тощо. Він прагнув стимулювати вивчення природи.

Оцінка фахівця. «Ібн Сіна встановив інфекційну природу туберкульозу й факт передачі захворювань через воду та ґрунт. «Канон» містить безліч прикладів виняткової спостережливості автора, який зумів показати заразну природу туберкульозу, виявити шляхи поширення хвороб; дати ретельний опис шкіряних хвороб, статевих розладів і збочень, захворювань нервової системи. «Канон» містить також близько 760 ліків».

Дж. Сартон. «Вступ до історії науки» (1950)

У VII—IX ст. в якості самостійної науки виділяється філологія й арабське мовознавство. Однак на вістрі наукового прогресу в арабо-мусульманських країнах були математика й астрономія. Уродженець Хорезма **Мухаммад ібн Муса ал-Хорезмі** (IX ст.) познайомив арабів з індійськими цифрами. Він залишив серйозні дослідження в галузі математичної географії. У Європі Хорезмі називали *Алгорісмосом*, оскільки саме він ввів це поняття до математичного ужитку. Саме Хорезмі у своїй праці «Короткий трактат з розрахунку відновлення й протиставлення» вводить поняття «аль-джабр» (алгебра).

У сфері географії араби пішли далеко вперед, довгий час випереджаючи європейців у накопиченні знань про Землю. Математика й астрономія вірою та правдою служили розвитку географії. Можливо, саме тому арабські карти були значно точнішими і багатшими, ніж вишукування європейських картографів, що базувалися ще на даних Птолемея. Серед найважливіших географічних праць виділимо «Книгу шляхів і країн» — роботу придворного аббасидського чиновника перса *Ібн Хордадбеха* (820–912). У ній досить точно й сумлінно описані різноманітні маршрути як всередині халіфату, так і поза його межами. У трактаті є безцінні

свідоцтва про ранню Русь, Хозарський каганат, Північне Причорномор'я та інше. Зрозуміло, географія того часу носила описовий характер, що становить значний інтерес для сучасного дослідника.

Дуже часто географія тісно перепліталася з історією. Середньовічна арабо-мусульманська історична школа зробила помітний внесок у розвиток історичної науки загалом. Видатні вчені халіфату зазвичай представляли перську науку: ал-Якуб, ал-Масуді, ат-Табарі — були широко відомі як історики, географи, етнографи. Наприклад, **ат-Табарі** (839-923) у своїй праці «*Історія пророків і царів*» запропонував перший у мусульманському світі огляд всесвітньої історії.

Блискучі історичні твори «*Індія*» та «*Пам'ятники минулих поколінь*» залишив геніальний хорезмієць **Абу Рейхан Мухаммад ібн Ахмед ал-Біруні** (937-1048). Цей учений-енциклопедист у своїх трактатах показав глибокі знання у сфері математики, фізики, мінералогії, географії, етнографії. Біруні вперше на Середньому Сході висловив думку про рух Землі навколо Сонця.

Арабо-мусульманська філософія зародилася в середовищі перекладачів і інтерпретаторів творів античних авторів. В ісламському світі філософія вважалася наукою наук і займалася широким колом найрізноманітніших проблем. Зауважимо також, що мусульманський філософ (зазвичай придворний лікар або астролог) був мало прив'язаний до жорсткої структури мусульманського суспільства. Це робило його чутливішим до проблем суспільства, вільнішим у своїх судженнях і дослідженнях.

У світовій художній культурі видатне місце займають досягнення ісламських зодчих. Мусульманська архітектура ввібрала в себе кращі досягнення візантійського та перського зодчества, але при цьому створила свій неповторний стиль архітектурної майстерності. Найяскравіше архітектура країн ісламу виявлялася в релігійних спорудах (мавзолеї, медресе), і насамперед в мечеті.

Мечеть — це місце для колективної молитви. У кожній мечеті є спеціальна ніша — *міх раб*, що вказує мусульманам напрям на Каабу. Монументальні, багато прикрашені *джамі* — п'ятничні мечеті, що зводилися у великих містах кращими майстрами за казенні кошти, демонстрували силу та єдність держави й віри. П'ятнична мечеть — це містобудівна домінанта, що височіє над людською

Зразок арабського мистецтва каліграфії

маркотою. Звичайні *квартильні* мечеті слугували для виконання п'ятикратного намазу благовірних мусульман і, у разі потреби, використовувалися для інших необхідностей. Серед основних елементів мечеті виділимо найпомітніші: купол, мінарет і внутрішній двір.

Мечеть і мінарет. Купол зводився над головним молитовним залом або святинею мечеті й укладався на масивні опорні стовпи за допомогою «вітрил». Величезна маса купола рівномірно розподілялася по бічних напівкуполах. Внутрішню поверхню купола вкривали фресковим або мозаїчним розписом. Зазвичай використовували геометричний або рослинний орнамент, а також арабески (повторювані малюнки). Згідно з хадісою Мухаммада: «Нещастя тому, хто буде зображувати живу істоту! У день страшного Суду від нього зажадають, щоб він дав зображенню душу, але він не зможе це зробити».

Мінарет — висока башта, з якої муедзин закликає правовірних до намазу. Мінарети п'ятичних мечетей прикрашалися різноманітними архітектурними деталями й багатим декором. Внутрішній двір мечеті зазвичай обрамляє крита галерея, часто прикрашена малими куполами. Відмінне місце для підготовки до молитви, відпочинку й задушевної бесіди.

Серед безумовно видатних споруд арабо-мусульманського зодчества необхідно виділити мечеть Омара в Єрусалимі й мінарет в Саккарі. Мечеть Омейядів у Дамаску, зведена в VIII ст. на місці спочатку храму Зевса, а потім і християнської церкви Іоанна Хрестителя, вважається еталонною спорудою арабо-мусульманської архітектури.

Збережені світські будівлі були переважно пов'язані з життям правителів — палаци, фортифікаційні споруди, лазні, бібліотеки. Особливе місце серед видатних пам'яток арабо-мусульманської архітектури займає палац мусульманських правителів *Альгамбра* в Іспанії.

Високий рівень цивілізації, що базувалася на досягненнях культури багатьох давніх народів, дозволив арабо-мусульманському співтовариству в Середні віки відігравати провідну роль у світовій політиці й економіці.

4. Розпад і загибель Багдадського халіфату

У другій половині IX — першій половині X ст. на просторах халіфату помітно зросли відцентрові тенденції, які зрештою призвели до дезінтеграції величезної держави. Уже за часів правління ал-Мамуна ставало дедалі зрозуміліше, що будь-яка спроба зберегти цілісність імперії приречена на невдачу. Країну охопила всеосяжна криза.

У цей час джерела фіксують зростання реальної влади місцевих еліт.

Провінційна верхівка відмовлялася визнавати верховну світську вла-

ду халіфа й сплачувати податки до загальнодержавної скарбниці. У деяких випадках амбітні місцеві правителі не визнавали халіфа і як релігійного лідера. Найчастіше такі настрої провокували самі халіфи. Поведінка багатьох з них не відповідала правилам шаріату. Наприклад, історик ал-Масуді зображує халіфа *ал-Мутадида* (892–902) як неймовірного скнару і садиста. Історик розповідає про жахливі тортури, яких зазнавали його жертви. Зрештою халіфа отруїла одна з його численних рабниць-наложниць.

- ✓ Апарат виконавчої влади був паралізований палацовими інтригами, які роз'їдали державну могутність халіфату. Особливо гострим було протистояння між вазиром, якого підтримували катібі (чиновники), і аббасидською воячиною — воєначальниками і командирами великих формувань найманців. Здебільшого вазирі були людьми вельми досвідченими як в адміністративній, так і у фінансовій сфері. Зазвичай саме вони керували державним життям, були ініціаторами реформ. Вазирі лише формально надавали папери зі своїми розпорядженнями на підпис халіфу. Навколо вазирів згуртувався стан чиновників. Однак реальна влада вазира не поширювалася на армію. Воєначальники-еміри та султани, які очолювали гвардію, намагалися нейтралізувати вазира й позбавити його впливу на халіфа та державні справи загалом. Наприклад, за час правління халіфа *ал-Муктадира* (908–932) змінилося 14 вазирів.
- ✓ Смути й палацові перевороти призвели до втрати авторитету та впливу Багдада на заході й сході халіфату, чому сприяли війни між удільними князями — *емірами*. Перша половина X ст. пройшла в безперервній внутрішньополітичній боротьбі. Знесилені халіфи змушені були весь час маневрувати, щоб хоча б номінально залишатися на своєму посту.
- ✓ Незкінченний конфлікт між шиїтами й сунітами часом набував дуже гострих форм. Не знати звідки з'явилися численні авантюристи з різних верств суспільства. Вони сміливо обіцяли покінчити зі свавіллям влади, бралися захистити бідноту від здиричників і розбійників. Деяким з них вдалося об'єднати навколо себе бідноту. Причому такі виступи голоти набували часом форми релігійних війн.

Кармати. За часів правління халіфа ал-Мутадида якийсь Хамдан Кармат заснував екстремістську шиїтську секту. Заклик Кармата був звернений до всіх пригноблених і знедолених, яким щедро обіцялося повернення до часів миру й царства справедливості, негайне встановлення «істинного ісламу». Він стверджував, що божественне право на владу мають тільки нащадки Алі, двоюрідного брата й зятя Мухаммада. Послідовників Кармата називали його ім'ям. Кармати створили сильну, боєздатну організацію, розгорнули успішну пропаганду в Аравії, Іраку, Сирії. Опорою карматів став південний Ірак і Бахрейн, де вони звели неприступну фортецю Хаджар.

Звідси вирушали походи всім Близьким Сходом. Кармати навіть спалювали Каабу, захопивши «Чорний камінь», який халіфам довелося викуповувати, щоб повернути на місце тільки через 20 років. З великими труднощами влада придушила активну частину секти, яка пізніше трансформувалася в секту асасинів.

- ☞ Свідченням слабкості центральної влади можуть бути численні соціальні рухи й повстання, що охопили різні райони імперії та підняли на збройну боротьбу різні соціальні верстви й етнічні групи.

Повстання занджів. 869 р. в Південній Месопотамії спалахнуло повстання занджів — чорношкірих рабів, вивезених із Занзібару, які в нелюдських умовах працювали на будівництві й обслуговуванні іригаційних споруд. Ватажок повстання стверджував, що є нащадком Алі й Фатіми. А втім, ідейний зміст повстання не відігравав значної ролі. Занджи були голодні й озлоблені, люто ненавиділи своїх мучителів і з ентузіазмом взялися за грабежі і насильство. Ат-Табарі в найпохмурніших фарбах розповідає про звірства, яких зазнало населення захоплених рабами міст. Жителі Басри були знищені поголовно. Уцілілі мешканці були продані в рабство, на ринки постачали жінок знатних родів Алідів і курейшитів. Повстання рабів з великими труднощами вдалося придушити тільки 883 року. Для цього був побудований річковий флот, щоб захопити опорні пункти занджів, які вони звели в очеретяних заростях на островах нижньої течії Тигру і Євфрату.

Одним з перших домігся фактичної незалежності від Багдада правитель Єгипту *Ахмад ібн Тулун*. Його предки були рабами-невільниками, вихідцями з Бухари, яким вдалося просунути на державній службі. Ахмад виявився енергійним і талановитим чиновником. Він за короткий час захопив контроль над провінцією та став її намісником. Саме він домігся автономії від халіфа й перетворив Єгипет на незалежний емірат Тулунідів. До Багдада Ахмад надсилав лише символічну частину своїх доходів і вислав з країни багдадського фінансового чиновника. Ахмад Тулун організував професійне військо з берберів, тюрків і суданців, відбив кілька експедицій проти нього й домігся фактичної незалежності. Халіф був змушений визнати владу Тулунідів над Єгиптом і Сирією за умови виплати ними данини.

Наприкінці VIII ст. перестають підкорятися Багдаду провінції Північної Африки. Виникають емірати *Ідрисидів* у Марокко, *Ростемідів* в Алжирі й династія *Аглабідів* у Тунісі. Правителі Тунісу створили великий піратський флот і почали набіги на Південну Італію, Сардинію та Корсику. Незабаром вони захопили Мальту й Сицилію.

Ще рішучіше процеси дезінтеграції відбувалися на східних рубежах Халіфату. Першими досягли самостійності такі економічно процвітаючі

країни, як Хорасан і Мавараннахр, що відрізнялися високим рівнем культури. Центрами сепаратизму тут були Нішапур, Самарканд, Бухара. У такий спосіб східні провінції арабо-мусульманської імперії (Іран, Середня Азія, Афганістан) вийшли зі складу аббасидської держави й зажили самостійним життям.

Отже, до кінця IX ст. безпосередня влада халіфів поширювалася лише на Ірак і Південно-Західний Іран. Проте халіфи залишалися духовними сюзеренами ісламського світу, законними мусульманськими правителями вважалися тільки ті, хто отримав інвеституру від халіфа. Ця обставина дозволяла багдадським халіфам залишатися помітними фігурами в політичній боротьбі на теренах колишнього халіфату аж до XIII ст.

Завдання й запитання

1. Визначте основні відмінності халіфату Омейядів і халіфату Аббасидів.
2. Складіть розгорнутий план відповіді: «Соціально-економічний розвиток країн халіфату Аббасидів у VIII—IX ст.».
3. У чому, на ваш погляд, полягають феноменальні успіхи в розвитку культури країн арабського халіфату VIII—XIII ст.?
4. Охарактеризуйте основні причини кризи й розпаду Багдадського халіфату.
5. Які особливості народних рухів східного середньовіччя висвітлює уривок з твору Нізам ал-Мулька «Книга про правління» (XI ст.): «Алі Буркаї («вкритий покривалом») повстав 868 року. Кілька років він принадував негрів в Ахвасі та Басрі, проповідував і давав пророцтва; він повстав тоді, коли з ними умовився; негри стали з ним спільно... захопили увесь Хузистан, схопили своїх панів, перебили їх, зайнялися злочинами й насильствами. Халіф Мутамід неодноразово посилав війська. Вони їх розбивали. Буркаї володарював протягом чотирнадцяти років чотирьох місяців і шести днів. Урешті-решт його хитрістю схопив брат фалія. Усіх негрів убили. Буркаї повісили в Багдаді. Його віра була та сама, що й віра Маздака, Бабека, карматів, ще гірша в усіх відношеннях».

Література

- Али-заде А. А. Хроніки мусульманських державств I—VII вв. хіджри / А. А. Али-заде. Москва : УММА, 2004. 448 с.
- Бренд Б. Искусство ислама / Б. Бренд; пер. с англ. А. Гарькавого. Москва : ФАИР, 2008. 336 с.
- Веймарн Б. В. Искусство арабских стран и Ирана VII—XVII веков / Б. В. Веймарн. Москва : Искусство, 1974. 276 с.

- Грюнебаум Г. Е.* Основные черты арабо-мусульманской культуры / Г. Е. Грюнебаум. Москва : Наука, 1981. 228 с.
- Кло А.* Харун ар-Рашид и времена «Тысячи и одной ночи» / А. Кло; пер. с франц. А. П. Саниной. Санкт-Петербург : Евразия, 2012. 384 с.
- Михайлова И. Б.* Средневековый Багдад / И. Б. Михайлова. Москва : Наука, 1990. 157 с.
- Мюллер А.* История ислама: От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов / А. Мюллер. Москва : АСТ, Астрель, 2004. 911 с.
- Ибн Хордадбех.* Книга путей и стран / пер. с араб. Н. Велихановой. Баку : Элм, 1986. 432 с.
- Хилал ас-Сабн.* Установления и обычаи двора халифов / пер. с араб. И. Б. Михайловой. Москва : Наука, 1983. 147 с.
- Цкитишвили О. В.* Раннесредневековый Багдад (по данным Машхадской рукописи труда Ибн ал-Факиха ал Хамадани) / О. В. Цкитишвили. Тбилиси : Мецниереба, 1986. 237 с.

§ 20. Ісламські держави Північної Африки та Близького Сходу в IX—XVI ст.

1. Особливості розвитку ісламських країн після розпаду Багдадського халіфату.
2. Ісламські держави Північної Африки IX—XIII ст.
3. Хрестові походи й мусульманський Схід, Саладин (1171–1193).
4. Султанат мамлюків у Єгипті (1250–1517).

І нехай мене відкине цілий світ!
Його ухвала — марнота марнот.
Тобі відкритий, тебе лише чую я,
І тільки ти — найсуворіший мій суддя.
Омар ібн ал-Фарід (XIII ст.)

1. Особливості розвитку ісламських країн після розпаду Багдадського халіфату

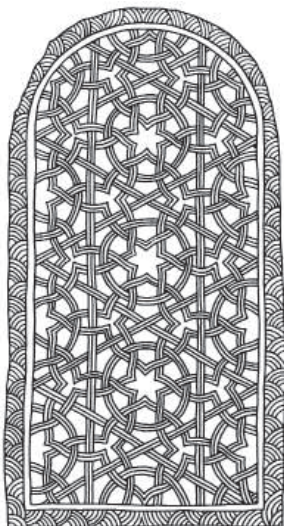
Політична історія держав, що виникли в межах арабської імперії, розвивалася в умовах *поліцентризму*. Це бурхливий шлях численних державних утворень, насичений складними перипетіями внутрішньополітичної та ідеологічної боротьби, що загострювалися вторгненнями зовнішніх ворогів.

Виділимо характерні соціально-політичні та ідеологічні риси розвитку східних країн в епоху розпаду халіфату.

- ✓ Політична нестабільність еміратів і султанатів багато в чому пояснюється *недостатньою легітимністю* влади, бо більшість правителів не мали вищої божественної санкції (або, по-християнськи, «благодаті»), якою, з точки зору ісламських канонів, володіли лише багдадські халіфи.
- ✓ Багато державних утворень мали випадковий характер, вони залежали від особистих якостей і успішності чергового узурпатора (царедворця, полководця, султана, гвардійського офіцера або гуляма).
- ✓ Нашестя завойовників швидко й кардинально змінювали політичну ситуацію в різних регіонах Сходу. Виникаючі на просторах халіфату держави швидко змінювали свої обриси, політична карта колишньої арабської імперії нагадувала клаптикову ковдру.
- ✓ Країни халіфату розвивалися в умовах загострення зовнішньополітичної агресії Сходу й Заходу. З одного боку, тиск християнських країн, наступ візантійців, військово-колонізаційний рух хрестоносців і норманів у Південній Італії та Сицилії, Реконкіста в Іспанії. З іншого боку,

поширення влади ісламу зусиллями Газневідів в Індії та Сельджуків у Малій Азії. Ці рухи ісламу та християнства розподілені в часі й просторі, розподілені за мотивами й результатами, але вони багато в чому визначали хід історичного процесу. Спільною рисою для них є релігійний ентузіазм і фанатизм.

- ☞ В ідеологічному житті спостерігається розквіт шиїзму, що в X ст. знайшов вираження в русі ісмаїлітів, з подальшим відродженням сунізму, підтриманого виходом на історичну арену Близького Сходу турків.
- ☞ У сфері аграрних відносин збереглися підвалини, традиційні для всього середньовічного Сходу взагалі й для мусульманського світу зокрема. Мається на увазі абсолютна власність держави на землю й стягування з користувачів землі ренти-податку (харадж або ушр). Підвладне населення сплачувало трудові повинності й мита. Утримання адміністративно-бюрократичного апарату та війська здійснювалося за рахунок скарбниці або встановленої частки податків.
- ☞ Упевнено продовжувався розвиток міського життя. У IX—XVI ст. міста залишалися осередком ремісничого виробництва й торгівлі, важливими центрами адміністративного контролю над підвладними територіями. Міське самоврядування зводилося до вирішення внутрішніх проблем торговельно-ремісничих корпорацій; в усьому іншому містяни були безправні й знаходилися в залежності від *хакіма* (намісника), *райса* (градоначальника) та *кадія* (судді).

Віконні ґрати замку
мусульманського правителя.
Йорданія

До середини 40-х рр. X ст. від єдиної великої аббасидської держави не залишилося й сліду. Політична влада халіфа поширювалася лише на Багдад і його околиці. 945 р. колишню столицю халіфату захопили *Буїди* (945–1056) — шиїтська династія *дейлемітів*. Після недовгих вагань вони зберегли духовну владу аббасидського халіфа, а собі привласнили всі права керування країною. Халіф позбувся пишного двору й гвардії.

У численному сімействі Буїдів головним вважався той, хто правив у Багдаді. Тому буїдські султани піклувалися про «місто благоденства», багато будували, проводили великі відновлювані роботи, підтримували культурний статус міста. Зокрема в Багдаді було закінчено спорудження знаменитого шпиталю, було зведено «будинок науки» з багатим книгосховищем тощо.

На початку XI ст. становище аббасидського халіфа помітно змінилося. З пасивного «первосвященника» він перетворився на активного релігійного діяча, який очолював не тільки сунітське населення півмільйонного Багдада, але й сунітів усіх територій, які визнавали його авторитет: Азербайджану, Гургану, Табаристану, Хорасану, Мавераннахру, Афганістану. Використовуючи релігійний авторитет, халіф рішуче втручався в державну політику. В останні десятиліття панування Буїдів Багдад вийшов з-під контролю султанів, і халіф, спираючись на сунітське населення міста, знову став господарем становища.

Останній буїдський правитель Іраку безуспішно намагався зупинити просування сельджуків. У кінці грудня 1055 р. військо Великого Сельджука Тутріл-бека вдерлося до міста. Почався новий період згасаючої історії халіфату.

2. Ісламські держави Північної Африки в IX—XIII ст.

Вантичний і ранньовізантійський час історія країн Північної Африки була нерозривно пов'язана з історією Близького й Середнього Сходу. І до, і після арабського завоювання (647-703) ці країни були частиною єдиного історико-культурного регіону.

Країни Північної Африки належали до найрозвиненіших територій Середземномор'я і в IX—X ст. як частина *дар аль-іслам* (земля ісламу) переживали період розквіту.

- ✓ Спостерігався потужний підйом сільського господарства, що був забезпечений масштабним іригаційним будівництвом: сотні іригаційних споруд: гребель, водосховищ, зрошувальних, розподільних і водовідвідних каналів.
- ✓ Країни Північної Африки виділялися високим рівнем урбанізації. Міста були осередком соціально-політичного й релігійного життя, визначали господарський вигляд регіону.
- ✓ Для міст регіону був характерний високий рівень ремісничого виробництва: виготовлення килимів, різноманітних тканин (вовняних, шовкових, лляних), виробів зі скла, шкіри, дерева й різних металів. Тут знаходилися великі суднобудівні верфі; виготовлялися зброя, обладунки, облогова й балістична техніка. Добувалися залізо, мідь, олово, свинець, ртуть, срібло й золото. Істотну роль в економічному житті грали лихварі, торговці, відкупщики та інші «фінансові ділки».
- ✓ У соціальному житті переважали феодально-державні форми експлуатації, що здійснювалися через податкову систему. Еміри й місцеві нововладці спиралися на лицарські дружини, загони найманців і родоплемінні ополчення. Укріплені замки правителів зазвичай були

центрами «годувань». *Джунді* (лицарі), *аскери* (солдати) й катіби (чиновники) отримували платню.

- ▽ Країни Північної Африки відрізнялися вельми строкатим складом населення: *руми* («римляни»), *афаріка* (автохтонне населення приморських міст), євреї, численні берберські народності, *харатіни* (нащадки чорношкірих жителів Сахари). Зрозуміло, регіон був украй неоднорідним у релігійному відношенні. Чужинці зі Сходу (араби) становили близько 7–8 % населення.
- ▽ Довгий час Північна Африка залишалася регіоном з переважно християнським населенням. Крім правлячої верхівки ісламізація охоплювала переважно соціальні низи населення (міську бідноту, дрібних торговців, поденників й інших плебейських верств міста). Тільки в середині XI ст. кількість мусульман досягла 80 %.
- ▽ Арабізація Північної Африки була процесом тривалим і завершилася лише десь у середині XI ст., що супроводжувалося залученням місцевого населення до цінностей більш високої цивілізації. Арабська мова сприймалася передусім городянами й представниками вищих верств населення. Грецьку та латину поступово забули, а місцеві говірки заштовхнули на периферію регіону.

Серед численних державних утворень, що виникли в Північній Африці після розвалу Багдадського халіфату, найпомітнішу й значну роль в історії

Північна Африка та Єгипет у VIII—XII ст.
(Рубель В. А. Історія Середньовічного Сходу... С. 385)

регіону та всього ісламського світу відіграли деспотичні династії Фатімідів, Альморавидів і Альмохадів.

Історія держав і народів Арабського халіфату й усього ісламського середньовіччя тісно пов'язала із боротьбою шіїтів і сунітів. Після фактичного розпаду халіфату, на політичній арені великої ваги й значення набули *ісмаїліти* — шанувальники Ісмаїла — сьомого законного імама, спадкоємця Алі й Фатіми. Ісмаїліти вважали, що його підступно позбавили права на імамат.

Ісмаїліти стали засновниками халіфату *Фатімідів (909–1171)*. Вони створили сильну й впливову державу в *Магрибі*. Перші успіхи династії пов'язані з рухом шіїтів-ісмаїлітів, які проповідували егалітаризм і месіанські ідеї в Середньому Магрибі. 909 р. в Кайрувані був проголошений імамом-халіфом («повелителем правовірних») якийсь *Убайдаллах*, який у своїх проповідях стверджував, що має родинні зв'язки з Ісмаїлом. Він привласнив собі титул «*махді*» — рятівника мусульман, що вийшов з «переховування», щоб повести мусульман до щастя та благоденства. Він називав себе *ал-Махді (909–934)* і під цим ім'ям увійшов в історію як перший правитель халіфату Фатімідів. Ал-Махді проголосив *династійний принцип імамату*, оголосивши своїм наступником сина Абу-л-Касима. Назва династії Фатіміди — стала могутньою зброєю проти Аббасидів, оскільки прямо вказувала, що імами-ісмаїліти були в родинних стосунках з Алі й Фатімою, тоді як Аббасиди не мали переконливих доказів спорідненості з пророком. Втім кармати також не визнавали Фатімідів ні імамами, ні халіфами.

На початку століття історії своєї держави Фатімідам вдавалося поєднувати відвертий ісмаїлізм і віротерпимість. У країні мирно співіснували суніти, іудеї, християни, шіїти-імамати та інші. Наприклад, халіф *ал-Муїзз (953–975)* наблизив до себе, зробив своїм найближчим помічником колишнього раба-християнина слов'янського походження *Джаухара*, який прославився блискучими військовими перемогами, а також іудея Ібн Кіліса, який став своєрідним міністром фінансів при халіфі.

Очолована Джаухаром сотисячна армія Фатімідів 969 р. захопила *Фустат* і підпорядкувала Єгипет, який погруз в усобицях. Незабаром Джаухар наказав заснувати поблизу нову столицю *ал-Кахіра* («місто перемоги») — так виник Каїр. 972 р. до столиці прибув халіф ал-Муїзз, який прихопив з собою труни своїх предків, що вказувало на серйозність планів імама. В епоху Фатімідів ал-Кахіра вважалось одним з найкрасивіших і найбагатших міст світу. Тут був споруджений «Будинок мудрості», в бібліотеці якого налічувалося понад 600 тис. томів.

Свідчення очевидця. «Я підрахував, що в цьому місті Каїрі має бути не менше 20 тис. крамниць, які всі належать султанові. Багато крамниць здаються, кожна за десять динарів на місяць, і немає жодної дешевше двох

динарів. Караван-сараїв, лазень та інших громадських будівель стільки, що й перерахувати немає можливості...»

Перський мандрівний філософ Насир-і Хасрау. «Сафар-наме» (XI ст.)

Халіфи фатімідської династії зосередили у своїх руках державну владу, релігійний авторитет і керівництво армією. Військовий стан був численним і відігравав важливу роль у політичному житті країни. Армія складалася з гвардії правителя-халіфа, а також численних і войовничих загонів бедуїнських племен. У XI ст. Фатіміди поширили свою владу на весь Близький Схід, включно із Сирією, Палестиною, а також Хіджазом, Єменом.

Слов'янський слід. Ще ал-Махді, услід за правителями Багдада, став формувати свою гвардію за рахунок рабів. Основним джерелом поповнення гулямів стали раби-слов'яни з мешканців Балканського півострова. Венеціанські работорговці наживалися на нескінченних війнах між болгарами, сербами, хорватами й візантійцями. Особливим попитом користувалися жителі Далмації, що відрізнялися високими бойовими якостями та войовничим духом. Халіф Муїз віддав під управління своїм гулямам-слов'янам Музаффару й Кайсару найважливіші провінції Єгипту. Пізніше він стратив їх за перевищення влади.

Для внутрішньої політики Фатімідів у X ст. характерна віротерпимість, що забезпечувала соціальний мир і багато в чому пояснювала успіхи цієї династії. Фатімідська держава була найважливішою ланкою у світовій торгівлі, забезпечуючи рух товарних потоків з півдня на північ, зі сходу на захід і в зворотному напрямку. *X ст. стало періодом короткочасного економічного підйому й розквіту культури Єгипту.*

Різко змінилася ситуація після того, як до влади прийшов релігійний фанатик і садист **ал-Хакім** (996–1021). Він насаджував ісмаїлітську доктрину, покінчив з відносною віротерпимістю, що існувала в попередній період. Ісмаїліти підпорядкували собі селянські громади, торгівлю, виробництво; почали вводити монополії на різні галузі ремісничого й сільськогосподарського виробництва.

У середині XI ст. деспотична влада правителів Каїра викликала загальне невдоволення. Посилилися сепаратистські настрої в Магрибі. Фатіміди спрямували туди полчища арабських кочових племен для того, щоб ліквідувати ці настрої серед намісників. Орди кочівників заповнили квітучі рівнини Іфрікії та алжирських Високих плато. Бедуїни рубали дерева, витоптували поля, спустошували селища. Протягом кількох десятиліть країна була перетворена на величезне пасовище. Місцеве населення потрапило в залежність від бедуїнів, було поділено між кочовими емірами, які стягувати з нього важку данину.

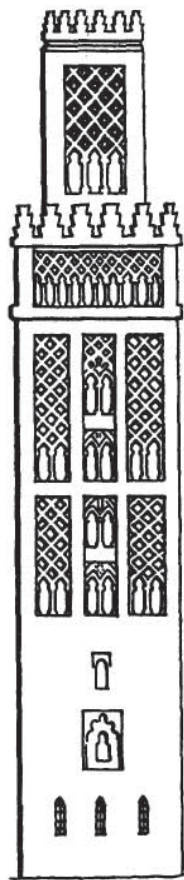
У цей же час західні райони Магрибу зазнали навали кочівників із Західної Сахари, відомих в історії як *Альморавіди*. Войовничі племена берберів

підпорядкували собі всі землі аж до Сенегалу та верхів'їв Нігеру й рушили на північ. 1069 р. Альморавіди взяли Фес, завоювавши всю територію Марокко й західну частину сучасного Алжиру. За п'ять років (1086–1090) вони підкорили собі мусульманську Іспанію (*Андалусію*), двічі розгромивши військо кастильського короля Альфонса VI. Альморавіди на деякий час призупинили Реконкісту й стримали падіння мусульманських держав Іберійського півострова.

Суворі війни-ченці Альморавіди всюди насаджували принципи ортодоксальної моралі. Нашестя сахарських і аравійських кочівників фатально змінило долю Північної Африки. Під їх ударами загинула землеробська цивілізація раннього середньовіччя.

У середині XI ст. почався тривалий період занепаду Північної Африки, яка увійшла в смугу господарського й культурного регресу, що виражається трьома найбільш характерними процесами — *депопуляцією, бедуїнізацією та дезурбанізацією*.

- ✓ За підрахунками фахівців, під час альморавідської навали загинуло близько мільйона осіб. Альморавіди жорстоко переслідували будь-яке інакомислення, нещадно знищували схизматиків і еретиків.
- ✓ На значній території приатлантичних рівнин утворилося продовження Сахари, і лише через сторіччя тут оселилися арабські кочові племена. Бедуїнізація Магрибу призвела до зникнення сотень міст і тисяч селищ.
- ✓ Були занедбані складні й розгалужені системи зрошення: руйнувалися греблі, водосховища, акведуки. Зсув кочового господарства до північних районів, щорічні перегони мільйонних стад через лісові височини й гірські перевали, розорювання схилів хліборобами, які бігли в гори — усе це прискорило зникнення лісів і обміління річок. Опустелювання Північної Африки зумовило катастрофічний занепад сільського господарства. Решта осередків землеробства були орієнтовані на вирощування пшениці та ячменю, частково фініків і садовгородніх культур.

Мінарет Великої мечеті
Альмохадів у Бургосі
(Іспанія, XII ст.)

У XII ст. розпочалася епоха військово-теократичної держави *Альмохадів* (1121–1269). Її засновником був *Ібн Тумарт* (1081–1130) — берберський релігійний реформатор. Він засуджував безчинства Альморавидів та інших правителів Магрибу, розглядав їх як зрадників стабільності й порядку, які перекрутили істинне вчення ісламу. Ібн Тумарт прирівняв їх до християн та іудеїв, котрі підлягали безумовному знищенню.

1120 р. після публічного диспуту в столиці Альморавидів Марракеші Ібн Тумарт пішов у гори й підняв повстання. Його негайно підтримали широкі верстви населення. Після смерті Ібн Тумарта рух очолив один з його найближчих сподвижників, який прийняв титули *халіф і емір ал-мумінін* (повелитель правовірних), заснувавши династію, що постала на чолі держави. Повстання швидко поширювалося, охоплюючи все нові й нові райони, до нього приєдналися мусульмани Іспанії. Нарешті, 1146 р. *Абд ал-Мумін* (1130–1163) взяв Марракеш і поклав кінець владі Альморавидів. Незабаром Альмохади поширили своє панування на всю Північну Африку. Нова влада відбила натиск християн. Вони вигнали норманів, що захопили кілька приморських міст Іфрікії. 1195 р. в битві при Аларкосі (ал-Арак) Альмохади завдали поразки кастильським лицарям, які спробували відновити наступ на мусульманські землі.

У короткий час Альмохади створили в Магрибі могутню мусульманську імперію. У їхніх володіннях запанувала сувора дисципліна, одна віра та єдиний закон. Євреям і католикам пропонувалося вибирати між смертю й наверненням у нову віру. Фіскальний гніт і свавілля бедуїнів в умовах екологічної кризи до межі загострили соціальні протиріччя. Народні маси співчували різного роду суфійським проповідникам — борцям за правдивість і соціальну справедливість. Ідеї суфіїв набули поширення в Андалусії та Північній Африці. Вони значною мірою сприяли розкладанню Альмохадського режиму.

Початком кінця альмохадської держави став розгром мусульманських військ у битві при *Лас Навас де Толосі* 1212 року. Розвал держави Альмохадів супроводжувався інтригами й міжусобицями, які швидко розклали державний організм.

***Настав тривалий період занепаду Північної Африки, що надовго за-
нурилася в стан господарського та культурного регресу.***

3. Хрестові походи й арабо-мусульманський Схід. *Саладін (1171–1193)*

В останнє десятиліття XI ст. на країни халіфату обрушилися нові завоювання — лицарі-хрестоносці. Військово-колонізаційний рух хрестоносців у Палестину, Сирію та Єгипет тривав з 1096 по 1270 рр. (останній

оплот хрестоносців — фортеця Акра пала 1291 року). До початку хрестових походів на Близькому Сході було три військово-політичні сили, які змагалися між собою: султанат Великих Сельджуків, Султанат Сельджуків Рума й військовий вазірат у Єгипті, який керував країною від імені фатімідських халіфів, які давно втратили вплив. Отже, Сирія знаходилася в стані роздробленості та являла собою досить привабливий для завоювання шматок.

Ісламський світ, пошматований недавнім вторгненням диких тюрків-сельджуків, не одразу відреагував на нові політичні реалії. Жителі Сирії та Палестини не розуміли, для чого прийшли на їхні землі *франки*. Багато хто вважав їх допоміжними військами візантійських василевсів. Тюркські правителі вступали з франками в тимчасові союзи й політичні угоди. Саме відсутність організованої відсічі чужинцям пояснює перші успіхи хрестоносців. Якими ж явищами й наслідками супроводжувалися завоювання воїнів Хреста?

- ☞ Відносно прості й швидкі завоювання хрестоносців супроводжувалися утворенням держав, серед яких виділялося *Єрусалимське королівство*. Поява християнських держав привела до рішучої зміни геополітичної ситуації на Близькому Сході.
- ☞ Західноєвропейські феодалі поспішили звести на завойованих землях неприступні замки-фортеці. Вони стали оплотом панування хрестоносців у Палестині й Сирії. Деякі з цих споруд належали до шедеврів середньовічного фортифікаційного мистецтва. Короткочасне панування хрестоносців на Близькому Сході багато в чому спиралося на масивні кам'яні фортеці, здатні витримувати тривалі облоги.

Крак де Шевальє. Найвідомішою з фортець хрестоносців є Крак де Шевальє. Її стратегічне розташування було особливо важливим. Фортеця була головною спорудою досконалої оборонної системи, до складу якої входили фортеці, замки, провідні пости й укріплені пункти спостереження. Крак захищали дві концентричні стіни, що охоплювали простір в 2,5 га. Дев'ять веж забезпечували високу обороноздатність фортеці.

Гарнізон Крака налічував 2 тис. чоловік. Система глибоких колодязів (до 27 м) і 9 водозбірних цистерн забезпечували гарнізон водою. У фортеці були вітряні млини, печі, давильні, добре продумана система каналізації. Неодноразові спроби мусульман захопити Крак закінчилися безрезультатно.

- ☞ У містах на східному березі Середземного моря закріпилися у своїх факторіях генуезці, венеціанці, пізанці. Саме вони, аж до османських завоювань визначатимуть основні напрями й наповнення міжконтинентальних торгових шляхів у регіоні.
- ☞ Під час завоювань була зроблена спроба перенести західноєвропейські форми експлуатації на підвладне, завойоване місцеве населення. Значні земельні володіння захопило католицьке духовенство.
- ☞ Релігійна ситуація на Близькому Сході вкрай ускладнилася.

В історії протистояння християнського Заходу й мусульманського Сходу в XI—XIII ст. можна виділити три умовні періоди.

«Вторгнення» (1096–1187) містить в себе події перших двох хрестових походів. Навесні **1099** р. хрестоносці оволоділи Єрусалимом і вигнали з нього гарнізон арабів і суданців, яких тримали там фатимідські правителі. Захоплення Єрусалима супроводжувалося страшною різаниною мусульман та євреїв. Такої релігійної жорстокості Близький Схід, де спокійно уживалися люди різних конфесій, ще не знав.

У цей період боротьбу з чужинцями-завойовниками очолили еміри Великих Сельджуків, яких підтримували слухняні їм багдадські халіфи. У боротьбі з невірними прославилися деякі тюркські еміри-воєначальники, а також заявили свої претензії на лідерство в мусульманському світі окремі тюркські династії. Найбільш яскравою фігурою в цьому плані є курд *Салах ад-дін Юсуф ібн Айюб* (в європейській транскрипції **Саладін**), який вірою й правдою служив сельджукам. **1171** р. він скинув вмираючого фатимідського халіфа та захопив владу в Єгипті, ставши першим султаном династії Айюбідів (1171–1250). Новоявлений султан придушив вогнища опору прихильників колишнього режиму й розпустив залишки фатимідської армії. Ядром нової армії Саладін зробив загопи курдів і туркменів, перерозподіливши їх на їхню користь. Султан енергійно взявся відновлювати єгипетський військовий флот.

Політична мудрість і витримка, релігійна толерантність і талант полководця висунули Салах ад-діна як безперечного лідера в боротьбі з хрестоносцями. **1187** р. один з ватажків хрестоносців *Рене де Шатільйон* у черговий раз порушив перемир'я з Саладином і захопив єгипетський караван з паломниками, який прямував до Сирії. Серед них була сестра Айюбіда.

У відповідь Саладін завдав удар страшною силою. Він нав'язав противнику бій у пустельній і зневодненій місцевості поблизу Хіттіну. Змучена спекою й спрагою кіннота хрестоносців швидко втратила боєздатність. Армія «захисників Гроба Господня» була оточена й знищена. У полоні опинилися сотні благородних лицарів, цвіт хрестоносного руху: король Єрусалима, гросмейстер ордена тамплієрів і власне Рене де Шатільйон. Салах ад-дін особисто обезголовив свого кривдника, наказав стратити всіх тамплієрів, за винятком гросмейстера, за якого був отриманий великий викуп.

У вересні того ж року після двотижневої облоги Саладіну здався Єрусалим. Містянам зберегли життя й свободу на умовах виплати викупу, який було потрібно внести протягом 40 днів. При цьому місцеві християни та іудеї не підлягали переслідуванню і виселенню. Великодушність Салах ад-діна слід оцінити повною мірою, порівнюючи з бійнею та безчинствами, влаштованими хрестоносцями після захоплення Єрусалима 1099 року. Падіння Єрусалима **1187** р. свідчило про те, що в боротьбі хреста й півмісяця стався перелом на користь мусульман.

Салах ад-дін відмовився від шіїзму, відновив сунізм у його найбільш розвинутій формі, з численним станом духовенства, визнанням культів ісламських святих. Відмова від шіїзму не зустріла в країні будь-якого опору. Айюбідський Єгипет визнав духовну владу арабського халіфа. Також халіф дарував Салах ад-діну титул султана, надіславши йому відповідні символи влади. У такий спосіб халіф узаконив перед Аллахом захоплення влади й всі завоювання полководця.

«Рівновага» (1187–1216). Це час зміцнення нової політичної сили на Близькому Сході. Влада Салах ад-діна поширилася на Сирію, Аравію, Палестину. Айюбіди в тактичних цілях допускали існування на Близькому Сході залишків хрестоносцьких держав. Ожила торгівля з європейськими країнами. Каталонські, італійські, французькі купці вільно торгували в єгипетських портах. Гільдія купців-їудеїв забезпечила транзитну торгівлю через Червоне море з Індією і Китаєм, що забезпечувало надійні й солідні надходження до державної скарбниці. Безславний і ганебний Четвертий хрестовий похід завершився пограбуванням Константинополя 1204 р., що свідчило про глибоку ідеологічну кризу хрестоносного руху, приреченого на поразку. Близькосхідні християни втратили останнього союзника.

«Згасання» (1217–1270). П'ятий — Восьмий походи проходили ніби низхідною. Кожен наступний похід був більш блідим і даремним порівняно з попереднім. Благочестивий французький король Людовик IX Святий (1248–1254) очолював Шостий і Сьомий походи, які були спрямовані на завоювання Північної Африки та Єгипту. Шостий похід завершився повним фіаско, і християнський король опинився в полоні у єгипетського султана *ас-Саліха* (1240–1249). Французька королева спустошила державну скарбницю, щоб викупити чоловіка з бусурманського полону. Під час Сьомого хрестового походу Людовик IX загинув, проте натиск хрестоносців спровокував загострення внутрішньополітичної боротьби в Єгипті.

Коли французьке військо взяло в облогу Каїр, несподівано помер султан, «звільнивши» місце на айюбідському престолі. Ініціативу проявила улюблена наложниця султана рабиня *Шаджар ад-Дурр*, подарована султану багдадським халіфом. Разом з вазіром вони приховали смерть султана. Рабиня підписувала документи від імені правителя й звеліла вести військо до перемоги. Шаджар ад-Дурр як мати дітей султана, проголосили «царицею мусульман». Три місяці вона трималася на троні (унікальний випадок в історії середньовічного ісламу). Правління «цариці-наложниці» передувало початку епохи правління мамлюків.

Серед різноманітних наслідків руху хрестоносців виділимо найважливіше: на Близькому Сході відбувається піднесення сунізму й зміцнення тюркських держав.

4. Султанат мамлюків у Єгипті (1250–1517)

Після смерті останнього Айюбіда й авантюри Шаджар ад-Дурр владу в Єгипті захопили мамлюки половецької династії *Бахрі* (1250–1390) (від араб. Бахр — море; «вивезені морем»). Работоргівля приносила значні прибутки. У XIII—XIV ст. золотоординці буквально обезлюдили Північне Причорномор'я, а потім почали захоплювати в полон жителів Північного Кавказу. Так в Єгипті виникла черкеська династія *Бурджі* (1390–1517) (від араб. Бурдж — фортеця; перший полк кавказьких мамлюків розміщувався в баштах каїрської фортеці). Остаточно нова держава оформилася з приходом до влади *Захіра Руки ад-Діна Бейбарса Бундукдари* (1260–1277).

Єгипетський султан з «українських» степів. Бейбарс народився в половецькій сім'ї, яка кочувала в степах Північного Причорномор'я. Захоплений у полон ординцями, він був проданий єгипетському султанові. За хоробрість і жорстокість, проявлені в боротьбі з хрестоносцями й монголами, мамлюк Бейбарс був наблизений до султана ас-Саліха й став еміром (воєначальником). В оточенні султанши ад-Дурр він зробив стрімку кар'єру та приєднався до боротьби за єгипетський трон.

1260 р. полководець Бейбарс здобув кілька яскравих перемог над монголами й зупинив завоювання Хулагуїдів на Близькому Сході. Це підвищило його авторитет і, в кінцевому підсумку, Бейбарс захопив владу в результаті кровопролитної сутички з іншими претендентами на престол з мамлюків. Політика султана-мамлюка мала характерні риси правління середньовічного східного деспота.

Бейбарс захопив владу за допомогою насильства, «переступивши» через трупи двох султанів. У своїй політиці він спирався на підтримку військової сили, т. з. «*захірії*» — гвардійського підрозділу, названого його ім'ям.

Новий єгипетський султан дав притулок дивом уцілілому родичу останнього багдадського халіфа. Бейбарс приніс йому клятву вірності й у такий спосіб ніби домігся божественної легітимізації влади.

Єгипетський правитель установив дружні відносини з Берке — першим ханом Золотої Орди, який прийняв іслам. Союз між Золотою Ордою й мамлюцьким Єгиптом значно знизив агресивність монгольської держави Хулагуїдів у Передній Азії.

Спритний і далекоглядний дипломат Бейбарс запекло воював з католицькими державами хрестоносців. Він відібрав у них Яффу, Рамлу, Тир, Цезарію, Хайфу. Водночас єгипетський правитель прихильно ставився до більш слабкої православної Візантії, багато й успішно торгував з Індією, Нубією, Лівією. У Солхаті — столиці кримських володінь Золотої Орди — на кошти єгипетського султана була споруджена мечеть.

Бейбарса заслужено порівнюють з Саладіном. Обидва правителі прийшли до влади в критичні для ісламу моменти, створили сиро-єгипетські монархії, відродивши єдність ісламського світу, персоніфікованого в образі халіфа.

В епоху «*білих рабів Бахрі*» Єгипет розвивався стабільно. Тут утвердились традиційні для Сходу форми землеволодіння. Значну частину земель займали султанські володіння, а також вакуф. Ікт мамлюків повинен був забезпечити їхню службу султану й особисте збагачення. За даними єгипетського кадастру (рідкісного для арабського середньовіччя документального джерела), у XIV—XV ст. султанські володіння значно збільшилися за рахунок ікту. Землі відбирали в опальних мамлюків, а також у разі непридатності воїна до служби або його смерті. Однак за повідомленнями інших джерел, ці землі султани використовували для нових роздач. Обробляли залежні общини фелаків, становище яких мало чим відрізнялося від становища кріпосних селян.

Рядок джерела. «І складалося військо тюркської держави в Єгипті з двох частин: одна перебувала за султана, а інша в областях і містах країни, включно із жителями пустелі — бедуїнами і туркменами; і військо їх змішане — з тюрків, черкесів, румійцев, курдів і туркменів. А велика його частина — з куплених мамлюків, і в них розряди, до найважливішого з них належать еміри, котрі володіли сотнею вершників і командували тисячею...»

Історик і географ ал-Макрізі. «Книга повчань і напучення» (XV ст.)

Єгипет як і раніше вважався годувальником Сходу й постачав на зовнішні ринки сільськогосподарську продукцію. Через країну здійснювалася транзитна торгівля (мускус, фарфор, прянощі, пахощі, чорні раби, слонова кістка). Каїр залишався найбільшим мегаполісом східного середньовіччя. Важливими торговими агентами й посередниками виступали Генуя та Венеція, які отримували значні доходи від торгівлі з Єгиптом. Північно-італійські купці спеціалізувалися на работоргівлі, щорічно вони ввозили багатотисячні партії юних мамлюків для поповнення єгипетської армії й султанського палацу.

Мамлюкській султанат у Єгипті був найзначнішою державою на Близькому Сході аж до утворення Османської імперії.

Мамлюкський султан
(мініатюра, Єгипет, XIV ст.)

З приходом до влади династії Бурдж мамлюцький Єгипет вступив у період зтяжної й глибокої кризи.

- ✓ Феодальні чвари та сепаратистські настрої послабили мамлюцьку державу.
- ✓ Експлуатація підвладного населення в Єгипті переступила допустимі межі. Селяни, які самовільно залишили свою ділянку, підлягали поверненню й покаранню. Примусові форми експлуатації поширювалися й на міське населення країни. Султани за своєю примхою переміщали ремісників з одного кварталу або міста до іншого, нав'язували виготовлення тих чи інших виробів, залучали до участі в будівельних і фортифікаційних роботах. Наприклад, для спорудження каналу в передмісті Каїра використовували землемірів з Сирії та Іраку. 1481 р. султан спрямував мулярів, теслів і лицювальників мармуру для перебудови мекканської мечеті.

З перших вуст. «Хлібороб, що живе в селі, називається прикріпленим до землі, і він є рабом власника ікта, якому належить ця область. І він не може сподіватися, що буде коли-небудь проданий або звільнений; навпаки, він завжди приречений залишатися рабом, також як і його діти».

Ал-Макрізі про становище єгипетських селян (XV ст.)

- ✓ Правителі династії Бурджі не змогли створити армію, здатну до серйозних і тривалих військових кампаній і походів. Серед військових перемог Бурджі можна назвати лише захоплення Кіпру 1426 року.
- ✓ Надмірні торгові мита призвели до значного зростання цін на товари. Державна монополія паралізувала транзитну торгівлю, що приносила левову частку доходів до державної скарбниці. Європейські купці, які відмовлялися купувати прянощі за монопольними цінами, підлягали арешту до того часу, поки вони не погоджувалися на запропоновані умови. У кінцевому підсумку, венеціанці — головні покупці східних прянощів — почали спрямовувати свої кораблі до Лісабону та інших португальських портів. Почався глибокий занепад Олександрії, Джидди та інших портових міст.
- ✓ Псування монети, що викликало підвищення цін, зумовило загострення соціальних суперечностей у містах, заколоти й бунти на селі, сепаратистські виступи бедуїнів. Голод і епідемія чуми довели країну до колапсу.

1517 р. мамлюцький Єгипет, який перебував у стані соціально-політичної та господарської кризи, став легкою здобиччю турків-османів, які перетворили країну на одну зі своїх провінцій.

Завдання й запитання

1. Визначте основні особливості історичного розвитку ісламських країн після розпаду Багдадського халіфату.

2. Які наслідки для народів Північної Африки мали арабські завоювання, а також вторгнення кочовиків Магрибу.
3. Порівняйте соціально-політичний устрій та ідеологічні засади держави Фатимідів і халіфату Аббасидів.
4. Охарактеризуйте результати й наслідки вторгнення хрестоносців до Близького Сходу.
5. Визначте головні причини занепаду держави мамлюків у Єгипті в XV ст.
6. Прокоментуйте уривок з роботи Домінік і Жанін Сурдель «Цивілізація класичного ісламу»: *«Деспотичне правління, де влада належить халіфу, наміснику або щасливому воєначальнику, який став волею випадку незалежним царем, узгоджувалося з богословською думкою та юридичними принципами ісламу, доктринальні розколи й внутрішні протиріччя якого, насправді, завжди виправдовували таку форму суверенітету».*

Література

- Баха ад-Дин. Саладин: Победитель крестоносцев / Баха ад-Дин; пер. с араб. Санкт-Петербург : Дия, 2009. 432 с.
- Ибн Джубайр. Путешествие / пер. с араб. Л. А. Семеновй. Москва : Наука, 1984. 295 с.
- Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. Москва : Наука, 1980. 320 с.
- Мец А. Мусульманский Ренессанс / А. Мец; пер с нем. Д. Е. Бертельса. Москва : Изд-во ВиМ, 1996. 544 с.
- Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство / Ж. Ришар; пер с франц. А. Ю. Карачинского. Санкт-Петербург : Евразия, 2002. 448 с.
- Семенова Л. А. Из истории фатимидского Египта. Очерки и материалы / Л. А. Семенова. Москва : Наука, 1974. 265 с.
- Семенова Л. А. Салах ад-Дин и мамлюки в Египте / Л. А. Семенова. Москва : Наука, 1966. 216 с.
- Фильштинский И. М. История арабов и Халифата (750–1517 гг.) / И. М. Фильштинский. Москва : Издательский дом Муравей-Гайд, 1999. 384 с.
- Ходжсон Дж. С. М. Орден ассасинов. Борьба ранних низаритов исмаилитов с исламским миром / Дж. С. М. Ходжсон; пер. с англ. С. В. Иванова. Санкт-Петербург : Евразия, 2004. 384 с.
- Хрестоматия по истории халифата / под ред. Л. И. Надирадзе. Москва : Изд-во МГУ, 1968. 252 с.

§ 21. Мусульманський Іран і Середня Азія в IX—XIV ст.

1. Іран у IX—XI ст. Формування новоперської народності. Держави Саманідів (875–999) і Газневідів (977–1041).
2. Султанат Сельджуків (1040–1157).
3. Розквіт і загибель держави Хорезмшахів (1194–1220).
4. Улус Хулагу в XIII—XIV ст.

Речей не знаючи справжньої ціни,
Невже ти створений Богом для війни?
Послухай, володар короткого життя,
Невже тобі битви потрібні?

Абу Абдуллах Рудакі (X ст.)

1. Іран у IX—XI ст. Формування новоперської народності. Держави Саманідів (875–999) і Газневідів (977–1041)

Політична дезінтеграція Багдадського халіфату супроводжувалася зародженням кількох національних ісламських держав. Щодо цього період IX — першої половини XI ст. посідає особливе місце в історії Ірану, оскільки в цей час виникають держави з етнічно іранськими династіями. А втім, вже в XII—XIII ст. етнополітична ситуація змінилася, і аж до новітнього часу в Ірані панували неіранські династії.

Середньовічний Іран займав велику територію сучасного Ірану й Азербайджану. До його складу входили Хорасан, Мавераннахр і Хорезм, а також велика частина території Афганістану. Схожі процеси економічного розвитку сприяли політичному об'єднанню цих країн.

Глибокі культурно-історичні та політичні традиції іранського етносу забезпечували йому особливу роль у соціально-політичній і культурній історії східної частини Багдадської держави. Іранці прийняли іслам, але зберегли самобутність як давній і цивілізований етнос. З розпадом імперії тут почалися активні процеси етнічної консолідації. Іранська народність, що формувалася, включала предків сучасних персів, таджиків, а також інше ірано-мовне населення. Після монгольського завоювання значна частина жителів Середньої Азії та Азербайджану зазнала помітної тюркизації.

Довгий час у східній частині халіфату домінувала арабська мова, що залишалася державною, а також мовою літератури й науки. Мусульманські вчені вважали, що тільки арабська придатна для наукової творчості. Вони нехтували фарсі, хорезмійською та іншими мовами. Вчені-іранці були невід'ємною частиною арабської культури й зберегли ці позиції в зазначе-

ний період. У Бухарі й Ширазі були зібрані багаті бібліотеки рукописів арабською, перською та іншими мовами.

Становлення середньовічної перської (іранської) народності природним чином супроводжувалося формуванням національної літературної мови *дарі-фарсі*. Для досліджуваного періоду характерний розквіт іранської культури, насамперед літератури перською мовою. Ця мова ґрунтувалася на зручнішому арабському шрифті, з якого видалили систему ідеограм, що зробило її доступною для широких мас.

«Шахнаме». Визначну роль у становленні нової мови зіграла видатна поема Абу-л-Касіма Фірдоусі (935-1026), яка містить понад 60 тис. двовіршів — бейтів. «Шахнаме» Фірдоусі, безумовно, шедевр світової літератури. Поет черпав натхнення в народних сказаннях та історичних переказах. У поемі знайшли відображення філософські та наукові ідеї того часу, а також етичні норми й народна мудрість. Червоною ниткою у творі проходить боротьба добра зі злом, вихвалювання миру і засудження братовбивчих війн. Поема справила величезний вплив на подальший розвиток фарсі, який став основою сучасних перської та таджицької мов.

Домінуючою релігією в регіоні залишався іслам. Основна частина населення Ірану була до XI ст. ісламізована. За цих обставин жителі Ірану сповідували іслам сунітського напрямку.

У різних районах Ірану (Хузистан, Азербайджан, Мерв) збереглися християнські общини переважно несторіанського напрямку. Досить численні, впливові, економічно заможні іудейські спільноти зафіксовані джерелами в Мавераннахрі, Ісфахані, Хамадані, Ширазі. Зороастрійці зберегли свою присутність у центральній частині країни та в прикаспійських областях. Іудеї, християни й зороастрійці мали статус населення, яке користується заступництвом мусульман.

Економічний розвиток середньовічного Ірану та прилеглих до нього країн базувався переважно на зрошуваному землеробстві. Культивувалися традиційні культури: пшениця, ячмінь, рис. Протягом століть тут створювалася розгалужена система зрошення, основу якої склали глибокі підземні канали (*канати, кірязи*). Основними виробниками в сільському господарстві залишалися селяни-здольники, а також селяни-общинники.

Зберігав своє значення й традиційний кочовий та напівкочовий сектор економіки, де у цей час переважали кочівники-курди (іранці), а на південному заході — араби.

З давніх-давен високим був рівень урбанізації регіону. У найбільших містах, таких як *Ісфахан, Нішанур, Хамадан*, кількість жителів перевищувала 100 тис. осіб. Іранські міста того часу відрізнялися за своїм статусом. *Шахрістан і рабат* були містами з чітко вираженим торгово-ремісничим

населенням. Міста зі статусом *кухендіз* або *арк* були добре укріплені фортецями, оплотом могутності місцевих феодалів і намісників.

У досліджуваній період у політичному житті висувається служива аристократія, спостерігається зниження соціально-політичного значення й економічної могутності *дехкан* — аристократів-землевласників.

У містах загострилася боротьба між торгово-ремісничим населенням і феодалами. Містянам не вдалося домогтися міського самоврядування, але в житті кожного конкретного міста лідери торгово-ремісничих корпорацій грали все помітнішу роль. Політичне протистояння різних феодалних угруповань в Ірані породило попит на декласовані елементи, які заповнили міста внаслідок масового зубожіння й обезземелення селянства (*аяри*). Вони поповнювали ряди феодалних дружин намісників. Серед них були загоны тюрків-найманців, командири яких претендували на особливе становище в політичному житті.

В умовах боротьби із засиллям чужинців-плебеїв висунувся знатний дехканських рід Саманідів з Балха. У протиборстві місцевих еліт багдадський халіф надав підтримку Ізмаїлу Саманіду, який спираючись на допомогу дехканських кланів, зміцнився в східно-іранських областях і став правителем Ірану й Мавераннахру.

Час панування *Саманідів* (875–999) виявився періодом розквіту економіки, культури. Столиця держави Бухара перетворилася на одне з найбагатших і найкрасивіших міст ісламського світу. Держава протистояла зовнішнім противникам, стримувала агресію тюркських племен на північних кордонах. Саманіди відродили деякі доісламські традиції. Наприклад, вони оголосили про свої родинні зв'язки з Сасанідами, що мало символізувати наступність і спорідненість з давніми й славними доісламськими династіями. Відтворення іранського епосу та сасанідської історії у величному творі Фірдоусі стало своєрідним ідеологічним вираженням політичних позицій іранського дехканства. При Саманідах зміцнила свої позиції в якості літературної мови дарі-фарсі. Водночас еміри Саманіди залишалися мусульманами-сунітами і визнавали верховну владу халіфа.

Оцінка фахівця. «Ця високоцентралізована держава об'єднала всі території, населені східними іранцями... Тут були зібрані воедино економічні, політичні, технічні та культурні ресурси держави, і протягом 150 років селяни, ремісники, торговці, учителі, поети, архітектори, будівельники, захищені від спустошливих набігів степових кочівників та інших завойовників, отримали можливість плідно працювати й творити в мирних умовах».

Н. Н. Негматов. «Держава Саманідів»

Однак з часом Саманіди втратили колишню соціальну опору своєї влади. Справа в тому, що еміри прагнули стримувати сепаратистські настрої

дехканства. Тому вони вводили в практику роздачу земель на правах умовного володіння (ікта), зачепаючи в такий спосіб інтереси аристократії, що призвело до занепаду багатьох дехканських родів.

Надійною опорою своєї влади Саманіди вважали військову гвардію, складену з *гулямів-тюрків*. Командири тюркських загонів уже в другій половині X ст. мали великий вплив при дворі емірів. Один з таких командирів гулямів *Себук-Тегін*, посварившись зі своїми господарями, утік до *Газні*. Тут він заснував незалежне князівство й тюркську династію *Газневідів* (977–1041).

Унаслідок вторгнення північних тюрків 999 р. емірат Саманідів упав. Використовуючи ситуацію, що склалася, султан **Махмуд Газневі** (998–1030) захопив значну частину колишніх володінь Саманідів, включно із Хорасаном і територією сучасного Афганістану. Отже, *державу Газневідів — класичний зразок ісламської середньовічної деспотії, яка виникла на руїнах халіфату унаслідок випадкового збігу обставин*.

Султан Махмуд Газневі увійшов в історію як талановитий воєначальник і жорстокий правитель, який прославився своїми грабінницькими походами в Індію, що принесли йому нечувані багатства. Основою війська Махмуда були загони гулямів-тюрків. На їх утримання правитель витратив більшу частину награвованого майна. Куплені в дитячому віці гулями ставали професійними військовими, які не знали іншої справи. Махмуд відмовився від ополчення з простолюду, але використовував ентузіастів-добровольців, яких називали *газі* — борці за віру.

Для нащадка тюркських рабів султана Махмуда іранські володіння були тільки джерелом доходів, які отримували будь-якими способами. Безчинства дикунів-гулямів погіршували інші лиха. У країні почався голод, траплялися випадки людодівства, почалася епідемія чуми. Після смерті Махмуда іранські землі стали легкою здобиччю для сельджуків.

2. Султанат Сельджуків (1040–1157)

Велика посуха X—XI ст. виштовхнула з Великого Степу в північно-західний Іран предків сучасних туркменів — тюркські племена, яких називають *огузами*. Ці племена очолювало сімейство *Сельджука*. Тюрки наполегливо просочувалися в області мусульманського співтовариства, насамперед у володіння Саманідів: Хорезм і Мавараннахр. Сельджуцьку знать манили багаті землі осідлих хліборобів.

Після кількох невдалих і виснажливих війн з тюрками *Масуд, син Махмуда Газневі* (1030–1041), дозволив чотирьом тисячам сельджукських сімей оселитися в Північному Хорасані. Масуд розраховував використати номадів у боротьбі з іншими кочівниками — ворогами його держави. Однак

прорахувався... Спираючись на невичерпну підтримку зі степів, сельджуки завдали ослаблій державі Газневідів нищівного удару.

На чолі номадів стояв онук Сельджука *Тогрул-бек*. У 1040–1050 рр. сельджуки захопили Хорасан, Мерв, Нішапур, заволоділи всім Іраном. 1055 р. Тогрул-бек без труднощів захопив Багдад і змусив безвольного халіфа аль-Каїма оголосити його «султаном і царем Сходу й Заходу». Тогрул-бек особисто прибув до Багдада для отримання інвеститури. Він простягся ниць і цілував землю перед халіфом. Після цієї зворушливої процедури він зосередив у своїх руках усю необхідну йому владу, залишивши халіфу блідую тень колишньої величі. Так народилася імперія Великих Сельджуків.

Поява нової тюркської держави на колишніх просторах арабського халіфату призвела до серйозної зміни балансу сил і геополітичної ситуації в ісламському світі. Великі Сельджуки мали істотний вплив на економічне життя, соціально-політичний і культурний розвиток країн Сходу.

За часів правління *Алп-Арслана (1063–1072)* влада сельджуків поширилася на весь Іран, Ірак, Закавказзя, а також на значну частину Малої Азії. Візантійська імперія, яку роздирали внутрішні протиріччя, не змогла зупинити експансію тюрків. Спроба імператора *Романа IV Діогена (1068–1071)* вивести тюрків з візантійських володінь закінчилася для країни трагічно.

Битва при Манцикерті. У серпні 1071 р. відбулася грандіозна битва між сельджуками й ромеями. Візантійська армія за чисельністю помітно перевершувала кінноту сельджуків. Однак неузгодженість дій ромеїв і їх найманців, а також відверта зрада воєначальників призвели до зриву наступу й подальшого нищівного розгрому візантійського війська. Уперше в історії Візантії її правитель опинився в полоні у ворога. Султан Алп-Арслан відпустив Романа тільки після сплати 100 тис. золотих монет і здачі Манцикерті та Антіохії. Результат бою мав величезне значення для сторін. На думку О. О. Васильєва, після розгрому при Манцикерті Візантія перестала бути світовою державою середньовіччя.

Прорвавши візантійські заслони, тюрки заповнили квітучі долини Малої Азії. Серед загарбників виділявся емір *Сулейман (1077–1086)*, який створив практично незалежну державу — *султанат Сельджуків Рума* (тобто землі, що раніше входили до складу Візантійської імперії). Сулейман присвоїв собі титул султана й заснував свою столицю в місті *Ізник* (Нікея). Нова держава виявилася цілком живучою та примудрилася вести війни в кількох напрямках: з візантійцями, хрестоносцями й Великими Сельджуками. Держава сельджуків Рума проіснувала до монгольської навали.

Апогею могутності Великі Сельджуки досягли за султана *Малік-шаха (1072–1092)* і його вазіра Абу Алі Хасан Тусі, відомого в історії під титулом *Нізам ал-Мульк («Упорядник держави»;* 1020–1092). Сельджуки контролювали величезні простори від Індії до Сирії. Своєю столицею султан обрав

Ісфahan. Номади-сельджуки досить швидко сприйняли основні досягнення арабо-іранського суспільства й культури. Виник пишній двір із суворим церемоніалом і численним чиновництвом. Нізам аль-Мульк вважав, що треба взяти за приклад державний устрій перської імперії епохи розквіту. Вазір керував діяльністю верховного державного дивана, куди входили інші урядові установи (дивани). Існував також верховний султанський диван, який завідував двором і всім коронним майном, зокрема землями.

«Сіасет наме» («Книга про правління») — видатний твір східного середньовіччя, авторство якого приписують Нізам ал-Мульку. «Книга» була закінчена 1092 р. (напередодні загибелі вазіра), і є своєрідним політичним заповітом, у якому царедворець виклав свої погляди про державу. Книга написана у формі повчання. Автор закликає до створення централізованого державного апарату, гвардії, широкої служби інформаторів.

У своїй повсякденній діяльності вазір усіяло розширював і зміцнював державний сектор земель. Він створював сприятливі умови для купецтва. Провів адміністративні зміни, спрямовані на створення бюрократичного стану. Припинив свавілля в зовнішній і внутрішній політиці та домігся стабільних, щорічних надходжень до скарбниці.

Рядок джерела. «Всевишній у кожному епоху обирає одного з людей, прославляє та прикрашає його достоїнствами правителя. Він пов'яже з ним благо всесвіту й спокій рабів; від нього ж залежать розруха, смуту, заколоти. Страх і трепет перед ним поширює він перед серцями й очима тварей, щоб люди проводили дні в його правосудності, були б спокійні й жадали б продовження його держави».

Нізам ал-Мульк. «Книга про правління» (XI ст.)

Однак загалом кочівники залишилися степовими дикунами. Усі спроби найбільш розсудливих сельджуків подолати родоплемінну організацію та створити централізовану абсолютистську державу за зразком Сасанідів у кінцевому підсумку зазнали невдачі. Країну роздирали етнічні та релігійні протиріччя. Сили молоді держави підривав небувалий кривавий терор з боку *федаїнів-ісмаїлітів*.

Хашашини (ассасини) — екстремістське угруповання ісмаїлітів-нізаритів, до якого входили воїни-смертники. Ассасин досконало володів мистецтвом мімікрії й конспірації, був безстрашним борцем з невірними та холоднокривним убивцею. Воїн-смертник — *фідаїн (фідаї)* — мріяв про смерть, яка гарантувала йому нескінченне блаженство в раю. Терор був визнаний важливим засобом ідеологічної (релігійної) й політичної боротьби. До «успіхів» фідаїв належить вбивство Нізам ал-Мулька (жертвами ісмаїлітів пали десятки політичних діячів, зокрема два аббасидські халіфи). Підготовка

цих релігійних фанатиків здійснювалася в добре укріпленому замку на г. Аламут у Західній Персії, який перетворився на релігійний і політичний центр Нізарітської держави. Спільнота ассасинів було знищена 1256 р. монгольським військом Хулагу-хана.

Після несподіваної смерті Малік-шаха (очевидно, отруєного ассасінами) й загибелі аль-Мулька сельджуцька держава занурилася в тривалу смуту та міжусобиці. Сельджуки так і не змогли остаточно підкорити собі території з давньою й великою культурою, державними та релігійними традиціями. Тяжкі наслідки для сельджуків мало вторгнення кара-киданів, також їх виштовхнули в Середню Азію чжурджени й китайці. 1141 р. у степу біля Самарканда в грандіозній битві військо сельджуків було розгромлено. 1157 р. імперія Великих Сельджуків припинила існування як єдина держава. На її уламках виникло кілька сельджуцьких султанатів.

3. Розквіт і загибель держави Хорезмшахів (1194–1220)

У X—XI ст. на територію Середньої Азії проникають численні племена тюркських кочівників: огузи, карлуки, кимаки та інші. У країнах регіону затверджуються тюркські династії: Караханідів, Газневідів і Сельджукідів. Отже, *одним з найважливіших етнополітичних процесів в історії Середньої Азії передмонгольського періоду слід вважати стрімку тюркізацію регіону.*

Після розвалу імперії Великих Сельджуків у Середній Азії виникла й утвердилася хорезмійська держава з центром в *Ургенчі*. Засновником цієї держави вважають ставленика одного з сельджуцьких султанів, якогось *Атсиза (1127–1156)*, який заклав основи незалежної держави.

У XII ст. хорезмійська держава досягла значних успіхів у сфері культури й господарського розвитку. Хорезм перетворився на величезну імперію, форпост мусульманської цивілізації на кордоні євразійських степів. 1194 р. хорезмшах Ала ад-Дін Текеш розгромив армію останнього «великого» сельджука й затвердив суверенітет Хорезма над Іраном. Успішні походи на схід відкрили Текешу дорогу до Середньої Азії.

Свого розквіту хорезмійська держава досягла за часів правління сина Текеша *Ала ад-Діна Мухаммада II (1200–1220)*. Шах спирався на сильний привілейований військовий стан, завжди готовий до непокори, заколотів і змов. Водночас він відверто нехтував авторитетом духовенства.

Економічною основою могутності хорезмшаха була багатовекторна й багатогалузева зовнішня торгівля. Хорезмійські купці славилися своєю підприємливістю та контролювали практично всю середньоазійську торгівлю. Торгові інтереси Хорезма поширювалися на Китай, Індію, Хорасан, Хозарію, волзьких булгар і далі на Київську Русь і Скандинавію. Регулярна

торгова діяльність здійснювалася з кочівниками Семиріччя, Приаралля, половецького степу. Вивозили переважно тканини, ювелірні вироби та зброю, ввозили хутра, рабів, худобу, різні види сировини тощо.

Межі володінь хорезмшаха простягалися від Гіндукушу до Перської затоки й Каспійського моря. Здавалося, що величезна імперія не мала рівних суперників у мусульманському світі.

1217 р. хорезмшах Мухаммад II відправив своїх послів до двору Чингісхана з відверто розвідувальними цілями. Під час прийому Великий хан звелів передати султанові Мухаммаду, що вважає його владикою Заходу, а себе — повелителем Азії. Чингісхан через своїх послів запропонував укласти угоду про мир і торгівлю між двома державами.

1218 р. монголи спорядили в Середню Азію великий торговельний караван. Однак у прикордонному місті Отрарі багатющий караван був пограбований, а купці вбиті. Кращого приводу для початку війни знайти було важко. Восени 1219 р. Чингісхан повів свою загартовану в боях кінноту до Мавераннахру. «Великий Хорезм» виявився колосом на глиняних ногах і був розгромлений та захоплений за два роки.

Хорезмшах Мухаммад нічого не зробив для організації оборони. Після безцільних блукань Іраном, охоплений панікою, він думав тільки про порятунок власного життя. Разом із старшим сином *Джелал ад-Діном* хорезмшах сховався на невеликому острівці біля південно-східного узбережжя Каспію, де й помер від запалення легенів. Спроби Джелал ад-Діна організувати опір завойовникам підтримки серед заляканого населення не знайшли.

1220 р. Хорезм був підкорений.

Унаслідок монгольських захоплень і розподілу завойованих земель серед чингісидів, Іран та Середня Азія увійшли до складу різних улусів. Чагатай, другий син Чингісхана, отримав від батька землі від Південного Алтаю і р. Ілі до Амудар'ї. До складу володінь хана *Чагатая* (1227–1242) ввійшла значна частина Середньої Азії (Східний Туркестан, межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї). Він підпорядкував собі власне кочових монголів і покірні їм степові тюркомовні племена. Свою резиденцію він розмістив у *Ходженті*.

Номади Чагатайського улусу перебували на стадії ранньої кочової держави з сильними пережитками родоплемінного ладу. Вони несли військову службу, виконували різні повинності й сплачували податки на користь своїх панів. Кочівників розподілили на десятки, сотні, тисячі й «тьми», до яких вони були прикріплені. Згідно з положеннями Великої Яси, вони не мали права на перехід від одного володаря до іншого. Самовільний перехід або втеча каралися на смерть.

На курултаї 1251 р. було вирішено продовжити західні завоювання, спираючись на вже захоплені іранські області. На чолі походу встав *Хулагухан* (1217–1265), брат великого хана Менгу. Як улус Хулагу були «виділені»

Сирія, Єгипет, Мала Азія та Закавказзя. Щоправда, ці землі ще треба було завоювати.

Успішні й кровопролитні завоювання завершилися взяттям Багдада 1258 року. Останній аббасидський халіф *ал-Мустасім* (1242–1258) був людиною слабкою, якщо не сказати недоумкуватою, далеким від політики й упередженим до розваг. Він став пішаком у руках придворних. Економіка країни при ньому остаточно розвалилася, розладналися справи в політиці та соціальній сфері. Багдад пав, монголи захопили величезну здобич. За наказом Хулагу халіфа позбавили життя: нещасного завернули в килим і збили на смерть ногами, щоб не проливати кров «намісника пророка».

Протягом 40 днів місто руйнували та грабували. Врятуватися змогли лише деякі мусульмани зокрема ті, які ховалися в будинках християн, іудеїв, а також у колодязях і стічних канавах. Значна частина міста загинула у вогні. За свідченням сучасника, «гори трупів височили на вулицях і базарах, дощі зрешували їх, і коні топтали копитами. Виглядали вони жахливо й були хорошим уроком для тих, хто на це дивився».

Падіння Багдада справило паралізуючу дію на весь мусульманський світ. «Місту миру й благоденства» ніколи вже не судилося повернути собі роль центру мусульманського політичного життя й культури.

4. Улус Хулагуїдів

Підкорити мамлюцький Єгипет монголам не вдалося. Подальше їх просування на Захід було зупинено. Однак майже всі феодалні володарі Ірану покійно визнали владу Хулагу.

Правителі держави Хулагуїдів називали себе *ільханами* («владиками народу»). На відміну від правителів Золотої Орди, ільхани довго не приймали іслам, який сповідували завойовані ними народи. Сам Хулагу схилився до буддизму й благоволив християнам, що середньовічні історики пояснюють впливом коханої дружини християнки. Хулагуїди залишалися язичниками протягом довгих воєн з Джучидами (золотоординцями) (60–80-ті роки XIII ст.), оскільки основою їх війська були номади, послідовники шаманізму. Залишаючись язичниками, ільхани були чужі мусульманам — більшості населення держави.

Панування Хулагуїдів в іранських землях мало далекосяжні наслідки, які суттєво вплинули на хід історичного розвитку цієї частини ісламського світу:

- ✓ затвердження влади монгольських ханів стимулювало подальшу тюркізацію іранських земель;
- ✓ значно збільшилося кочове (привілейоване) населення;
- ✓ номади до кінця XIII ст. повністю домінували в державній системі;

↙ значні позиції на місцях зберегла місцева феодална влада, яка визнала верховенство чужинців-номадів. Вони платили данину, яку баскаки збирали на користь ільханів;

↙ перерозподіл земель на користь загартників призвів до поширення ікту — службового землеволодіння. Землю розподіляли між кочовими кланами і монголами-ополченцями.

У кінці XIII ст. стало очевидним, що улус Хулагу потребує серйозних перетворень в усіх сферах життя. В іншому випадку, зростаючі протиріччя між правлячою верхівкою та переважною більшістю населення неминуче призвели б до краху держави.

Значні реформи були розпочаті в роки правління *Газан-хана (1295–1304)*. Їх ініціатором став вазір **Рашид ад-дін Фазлулла Хамадані (1247–1318)** — учений єврей, який прийняв іслам.

↙ За наполяганням Рашид ад-Діна, ільхан Газан прийняв іслам, що значно розширило соціальну базу його влади.

↙ Був установлений твердий розмір податків, який обмежив свавілля податківців — баскаків.

↙ Було створено умови для зростання земельних володінь чиновників-іранців.

↙ Видано закон, який прикріплював селян до землі й зобов'язував шукати втікачів протягом 30 років.

↙ Ухвалена єдина система мір і ваг.

↙ Вжито заходів, спрямованих на відродження ремісничого виробництва, що було знищене під час завоювання.

Весільний вазір не забував і про себе. Він перетворився на найбільшого землевласника й лихваря. 14 (!) синів вазіра були правителями найбагатших земель і міст улусу, включно із Багдадом. Знехтувана у своїх інтересах кочова знать прагнула будь-що-будь розправитися з ненависним сановником. Після смерті Газана 1318 р. Рашид ад-Діна судили, а потім стратили, розрубавши тіло навпіл. Величезні багатства колишнього вазіра розграбували.

Реформатор і вчений. В історію середньовічної науки Рашид ад-Дін увійшов як великий фахівець у галузі богослов'я, ботаніки, медицини. Він відомий як видатний історик, що випередив свій час. Монументальна історична праця «Всесвітня історія» («Джамі ат-Таварі»), написана перською мовою,

*Ісламський мавзолей в Азербайджані
(XIII ст.)*

збагатила скарбницю світової історичної науки. Ця праця створювалася під керівництвом Рашида групою вчених китайців і арабів, буддійських і католицьких ченців. Уперше в мусульманському світі в межах одного твору розглядалася історія «історичних» і «варварських» народів. До того часу найвідоміших ісламських вчених не цікавила історія немусульманських народів.

Після розправи над Рашид ад-Діном прихильники кочової старовини триумфували недовго. Штучне об'єднання земель і народів під владою напівдиких завойовників не мало тривалої історичної перспективи. Невдалі війни із Золотою Ордою, Чагатаїдами та Єгиптом підірвали авторитет ільханів. Сепаратизм місцевих емірів і свавілля монголів у ставленні до завойованого населення привели державу до занепаду. Першими відпали васали околиць (Грузія, Азербайджан, Ірак, Хорасан), які проголосили владу місцевих династій.

До середини XIV ст. володіння ільханів розподілили між собою хани Золотої Орди й правителі Мавераннахру.

Завдання й запитання

1. Визначте спільні риси та відмінності історичного розвитку Саманідів, Гезневідів і держави Хорезмшахів.
2. Складіть розгорнутий план відповіді на тему: «Султанат Великих Сельджуків на політичній мапі Передньої Азії в XI—XII ст.».
3. Поясніть соціально-політичні обставини виникнення держави ільханів в Ірані.
4. Охарактеризуйте головні соціально-економічні й політичні протиріччя в історичному розвитку держави Хулагуїдів.
5. Прокоментуйте таку думку: *«Сельджуки закликали на державну службу іранських чиновників, дозволивши утвореній і давно ісламізованій аристократії отримати значну частину влади й проявити свої таланти. Знаменитий Нізам ал-Мульк домігся візірата й був справжнім главою уряду, тоді як сельджукські суверени займалися виключно військовими операціями».*

Література

- Агаджанов С. Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI—XII вв. / С. Г. Агаджанов. Москва : Наука, 1991. 304 с.
- Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 1097–1231 / З. М. Буниятов. Москва : Наука, 1986. 248 с.
- Громов А. Б., Табаи С. Н. Персия: история неоткрытой страны / А. Б. Громов, С. Н. Табаи; ред. О. Шатохина. Москва : ООО «Садра», 2016. 494 с.

- История Бухары с древнейших времен до наших дней* / под ред. И. М. Муминова. Ташкент : Фан, 1976. 383 с.
- История Ирана* / отв. ред. М. С. Иванов. Москва : Изд-во МГУ, 1977. 497 с.
- Михайлова И. Б. Средневековый Багдад: (некоторые аспекты социальной и политической истории города в середине X — середине XIII в.)* / И. Б. Михайлова. Москва : Нака, 1990. 157 с.
- Негматов Н. Н. История Саманидов (Мавераннахр и Хорасан в IX—X вв.)* / Н. Н. Негматов. Душанбе : Дониш, 1977. 279 с.
- Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия* / И. П. Петрушевский // Татари-монголы в Азии и Европе. Москва : Наука, 1977. С. 107–139.
- Петрушевский И. П. Иран и Азербайджан под властью хулагуидов (1256–1353)* / И. П. Петрушевский // Татари-монголы в Азии и Европе. Москва : Наука, 1977. С. 228–259.
- Сагадеев А. В. Ибн-Сина (Авиценна)* / А. В. Сагадеев. Москва : Мысль, 1980. 240 с.
- Семенова Л. А. Из истории средневековой Сирии. Сельджукский период* / Л. А. Семенова. Москва : Наука, 1990. 248 с.
- Сиасет-неме: Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька* / пер. Б. Н. Заходера. Москва : Изд-во АН СССР, 1949. 379 с.
- Фрай Р. Н. Бухара в Средние века* / Р. Н. Фрай; пер. с англ. и ред. Л. И. Глебовская. Москва : Центрполиграф, 2016. 224 с.

§ 22. Єврейська діаспора в країнах Халіфату

1. Особливості й характерні риси історії єврейських общин у країнах Халіфату в Середні віки.
2. Зіммі. Життя єврейства в країнах ісламу.
3. Євреї в економічному житті країн Халіфату.
4. Розвиток духовної культури середньовічного єврейства в країнах Халіфату.

Усе скінчилося нічим,
І більше немає зовсім
Ні палацу, і ні вінця,
Ні царя, ні вівтаря,
Ні палат, ні Храму,
Ні вугілля, ні фіміаму...
Ні величі, ні громади,
Ні гаїв, ні саду, ні огорожі,
Ні освячення, ні прощення,
Ні козла, ні відпущення.

Шломо ібн Гвіроль (1021-1058)

1. Особливості й характерні риси історії єврейських общин у країнах Халіфату в Середні віки

Історія євреїв загалом і в Середні віки зокрема має істотні відмінності й особливості, які помітно відрізняють її від історії інших цивілізованих і культурних народів Сходу. Фахівці вважають і підкреслюють, що єврейська нація — єдина етнічна група, яка вступила до середньовічного світу і зберегла водночас основні риси характерного для неї вигляду такими, якими вони оформилися в античній давнині. Наперекір усьому *євреї відстояли свою монотеїстичну релігію й специфічний устрій життя*.

Як і в попередній період, висококультурний єврейський народ не мав своєї державності. Вигнані римлянами з Палестини, єврейські общини були розкидані на величезних просторах від Іспанії до Індії. Світ, що оточував єврейські спільноти, перевершував їх у матеріальному, політичному й воєнному відношенні. Суворі й найчастіше ворожа реальність, а також *ідеологія вигнання* для євреїв були джерелами невдоволення злим світом. Країна *Ізраїль* — давня батьківщина євреїв — уявлялася як символ усього бажаного, ідеальне місце, де здійсняться всі сподівання, ядро Царства Божого на землі й нового кращого світу.

Вигнані римлянами, переслідувані візантійською владою та європейськими правителями єврейські громади зосередилися передусім у країнах Близького Сходу й Передньої Азії. *Поворотним пунктом у єврейській історії стали величезні зрушення, які відбулися після зародження ісламу.* Так сталося, що в результаті арабських завоювань під владою мусульман опинилося понад 90 % євреїв усього світу. Передня Азія, яка століттями знаходилася в межах двох різних імперій, тепер підпорядковувалася єдиній теократичній державі.

Історія розпорядилася так, що в середньовічний період єврейські общини зіграли видатну й багато в чому феноменальну роль у становленні й розвитку ісламської цивілізації й держави. Важливими особливостями історії народу-вигнанця були високий рівень організації єврейських общин, взаємодопомога, брак глибоких соціальних відмінностей, здатність пристосовуватися до мінливих умов життя, прийняття господарського устрою та традицій пануючого етносу.

За нових історичних обставин *порятунком євреїв стало місто.* У Середні віки іудаїзм став міською релігією, а євреї перетворилися на націю, тісно поєднаною із мусульманською міською цивілізацією. Вони стали важливою, невід'ємною інтегральною частиною міського населення. Єврейські купці і ремісники разом з інтелігенцією, царедворцями й аристократією були носіями нової високорозвиненої процвітаючої культури.

Вивчення історії середньовічного єврейства наштовхується на значні труднощі, які не характерні для історії інших цивілізованих народів. Джерелознавчі проблеми пояснюються браком у середньовічного єврейства державних канцелярій, муніципальних установ, феодальних і монастирських архівів тощо, що перетворювало історію євреїв на епізод, тенденційно або вороже викладений у документах «титольної нації» або панівної релігії. Тому «чисто єврейські» документи, пам'ятки писемності періоду Середньовіччя набувають особливого значення.

«Скарби» Генизи. 882 р. патріарх коптів (єгипетський варіант християнства) передав місцевій єврейській общині будівлю церкви св. Михайла, що знаходилася в Фустаті (зараз район Каїра). Християнський храм був перетворений на синагогу «Бен Езра». У XVIII ст. на горіщі синагоги випадково виявили добре збережену Генизу — сховище релігійних текстів, у яких згадується Бог (сувої Тори, Талмуд, молитовники, кореспонденція, документи), і які, отже, не можна викидати, знищувати і навіть торкатися їх. Гениза поповнювалася століттями й зберегла близько 250 тис. документів. Найдавніший манускрипт фахівці датують 750 роком. Каїрська Гениза — видатний пам'ятник середньовічної юдаїки. Документи сховища сьогодні перебувають у 19 бібліотеках Європи та Америки.

Слід підкреслити, що присутність величезної маси людей іншої віри (християни, іудеї, зороастрійці) була важливою відмінністю між Халіфатом

і середньовічною Європою, яка практично повністю перебувала під покровом хреста.

Єврейські общини, з одного боку, пристосовувалися до реалій, що оточували їх, але, з іншого боку, вони протистояли світу й не дали розчинити себе в мусульманському середовищі, перешкоджали створенню абсолютної монополії в духовному житті ісламського світу.

2. Зіммі. Життя єврейства в країнах ісламу

Ученні Мухаммада спочатку підкреслювали перевагу іудеїв і християн — «людей Писання» — над ідолопоклонниками. Як відомо, у країнах ісламу іудеї та християни придбали особливий статус «нерозумних», «заблудлих», «які потребують заступництва й опіки» — *зіммі*. Правники відносять установу статусу зіммі до часу правління праведного халіфа *Омара* (634–644). Поступово склався звід правил поведінки зіммі, який увійшов в історію під назвою «*Пакт Омара*».

Документ свідчить.

Шість умов для заступництва є основними.

Зіммі ніколи не будуть піддавати Коран глузуванню й критиці, не будуть спотворювати його текст.

Вони не будуть говорити про Пророка брехливі й зневажливі слова.

Вони не будуть говорити про ісламську віру нешанобливо та глузливо.

Вони не доторкнуться до мусульманської жінки, й не будуть намагатися одружитися з нею.

Вони ніколи не будуть намагатися відвернути мусульманина від його віри, а також не стануть робити замах на його життя або майно.

Вони ніколи не стануть надавати допомогу ворогові або приховувати шпигунів.

Порушення хоча б однієї з цих умов скасовує договір і позбавляє зіммі захисту мусульман.

«Пакт Омара»

У «Пакті Омара» згадувалися також шість «бажаних» умов, порушення яких каралося штрафами, але не скасовувало договір про заступництво. Серед бажаних умов указувалося, що зіммі повинні носити *гіяр* — відмітний знак жовтого кольору для євреїв і блакитного для християн. Будинки зіммі повинні бути нижче за будинки мусульман. Заборонялося зводити нові церкви й синагоги. Релігійні споруди зіммі повинні бути нижче за мусульманські мечеті. Зіммі не повинні голосно читати свої богослужбові книги й молитви. Вони не мали права публічно пити вино й показувати свої хрести і своїх свиней. Зіммі повинні тихо ховати своїх мерців, щоб не було чути голосінь і траурних вигуків. На відміну від

мусульман, зіммі не дозволялося їздити верхи на конях, для цього вони повинні використовувати мулів і ослів. У повсякденному житті більшість цих приписів виконувалися рідко.

Періодично про «Пакт Омара» згадували окремі халіфи й еміри. 807 р. халіф *Харун ар-Рашид* наказував євреям «*підперезатися мотузками, голову вкрити стьобаними шапками й туфлі носити не так, як носять правовірні...*». Арабський поет-сатирик *ал-Джахіз* (IX ст.) висміював вавилонський звичай: «*Справжній власник шинку повинен бути під заступництвом, зватися повинен Азин, Миша або Шлума, носити чорний у білу цятку одяг і на шії мати печатку*».

У «Пакті Омара» зафіксовані найзагальніші положення, оскільки статус євреїв був досить динамічним і визначався багатьма факторами внутрішнього розвитку країн халіфату, а також зовнішніми впливами. Інакше кажучи, положення єврейської громади в конкретний час, в конкретній країні і навіть в місті в будь-який час могло змінитися в той чи інший бік.

Як відомо, за «заступництво» зіммі платили податок у двох основних формах: *харадж* — основний податок на невірних, і *джизія* — подушна подать, що стягується з дорослих чоловіків, які «носять бороду».

Рядок джерела. «Цей податок стягується з презирством, оскільки йдеться про плату, яку повинні вносити зіммі через свою невірність, але він також стягується без жорстокості, оскільки йдеться про милість, яку ми їм надали».

Близькосхідний правознавець-мислитель *ал-Маверді* (974-1058)

Залежно від свого добробуту «толерантні у вірі» платили джизію за трьома категоріями 12, 24 і 48 дирхемів, а в областях золотої валюти 1, 2, 3 динари на рік. У більшості випадків, за свідченням *Веніаміна Тудельського*, євреї платили за нижньою планкою: «У всіх мусульманських країнах євреї платять по одному золотому».

Закони країн Халіфату гарантували «заступництвом» стійкість зіммі стосовно один одного. Наприклад, іудей не мав права стати християнином і навпаки; перейти можна було тільки в іслам. Християнин не міг стати спадкоємцем іудея і навпаки. «Зіммі» не мали права успадковувати майно мусульманина, але й мусульмани не могли бути спадкоємцями невірних. У такий спосіб діяло правило: «*Між вірою не може бути наслідування*». 923 р. халіф видав указ, згідно з яким майно християн та іудеїв, які не мали спадкоємців, відходило на користь громади померлого.

А втім, на побутовому рівні у взаєминах між представниками різних релігій мали місце численні заботони. Наприклад, постійно говорили про сморід, що йде від євреїв (багато з них були дубильниками, фарбарями). Християн також називали п'яницями, а черниці й хлопчики з хорів користувалися

поганою славою через те, що вважалися легкодоступними. Нерідко спалахували протиріччя й сутички через те, що християни та іудеї не могли поділити культові будинки.

Точно визначити кількість євреїв, що жили в країнах халіфату, через зрозумілі причини неможливо. До того ж кількісні показники постійно змінювалися (війни, епідемії, гоніння, трудова міграція). Залишається довіритися свідченнями очевидців, беручи до уваги їх безумовну тенденційність. Після арабських завоювань різко зросла єврейська громада в Єрусалимі. Єврейський письменник X ст. Сахель бен-Масліах визнає, що *«під владою півмісяця відкрив Господь брами милості перед народом своїм і привів його до свого святого міста, поселив його в ньому й побудував у ньому будинки для читання, навчання й молитви та для нічної варти»*. Знаменитий мандрівник Веніамін Тудельський у другій половині XII ст. зазначав, що тільки в країнах Близького Сходу проживало понад 300 тис. євреїв. Він стверджував також, що в результаті хрестових походів єврейські громади в Сирії та Палестині були повністю знищені. Наприклад, у венеціанській частині Тіра проживало дев'ять євреїв чоловічої статі. У Єрусалимі ледве животіли чотири євреї. Однак у Багдаді, на думку мандрівника, проживало 1000 родин євреїв.

Веніамін Тудельський. Автор твору «Подорожі», у якому залишив відомості про 3/4 відомих на той час країн. Рабі Веніамін вирушив у тривале паломництво до святих місць (1160-1173). Він почав свою подорож в Іспанії, а потім через Південну Францію, Італію, Візантію дістався до країн Сходу й відвідав Сирію, Палестину та надовго затримався в Багдаді. Тут Веніамін збирав дуже цікаві й важливі відомості про країни, що лежать на схід і на південь від Вавилонії (Персія, Індія, Китай, Аравія, Ємен, Ефіопія та інші). Повідомлення Веніаміна Тудельського досить достовірні й лише незначна частина з них має надзвичайний, апокрифічний і вигаданий характер.

Молодший сучасник Веніаміна чеський рабі *Петах з Регенсбурга* (XII—XIII) за результатами своїх подорожей був більш «сміливим» у підрахунках і стверджував, що приблизно 1185 р. тільки у Вавилонії (Месопотамії) проживало 600 тис. євреїв. Тут здавна жили євреї та селилися дуже густо. Практично у всіх містах і поселеннях були єврейські общини. Чим далі на схід, тим більш численними вони були. Наприклад, у Самарканді жило до 30 тис. євреїв, а в Газні майже 80 тис. Сучасники вказували, що в Аравії і Хорасані євреїв було більше, ніж християн.

Високий освітній рівень та ділові якості євреїв пояснюють велику їхню кількість на державній службі. З часів Омара зафіксовані скарги на те, що ті, хто живе «під заступництвом», розпоряджаються життям і майном мусульман. Чинників-євреїв приводили до присяги, як і чинників-мусульман. Причому текст цієї присяги склав чиновник Харуна ар-Рашида якийсь *аль-Фадл ібн ар-Рабі*. Дійшло до того, що халіфу аль-Муктадиру

довелося обмежувати кількість іудеїв на посадах лікарів і збирачів податків. У реальному житті такого роду обмеження виявлялися сміховинно недовірливими. Особливу терпимість показували Фатіміди (до аль-Хакіма). Своє безцінне життя вони довіряли виключно лікарям-євреям, якими були всі лейб-медики, при цьому їх не примушували переходити в іслам. За часів халіфа ал-Муїзза вазиром став християнин Іса, син Несторія, а заступником у нього був іудей Манасс.

Тривале проживання по сусідству, схожість у мові й культурі створили ситуацію, у якій виникло уявлення про те, що обидві віри цілком сумісні, і отже, можна належати до двох вір і релігій одночасно. Прийняти іслам до того ж було нескладно. У публічному місці, у присутності мулли й інших свідків необхідно було вимовити короткий символ віри: «Аллах єдиний і Мухаммад пророк його». Євреї тлумачили його з невеликим уточненням: «Аллах єдиний і Мухаммад пророк його для арабів». У такий спосіб, у мусульманських країнах багато євреїв вимушено приймали іслам, але зберігали в таємниці вірність іудаїзму.

Свідectво сучасника. «Сьогодні євреї, які проживають в Іраку, визнають, що немає бога крім Аллаха й що Мухаммад посланник Аллаха, але претендують на те, що Мухаммад був посланий як пророк тільки арабам, але не ізраїльтянам... Тому, якщо єврей визнає, що Мухаммад — це посланник Бога, його ще не можна вважати мусульманином, поки він не заявить про розрив зі своєю колишньою релігією і ясно не оголосить про свій перехід в іслам...»

Арабський правознавець і суддя аш-Шайбані (800)

У більшості країн Сходу євреї користувалися широкою автономією. Аж до середини XI ст. тут зберігалася корпоративна організація єврейства, що здавна склалася як на місцевому, так і на загальному рівні. Євреї зазвичай добровільно й свідомо селилися на особливих вулицях і в кварталах мусульманських міст. «Єврейський квартал» сприяв реалізації економічних інтересів, полегшував дотримання релігійних приписів, полегшував виконання правил внутрішнього самоврядування, а також надання взаємодопомоги.

У Месопотамії на чолі єврейської громади стояв *екзіларх (рейш-галута)* — голова діаспори. Вважалося, що екзілархи ведуть родовід від царя Давида. Екзіларх керував внутрішнім життям вавилонського єврейства й був представником євреїв перед владою. Екзіларх володів маєтками, котрі були основою його незалежності. До 825 р. халіфи незмінно затверджували чергового екзіларха, як єдиного вождя євреїв. «Будинок екзіларха» був законодавчим органом, і в ньому засідала судова колегія. Екзілархи призначали суддів вавилонських общин, які були зобов'язані «судити, стежити за виконанням заповідей Тори, за дозволим і забороним, і дотримуватися благочестя».

Особливу роль у житті східного єврейства зіграли *духовні академії*, що виникли в Палестині й Вавилонії. Спочатку академії повинні були зберігати чистоту віри й духовні цінності єврейського народу. Однак поволі вплив академії поширився на всі сфери життя єврейства. У період поступового розвалу Халіфату Аббасидів знизилася значення екзіларха й виріс авторитет вавилонських академії і *гаонів*, які очолювали їх. Між гаонами і екзілархами розгорнулася боротьба за верховенство в *ешиві*. За своєю сутністю ешива — це поєднання вищої ради, академії, парламенту й суду з різними місцевими варіаціями.

Єврейською громадою загалом керували вищі верстви Багдада та Єрусалима, які контролювали ешиви. Серед документів Генізи вцілів «*Сувій Евіатар*», де збереглися відомості про управління ешиви, яку очолював гаон, голова суду, а також «третій, четвертий... сьомий в ешиві». Реальну владу мали чотири людини. Як і всюди, в єврейських громадах були протиріччя, конкуренція, інтриги тощо.

Еліту середньовічного єврейського товариства в країнах Сходу становили знавці Тори, члени знатних родин, великі фінансисти й підприємці, лікарі, письменники, мислителі. Розмежування між різними верствами єврейської громади було досить відчутним, але перехід з одного соціального шару до іншого був звичайним явищем. Це не стосувалося вчених, які групувалися навколо вавилонських академії. Коло це залишалося консервативним і тісно згуртованим на засадах наступності.

Геополітичні зрушення в країнах Близького Сходу не могли залишити поза увагою соціальне й духовне життя єврейської діаспори. За часів розвалу Халіфату Омейядів стався перший розкол середньовічного єврейства — виникла секта *караїмів*.

Караїми. Ініціатором розколу став Анан бен-Давид, який претендував на пост екзіларха Вавилонської ешиви. Однак гаони вавилонських академії відкинули його як вільнодумця й честолобця. У суперечку втрутився халіф ал-Мансур і замкнув бунтаря на деякий час в темниці. Після звільнення Анан залишив Вавилонію та перебрався до Палестини. Тут Анан різко виступив проти талмудичного іудейства. Він визнавав божественне походження Біблії та заперечував авторитет усної Тори. Під впливом цієї ідеї всередині єврейства виник рух караїмів. Вони стверджували, що до закону Мойсея, отриманого від Всевишнього на горі Синай, не можна нічого ні додати, ні відняти. Головне гасло Анана: «Шукайте добре в Писанні» — і ви знайдете відповіді на всі питання. Караїми створили свою громаду в Палестині, а потім поширилися по всьому Сходу. Віровчення караїмів викладене в «Книзі законів». Караїми значно суворіше, ніж талмудисти дотримуються релігійних приписів, особливо в шануванні Суботи.

Розвал Халіфату Аббасидів істотно вплинув на організацію іудейських общин. Зв'язки між громадами, розташованими в різних країнах Халіфату,

зберігалися, проте єдиний духовний й соціальний центр діаспори зник. У Багдаді був відомий рейш-галута, якому мусульмани надали титул *сайїдіна* — «пана», проте його слово мало вагу тільки на схід від Євфрату. На місцевому рівні община керувалася переважно мирянами за живої участі зборів, які відбувалися в синагозі. За свідченням рабі Петах, голови общин іудеїв в Мосулі мали право карати своїх людей, навіть у суперечках з мусульманином. Там була в'язниця для іудеїв, у яку вони самі відправляли за різні провини. У XIII ст. загальні установи зникли, і місцеві общини керувалися *дайянами*, що діяли подібно до каді.

3. Євреї в економічному житті країн Халіфату

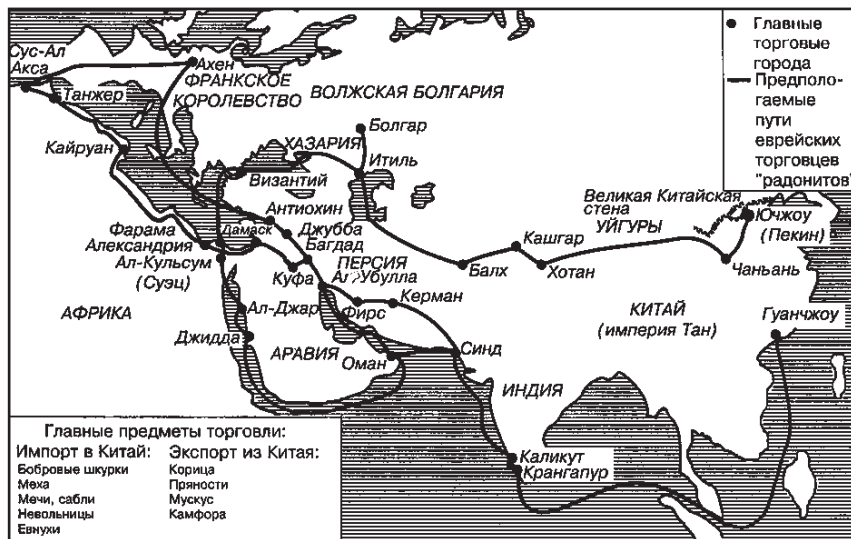
Тередньовічна єврейська діаспора була зосереджена переважно в містах, оскільки євреї через вірність своїй релігії не могли займатися землеробством. У країнах ісламу євреї стали інтегральною частиною міського населення, носіями нової процвітаючої культури.

Торгівля, що вважалася в мусульманському світі почесним заняттям, приваблювала безліч євреїв, що надійно зафіксовано різноманітними й численними джерелами. Фахівці вважають, що торгові стосунки VIII—XI ст. багато в чому контролювалися євреями, які домінували на сухопутних, річкових і морських шляхах від Середземномор'я до Індії, Середньої Азії та Китаю. Наприклад, на Близькому Сході й Межиріччі єврейські купці і фінансисти монопольно контролювали торгівлю прянощами й дорогоцінним камінням. Цьому сприяли тісні й стійкі зв'язки між єврейськими громадами в різних країнах, високий освітній рівень, особливий релігійний статус іудеїв у країнах хреста й півмісяця.

По суті, євреї виконали найважливішу посередницьку місію в обміні досягненнями між середньовічними цивілізаціями Сходу й Заходу. У багатьох країнах вони користувалися істотними привілеями. Часто єврейські купці виступали комісіонерами господарів Андалусії, Франконії, Хозарського каганату, Халіфату, купуючи для них різні товари в Індії та Китаї, а також в інших країнах.

Думка фахівця. «З Індії вони привозили прянощі, пахощі, барвники та лікувальні рослини; залізо й сталь; мідні судини. ...Вони також імпортували з Індії шовк та інші тканини; перли; мушлі; амбру; китайський фарфор; тропічні фрукти... До Індії вони ввозили тканини, господарське приладдя (пательні, столи, килими, покривала), медикаменти, мило, папір, книги, метали, корали, сир, цукор, оливкову олію... Ситуація нагадувала ту, що склалася в галузі економічних відносин Європи з її колоніальними володіннями в нові часи...»

Арабіст, професор Єрусалимського університету
Ш. Д. Гойтейн. «Євреї та араби»

Торгові шляхи єврейських купців (800–900 рр.)

(Гілберт М. Атлас по історії єврейського народу...)

Особливу роль єврейські торгові корпорації зіграли в торгівлі прянощами. Наприклад, в кореспонденції, що збереглася в генезі, більше третини листів прямували аптекарям, виробникам порошків, продавцям медичного й кулінарного зілля. Єврейські «аптеки» були на кожному розі в мусульманських кварталах Фустата. Великі аптекарі-оптовики, які займалися міжнародною торгівлею прянощами, пахощами й лікарськими рослинами мали свої «супермаркети» на торгових площах і перехрестях.

У країнах мусульманського сходу набули поширення різні форми торгівлі. Веніамін Тудельський свідчить, що на осінні свята до могили пророка Єзекіїля приходило багато євреїв. Сюди «приїжджав глава діаспори та начальники релігійних академій із Багдада. На полі, що займає простір, рівний 22 милям, розкидаються намети. Є також купці з Аравії та буває велике збіговисько люду, зване фера (ярмарок)».

Як і всюди в Середні віки, торгівля залишалася заняттям небезпечним. В одному з листів, виявлених в генезі, мандрівник, що прямував до Індії, пише синові з дороги про те, що турки-огузи захопили й пограбували місто Мінью у Верхньому Єгипті та відібрали в нього все, навіть одяг. Ця подія викликала в нього такий розпач, що він готовий був позбавити себе життя, «якби воно належало йому».

За законами того часу євреям не заборонялося займатися будь-якою професією. Особливо яскраво євреї проявили себе у фінансовій діяльності, що в умовах бурхливого розвитку мусульманської міської цивілізації була дуже затребувана. Полководець Абу Муса писав халіфу Омару *«Грошей стало так багато, що тільки вони [євреї, християни, перси] здатні вести їм рахунок!»*. Багато євреїв міцно утримували за собою позиції придворних банкірів і торгової плутократії.

Провідні позиції євреїв у фінансовій діяльності пояснюються кількома причинами. Слід враховувати особливе правове становище євреїв у християнських і мусульманських країнах, їм можна було займатися діяльністю, що не заохочувалася панівною релігією, наприклад, работоргівля, лихварство. У багатьох країнах лихварство вважалося заняттям, що викликає презирство, і було заборонено. Однак забезпечення господарства грошима для торгового обігу і для потреб міського населення було істотним і необхідним. Отож, на євреїв покладалися особливі функції в господарстві народів, серед яких вони жили. Тісні зв'язки між єврейськими громадами в різних країнах гарантували надійність фінансових операцій. До того ж, євреї мали високий рівень освіти.

Ділові якості євреїв визнавалися й високо цінувалися в мусульманському суспільстві. Після заснування Фатимідами міста *Кайравана* (Туніс), правителю Єгипту наполегливо рекомендувалося надіслати туди 1000 єврейських і коптських сімей, щоб поставити на ноги економіку міста. Багато галузей міського ремесла монополюю контролювалися єврейськими громадами. Особливе місце в цій справі займала інтелектуальна еліта: лікарі, аптекарі, писарі, ювеліри.

Серед низів єврейського ремісничого населення значилися шкіряники, шевці, фарбарі, міняйли. Наприклад, деякі вціліли в Єрусалимі євреї тримали в руках фарбувальну монополію, аналогічна ситуація спостерігалася й у Віфлеємі. Підприємництво в середньовічних містах мало цілком певні ризики. У одному з листів середини XI ст. вказувалося, що в Єрусалимі важко жити, бо *«прокляття тяжіє над ним. Заробіток у ньому дуже малий, і доходи невеликі. Більшість мешканців прийшли на проживання в місто багатими людьми й збідніли в ньому»*.

У такий спосіб у країнах ісламу провідну роль в економіці єврейства грали міські галузі господарства: торгівля, фінансова діяльність та різні промисли й ремесла.

Єврейські діаспори в країнах Халіфату зіграли значну роль у розвитку світової середньовічної економіки. Протягом кількох століть вони були головними посередниками в культурному обміні між Сходом і Заходом.

4. Розвиток духовної культури середньовічного єврейства в країнах Халіфату

Для народу-вигнанця збереження релігійних, духовних і культурних цінностей мало особливе значення, оскільки тільки в цих сферах можна було зберегти національну й релігійну ідентичність. Академії у Вавилоні та Палестині були вищим авторитетом у галузі іудаїзму й духовного життя загалом, оскільки з часом вони придбали функції вищої школи, наукової академії й верховного суду. Вавилонська академія розміщувалася в двох містах *Сура* та *Пумбедіта*. Палестинська академія перебувала в містах *Рамла* й *Тир*. Діяльність академій розвивалася в двох основних напрямках: вони навчали учнів, а також установлювали правові норми й коментували Талмуд. Їхні коментарі приймалися беззастережно.

Верховним керівником академії був гаон, який обирався наукового колегією. Екзіларх також впливав на діяльність академії у Вавилоні й на вибори гаонів, які, були вищими авторитетами у сфері релігійного та духовного життя. У мусульманських країнах євреї створили раціоналістичну релігійну філософію, що вплинула на філософію інших народів.

Гаон Саадія бен-Йосиф (882-942). Виходець із Єгипту Саадія кілька років провів у Палестині, а потім оселився у Вавилонії. Мав багато здібностей і талантів, підкріплених неймовірною працьовитістю. Уже в 20 років став автором «Словника староеврейської мови». Володіючи енциклопедичними знаннями, Саадія бен-Йосиф переклав Біблію арабською мовою. Більше 20 років керував академією в Сурі (922-942). За цей час академія перетворилася на загальнонавчальний, жвавий центр єврейської культури. Складний за характером Саадія вступив у гостре протистояння з екзілархом Давидом бен-Заккаї. Зіткнення двох видатних особистостей єврейського співтовариства зажадало втручання халіфа, за наказом якого Саадія на сім років був вигнаний з академії. Потім він повернувся й знову був обраний гаоном.

Зазвичай гаона обирали з представників 5–6 найвидатніших аристократичних сімей діаспори. Гаони особливу увагу приділяли вченню заняттям, викладанню та просвітницькій діяльності. Важливе місце в «академічній» ієрархії займав *ав-бет-дин* (голова суду).

У кінці X ст. керівництво вавилонської діаспори починає втрачати свій колишній вплив на інші країни єврейського розсіювання. З'являються нові центри вивчення Тори. Наприклад, важливим духовним центром єврейської вченості стало місто Кайраван у Тунісі. Тут перетиналися транзитні торгові шляхи з Південної Італії, Сицилії і Північної Африки. Для євреїв приплив з Південної Італії мав велике значення. В Італії, колишній візантійській території, переважала палестинська традиція. Туніс зберігав вірність ешиві Вавилону. Злиття палестинських і вавилонських традицій послужило

основою для виникнення нового центру єврейської культури. Тут працювали найбільші вчені талмудисти.

Рабі Рамбам. Моше бен-Маймон в європейській традиції Мойсей Маймонід (1135–1204), у руській літературі відомий як Мойсей Єгипетський. Рамбам — аббревіатура його повного імені. Уродженець Іспанії втік від переслідувань мусульман-фанатиків і після довгих поневірянь оселився у Фустаті. Глибокий знавець медицини, астрономії, математики, давньогрецької філософії. Довгий час Рамбам був ватажком єврейської громади Каїра й придворним лікарем султана. Він склав кодекс єврейського права. Рамбам є автором кількох філософських трактатів і докладного коментаря до Мишни (релігійні приписи ортодоксального іудаїзму). Рамбам сформулював символ віри іудаїзму, викладений в 13 постулатах. Фахівці вважають Маймоніда видатним філософом середньовіччя, який символізує єднання греко-романської, арабської, єврейської та західної культури.

Мудрець-законовчитель був найшановнішою особистістю в суспільстві. Для євреїв країн Сходу характерний високий рівень освіти, грамотність чоловіків була майже поголовною. Просвітництво було надбанням широких єврейських мас. Багато жінок були грамотними й розуміли звернену до них проповідь, сприймали її основні думки. Євреї, які володіли кількома мовами, відігравали важливу роль у культурі країн Халіфату. Вони були піонерами в справі розвитку різних наук, таких як астрономія, геометрія, геодезія, медицина, а також у галузі охорони здоров'я та адміністративних порядків.

Рядок джерела. Єврейська жінка пише лист сестрі: «Я злягла в ліжку з важкою хворобою, і можливості позбутися її майже немає... якщо Всевишній Господь накаже мені померти, моїм найважливішим заповітом тобі буде те, щоб ти дивилася за моєю маленькою дочкою й доклала всіх зусиль, щоб вона вчилася... прикладом нам може служити наша шановна матінка, яка вірно служила Господу нашому».

З листа XII в. (Каїрська Гениза)

У сфері єврейської середньовічної культури характерні такі явища, як арабізація й іранізація. У каїрській Генизі велика частина документів X—XI ст. написані єврейською. Однак

Рабі Рамбам. Вигаданий портрет
Моше бен-Маймона,
визнаний єврейською громадою

уже з кінця XI ст. всі правові документи написані арабською. Єврейська література на івриті теж розвивалася під впливом арабської поезії та прози і, перейнявши їхні форми (віршований розмір, поетичні образи), досягла нових вершин.

У середньовічний час тривав розвиток єврейської рукописної книги, для якої характерні широкі географічні й часові межі побутування. Єврейські рукописні книги створювалися дванадцятьма мовами (івритом, арамейською, арабською, ідишем, ладіно, старофранцузькою, італійською, грецькою, перською, таджицькою, караїмською та іншими). Манускрипти були сприйнятливі до традицій рукописної книжності різних народів. Проте рукописна книга зберегла єврейську мову, що в повсякденному житті в багатьох країнах Сходу була витіснена арамейською, арабською, перською, грецькою. Завдяки рукописній книзі давньоєврейська мова вийшла за межі синагоги, продовжуючи розвиватися в літературі, що стало основою її воскресіння в розмовній мові.

До нашого часу дійшли різноманітні жанри творів, записані в книгах: філософські трактати; наукові праці з точних і природничих наук, медицини, історії, географії; художня проза і лірика. Значну частину єврейської рукописної книги складають твори арабської наукової та художньої літератури. Суворі релігійні заборони на знищення або пошкодження книги, у якій згадується ім'я Бога, сприяли збереженню понад трьох тисяч єврейських рукописів X—XVI ст.

Високий рівень освіти й культури загалом дозволив євреям зберегти свою ідентичність в умовах багатовікового панування ісламу. Єврейство толерантно ставилося до культури й традицій, сприймаючи досягнення сусідніх народів.

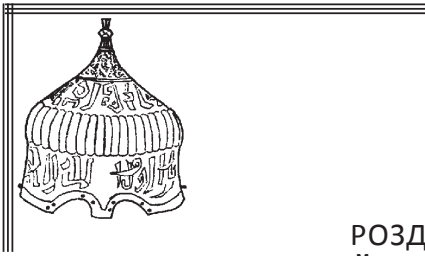
Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте найбільш значущі особливості історичного шляху єврейської діаспори в країнах Халіфату в VII—XIII ст.
2. Поясніть, яке місце займали зіммі в соціальній структурі мусульманських країн Халіфату.
3. Складіть план до реферату на тему: «Організація автономного й повсякденного життя єврейських громад у країнах халіфату».
4. Чи справедливим є твердження, що в Середні віки євреї були «міським народом»?
5. Поясніть думку відомого вченого-орієнталіста В. В. Бартольда, який вважав євреїв «піонерами європейської торгівлі».
6. Поясніть, чому духовність, культура, освіта займали дуже важливе місце в житті єврейської діаспори.

Література

- Бат Йеор.* «Зимми»: Евреи и христиане под властью ислама / Йеор Бат; пер. с англ. Иерусалим, 1992. 694 с.
- Бенбасс Э., Родриг А.* Евреи Леванта: Сефардская община в XIV—XX веках. / Э. Бенбасс, А. Родрига; пер. с фр. О. В. Боровой; под ред. С. В. Лёзова. Москва: Издательский центр РГГУ, 2001. 381 с.
- Бен-Сассон Х. Г.* Евреи в странах ислама с VII до XII в. / Х. Г. Бен-Сассон // История еврейского народа / ред. Ш. Эттингер. Москва: Мосты культуры, 2001. С. 213–228.
- Броди Р.* Гаоны Вавилонии и формирование еврейской средневековой культуры / Р. Броди; пер. с англ. Г. Зелениной. Москва; Иерусалим: Мосты культуры, 2005. 440 с.
- Гойтейн Ш. Д.* Евреи и арабы. Их связи на протяжении веков / Ш. Д. Гойтейн; пер. с англ. Н. Б. Кондыревой, науч. ред. Д. Фролов, З. Элькин. Москва: Мосты культуры, 2001. 286 с.
- Гойтейн Ш. Д.* Еврейское общество и учреждения под властью ислама / С. Д. Гойтейн // Социальная жизнь и социальные ценности еврейского народа. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1977. С. 230–249.
- Дрори Й.* Иерусалим в веках: Ч. 7. Иерусалим под властью Айюбидов и Мамлюков. / Й. Дрори. Тель-Авив: Открытый университет, 1997. 180 с.
- Мец А.* Мусульманский Ренессанс / А. Мец; пер. с нем. Д. Е. Бертельса. Москва: ВиМ, 1996. 544 с.
- Эрдер Й., Халамиш А.* Иерусалим в веках: Ч. 5. Иерусалим в первый мусульманский период (638–1099) / Й. Эрдер. А. Халамиш. Тель-Авив: Открытый университет, 1997. 174 с.

РОЗДІЛ VII ТЮРКСЬКИЙ СВІТ У XIV—XVII СТ.

§ 23. Держава Тимура й Тимуридів (1370–1500). Тюрко-перська держава Сефевідів (1502–1722)

1. Мавераннахр у XIV ст. й утворення держави Тимура.
2. Завоювання Тимура (1336–1404).
3. Держава Тимуридів. Улуг-бек (1409–1449).
4. Тюрко-перська держава Сефевідів у XVI—XVIII ст. Аббас I Великий (1567–1629).

Хто завоює Азію сьогодні,
А завтра в трепет призведе весь світ,
Хто рубежі свої розсуне так,
Що сонце не зайде в його володіннях?
Шолом, лати, щит і гостра сокира —
Ось Тамерлана святкове вбрання.

Крістофер Марло. «Тамерлан Великий» (XVI ст.)

1. Мавераннахр у XIV ст. й утворення держави Тимура

Сьогодні статуї Тимура — одного з найшановніших народів Середньої Азії правителів середньовіччя, національного символу непереможної вітчизни, можна побачити в багатьох містах регіону.

У другій половині XIV ст. в клетотливому вирі кланових уособиць у *Мавераннахрі* («Зарічна країна» — землі в долинах річок Амудар'ї та Сирдар'ї; друга назва — *Туран*) виникла держава, яка змінила хід історії на величезних просторах Азії. Це держава була, за образним висловом В. А. Рубеля, продуктом «*тотальної анархії*», що вразила Мавераннахр після розвалу монгольських улусів. Творцем нової держави став один з найбільших завоювників середньовіччя — емір **Тимур Гуриган (1336–1405)**. В історії

Тимур відомий під різними іменами: *Аксак Тимур* (тюрк.), *Темур Ленг* (перськ.), *Тамерлан* (у європейських країнах), які можна перекласти як «Залізний кульгавий».

Тимур був вихідцем з монголо-тюркського роду. Дехто стверджує, що за материнською лінією він був далеким родичем Чингісхану. Завдяки цьому Тимур у якості намісника мав у спадок містечко *Кеш*, розташоване поблизу Самарканда. В очах східних правителів того часу Тимур виглядав вискочкою, викликаючи невдоволення турків-османів і ханів Золотої Орди, єгипетських мамлюків і багдадського султана. Тому тернистий шлях до власної держави Тимур прокладав за допомогою зброї та крові.

На шлях політичної боротьби Тимур встав ще 1358 р., але спочатку його «боротьба» швидше нагадувала банальний грабіж сусідніх територій. Мало хто міг припустити, що Тимур зі зграєю головорізів зможе підпорядкувати собі «Зарічну країну» і врешті-решт створити одну з найбільших держав в історії середньовічного Сходу. Фахівці вважають, що великою мрією та метою Тимура було встановлення безроздільного контролю над середньо-азіатською ділянкою Великого Шовкового шляху, що обіцяло величезне збагачення й потужний військово-політичний вплив у регіоні.

Портрет тирана. «Тимур був високий і гарної статурі, великий бровами й головою з довгою бородою, могутній силою та відвагою. У нього було руде волосся із свиною. Він був міцний тілом і широкий плечима, з довгими ногами й сухими руками, кульгавий на праву ногу, з очима, подібними до свічок, гучним голосом. Він не боявся смерті, хоча йому майже виповнилося сімдесят років він зберіг ясність розуму, силу й витривалість тіла, відвагу й безстрашність подібно міцній скелі».

Ібн Арабшах. «Історія аміра Тимура» (XV ст.)

На вершину політичного олімпу він вознісся завдяки всенародній ненависті жителів Середньої Азії до ханів Моголостану (Східного Казахстану). Унаслідок тривалої та кровопролитної боротьби, через перемоги й поразки, через зраду та підступність до 1370 р. Тимур підпорядкував собі значну частину Середньої Азії і заснував державу зі столицею в Самарканді. Серед найпомітніших «трофеїв» Тимура була дружина одного з його супротивників *Сарай Мульк-ханум* з роду Чагатая. Шлюб з принцесою з роду Чингісидів був вдалим у всіх відношеннях (загальну кількість дружин Тимура підрахувати поки ще не вдається).

На курултаї племінної знаті Тимуру було присвоєно титул «*емір Сахіб-Кіра*» — «емір, що володіє щасливим поєднанням зірок» або «емір, що знаходиться під заступництвом зірок». А втім, причини успіхів Тимура пояснюються не тільки небесним благоволінням.

✓ Успіх завоювань Тимура багато в чому ґрунтується на його полководницькому таланті, особистій хоробрості, рішучості та наполегливості.

Він створив добре організоване й дисципліноване військо, створене за монгольським зразком. На бойовищі Тамерлан завжди вдало використовував особливості місцевості, у тактиці кінного бою вміло застосовував дуже ефективний прийом «косий удар».

- ☒ Не останню роль у завоюваннях Тимура відігравав ісламський фанатизм сунітського толку, характерний для мусульман-тюрків.
- ☒ Цементуючим фактором війська Тимура була багата воєнна здобич, яку напочатку завоювань справедливо розподіляли серед його бійців.
- ☒ Слід також враховувати широку підтримку, яку отримував завойовник від абсолютної більшості населення Турану, де в ньому бачили визволителя від монгольського панування.
- ☒ На початку завоювань за межами Мавераннахра більшість противників Тимура перебували в стані глибокої внутрішньої кризи, ослаблені гострими зовнішньополітичними проблемами.
- ☒ Несподівано Тимур отримав дипломатичну й моральну підтримку з боку європейських монархів. Він листувався з візантійськими імператорами, дожами Генуї, французьким королем Карлом VI Валуа, англійським королем Генріхом IV. Король Кастилії Генріх III спрямував до двору східного деспота посольство, що очолював лицар *Руї Гонсалес де Клавіхо*, який залишив щоденник своєї подорожі. Європейські та візантійські правителі бачили в Тимурі сильного й надійного союзника в боротьбі з турками-османами.
- ☒ Складовою успішних завоювань Тимура була звіряча жорстокість до переможеного ворога. У цьому сенсі Тимур перевершив великого Чингісхана. За даними середньовічних авторів з голів 70 тис. мирних жителів іранського міста *Ісфахана* була складена гігантська піраміда. Після захоплення Індії за наказом Тамерлана знищили 100 тис. бранців, яких важко було доставити в Середню Азію. Під час походу в Сирію в місті *Халебі* завойовник наказав вирізати всіх християн, а мусульман-шиїтів живцем закопати в землю, щоб «не проливати мусульманську кров». Після захоплення Багдада 1401 р. було знищено 90 тисяч осіб, з голів яких склали 120 вез. Немає сумнівів, що ці жахливі цифри є дуже

Тамерлан. Західноєвропейська гравюра

перебільшеними, але слід погодитися, що жорстокість Тимура виходить за межі здорового глузду й з точки зору людей середньовіччя, і з моральних уявлень сьогоднішнього дня. В. В. Бартольд припустив, що хвороблива лютість завойовника пояснюється страшними болями, які відчував Тимур після важкого поранення й неправильно зрощених кісток і суглобів правої ноги та руки, уражених кістковим туберкульозом.

У третій чверті XIV ст. в Середній Азії виникла агресивна мусульманська держава, очолювана жорстоким, талановитим і енергійним правителем. Значні зміни на політичній карті Азії стали неминучими.

2. Завоювання Тимура

Тимур Тимур убезпечив себе від колишніх володарів Середньої Азії. Протягом 70-х років він зміцнив свою владу та вплив, поставив під контроль більшість земель, які після розпаду держави Чингісхана належали Чагатаїдам.

«Прославлені» завоювання почалися у 80-ті роки XIV ст. Тимур захопив території Хорезма, Ірану, Афганістану, безжалісно розгромив Вірменію, Грузію, Азербайджан.

Особливою гостротою було ознаменовано кровопролитне протистояння Тимура й хана Золотої Орди Тохтамиша. 1381 р. самаркандський правитель допоміг хану Тохтамишу заволодіти ординським престолом і подолати смуту. Однак невдячний васал, користуючись відсутністю еміра, який в той час заливав кров'ю Іран, наважився захопити й пограбувати кілька підконтрольних Тимуру міст у Хорезмі та на Кавказі. У відповідь Тамерлан здійснив потужні походи на ординські землі. Перший переможний похід проти Тохтамиша Тимур спрямував до Нижнього Поволжя.

Карсакпайський напис. «Літа 793, у середній місяць весни року вівці [6 квітня 1391 року] султан Турана Тимур-бек піднявся з двома сотнями тисяч війська за іслам на булгарського хана Тохтамиш-хана. Досягнувши цієї місцевості, він звів цей курган, щоб був поставлений пам'ятний знак. Дасть бог, Господь так вчинить правосуддя!»

«Камінь Тимура». Напис арабською та уйгурською мовами на камені, встановленому на г. Алтин-шоки (Казахстан)

1391 р. в битві на р. *Кондурча* (зараз Самарська обл.) війська Тимура безжалісно розбили ординців, а їхнього хана загнали до Литви. Перемога попереджала зухвалого хана-васала про неминучу розплату.

Тохтамишу вдалося зберегти владу в Орді та її економічну міць, а також і мрії про подолання самаркандського правителя. Наступною помилкою Тохтамиша були походи до Азербайджану, який Тимур вважав своїм володінням. У квітні **1395** р. Тимур вдерся до земель Північного Кавказу.

У жорстокій і кровопролитній битві на р. Терек нищівно розгромив військо Тохтамиша, а після цього спустошив Поволжя. Серед ординських улусів була й бунтівна Москва. У серпні того ж року князь Василь Дмитрович розташував на північному березі Оки московську рать для захисту країни від війська Тимура, який трощив і грабував ординські володіння. Сподівалися не стільки на пошарпане військо, скільки на захист ікони Володимирської Божої матері, молебні біля якої відслужили в Москві напередодні битви. Однак Русі пощастило. Тимура не цікавили ослаблені й розорені руські землі. Він повернув на південь і дорогою розгромив тільки Єлець. Потім він спрямував свою кінноту до Криму на Кафу, Судак, Херсон, потім Азак, Сарай, Астрахань.

Рядок документа. Після того як я перейшов річку Семур (Терек), я написав наступне звернення до народу й племен Великої Татарії: «Всякий, хто йде до мене, може продовжувати свій шлях, хто хоче залишитися, вільний і в цьому».

797 р. Хіджри (1395) я вступив у Велику Татарію й проник до крайніх меж північних країн. Народи цих країн, які наважилися мені чинити опір, були розсіяні й знищені. Області, орди й фортеці були підкорені, і я повернувся переможцем.

«Укладення Тимура» (XV ст.)

1398 р. розгрому, грабежу й варварському знищенню місцевого населення зазнали землі *Делійського султанату*. По-справжньому сильним противником для самаркандського деспота виявився лише османський правитель, завойовник Балканського півострова султан Баязид I. Він відправив Тимуру лист, у якому, крім іншого, обіцяв безчестити гарем самаркандського еміра. Однак, як видно, не розрахував свої сили. 1402 р. 150-тисячне військо Тимура в битві при *Анкірі* буквально розтоптало турецьку піхоту, а сам султан опинився в полоні. Кажуть, що його возили в обозі Тамерлана в золотій клітці й показували охочим, як «вчену мавпочку». Тільки смерть від отрути, принесеної підкупленим рабом, урятувала султана від подальшої ганьби.

Після кількох днів облоги й відчайдушного штурму воїни Тимура захопили місто-фортецю *Смирну* (Ізмір), яка була оплотом хрестоносців-іоаннітів і 20 років стримувала навалу турків-османів. Коли на допомогу іоаннітам запізно припливли генуезькі галери, то їх за наказом Тимура обстріляли з металевих машин, використовуючи в якості снарядів порубані голови полонених лицарів. Так Тимур вийшов до Середземного моря.

Завоювання Тимура дозволили йому контролювати значну частину Великого Шовкового шляху й отримувати величезні доходи від транзитної торгівлі. Репресивна держава ґрунтувалася також на нещадній експлуатації

Держава Тимура (1370–1405)

(Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу ... С. 434)

підвладного населення, контрибуції, данині й військового видобутку. У своїй владі самаркандський емір спирався на племінну знать, яку він звільнив від податків і повинностей, крім «податку кров'ю». Важливим союзником Тамерлана було сунітське духовенство.

У якості законодавчої бази в державі Тимура використовували «Велику Ясу» Чингісхана, а також звичаї тюрків і монголів. Державними мовами були фарсі, тюркська та монгольська.

Особливу увагу Тимур приділяв своїй столиці — Самарканду. За найкоротший період цей давній центр транзитної торгівлі перетворився на квітуче місто, що потопало в розкоші. З волі Тимура сюди переселили кращих архітекторів, науковців, письменників, десятки тисяч ремісників. У місті були зведені величні споруди, багато з яких збереглися до наших днів. Навколо Самарканда виникли міста-супутники, які мали дуже виразні назви: Багдад, Дамаск, Шираз, Каїр тощо.

Свідчення очевидця. «Місто Самарканд лежить на рівнині й оточене земляним валом і глибокими ровами; воно трохи більше за Севілью, а поза містом побудовано багато споруд, які приєднуються до нього як передмістя. <...> Місто оточене садами й виноградниками. <...> У цих садах, які перебувають поза містом, є багато великих і важливих будинків, і в самого царя є там палаци.

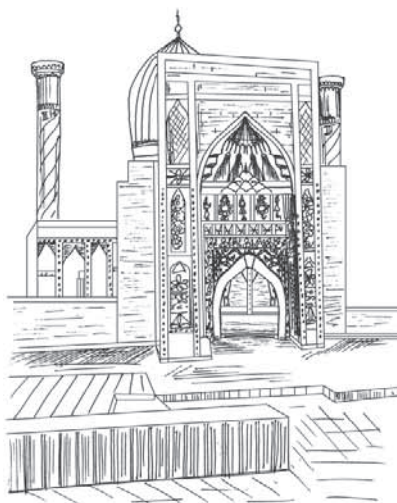
<...> Містом і садами йде багато водопроводів. <...> Місто рясніє різними товарами, які привозяться до нього з інших країн: з Русі й Татарії приходять шкіри та полотна, з Китаю шовкові тканини, особливо атласи. З Індії надходять прянощі: мускатний горіх, гвоздика, кориця, імбир, манти й багато інших...>

Руї Гонсалес де Клавіхо.

«Подорож у Самарканд до двору Тимура»

Немає сумніву в тому, що великий полководець і завойовник розглядав свою столицю як «пуп Землі». Трохи іншої точки зору дотримувалися імператори династії Мін в Китаї. Неодноразово Тамерлану натякали на необхідність визнати верховну владу імператора Піднебесної імперії і виплатити данину. Дотепний Тимур одного разу відправив таку «данину» «Сину неба» — 15 коней і 2 верблюди. Однак китайці не зрозуміли гумору й наполягали на своєму. Тоді 1404 р. Тимур очолив 200-тисячне військо й попрямував до Китаю, щоб особисто засвідчити свою повагу імператору. Вочевидь, Тимур прагнув установити свій контроль над витоками Великого Шовкового шляху. Від нової тюрко-монгольської навали Китай урятували занесені снігом гірські перевали й лихоманка, яка згубила «Великого кульгавого» в лютому 1405 р. під час зимівлі в Отраре.

Прокляття Тимура. 1941 р. в рамках заходів, присвячених 500-річчю великого тюркського поета Алішера Навої (1441-1501), якого високо шанували в СРСР, було вирішено розкрити гробниці мавзолею Гур-Емір у Самарканді. За популярною нині легендою, шановані жителі міста попереджали вчених про те, що не можна відкривати гробницю Тимура, інакше почнеться страшна війна. Проте під час роботи експедиції були відкриті гробниці синів і онуків великого завойовника. У ніч з 21 на 22 червня під керівництвом відомого радянського археолога й антрополога М. М. Герасимова розкрили саркофаг і труну із останками Тимура. Уранці почалася війна. За наказом Сталіна в розпал битви під Сталінградом 1942 р. останки полководця були повернуті з Москви до Самарканду на колишнє місце спочинку.

Мавзолей Гур-Емір у Самарканді

Отже, унаслідок стрімких завоювань склалася величезна держава Тимура — випадкова спільнота підкорених держав, країн, народів і племінних територій, об'єднаних силою зброї й авторитету. У володіння Тимура входили землі давніх цивілізацій

таджико-перських країн і тюрко-монгольські спільноти, що відрізняються кочовим побутом і культурою.

Держава Тимура була штучним утворенням, життєздатність якого визначалася лише жорстокістю, терором і авторитетом правителя.

3. Держава Тимуридів. Улуг-бек (1409–1449)

Після смерті великого завойовника його держава розсипалася, мов картковий будиночок. Синові Тамерлана, талановитому й далекоглядному султану *Шахруху* (1405–1447) вдалося утримати владу тільки над Мавераннахром та Іраном. Він переніс свою столицю до іранського міста *Герат*. Намагаючись зберегти владу, Шахрух пішов шляхом реформування держави й відмовився від примітивної монгольської Яси, що не відповідала потребам суспільства з розвиненим сільським господарством, ремеслом, торгівлею й міським життям.

Царюючи, Шахрух спирався не тільки на репресивні заходи й терор. Він намагався використовувати багатий досвід державного будівництва перських чиновників, знайшов спільну мову з помірним мусульманським духовенством. Шахрух поділив країну на провінції, губернаторами яких були й сини правителя. Вони отримали широкі адміністративно-політичні повноваження. Проте відразу після смерті Шахруха практично вся територія Ірану була втрачена. Нащадки Тимура утримували лише батьківщину завойовника — Мавераннахр.

Серед Тимуридів особливе місце займає онук Тимура, султан **Улуг-бек** (1409–1449), який правив Самаркандом ще за життя свого батька Шахруха. Це був великий просвітитель, покровитель витончених мистецтв, архітектури й науки, знавець кількох мов, тонкий поціновувач музики, танців і поезії. Його зусиллями Самарканд перетворився на найбільший культурний центр Мавераннаха. У місті жили й творили відомі представники середньовічної науки, літератури та мистецтва. Стараннями султана в Самарканді звели прекрасне медресе, яке швидко набуло славу провідного навчального закладу й наукового центру.

Поетичним рядком.

Султанів у світ прийшло й пішло багато,
але такий, як ти, Улуг-бек, —
Якщо є у небосхила мова, то нехай скаже —
Чи прийшов коли-небудь у цей світ?

Самаркандський поет Мавлано Саккакі (XV ст.)

Улуг-бек був одним з найосвіченіших людей свого часу. Під його керівництвом звели найпотужнішу у світі обсерваторію (під час розкопок

1941 р. був виявлений її 40-метровий мармуровий сектант). Улуг-бек особисто склав каталог розташувань 1018 зірок, який багато разів перевидавався в країнах Сходу й Заходу. Султан відкрив рішення алгебраїчних рівнянь III ступеня.

Є думка. «...Мусульманська наукова думка зупинилася у своєму розвитку саме у XII—XIII ст., коли в Західній Європі почала прокидатися інтелектуальна активність. Механічне запам'ятовування й хорове читання, прийняті в медресе, разюче відрізнялися від бродіння умів в університетах Західної Європи. <...> Тільки у сферах далеких від священних наук, а саме в історії та географії, вдалося вижити вченим, які не забули колишній блиск мусульманської науки».

У. Мак-Ніл. «Сходження Заходу»

Тимуриди здійснювали бурхливу містобудівну діяльність, особливо в двох столицях — Самарканді й Гераті, а також у рідному місті Тимура *Шахрисабзі* (інша назва — Кеш) і таких великих містах, як Бухара, Ходжент, Термез. У Самарканді були випрямлені вулиці й квартали міста, побудована центральна площа *Регістан* з прилеглими архітектурними комплексами й лавками ремісників і торговців. Серед чудових пам'яток архітектури може виокремити мечеть Тимура, медресе Ханім, мечеть Бібі-Ханім і медресе Улуг-бека на площі Регістан, а також найвідоміший меморіальний комплекс Шахи-Зінда й мавзолей *Гур Емір*, що став усипальницею багатьох правителів династії Тимуридів.

Оцінка фахівців. «Мистецтву Тимуридів був, без перебільшення, притаманний сяючий гуманізм. У творчому пошуку архітекторів, художників, каліграфів, фахівців з кераміки того часу простежується новаторство й прагнення до проривів у своїх сферах, які втілилися в колосальних і в той же час вишуканих архітектурних комплексах Самарканда, Бухари, Герата й Шахрисбаза та в окремих шедеврах, таких як мавзолей Мухаммада Башара в Пенджикенті, мечеть Кок-Гумбез («Блакитний купол») в Ура-Тюбі й усипальниця Ходжа Ахмеда Яссаві в м. Туркестан».

Г. А. Пугаченкова, Л. І. Ремпель. «Історія мистецтва Узбекистану»

Захопившись науковою розвідкою та витонченими мистецтвами, Улуг-бек прогавив змову, організовану його синами. На бік заколотників перейшло військо, яке прагнуло воєнного видобутку, а не наукових пошуків. Ученого-султана заарештували, а потім відправили в паломництво в Мекку. 56-річному правителю не вдалося далеко піти, в одному з караван-сараїв йому відтяли голову, причому в страті брав участь його син Абд ал-Латіф. Переворот у Самарканді призвів до подальшого розпаду держави Тимуридів. Через 50 років розколотий на удільні князівства Мавераннахр став легкою здобиччю диких узбеків. Пізніше в Середній Азії виникли Бухарське та Хівінське ханства, анексовані Російською імперією в XIX ст.

4. Тюрко-перська держава Сефевідів у XVI—XVIII ст. Аббас I Великий (1567–1629)

Після розвалу держави Тимуридів на Середньому Сході вкотре запанувало всевладдя політичного терору й деспотизму. У другій половині XV ст. країни Середньої та Центральної Азії загрузли в міжособних війнах «білих» і «чорних» баранів (*Ак Коюнлу* й *Кара Коюнлу*) — це були військово-політичні племінні об'єднання туркменів-огузів, які билися за владу на іранських землях і в Мавераннахрі — землі, на яких вони не мали надійної соціальної опори. Під час запеклої боротьби остаточно були розорені Вірменія, Азербайджан, Іран, Курдистан, Месопотамія. Кочові за своєю суттю спільноти «баранів» не могли надовго втримати владу, оскільки перебували у ворожому цивілізаційному й релігійному оточенні землеробських народів з давньою та потужною культурою.

Незабаром після монгольських завоювань у країнах Сходу виникли численні рухи, головною метою яких був пошук духовної свободи й чистоти. Особливе місце серед них зайняв рух *сефевіє* — суфійсько-дервішський (жебракуючий) орден. Його засновником був шейх курд *Сефі ад-дін Ісхак* (1252–1334). У XIV—XV ст. орден пройшов складну еволюцію від мирного братства *дервішів* (мандрівних «учителів життя») до військово-духовного ордену, ідеологія якого передбачала захоплення політичної влади. *Сефевіди* були войовничими шиїтами.

Ідеологам Сефевідів удалося залучити на свій бік племена *кизилбашів* («червоноголових»), які отримали свою назву за 12 червоних стрічок, що нашивали на шапки. Це був рідкісний в історії мусульманства випадок, коли тюркські племена прийняли іслам шиїтського напрямку. Войовнича ідеологія Сефевідів була ясна та зрозуміла «червоноголовим», які оголосили себе *муридами* («учнями») Сефеві й стали їх головною ударною силою.

На чолі нового військово-політичного об'єднання встав 14-річний талановитий шах *Ісмаїл* (1502–1524). Його дід Ібрагім і батько Хайдар займалися типовим феодалним бандитизмом, здійснюючи набіги на язичницький у ті часи Дагестан, де й загинули. Ісмаїл використовував традиційні для кочівників методи боротьби за владу, що відрізнялися жорстокістю та ненажерливістю. Стверджують, що одного з противників Ісмаїла для науки іншим підсмажили й з'їли, захоплення міст і територій супроводжувалися масовими стратами, що набували жахливих розмірів.

Підкоривши собі значні території Азербайджану й Ірану і влаштувавшись у *Тебрізі*, Ісмаїл 1502 р. оголосив себе *шаханшахом*. Саме цю подію прийнято вважати відправною точкою в історії тюрко-перської держави Сефевідів. За перші десять років правління Ісмаїл установив владу над усім Іраном, включно із Хорасаном, частиною Мавераннахра й Закавказзя.

Шаханшах-поет. Паралельно з «державним будівництвом» Ісмаїл багато робив і для розвитку наук і мистецтв. При своєму дворі він створив велику бібліотеку рукописів з усіх галузей знань. Крім того, під псевдонімом Хатаї він писав вірші й поеми, багато з яких вважаються шедеврами тюркомовної літератури. Сьогодні ім'я Хатаї мають станція метро та вулиця в столиці Азербайджану Баку.

Вершина поезії Хатаї — поема «Дех-нані» («Десять листів»). Це традиційне любовне листування, створене прекрасною азербайджанською мовою, що жваво передавала настрій героїв:

Чимало я пролив і крові, і сліз, —
Прости мене, мила, вибачай...
Нехай я загину — ти вічно живи,
Але мученика Хатаї не забувай!

Молодий перський шах, у жилах якого текла тюркська й візантійська кров, був переконаним прихильником шиїзму. Ісмаїл прийняв титул «*шах-і-шіян*» («цар шиїтів»), у такий спосіб виділивши себе із загальної маси мусульманських країн, де домінували суніти. Релігійний фанатизм правителя виявився в захопленому Багдаді, де за його наказом зруйнували сунітські святині, стратили сунітських проповідників, учених і поетів.

Головним противником нової держави на зовнішній арені стала сунітська Османська Туреччина. Султан Баязид II і шаханшах Ісмаїл завели при своїх дворах великих кнурів, які отримали відповідні імена.

1514 р. біля містечка Чалдиран відбулася грандіозна битва османів і кизилбашів. На думку фахівців, результат бою вирішили гармати й мушкети турків. Атака кінноти кизилбашів захлинулася у власній крові. Безладна втеча іранців залишила туркам на полі бою величезну здобич, включно із золотим тронем Ісмаїла, що нині демонструється в палаці Топкапи в Стамбулі.

Спроба турків-османів придушити нову державу була успішною тільки в плані кровопролиття. Сефевіди зазнали кілька серйозних військових поразок, але зуміли засвоїти необхідні уроки. Невдачі в боротьбі з турками вони компенсували успішними грабіжницькими походами на Кавказ і в Закавказзя проти православної Грузії та християнської Вірменії, а також у східний Іран.

Економіка молодої держави базувалася на іригаційному землеробстві, високорозвиненому ремеслі й торгівлі. Система землекористування Сефевідів істотно не відрізнялася від звичайної практики середньовічних держав Близького й Середнього Сходу. Сефевідський Іран мав значні інтереси та можливості на трансконтинентальних торгових шляхах. Після того як були ліквідовані Казанське й Астраханське ханства (1552, 1556), а Волга стала «великою руською рікою», мав відродитися давно відомий *каспійсько-волзький транзит*, як один з перспективних напрямків світової

торгівлі. У середині XVI ст. підприємливі англійці пропонували спрямувати потік східних товарів Волгою, через Росію до Північної й Центральної Європи. Так вони намагалися скласти конкуренцію Іспанії та Португалії, а також османам, які торгували переважно з Францією.

Після смерті сина Ісмаїла, шаха *Тахмаспа I (152–1576)*, який багато зробив для зміцнення держави, Сефевіди пережили складний період смут і усобиць, що призвели до фактичного розпаду країни. Еміри за кілька років розтринькали багатства, які за півстоліття правління накопичив шаханшах. Ослабленням Сефевідів повною мірою скористалися сусіди: турки-османи, узбеки й Великі Моголи, які відхопили ласі шматки «сефевідського пирога». Були втрачені Хорасан, Кандагар, Азербайджан, Курдистан.

Відродження колишньої могутності лягло на юні плечі 16-річного шаха *Аббаса I (1587–1628)*, який увійшов в історію під прізвиськом *Великий*. За материнською лінією Аббас I був вихідцем з Мазандерана, тобто був іранцем, мав некерований характер й гонор кизилбашів. У 16 років він став проявляти самостійність, позбувся надзвичайно надокучливих опікунів, уклав ганебний мир з османами й взявся за серйозне державне будівництво.

✓ Шах приділив велику увагу створенню армії нового зразка. Вона складалася з чотирьох корпусів: кіннота кизилбашів (*курчії*) використовувалася як гарматне м'ясо, отримуючи за це пристойну грошову винагороду. Корпус *гулямів* складався зі звернених в іслам християн, переважно грузинського походження. Вони повністю залежали від шаха

Держава Сефевідів на початку XVII ст.
(Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу... С. 441)

і, не маючи підтримки серед місцевого населення, були йому віддані. Корпус мушкетерів (*туфенгі*) формувався переважно за рахунок іранців, які були озброєні мушкетами й шаблями. У формуванні та озброєнні корпусу надали допомогу англійці. Артилерійський корпус (*тунчі*) був озброєний сучасними на той час гарматами.

- ☐ Аббас установив політичну гегемонію, нейтралізувавши опозицію. Політична боротьба велася суто східними методами й супроводжувалася фізичною ліквідацією декількох сотень сімей з родової аристократії тюркських племен. У рамках цієї боротьби шах переніс столицю до давнього і цивілізованого *Ісфахана*.

Ісфахан. На думку французького мандрівника Шардена, який залишив десяти томний опис Ірану, столиця Сефевідів у XVII ст. за своїми розмірами відповідала Лондону і налічувала понад 600 тис. жителів. Столицею керував даруга, який призначався шахом. Довгий час цю посаду отримували представники грузинської сім'ї Багратидів. В Ісфахані та інших містах значну частину населення становили вихідці із Закавказзя, а також перси-зоороастрійці, індуси. Слід зауважити, що Аббас I «прославився» масовими депортаціями ремісників з Вірменії, Азербайджану та Грузії.

- ☐ Всіляко зміцнюючи центральну владу деспотичної держави, Аббас створив розгалужений бюрократичний апарат у кращих перських традиціях. Шах призначав емірами іранців (курдів, лурів, бахтіярів), а також своїх гулямів із грузинів, вірмен та інших представників цивілізованих народів. *Меджліс* (Державна рада) мав право лише несміливо радити шахові, але політичного впливу не мав.
- ☐ Антиосманська зовнішня політика зробила Аббаса природним союзником багатьох європейських держав ворожих Туреччині. Аббас I надіслав до Європи місії Антонія Шерлі та Хусейн-Алі-бека з завданням відвідати московський, німецький, папський і іспанський двори. Особливо успішно розвивалося співробітництво з Англією. 1623 р. спільними зусиллями персів і англійців у Перській затоці було захоплено острів *Хормуз*, де розгромили й вигнали поргальський гарнізон. Острів займав стратегічно важливе положення на світових торгових шляхах.
- ☐ Аббас навів порядок на дорогах, прекрасно розуміючи, що ці торгові артерії здатні відродити економічне життя країни. Велася велике будівництво мостів і караван-сарайів. Дорожньому бандитизму оголосили нещадну війну, і захоплених розбійників живцем закопували по горло на узбіччях дороги.
- ☐ Молодий шах приділяв велику увагу розвитку економіки. З останніх сил він підтримував транзитну караванну торгівлю. При ньому значно зросли обсяги видобутку корисних копалин, насамперед

металів (залізо, срібло, мідь, свинець). Серед інших заходів шах спробував ввести єдину грошову систему, основою якої була срібна монета *аббасі* (4,6 г).

✓ Ужиті перетворення дозволили Аббасу повернутися до активної зовнішньої політики. Досить швидко він повернув усі колишні втрачені території та країни. Сефевідам вдалося навіть захопити Багдад і встановити контроль над шийтськими святинями — містами Неджед і Кербела. Перемоги над турками-османами підвищили авторитет Аббаса серед європейських правителів. Тісне військово-політичне та економічне співробітництво було налагоджено з Англією, яка вже в цей час намагалася закріпитися в регіоні.

✓ Релігійна толерантність тирана забезпечила йому підтримку з боку численних етнорелігійних меншин.

Однак зліт могутності держави Аббаса виявився короточасним. Персія зіткнулася з об'єктивними і суб'єктивними труднощами, що зумовили подальший занепад Сефевідів.

✓ Відкриття Америки привело до революції цін, глобальних змін у світовій торгівлі й загасання транзитних торгових шляхів Євразії. Занадто непевним і нестабільним було становище в більшості країн Центральної та Середньої Азії, а також у Росії.

✓ Головним торговим партнером Сефевідів були Великі Моголи, але торгівля з ними велася з негативним сальдо, що призводило до витоку з країни золота й срібла.

✓ У багатоетнічній імперії Аббаса I ніколи не загасали глибокі внутрішні суперечності між тюрками та персам. Країна зазнавала численних і кровопролитних виступів пригноблених народів (грузинів, вірмен, афганців).

✓ Розпухлий бюрократичний апарат імперії працював сам на себе й загруз у небаченій корупції та розпусті, а тим часом руйнувалася іригаційна система країни, скарбниця спорожніла.

✓ Махровий східний деспотизм правителя вступав у конфлікт з новими суспільно-політичними та економічними реаліями. Манія переслідування, на яку страждав Аббас I, підозрілість та страх втратити владу призвели до безпрецедентного терору, масових страт.

Батьківська нелюбов. Маніакальна підозрілість Аббаса I мала трагічні наслідки для країни і сім'ї тирана. Злякавшись популярності свого старшого сина Сефі Мірзи, він наказав убити спадкоємця. Для того, щоб захистити свою владу від можливих зазіхань з боку інших родичів, Аббас I використав «візантійські» методи боротьби й наказав засліпити ще двох синів. Четвертий син шаханшаха вчасно помер.

Сефевідський Іран опинився в стані цивілізаційного глухого кута. Смерть Аббаса I Великого від дизентерії не змінила ситуацію в країні. Палацова верхівка звела на трон *Сефі I (1629–1642)* нездарного й безхребетного онука Аббаса, якого дід довгий час труїв опіумом.

У першій половині XVII ст. почався період поступового згасання й агонії держави. Османська Туреччина, Російське царство, а також Великі Моголи скористалися послабленням Ірану, досить швидко «опустили» Сефевідів до рівня рядової східної країни. 1722 р. напівдикі афганські племена захопили перський трон.

Завдання й запитання

1. Які соціально-політичні особливості розвитку Мавераннахра та історичні обставини призвели до виникнення держави Тимура?
2. Поясніть причини успіхів завоювань Тимура.
3. Чи був закономірним занепад та подальша загибель держави Тимуридів?
4. Складіть розгорнутий план до усної відповіді на тему «Виникнення держави Сефевідів».
5. Запропонуйте свій варіант історичного портрета шаха Аббаса I Великого.
6. Використовуючи матеріал параграфа, прокоментуйте думку видатного швейцарського орієнталіста Адама Меца: *«Існування світових імперій завжди обумовлено наявністю геніального володаря або особливо жорстокої касты й у всіх випадках протиприродно»*.

Література

- Гийасаддин Али*. Дневник похода Тимура в Индию / пер. с перс. А. А. Семёнова. Москва : Изд-во восточной литературы, 1958. 208 с.
- Бартольд В. В.* Улугбек и его время / В. В. Бартольд // Соч. В 9-т. Москва : Наука, 1964. Т. 2. Ч. 2. С. 24–196.
- История Ирана* / отв. ред. М. С. Иванов. Москва : Изд-во МГУ, 1977. 497 с.
- Клавихо Руи Гонсалес де*. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406) / Гонсалес де Клавихо Руи; пер. со староисп. И. С. Мироковой. Москва : Наука, 1990. 166 с.
- Мароци Дж.* Тамерлан: Завоеватель мира / Дж. Мароци; пер. с англ. А. Г. Больных. Москва : АСТ, 2010. 445 с.
- Нагель Т.* Тимур — завоеватель и исламский мир позднего средневековья / Т. Нагель; пер. с нем. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 640 с.
- Ру Ж.-П.* Тамерлан / Ж.-П. Ру; пер. с фр. Е. А. Соколова; послесл. В. Г. Егорова. Москва : Молодая гвардия ; Палимпсест, 2012. 296 с.

- Тамерлан*. Автобіографія. Уложение / пер. с перс. В. Панов; Н. Остроумов. Москва: «Эксмо», 2006. 512 с.
- Тамерлан*. Книга Побед / ред.-сост. И. А. Корешкин. Москва: Абрис, 2019. 256 с.
- Тамерлан* — покоритель Азии / В. В. Бартольд, Л. А. Зимин, А. Ю. Якубовский. Москва: Ломоносовъ, 2014. 224 с.
- Фарзалиев А. М.* Южный Кавказ в конце XVII в.: османо-сефевидское соперничество / А. М. Фарзалиев. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2002. 154 с.
- Эфендиев О. А.* Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. / О. А. Эфендиев. Баку: Элм, 1981. 335 с.

§ 24. Виникнення держави турків-османів

1. Геополітичне положення та тюркізація Малої Азії в XII—XIII ст.
2. Виникнення держави турків-османів.
3. Від бейлику до султанату: турецька держава й суспільство в XIV — першій половині XV ст.

О Аллах, Владика царства!
 Ти даруєш владу, кому забажаєш,
 забираєш владу, у кого побажаєш.
 Ти звеличуєш, кого побажаєш,
 і принижуєш, кого побажаєш.
 Усе благо — у руці Твоїй.
 Воістину, Ти здатний на будь-яку річ.
 Коран, 3:26

1. Геополітичне положення і тюркізація Малої Азії в XII—XIII ст.

Мала Азія або *Анатолія* — великий півострів у західній частині азіатського континенту, що омивається Чорним, Мармуровим, Егейським і Середземним морями. Вузькі, звивисті протоки — *Босфор* і *Дарданелли* відокремлюють півострів від Європи. Берегова лінія поцяткована численними затоками й спокійними бухтами, що здавна сприяло розвитку мореплавства. Довжина із заходу на схід понад 1000 км, ширина від 400 км до 600 км; площа півострова — близько 506 тис. кв. км.

У ландшафті Малої Азії переважає малородюче плоскогір'я. Однак у долинах численних невеликих річок вистачає родючих земель. Західна частина півострова вкрита лісами з цінними породами дерев (сосна, кедр). Країна багата на корисні копалини, цінні й будівельні породи каменю, різноманітний рослинний і тваринний світ. Клімат Анатолії — середземноморський, зі спекотним, сухим літом і теплою, вологою зимою.

Анатолія — природний міст між Європою та Азією. Володіння Малою Азією відкривало багатообіцяючі перспективи контролю над основними шляхами трансконтинентальної торгівлі. До того ж, Анатолія — природний плацдарм для поширення військово-політичного впливу на Близький Схід, Закавказзя, Месопотамію та Східну Європу.

Процес проникнення тюрків в Малу Азію почався ще в IV ст. у часи Великого переселення народів, але тоді тюрки були швидко асимільовані місцевим населенням. Поштовхом для масової тюркізації Анатолії були завоювання *турків-сельджуків*, під час яких виник султанат *Сельджуків*

Рума або *Конійський* султанат (1077). Протягом XI—XII ст. в Анатолію з глибин Середньої Азії переселилися понад мільйон кочівників, які потіснили *курдів* і стали наполегливо освоювати гірські пасовища. Родючі долини залишилися грекам — хліборобам, виноробам і ремісникам. Вірмени та євреї переважно займалися транзитною торгівлею, *лази* були вмілими рибалками й мореплавцями. Провідні етноси давньої Анатолії зуміли зберегти свої соціальні та екологічні ніші.

Правителі сельджуків звільнили рабів і кріпаків, що сприяло добровільній *ісламізації* місцевого населення. Далекоглядна політика правителів султанату зберегла на півострові соціальну й етнічну рівновагу, принесла свої цілком відчутні плоди. Відтепер сельджуки успішно претендували на роль посередників між землеробським населенням і номадами. У західних районах сельджуцької держави захожим кочовим спільнотам надавалися землі для поселення — *уджі*. Це була специфічна, хоча й не нова форма землеволодіння та землекористування на умовах охорони кордонів султанату (досить згадати федератів Римської імперії). Причому *уджі* все далі й далі просувалися на захід, поглинаючи візантійські землі.

Монгольське завоювання XIII ст. кардинально змінило хід історичного розвитку країн і народів Малої Азії. 1243 р. монголи розтрошили війська Румського султана, який визнав себе васалом монгольських правителів. Настав час (початок XIV — початок XV ст.), який у спеціальній літературі іноді називають періодом *бейликів* (князівств або еміратів).

Колишні володіння сельджуків нові господарі розділили на дві частини. Землі на схід від річки *Кизил-Ирмак* увійшли до володінь монгольських ілханів Хулагуїдів. Тут панували порядки, затверджені Чингісідами. Султани-сельджуки формально зберегли владу й володіння землями Центральної та Західної Анатолії, але визнали себе васалами Хулагуїдів. Колись могутня держава турків-сельджуків розпалася більш ніж на 20 незалежних бейликів, що ворогували між собою. Бейлики (Караман, Сарухан, Ментеше та інші) покірно платили необтяжливу данину монгольським ханам. Роздробленість і розлад створювали обстановку нестабільності. Більшість правителів бейликів забезпечували своє благополуччя за рахунок грабежу сусідів. Бейлики, що виникли на берегах Егейського моря, спеціалізувалися на морському піратстві, прибережному розбої та работоргівлі.

У такий спосіб колись квітуча Анатолія перетворилася на прохідний двір для численних тюркських племен, які втратили своє коріння, яких монголи вичавлювали з традиційних місць проживання. Незабаром значна частина земель Малої Азії опинилася в руках тюркських беїв. Вони накопичувалися в Східній і Західній Анатолії, а також у гірських районах країни. Деякі тюркські племена межували з Візантією. Згодом візантійське

Турецькі князівства в Анатолії у XII ст.
(История человечества. Т. 4. ... С. 397)

прикордоння перетворилося на притулок для політичних ізгоїв та втікачів, які ховалися від монгольського гніту. Багато хто з жителів цих районів прийняли іслам. Тут з'явилися численні *газі*, які закликали до джихаду проти християнської Візантії. Мету походів приховували релігійними гаслами, але вона була досить прозора — грабіж і захоплення нових земель.

Хрестові походи до Малої Азії проти тюрків. Захищаючи торгові інтереси й морські шляхи, у боротьбі проти піратства й тиску з боку тюркських князівств об'єднали зусилля папська курія та католицьке духовенство на Балканах, король Кіпру, а також лицарі госпітальєри й венеціанці. Спільними зусиллями в 1344-1351 рр. вдалося організувати два хрестові походи, які завершилися розгромом армії та флоту емірату Айдин. Хрестоносці захопили гавань і приморську фортецю Смірни (нині Ізмір). Суходолом тюрки тримали Смірну в облозі. Однак недовготривале захоплення стратегічно важливої фортеці й порту змінили співвідношення сил у Західній Анатолії.

Жваві шляхи морської торгівлі в Східному Середземномор'ї на деякий час отримали додатковий захист. У такий спосіб вдалося приборкати піратство в Егейському морі й дещо призупинити тюркську експансію в Малій Азії.

Слід також враховувати, що на північному сході Анатолії розташовувалася досить сильна християнська держава — *Трапезундська імперія*, що виникла після розпаду Візантії на початку XIII ст. На крайньому південному сході півострова зберігало незалежність *Кілікійське вірменське царство*, з яким доводилося рахуватися тюркським султанам і Хулагуїдам.

2. Виникнення держави турків-османів

Дубуремні роки першої половини XIII ст. 400–500 кібиток кочових туркменів прийшли до Західної Анатолії із Середньої Азії. Вони отримали від сельджуцьких правителів уджі, на чолі якого став вождь племені кайї *Ертогрул*. У середині XIII ст. на базі уджі Ертогрула виник бейлик, який очолив його син бей **Осман Газі (1258–1324)**. Так було започатковано славу османську історію. На думку середньовічних турецьких істориків, Осман був родичем Ноя в 54 коліні, й одним з 24 онуків легендарного Огуза, який дав життя 24 туркменським племенам. У реальному житті правитель бейлика був васалом ільхана Газана, платив йому данину й віддав свою доньку в гарем Хулагуїда.

Видиво Османа. Згідно з легендою, історія Османської імперії починалася зі сновидіння. Одного разу Осман ночував у будинку праведника Едебалі. Уві сні він побачив, як з грудей святого зійшов місяць і опустився в його власні груди. Потім з його пупка виросло дерево, і тінь цього дерева накрила весь світ. Під тінню цієї гори, й від підніжжя кожної гори текли

річки. Деякі люди пили з цих проточних вод, інші зрошували сади, а інші відводили канали. Прокинувшись, Осман переказав свій сон праведному. І той мовив: «Османе, сину мій, вітаю, бо дарував Аллах верховну владу тобі й твоїм нащадкам, а дочка моя Малхун стане твоєю дружиною».

Влаштувалися турки-османи досить вдало — на кордоні з роздробленою та слабкою Візантією, що дозволяло регулярно «виробляти видобуток», прикриваючись прапором джихаду. Осман поєднав агресивний номадизм з воїнським ісламом. Ця гримуча суміш дала «прекрасні» результати. У перші роки XIV ст. Осман остаточно звільнився від підпорядкування сельджукидам та хулагуїдам і проводив самостійну політику, скеровану на розширення своїх володінь. Крок за кроком Осман відвойовував у візантійських правителів землі в Малій Азії й спочатку вів свою експансію саме в західному напрямку — де був найслабший супротивник.

1302 р. Осман узяв в облогу колишню столицю Нікейської імперії — місто *Ізнік* (Нікею). Улітку того ж року він здобув першу велику перемогу над імператорським військом, спрямованим на допомогу оточеним. Перемога над візантійцями «у полі», у відкритому бою принесла Осману славу борця за істинну віру й об'єднала під його прапорами широкі верстви турків-поселенців. З цієї перемогою фахівці пов'язують вихідний момент історії османської держави та остаточно затвердження бейліка Османа на політичній карті Анатолії.

Спочатку державний устрій османів був досить примітивним. Рада племінної знаті затверджувала правителів у званні *бея*, який мав повноваження вояначальника й організатора грабівницьких походів проти сусідніх країн. Проте син Османа, бей **Орхан I Газі** (1326–1359) був настільки впевнений у своїх силах, що самовільно проголосив себе *султаном*. Цей титул значно підвищував престиж Османа у внутрішній і зовнішній політиці, що відобразилося на його конкретних діях. Він помітно розширив і зміцнив свої володіння.

✓ Орхан не обмежився успішними походами на візантійські землі в Малій Азії. Він спрямував експансію османів на багатий і стратегічно важливий Балканський півострів. Спочатку турки могли дозволити собі лише систематично грабувати візантійські території, а також служити у військах місцевих правителів у якості найманців. Зовнішньополітична ситуація на Балканах сприяла турецькому проникненню. Тут не згасала затяжна війна всіх проти всіх (згасаюча Візантія, Болгарське царство й Сербське королівство). Крім того, Балкани стали ареною гострого протистояння двох гілок християнства — православ'я та католицизму. Усе це було густо замішано на особистих амбіціях і сепаратистських прагненнях феодальної еліти балканських держав.

✓ У кінці свого правління емір Орхан приступив до безпосереднього захоплення балканських земель. Ще 1346 р. Орхан взяв за дружину кра-

суню дочку *Іоанна VI Кантакузина* (1341–1354) — одного з претендентів на візантійський престол. Цей шлюб дозволив еміру втрутитися у внутрішні справи Візантії. 1354 р., скориставшись наслідками руйнівного землетрусу, османи захопили важливу фортецю *Галлінолі* (Фракія). Усі спроби візантійців вибити їх з фортеці закінчилися невдачою. Так у османів з'явився плацдарм для подальшого просування вглиб Балкан.

- ✓ При Орхані розгорнулося державне будівництво, спрямоване на створення централізованої держави. На завойованих землях вводився новий адміністративно-територіальний поділ. Територія держави була розділена на *санджаки* («прапори»), а санджак-беї володіли цивільною та військовою владою на місцях. Була введена посада *візира*. Султан Орхан рішуче припиняв прояви родоплемінного сепаратизму.
- ✓ У роки правління Османа й Орхана формується нова система землекористування. Набула поширення практика роздачі умовних земельних дарувань за військову службу — *тимарів*. Ці земельні пожалування якоюсь мірою повторювали аграрні традиції, що існували в мусульманських країнах Сходу (ікт), і візантійську форму феодалного землеволодіння (пронія).

Рядок документа. «Тимар, який я дам кому-небудь, нехай без причини не віднімають. А якщо той, кому я дав тимар помре, то нехай передадуть синові його. Якщо син малий, то все одно нехай передадуть, щоб під час війни слуги його ходили в похід до того часу, поки він сам не стане придатним».

Указ Османа

Тимар передавався в спадок тільки за умови продовження спадкоємцем несення військової служби. У такий спосіб був зроблений перший крок на шляху переходу від племінного ополчення до феодалної армії.

- ✓ Осман і Орхан поклали початок зваженої внутрішньої політики. На перших етапах османської історії джихад був основним принципом державності. Однак «священна війна» була спрямована не на знищення, але на підпорядкування православного світу. Водночас османи переслідували католиків на чолі з Папою, але виступали як покровителі православних християн. Султан, дотримуючись ісламських традицій, гарантував збереження життя й власності православним християнам, а також іудеям за умови покірності та виплати подушного податку. *Харадж* — спочатку був однією з найважливіших статей поповнення державної скарбниці османської держави. Іновірцям надавалися широкі права в організації внутрішнього життя общин.

- ☞ Султан карбував власну монету — вагома ознака державного суверенітету. *Акче* — 1,2 г срібла. Спочатку купівельна спроможність «лусочки» була досить великою, на одну монетку можна було купити 7 кг борошна.
- ☞ Столицею нової держави вибрали місто *Бурсу*, яке середньовічний арабський мандрівник Ібн Батута описував як «велике місто з гарними базарами й широкими вулицями». Свою майбутню столицю номаду Осману довелося 10 років тримати в облозі, оскільки досвіду взяття добре укріплених фортець османи не мали.

Процес формування нової держави завершився до кінця правління Орхана. *Отже, Османська держава створювалася на засадах космополітизму, й відчувала себе як прикордонна держава, намагаючись знайти об'єднуючі основи для клаптикового населення, яке опинилося під керівництвом нових завойовників.*

Зразок турецької каліграфії

Є думка. «Чи не з перших днів свого існування Османська імперія стала не тільки впливовою з безперервно зростаючою політичною силою, але й творцем адміністративної системи, що сприяє інтеграції різних народів і культур. Османська історія безперервно пов'язана з історією інших країн і народів. <...> Османська імперія вбирала в себе елементи культури підлеглих їй народів, підтримувала різноманітні зв'язки з сусідніми країнами та регіонами. <...> Багато в чому вона була своєрідною реалізацією державної політики толерантності стосовно націй і народів, що входили до складу цієї держави. Якщо врахувати все це, стає зрозуміло, що історія Османської імперії — це спадщина, цікава для сучасних народів Азії та Східної Європи».

Е. Ісханоглу. «Історія османської держави»

На політичній карті Західної Азії виникла класична східна середньовічна деспотія. У короткий термін невеликий прикордонний бейлик перетворився на сильну й агресивну державу.

3. Від бейлику до султанату: турецька держава й суспільство в XIV — першій половині XV ст.

Мабуть, чисто імперську політику серед османських правителів проводили *Мурад I Богоподібний (1362–1389)* і його син *Баязид I Блискавичний (1389–1402)*. Очолювані сином візантійської царівни *Мурадом I*

османи вторглися в межі Балканського півострова вже не як найманці, але як завойовники. 1362 р. вони захопили *Адріанополь*, який назвали *Едірне* й оголосили це місто столицею своєї держави. Болгарський цар *Шишман (1371–1394)* визнав себе васалом султана й віддав сестру в гарем Мурада I. Його приклад наслідували й деякі інші правителі балканських країн. Хвиля успішних завоювань і захоплень тривала. Військові перемоги дозволили Мураду I 1363 р. офіційно прийняти титул султана.

1389 р. на *Косовому полі*, в долині поблизу Приштіни (зараз столиця Косово), розгорнулася одна з найбільших битв балканського середньовіччя. За різними оцінками (звичайно ж, перебільшеними) в битві брали участь до 100 тисяч осіб з обох боків. Проти османів виступило союзне військо, до складу якого входили сербські феодальні дружини, очолювані князем Лазарем, а також загони албанців, болгар, боснійців, волохів, угорців і поляків. Слабкою стороною війська союзників був брак внутрішньої єдності. Проти князя Лазаря інтригував *Вук Бранкович*, чоловік старшої дочки князя, володар південних областей Сербії.

Трагедія Косова поля. Високоездатне й переможне військо Мурада I налічувало мабуть до 30 тисяч чоловік. Бій почався рано-вранці, і до середини дня перевага схилилася на користь сербів. Однак у цей кульмінаційний момент Вук Бранкович вивів з бою свою сильну дружину за річку Ситница. Інший зять князя Лазаря Мілош Обіліч, який напередодні підступно перейшов на бік османів, зажадав аудієнції з султаном і смертельно поранив Мурада I. У цій критичній ситуації син султана Баязид взяв на себе командування основними силами турецької армії та довів бій до блискучої перемоги. За наказом Баязида ще під час битви вбили його старшого брата Якуба, а на очах вмираючого султана розтерзали захоплених у полон князя Лазаря, Мілоша Обіліча й багатьох інших знатних сербів.

Серби вважають, що поразка в битві на Косовому полі стала початком 500-річного османського ярма, національного й релігійного приниження сербського народу.

За сміливість і рішучість султана Баязида I прозвали *Йилдирим* (Блискавичний). Він продовжив захоплення північно-балканських земель. **1393** р. турки-османи оволоділи столицею Болгарії м. *Тирново*. Неприступна резиденція болгарського правителя *Царевець* була захоплена й розорена.

Авторитет і престиж Баязида I значно зріс після розгрому хрестоносного війська поблизу *Нікополя* **1396** року. Тут під прапорами угорського короля Сигізмунда (майбутній імператор Священної Римської імперії, гонитель і кат Яна Гуса) були зібрані вершки лицарства з Бургундії, Угорщини, Німеччини, Італії, Франції, Чехії. Однак самовпевнене й розрізнене хрестоносне воїнство було вщент розбито дисциплінованою, фанатично відданою султану османською кавалерією. «Гідно» билися проти

лицарів-християн сербські васали Баязида на чолі з князем Стефаном. Більше 10 тис. лицарів були взяті в полон, їм відтягли голови просто на полі бою. (Деякі фахівці вважають, що видовище дикої розправи над хрестоносцями призвело до психічного захворювання Баязида). Лише 300 найбільш знатних лицарів отримали право жити. За це право французький король Карл VI виклав 200 тис. дукатів (близько тонни золота).

У такий спосіб Баязид I показав, хто справжній господар на Балканах. І коли турецьке військо 1400 р. оточило Константинополь, здавалося, що доля візантійської столиці й залишків імперії вирішена. Однак вторгнення Тимура до Малої Азії відсунуло загибель Візантії ще на півстоліття.

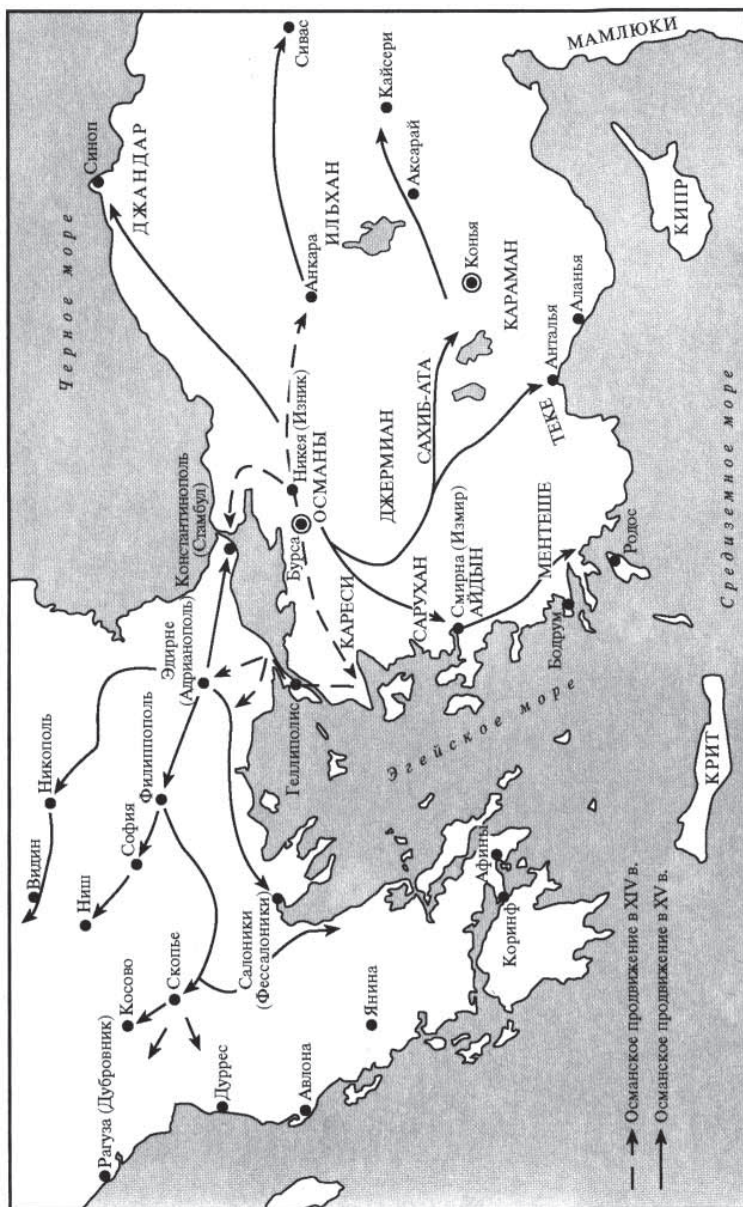
Річ у тому, що успіхи на Балканах дозволили активізувати османську політику на східних кордонах держави. Баязид I почав захоплення бейликів, розташованих у Східній Анатолії. Діючи за допомогою підкупів, династичних шлюбів і прямої військової агресії, османи утвердилися на сході Анатолії аж до верхньої течії Євфрату. Однак активна загарбницька політика Баязида тут нашттовхнулася на протидію з боку Тимура, який розглядав Малу Азію як об'єкт чергового завоювання. Баязид I проявив зайву самовпевненість і поспішив покарати суперника. Однак у битві під Анкарою в 1402 р. османи були розбиті, а сам османський володар опинився в ганебному полоні.

Здавалося б, сильна й незламна держава на двадцять років занурилася в міжособну смуту, чвари та заколоти. Тільки 1425 р. султан **Мурад II** (1421–1451) об'єднав бейлики, що відкололися, і став єдиновладним господарем османських володінь в Азії та Європі.

На початку XV ст. удосконалювалася соціально-політична структура османської держави. Поступово склалися два основні угруповання панівного класу османського суспільства. Опорою режиму були *сипахи* — власники тимарів. Так називалися володіння, що приносили від 3 до 20 тис. акче на рік. Нечисленним, але дуже впливовим було угруповання власників *земетів* (дохід від 20 до 100 тис. акче) і *хассів* (понад 100 тис. акче річного доходу), які займали високі державні пости. Саме їм, представникам впливових феодалних родів Малої Азії та Балканського півострова, належала також і основна маса приватних земельних володінь — *мюльк*.

Великі земельні володіння — *вакуфи* — були передані мусульманському духовенству. Згадані землі обробляли залежні селяни — *райяти*, які за користування нею віддавали певну частину врожаю феодалам.

Султан Мурад II був людиною добре освіченою, мав славу правителя чесного й справедливого. Високий авторитет султана дозволив йому отримати надійну всеохоплюючу підтримку для державних перетворень і реформ. Мураду II вдалося зібрати колишню державу під єдиним управлінням.

Османські завоювання у XIV—XV ст.
(История человечества. Т. 4. ... С. 401)

- ☞ Він безжалюбно розправився зі своїми внутрішніми ворогами, стратив найближчу рідню, здатну претендувати на султанський трон.
- ☞ У державному будівництві Мурад II продовжив починання своїх попередників. Розвивалася система, спрямована на використання рабів на службі правителю та у війську — *капикулу* («государеві раби»). Невільників справно постачала система примусового податку кров'ю — *девширме*. Хлопчики, вирвані з християнських сімей завойованих країн, кілька років жили в турецьких родинах Анатолії. Потім їх віддавали *бекташам* (орден дервішів), які виховували в підлітків високий ісламський дух і беззаперечну відданість султанові. Після кількох років перебування в Анатолії «государевих рабів» розподіляли для служби при дворі, у яничарському корпусі або в різних султанських майстернях.
- ☞ Мурад II приділяв велику увагу *яничарам* і значно зміцнив «*єні чері*» (нове військо). До цього часу яничари перетворилися на замкнену військову корпорацію — султанську гвардію. У першій половині XV ст. яничарські частини (піхота, кіннота, артилерія) ще відрізнялися високою боєздатністю та відданістю.

Свідोцтво сучасника. «А при дворі яничар буває близько чотирьох тисяч, і в них заведений такий порядок: вони мають над собою гетьмана, якого називають ага — великий пан; він отримує плату десять золотих на день, а його маршалок — золотий кожного дня; сотникам дають на два дні золотий. <...> Їхні сини, коли вони виростають з дитячого віку, також отримують службу від султана. <...> У них там же встановлено наступне: існують стрільці, які стріляють з луків; інші з них — гармаші, деякі з них стріляють з мушкетів, а інші з самострілів; і кожен день вони повинні демонструвати свою стрілянину гетьманам...».

Костянтин, син Михайла. «Записки яничара» (близько 1500 р.)

- ☞ Султан модернізував військо. Він широко впроваджував вогнепальну зброю (гармати, мушкети) й розгорнув будівництво сучасного морського і річкового флотів. Уже в першій половині XV ст. турецька армія за своєю організацією й бойовими якостями не поступалася феодалному ополченню та найманим військам європейських країн, до того ж зазвичай турки мали помітну чисельну перевагу над арміями інших країн. Остання обставина часто вирішувала результат битви.
- ☞ Султан залив кров'ю Балкани й зумів зупинити визвольний рух, який в середині XV ст. очолював талановитий угорський воевода *Янош Хуньяді* (1387–1456). Він був одним з головних організаторів опору й завдав османам кілька відчутних поразок. Але хрестовий похід 1444 р. (під проводом польсько-угорського короля Владислава III і Яноша Хуньяді) був украй невдалим: Мурад II розбив війська хрестоносців біля Варни, король Владислав був убитий, а Янош Хуньяді із залишками

війська відступив до Угорщини. Боротьба, яку вів непримиренний Янош, на 70 років відсунула османське завоювання Угорщини.

Епоха бейликів завершилася. Османська держава, пройшовши еволюцію від «варварського» князівства до великого султанату, зберегла свою орієнтацію на зовнішню експансію, захоплення та пограбування сусідніх країн.

Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте геополітичне положення Малої Азії в середньовічний період.
2. Які історичні обставини сприяли появі Османської держави?
3. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику турецьких правителів Османа та Орхана.
4. За яких обставин сталася трансформація османської спільноти «з бейлику до султанату»?
5. Прокоментуйте фрагмент турецького літопису XV ст.: «*Осман Газі захопив усю область Енішехрі (район провінції Бурса) й розпорядився справедливо. Газіі веселилися. Кожного нагородив за його гідністю. Прилегли до Осману газіі набралися сил. Вони постійно хотіли воювати*».

Література

- Гудвин Дж. Величие и крах Османской империи: Властители бескрайних горизонтов / Джейсон Гудвин; пер. с англ. М. Шарова. Москва : Азбука-Аттик, 2012. 416 с.
- Еремеев Д. Е., Мейер М. С. История Турции в средние века и новое время / Д. Е. Еремеев. Москва : Изд-во МГУ, 1992. 246 с.
- История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / под ред. Э. Исханоглу. Москва : Восточная литература РАН, 2006. 636 с.
- Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Иналджик; пер. з англ. О. Галенко. Київ : Критика, 1998. 287 с.
- Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи / Л. Кинросс; пер. с англ. Москва : КРОН-пресс, 1999. 696 с.
- Кримський А. Історія Туреччини: в 5 т. / А. Кримський. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 4.: Сходознавство. 640 с.
- Финкель К. История Османской империи: Видение Османа / Кэролайн Финкель; пер. с англ. О. Э. Колесникова. Москва : АСТ, 2017. 832 с.
- Хитцель Ф. Османская империя / Ф. Хитцель; пер. с франц. М. А. Черепанина. Москва : Вече, 2006. 384 с.

§ 25. Утворення й розвиток Османської імперії в XV—XVI ст.

1. Завоювання Константинополя 1453 року. Загибель Візантії та її наслідки.
2. Від султанату до світової держави: завоювання османів у XVI ст.
3. «Золотий вік»: економічний розвиток і державний устрій Османської імперії в часи розквіту.

Будують міст заради користі життя слуги Бога, —
Користь у тому, щоб відкрилася перед ними дорога.
Щоб з міцної основи моста не згорнути,
Щоб той, хто йде, сказав: «Це правильний шлях».

Юнус Емре (XIV ст.)

1. Завоювання Константинополя 1453 року. Загибель Візантії та її наслідки

Останні, вирішальні кроки до створення імперської держави зробив **Мехмед II Фатіх (Завойовник) (1451–1481)**. Мехмед був високоосвіченою людиною, знав основи кількох наук, але найкращою вважав філософію, був поліглотом (говорив п'ятьма мовами), любив хлопчиків і наркотики. Саме йому судилося остаточно придушити Візантійську імперію.

Облога Константинополя тривала 54 дні (з 7 квітня по 29 травня 1453 року). Перипетії облоги й взяття цього оплоту християнського світу на Балканах добре відомі.

Падіння Константинополя. Напередодні турецького завоювання у величезному місті налічувалося не більше 5 тис. місцевих жителів, здатних носити зброю, і 2 тис. іноземців. Чисельність турецького війська доходила до 150 тис. вояків з великим флотом і потужною артилерією. Незважаючи на явну перевагу в силах, захисники міста мужньо чинили опір завойовникам та сподівалися на допомогу від Папи й західних країн. Однак у місті були сильними й протурецькі настрої. Дехто вважав, що краще побачити в місті царюючу турецьку чалму, ніж папську тіару.

7 квітня 1453 року почався штурм міста. Обстрілом Константинополя з гармат керували досвідчені угорські артилеристи. Захисникам міста вдалося відбити кілька штурмів. Мужність і гідність зберігав останній імператор Костянтин XI, якому Мехмед II обіцяв зберегти життя, якщо він прийме іслам. Турки волоком перетягли бойові кораблі до бухти Золотий Ріг. 29 травня розпочався останній штурм. Османи вдерлися до міста. 1 червня Мехмед II урочисто в'їхав до міста й припинив грабежі.

Мехмед зробив Константинополь — *Стамбул* своєю столицею й відчув себе володарем світу. Від Папи Римського завойовник зажадав визнати його, султана Мехмеда, законним правителем територій Східної Римської імперії. Папа погодився на це, щоправда з умовою, що султан прийме християнство.

Падіння Константинополя внесло серйозні зміни в політичну карту світу й мало колосальний вплив на політику провідних країн Європи та Азії.

- ✓ Установлення османського панування в Південно-Східній Європі призвело до гальмування природного, еволюційного розвитку балканських народів.
- ✓ Виникла могутня імперія, без урахування інтересів якої не могли діяти всі великі держави Європи та Азії.
- ✓ Протистояння Сходу й Заходу досягло свого апогею. Османська імперія не тільки боролася за роль провідної держави на мусульманському Сході, а й кинула виклик християнському Заходу.
- ✓ Захоплення торгових шляхів змінило маршрути трансконтинентальної торгівлі. На порядку денному для країн Європи постало питання про пошук нових шляхів на Схід. Поступово втратили свої позиції колишні господарі Середземного моря — Генуя й Венеція. Новим вектором зовнішньополітичної експансії османів стає Чорне море.

Османи на Чорному морі. Улітку 1454 р. османський флот показав, хто тепер, після падіння Константинополя, на Чорному морі господар. Величезний флот, який налічував більше 50 бойових кораблів, «відвідав» усі найбільші порти генуезьких володінь у Північному Причорномор'ї. У Кафі (Феодосія) турки висадили десант, який підтримав своєю кіннотою кримський хан Хаджи I Гірей. За підсумками «візиту» був складений мирний договір, відповідно до якого генуезці щорічно сплачували данину туркам у розмірі 600 сомів (бл. 125 кг срібла).

Причорномор'я, розташоване під черевом Східної Європи, відкривало шляхи до багатств Кавказу. Окрім геополітичної привабливості турецьких султанів приналежували доходи, отримувані на трансконтинентальних торгових шляхах і величезні бариші работоргівлі. До середини XV ст. лідерами в торгівлі «живим товаром» залишалися генуезька *Кафа* й венеціанська *Тана*. Інтенсивність потоку рабів, вивезених до Західної Європи, на Близький Схід і до мамлюкського Єгипту зростала рік від року. Джерелами зафіксовані випадки, коли на одному судні венеціанці перевозили понад 200 рабів.

Султан Мехмед II Фатіх

Захоплення Константинополя спонукало османів до нових завоювань у Причорномор'ї. Насамперед вони ліквідували останній оплот Візантії *Трапезунську імперію (1204–1461)*. Так під контролем турків-османів опинилися південний і значна частина східного берега Чорного моря.

Спроби правителів придунайських держав змінити ситуацію на свою користь закінчилися крахом. Наприклад, 1462 р. князь Валахії *Влад Дракула* в союзі з угорцями здобув перемогу над турками в битві на Дунаї. Але вже наступного року Мехмед II змістив князя й призначив на волоський престол його брата *Радула*, який був маріонеткою в руках стамбульського правителя.

Потім османи повели наступ на володіння італійських морських республік Генуї та Венеції. Після запеклої боротьби на суші й на морі в 60–70-х рр. Венеція не змогла утримати острови Архіпелагу в Егейському морі, зберігши за собою лише Крит та Іонічні острови. Генуя також втратила контроль над островами Хіос і Лесбос. Настала черга Криму.

У квітні 1475 р. в донесенні генуезького шпигуна з Константинополя повідомлялося про відправку до Криму майже 500 галер з військами, артилерією й кіньми. Турецький історик і письменник XVI ст. Ашик Пашаоглу стверджує, що до Криму спрямували 300 суден з сімидесятитисячним корпусом під командуванням великого візира *Гедік Ахмет-паші*. Турки безперешкодно висадилися на південному березі Криму, поблизу Кафи. За чотири травневих дні турецька облогова артилерія, що не мала собі рівних у Європі, зруйнувала першу лінію оборони Кафи й підірвала волю містян до опору. Цитадель міста здалася без бою. Слідом за Кафою після відчайдушного, але короткого опору пали генуезькі фортеці *Солдайя* (Судак) і *Чембало* (Балаклава).

Останнім оплотом християнства в Криму було невелике князівство *Феодоро* (XIV—XV ст.), столиця якого розташовувалася на плато неприступної гори *Мангун* у Південно-Західному Криму. Мангуп витримав кілька штурмів і бомбардування облоговими гарматами. Вдертися до фортеці туркам вдалося лише за допомогою військової хитрості. Демонструючи «безладний відступ», вони виманили частину гарнізону за фортечні стіни, розбили їх та вдерлися до міста.

Рядок джерела та реалії життя. «Гедік Ахмед-паша <...> сім разів ходив у похід на цю фортецю й на восьмий раз узав її, поклавши тут сім тисяч яничарів <...> за це Гедік Ахмед-пашу наказали вбити...». Це розповідав видатний турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі про штурм Мангупу. Але насправді відважного полководця й досвідченого адмірала Гедік Ахмед-пашу, який прославив османську зброю в Албанії, Італії та на островах Архіпелагу, вбили лише 1482 р. за довгий язик, який він розв'язував у стані сп'яніння й критикував нового султана Баязида II.

Вдерлись до місто, турки влаштували побоїще. Уцілілих жителів продали в рабство. Столиця Феодоро знелюділа. Пізніше турки були змушені запросити на поселення общину караїмів, щоб було кому обслуговувати турецький гарнізон та в'язницю, яку облаштували в печерних спорудах Мангупу.

Османи захопили південний берег і частину гірського Криму до р. Качі. На цих землях здавна жили християни. Турки розділили їх на три кадиліка (округи) — *Мангупський, Сугдейський та Кефайський*. У Кафі була резиденція *бейлер-бея*, і розташовувався турецький гарнізон. У такий спосіб Туреччина повністю контролювала воєнно-політичну ситуацію на північному березі Чорного моря. Тепер союзникам турків у зовнішній політиці, кримським татарам, доводилося лавірувати між власними інтересами й прагненнями Османської держави.

У другій половині XVI ст. турки оволоділи Сухумом і східним узбережжям Чорного моря. Отже, Чорне море, по суті, стало «османським озером». З 1592 р. Чорне море було закрите для іноземних кораблів.

Підкорення Причорномор'я було важливим фактором подальшого формування Османської імперії. З іншого боку, землі й народи цієї території опинилися в глухому куті володінь Османської імперії, позбулися можливостей подальшого прогресивного розвитку в межах міжнародної співпраці.

2. Від султанату до світової держави: завоювання османів у XVI ст.

На межі Нового часу в мусульманському світі висунулися нові лідери — Великі Моголи й Османська Туреччина. Вони прийшли на зміну Золотій Орді та державі Тимура. Османи претендували на роль відродженого східного халіфату, здатного навести порядок у країнах Корану, відновити колишню велич і стабільність, захистити від зовнішнього ворога.

Створення світової мусульманської держави почав султан **Селім I Явуз (Лютий) (1512–1520)**. Селім захопив владу внаслідок перевороту, спираючись на відданих яничарів, яких драгувала миролюбність султана **Баязида II Святого (1481–1512)**. На вимогу свого сина Селіма Баязид II залишив столицю, але незабаром помер, як кажуть, від отрути. За наказом Селіма були задушені його брати й племінники. (Пізніше в далекій Італії османські шпигуни отрують Джема, брата султана Баязида, останнього родича, який залишався серед живих). Уже перші кроки стамбульського правителя виправдовують його прізвисько. В Анатолії Селім I влаштував страшну різанину шиїтів, які нібито співчували молодій перській державі Сефевідів.

У зовнішній політиці правління лютого Селіма I ознаменували блискучі військові перемоги на Близькому Сході та в Єгипті. 1514 р. в битві при *Чардирані* було розгромлене військо Сефевидів, захоплений колосальний видобуток і гарем.

Подальшим завоюванням Селіма перешкоджали султани мамлюкського Єгипту. Ще з часів Салах ад-Діна правителі Каїра носили титул «*султан ісламу й мусульман*» та утримували у своїх руках прерогативи халіфів. І все ж широкий загал мусульман саме в правителях Стамбула бачив справжніх *газі* — борців за віру.

1516 р. Селім I захопив Сирію, Ліван і Палестину, взяв титул «*падишах ісламі*» (султан ісламу) й узявся до організації хаджу й виконання інших халіфських обов'язків. Останній Аббасидський халіф передав султанові кілька волосин з бороди пророка, меч халіфа Омара та інші реліквії аббасидської династії. 1517 р. після кровопролитного бою османи захопили Каїр. Останнього мамлюкського султана, безстрашного воїна Таман-бея, повісили під аркою міських воріт як звичайного злочинця. Після цих подій шериф Мекки послав Селіму I ключі від священних мусульманських міст і визнав його владу.

Свідectво сучасника. «Кажуть, що залишаючи Єгипет, нащадок Османа повіз із собою тисячу верблюдів, навантажених золотом і сріблом, і це не рахуючи здобичі, що складалася зі зброї, порцеляни, бронзи, коней, мулів і верблюдів та іншого, не кажучи вже про чудовий мармур. З усього цього він узяв найкраще, те, чим ніколи не мали задоволення користуватися його батьки й прадіди».

Арабський історик Ібн Тйас. «Історія мамлюків»

Крім духовної влади османи успадкували від мамлюків сюзеренні права на мусульманські країни й території в Аравії та Східній Африці. Спираючись на колишні володіння мамлюків, султан почав боротьбу з португальськими колоніями в Індії.

Апогей могутності середньовічної Османської імперії припав на час правління **Сулеймана I Кануні (Законодавця)** (1520–1566), якому в Європі дали прізвисько «Пишний». Померлий від чуми Селім залишив своєму синові переповнену державну скарбницю та збільшену вдвічі територію держави. З такою спадщиною й матеріальними ресурсами Сулейман міг здійснювати найсміливіші плани щодо світового панування.

Скромно й конкретно. «Я, раб Божий і султан усього світу. Милістю Божою, я — провідник громади Мухаммада. Божа благодать і чудеса Мухаммада — мої супутники. Я Сулейман, в ім'я якого вимовляється хутба в Мецці й Медині. Я — шах у Багдаді, цезар у Візантії та султан у Єгипті, який посилає свої кораблі до морів Європи, Магриба та Індії. Я султан, який захопив корону

й трон Угорщини та віддав відданому рабу. Воєвода Петро підняв голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його в землю, і я завоював країну Молдавію».

Напис на стіні цитаделі Бендери (Молдова)

Зовнішня політика Сулеймана Пишного та його наступників мала кілька векторів експансії.

Західна Європа. Османська імперія була головним ворогом християнської Європи. Султан продовжив загарбницький рух до центру європейського континенту. Йому протистояв імператор Священної Римської імперії *Карл V Габсбург (1520–1556)*. Основна боротьба розгорнулася за Угорщину й Трансильванію.

1521 р. турки під проводом Сулеймана взяли *Белград*, який входив до складу Угорської держави. 1526 р. війська Сулеймана I розгромили під *Мохачем* збірне військо угорців, чехів і хорватів на чолі з королем Лайошем II. Король загинув, угорсько-чеська династія Ягеллонів припинила своє існування. Османи увійшли в *Буду*. Угорщина знезлюділа, втрати склали 200 тис. чоловік. Велика частина країни була перетворена на турецьку провінцію.

У такий спосіб Османська держава увірвалася в орбіту великої європейської політики. Виник величезний інтерес до османського досвіду військової та соціально-політичної організації. Окремі політичні й соціальні групи населення Європи допускали можливість союзу з «невірними». У Європі в турків знайшлися союзники — лютеранські князі в Німеччині й нідерландські кальвіністи. У Європі навіть з'явився термін *кальвінітуркизм*. А у свідомості султана кальвіністи були подібні до мусульман, оскільки боролися проти Папи Римського й не визнавали ідолів.

Однак серйозним і вірним союзником османів був християнський король Франції *Франциск I (1515–1547)* — заклятий ворог Карла V. Обидві сторони провели кілька спільних операції проти Карла V й уклали низку торгових і військово-політичних угод. Османи ж тлумачили ці договори як виявлення покірності, а отримані грошові суми, на їхню думку, були звичайною даниною, а привілеї французьким купцям — пільги слухняним васалам.

1529 р. турецька армія взяла в облогу Відень, що закривав дорогу до серця Європи. За даними тогочасних джерел, османська армія налічувала понад 120 тис. шабель, 300 гармат, 20 тис. верблюдов. Проте це величезне військо біля стін міста зазнало досить відчутної поразки. Відень став нездоланим форпостом Європи на шляху османського вторгнення. Далі вглиб європейських земель туркам пройти не вдалося.

Настав час певної стратегічної рівноваги. Наступні війни турків з європейськими державами вже не мали на меті встановлення безпосереднього османського панування.

Середземне море. 1522 р. турецький флот захопив о. *Родос*, який контролювали лицарі-іоанніти. У боротьбі за панування над торговими шляхами хрестоносці були османам як кістка в горлі. Османи володіли великим (і найсучаснішим на той час) флотом. Франція надала туркам свій порт Тулон для набігів на іспанські землі. Крім того, турецьке підданство прийняли безстрашні корсари з Алжиру, які вели непримиренну боротьбу з Іспанією за право безкарно грабувати в морі й на березі.

Пірати Алжиру. Піратську державу заснував і очолював Хайреддін Барбаросса. Сім'я Барбаросси прекрасно ілюструє строкату етнічну та релігійну ситуацію в Середземномор'ї. Його батько був відставним яничаром, вихідцем з Македонії, а мати — вдовою православного священника. Серед його братів мусульман було три корсари, тесляр і таліб, а три сестри були християнками.

Хайреддін визнав себе васалом турецького султана Сулеймана Кануні, який передав йому командування всім турецьким флотом. Алжирські пірати виходили через Гібралтар до Атлантики і грабували іспанські галеони, навантажені награбованим в Америці золотом. 1541 р. Карл V послав проти піратів 518 кораблів з метою захоплення й розгрому Алжиру. Серед іспанських воєначальників був знаменитий «приборкувач» Америки Ернан Кортес. Але ця грандіозна експедиція провалилася. Втрати іспанців склали понад 150 кораблів, десятки тисяч загиблих і полонених воїнів. Після битви ціна раба на алжирських ринках впала до ціни цибулини.

Здавалося, що шлях для вторгнення османів до Західного Середземномор'я був відкритий. Однак каменем спотикання залишався прекрасно укріплений острівець *Мальта*, де влаштувалися госпітальєри. 1565 р. понад чотири місяці турецька армада безрезультатно намагалася захопити острів, який захищали 600 лицарів і 8000 солдатів і ополченців. 74-річний Великий магістр ордена *Жан Парізо де Ла Валет* дуже розумно й винахідливо організував оборону острова.

Боротьба відрізнялася жорстокістю з обох боків. Турки зазнали небувалих втрат. Коли на допомогу оточеним прийшов іспанський флот, османи були змушені піти геть. Далі Мальти на захід турки не пройшли.

Щоправда, 1571 р. османи відібрали у Венеції острів Кіпр, але це був їхній останній успіх на морі. Того ж року відбулася й остання у військово-морській історії грандіозна битва гребних суден. У Патрасській затоці поблизу грецького містечка *Лепанто*. Об'єднані сили Священної Ліги (Іспанія, Венеція, Генуя, Мальта та інші країни) зійшлися в бою з турками й алжирськими піратами. Умілі дії моряків і безстрашність абордажних команд розвіяли міф про непереможність османської зброї. Турецький флот зазнав нищівних втрат. По суті, загибель османського флоту означала провал джихаду на Заході й турецької експансії в Середземномор'ї.

Поволжя. У середині XVI ст. Московія взяла під свій контроль Середнє й Нижнє Поволжя. *Іван IV Грозний (1533–1584)* розгромив Казанське й Астраханське ханства та створив реальний плацдарм для подальшої зовнішньополітичної активності Москви на півдні. Росіянам підіграв український князь Андрій Вишневецький, який зі своїми козаками осадив стратегічно важливу турецьку фортецю *Азак* (Азов). А можливий союз Росії та Персії створював серйозну загрозу османським інтересам у регіоні.

Окупація Закавказзя дозволила туркам спрямувати свою експансію на Нижнє Поволжя з метою встановити контроль над Волзько-каспійським торговим шляхом. Планувалося навіть побудувати судноплавний канал між Доном і Волгою. Цей план утілити в життя не вдалося. 1569 р. біля стін Астрахані 30-тисячне османське військо під командуванням Касим-паші було знищено раттю князя *Петра Срібного*, якому допомагали черкеські загони.

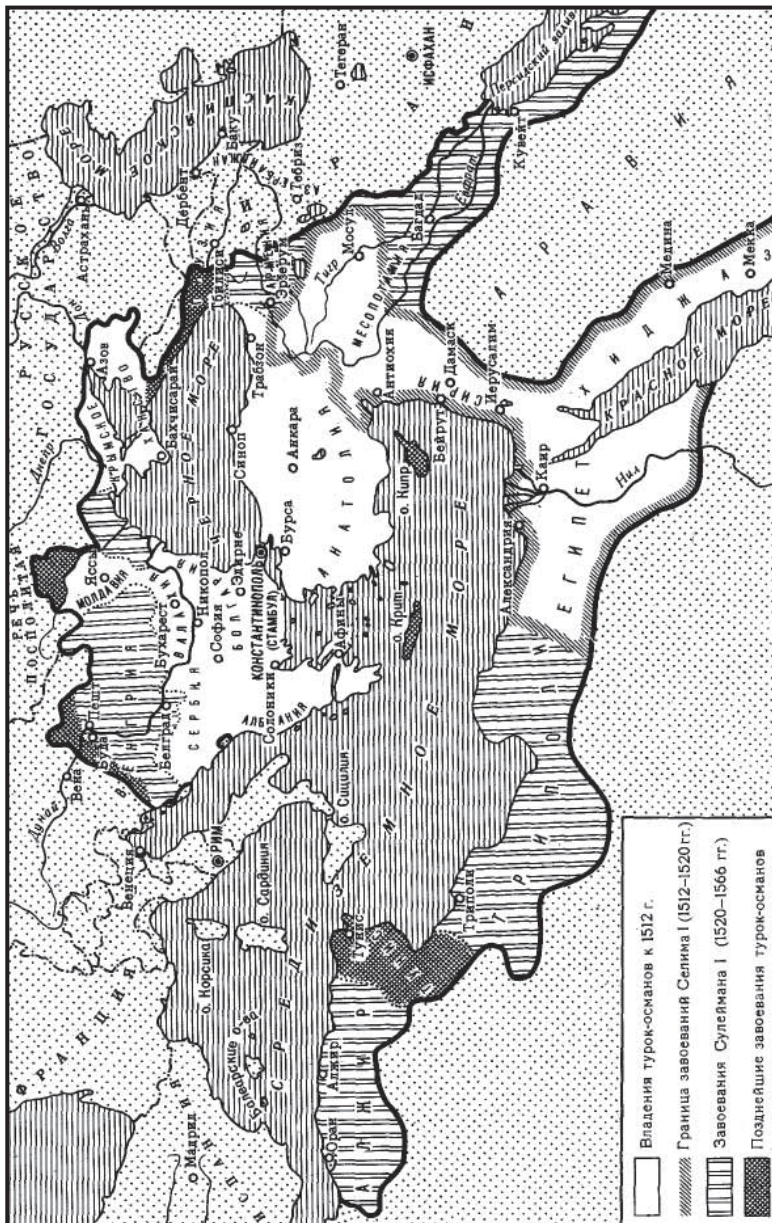
Іран і Індія. Найсерйознішим противником Сулеймана Кануні на східному напрямку залишався сефевідський Іран. Кілька війн з персами пройшли з гігантською напругою сил і змінним успіхом. 1535 р. османи захопили Азербайджан, Ірак, пав Багдад. Під контролем турків опинилася вся Месопотамія. У Басрі було засновано базу турецького флоту. Тепер, спираючись на свої володіння в Месопотамії, Аравії та Східній Африці, турки могли залучитися до боротьби за панування в Перській затоці і в Аравійському морі. Переможцю в цій боротьбі діставався контроль над морськими торговими шляхами в Індію та Китай.

У басейні Індійського океану турецькій експансії протистояли португальці, які мали прекрасно підготовлені загони найманців і флот, а також створили систему добре укріплених фортів. Кілька відчутних поразок від португальців у районі Перської затоки змусили османів відмовитися від мрії про завоювання Індії.

Угода 1555 р. між Османською імперією і сефевідським Іраном зафіксувала status quo у відносинах між східними середньовічними деспотіями. Договір неодноразово порушувався наступними війнами, але, врешті-решт, межа між ними поверталася до лінії, проведеної цього року. (Нинішні протиріччя й територіальні претензії між Іраком і Іраном своїм корінням сягають у ті далекі часи. Стосунки двох країн до цього часу часто регулюються положенням саме того договору).

Отже, до кінця правління Сулеймана I Османська Туреччина досягла максимальних успіхів у створенні світової мусульманської імперії.

Наприкінці XVI ст., держави, що протистояли османам, зміцнили й домоглися стратегічної рівноваги. Подальші масштабні завоювання на тому рівні розвитку османської держави та суспільства стали неможливими.

Османська імперія у XVI—XVII ст.
(История средних веков. М., 1986. С. 535)

Видатні зовнішньополітичні досягнення Сулеймана Пишного доповнювалися успіхами у внутрішній політиці. Водночас особисті якості правителя істотно впливали на хід історичного розвитку країни. Султан був добре освіченим східним деспотом, щедрим покровителем мистецтв і наук. На час його правління припадає розквіт турецької середньовічної культури. Потужний імпульс розвитку отримали астрономія, математика та всі науки, які обслуговували інтереси мореплавства.

Видатний архітектор великого султана. При дворі Сулеймана творив знаний архітектор Ходжа Мімар Сінан Ага (1489–1588). Він народився в християнській сім'ї. Підлітком опинився серед яничарів, закінчив палацову школу, а потім зробив блискучу кар'єру офіцера-артилериста та інженера. Здібності молодого офіцера оцінив Сулейман, який призначив його головним придворним архітектором. За своє довге життя Сінан побудував близько 300 споруд — мечеті й палаци, мавзолеї й караван-сараї, школи й лікарні, мости та акведуки. Він став основоположником особливого стилю ісламського зодчества. Такі праці Сінана, як мечеті Селіміє, Шах-заде, Сулейманіє, Вишеградський міст увійшли до скарбниці світової архітектури.

Султан не цурався популістських заходів, спрямованих на розширення соціальної бази своєї влади й ослаблення напруженості в суспільстві. Зокрема, він скасував ряд конфіскацій, знизив податки, дозволив повернутися на батьківщину купцям і ремісникам, яких раніше пригнали в Стамбул з Єгипту й Сирії. Безумовно, султан Сулейман I Пишний належить до видатних правителів-деспотів свого часу.

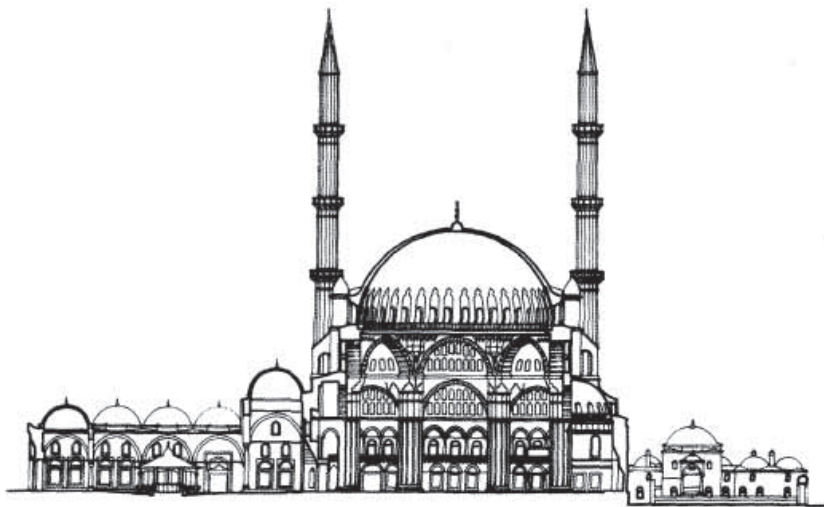
Поетичним рядком.

Ти в битвах кров ворога рясно проливав,
Але волею творця, Аллаха всеблагого.
Ти ідолів чертог на мечеті перетворював,
Щоб грішні слова там не звучали знову.
Але пробив час смерті, і ти від нас пішов
В блаженні сади простору неземного.
Благословен Аллах тебе покликав,
Шахідом і газі тебе прозвали.

Махмуд Абдул Баки

З елегії на смерть Сулеймана Кануні (1566)

У роки правління Сулеймана Кануні остаточно склалася система державного управління Османської імперії, яка, за словами К. Маркса, спиралася «на демократично-деспотичні» засади. Багатьом сучасникам політична система османів здавалася досконалою. Не випадково, великий утопіст *Томасо Кампанелла* стверджував, що «краще турки, ніж Папа»; а російський просвітитель *Іван Пересветов* сумував: «До нашої б віри християнської, так правду турську».

Мечеть Селіміє в Едірне. Архітектор Сінан (XVI ст.)

3. «Золотий вік»: економічний розвиток і державний устрій Османської імперії в часи розквіту

У XVI ст. Туреччина набула типових рис східної середньовічної деспотії. Характерною особливістю державної влади Османської імперії була величезна влада султана-халіфа (султан — «тінь Бога на землі»). У турецьких володіннях панував добре відомий на Сході принцип: «Падішах — пастух, а піддані — стадо». На чолі імперії стояли султани з дому Османа. Біля султанського трону була сконцентрована вся влада в державі. Він вважався світським і духовним правителем держави, зберігачем, виконавцем і тлумачем священного закону. Проте величезна влада мала на увазі й високий ступінь відповідальності султана за дотримання норм шаріату. З 15-ти султанів XVI—XVII ст. шість скинули за звинуваченням у порушенні шаріату, причому двох з них було страчено.

Крім того, у турецьких султанів була своя «ахіллесова п'ята» — нестача незаперечного права *примогенітури* (майорату), тобто права старшого сина на престол. У цьому випадку кожен представник даного покоління в сімейно-гаремному колективі міг претендувати на трон. Ця особливість верховної влади, по суті, створила практику ліквідації братів і найближчій рідні. Історію майже всіх знаменитих султанів переповнюють несамовиті сцени братовбивства.

Рядок документа. «Той з моїх синів, який вступить на престол, має право вбити своїх братів, щоб був порядок на землі».

З фірману Мехмеда II Фатіха (1478)

Громадська думка ніколи не заохочувала варварське вбивство беззахисних дітей. Під час інтронізації *Мехмеда III (1595–1603)* слідом за похоронним паланкіном попереднього правителя винесли 19 трун з тілами братів султана. За словами сучасника, янголи на небесах почули стогін і ридання стамбульської юрби. У XVII ст. рідню перестали вбивати, але переховували братів у таємних в'язницях далеких покоїв палацу. Траплялося, що до влади приходили султани після 40-річного палацового арешту.

Функції правителя султани виконували за допомогою *фірману* — указу, де султан оголошував про свої накази від першої особи. Фірман скріплювали *тугрою* — особистим підписом, що містив ім'я та титул правителя.

Найважливішу роль у державному житті османської деспотії грав *Палац*. Персонал Палацу формувався виключно невольників. Комплектування кадрів здійснювалося за рахунок девширме. Для служби в Палаці відбирали найбільш здібних юнаків. У такий спосіб султан оточував себе виключно відданими, добре навченими, старанними людьми. Причому *капикулу* («государеві раби») займали всі палацові посади: від завідувача нічного горщика султана, до візира.

Деякі християнські родини через девширме впроваджували своїх представників в османську правлячу еліту. Наприклад, великий візир трьох султанів — Сулеймана I, Селіма II, Мурада III — *Мехмед-паша Соколлу (1505–1579)* походив із відомого роду боснійських сербів Соколовичів, що сприяло процвітанню цього роду в XVI—XVII ст.

Гарем також відіграв важливу роль у державному житті й політиці Османської Туреччини. У наймогутніших султанів гарем налічував 2–3 сотні наложниць. Жительками Неба вважали в гаремі дружин султана. Усього їх було чотири (більше не дозволяли правила шариату) і вони залишалися рабинями.

Безпосередню участь у державних справах брали *євнухи*. У їхні обов'язки входила охорона гарему й керівництво внутрішніми службами. Старший євнух — *кизлар-ага* — згідно з державною значущістю стояв поруч із великим візиром. Він був єдиним, хто міг звертатися до султана в будь-який час дня і ночі. Також він був начальником корпусу алебардників. У гаремі служили євнухи переважно з Ефіопії та Судану.

«Хуррем-султан». Особливу політичну значущість гарем отримав за часів коханої дружини султана Сулеймана Кануні українки (?) Роксолани (Анастасії Лісовської, бл. 1506–1558). Вона удостоїлася титулу «хуррем-султан» (господиня гарему). Намагаючись забезпечити трон своєму старшому

синові Селіму, Роксолана знищила свою суперницю, черкешенку Гюльбахар і її сина Мустафу; не зупинилася перед вбивством свого молодшого сина Джахангіра, якого стратили за безпідставним звинуваченням у зраді. На її совісті була й смерть великого візира Ібрагім-паші. Роксолана досягла свого, Селім II став султаном. Він увійшов до історії з прізвиськом Сархош («П'яниця»). Його правління ознаменувало початок занепаду імперії.

Однак у більшості випадків провідну роль у гаремних інтригах відігравали матері султанів. Наприклад, у першій половині XVII ст. розігралася неабияка боротьба за владу в гаремі між гречанкою Кесем-султан і руською Турхан-султан (матір'ю Мехмеда IV). Слов'янка вийшла переможницею та згодом скасувала указ Мехмеда II про можливість вбивства султанських братів. Але загалом, жіноче правління позначилося на розвитку Туреччини не кращим чином.

Адміністративно-виконавчу й військову владу в країні очолював великий візир. На чолі релігійного життя стояв *шейх уль-іслам*.

Діван-і хумайюн (імперська рада) складався з вищого духовенства й найбільших воєначальників. Він розташовувався в будівлі, яку прикрашали високі ворота чудової роботи. Французький посол високо оцінив цю споруду: «La Sublime Porte». Звідси виникла назва османського уряду «Близкуча порта» («Висока порта»).

Інтриги, підкупи й таємні вбивства були характерною рисою життя в урядових колах. Вони помітно послаблювали турецьку державну систему. За 77 років (1579–1656) в Османській імперії змінилося 66 візирів. І тільки після того, як в середині XVII ст. пост великого візира перейшов до рук роду *Кепрюлю*, у Близкучій порті на певний час установився порядок.

Військова могутність Османської імперії в XV—XVI ст. забезпечувалася за рахунок тімаріотів-сипахів, які володіли умовними наділами землі. Тімаріот був зобов'язаний виставляти ополчення пропорційне розміру землі. Якщо річний дохід від тімару не перевищував 20 тис. акче, його власник виставляв до 6 воїнів. Якщо дохід сягав 100 тис. акче — 15 воїнів тощо. У кращі часи в імперії налічувалося до 15 тис. тімаріотів, які були здатні виставити під прапори султана до 130 тис. шабель. Причому це величезне військо не вимагало значних додаткових витрат зі скарбниці. Поступово ополчення сипахів втратили серйозне військове значення.

Найбільш боєздатними частинами турецької армії довгий час залишалися *яничари* (піхота, кавалерія, артилерія). Залежні від османів кочівники постачали до війська одного вершника від п'яти чоловіків. Додатковою військовою силою були *башибузуки* — декласовані елементи, які проливали свою та, особливо, чужу кров за світлі ідеали ісламу й частку видобутку. Серед башибузуків було чимало немусульман, а їх боєздатність залишала бажати кращого.

Для державної машини Османської імперії характерна жорстка вертикаль влади. Уся територія Османської імперії ділилася на *вілайети* або *бей-лербейства* (провінції, чисельність яких досягала в кращі часи 32-х). До складу провінцій входили *санджаки*, на чолі з *санджак-беями* (до 250). Санджаки й собі ділилися на повіти (до 1600). До того ж власники 15 тисяч тімарів на своїй землі також виконували адміністративно-поліцейські функції.

До складу держави входили численні автономні адміністративні округи (хюкюмети, юрдлуки, оджакликі тощо), які очолювали місцеві династії.

У державному апараті справно працювали фінансові, податкові та судові служби для мусульман і «невірних». Представники державної влади на місцях відповідали за дотримання законності, своєчасне виконання обов'язків перед державою. Мусульманське духовенство на своєму рівні регулювало господарську діяльність, дотримання принципів шаріату, а також йому підпорядковувалися школа, суд, релігійний культ і благодійність.

Для державного життя Османської імперії характерні такі принципи:

- ✓ *найсуворіша дисципліна*. Кожен воєначальник або чиновник на своїй посаді царював до того часу, поки його діяльність влаштувала султана або вищого чиновника. Імперія не пробачала поразок і невдач. За суттєві упущення або помилки — голова винного летіла з плечей геть і приносилася султану на залізному або срібному блюді (залежно від колишніх заслуг). Потім голова виставлялася на стіні або під стіною палацу султана;
- ✓ в управлінні державою (як і в більшості східних деспотій) застосовувався *принцип мерітократії*. Інакше кажучи, керівні державні пости обіймали найбільш здібні люди, незалежно від їх соціального статусу й походження;
- ✓ встановлювалася *сувора ієрархія*, поділ влади за вертикаллю. Але чіткого розмежування між законодавчою, виконавчою та судовою владою, а також між релігійними й адміністративними функціями не було. Усі вони взаємно проникали й доповнювали одна одну;
- ✓ діяла добре налагоджена *система контролю та доносів*. Причому значну роль у цій системі грали *улеми* — судді-мусульмани.

Султан Сулейман I затвердив «*Канун-наме*» (законоположення) для кожного району імперії. Текст загального зводу законів надіслали всім кадіям імперії. Іноді Канун-наме тлумачать як перше світське законодавство в країнах ісламу. Такої точки зору дотримувався, зокрема, Халіль Іналджик — відомий представник ліберально-демократичного спрямування в сучасній турецькій історіографії. Інші фахівці вважають, що Османську імперію слід розглядати як істинний халіфат, у якому саме норми шаріату регулювали всі складові суспільно-політичного, культурного й особистого життя.

Утримання державного апарату й армії вимагало величезних витрат, які лягали на плечі податного населення. В Османській імперії була добре налагоджена податкова служба. Складався чіткий земельний кадастр окремо за кожним санджаком. У ньому фіксувалися ставки податків та мит, а також права й обов'язки тімаріотів, податківців та інших. Основними джерелами доходів держави (крім військової здобичі й данини) були *ашар* (1/10 частка доходу мусульман) і *харадж* (1/3 доходу невірних), які доповнювалися *джизією*, а також надзвичайними поборами (*аваріс*).

Отже, у першій половині XVI ст. державні інститути Туреччини досягли закінченого вигляду та впродовж століть в османському суспільстві вважалися зразком для наслідування.

Завдання й запитання

1. Поясніть, чи було падіння Константинополя 1453 р. неминучим?
2. До яких довгострокових наслідків у міжнародному становищі призвела загибель Візантійської імперії?
3. Яким чином Чорне море перетворилося на «османське озеро»?
4. Складіть розгорнутий план відповіді за темою: «Завоювання османів у XVI ст.».
5. Охарактеризуйте основні особливості державного устрою Османської імперії.
6. Прокоментуйте думку турецького історика Г. Іналджика, що стосується османського суспільства в XVI ст.: «*Невільництво та тімарна система були двома фундаментальними інститутами класичної Османської імперії. Вони визначали державний військовий та політичний порядок, податкову систему та форму землекористування, обумовлювали цілу соціально-політичну структуру*».

Література

- Аграрний строй Османской империи XV—XVII вв. Документы и материалы* / пер. с турецк. А. С. Тверитиновой. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963. 223 с.
- Записки янычара*: написаны Константином Михайловичем из Островицы / пер. А. И. Рогова. Москва: Наука, 1978. 137 с.
- Книга законов султана Селима I* / пер. с турецк. А. С. Тверитиновой. Москва: Наука, 1969. 158 с.
- Льюис Р. Османская Турция. Быт, религия, культура* / Рафаэла Льюис; пер. с англ. Л. А. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2004. 239 с.

- Мантран Р.* Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного / Р. Мантран; пер. с франц. Ф. Ф. Нестерова. Москва: Молодая гвардия, 2006. 367 с.
- Орешкова С. Ф.* «Турецкое озеро»: Черное море в XV—XVII вв. / С. Ф. Орешкова // Восток (Oriens). 2005. № 3. С. 18–35.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVI вв.* / отв. ред. И. Б. Греков. Москва: Наука, 1984. 301 с.
- Петросян Ю. А.* Османская империя: могущество и гибель / Ю. А. Петросян. Москва: Эксмо: Алгоритм, 2003. 416 с.
- Руев В. Л.* Турецкое вторжение в Крым в 1475 году / В. Л. Руев. Симферополь: ЧП «Антиква», 2014. 308 с.

§ 26. Початок занепаду Османської імперії

1. Суспільно-політичний лад і соціальна структура Турецької імперії.
2. «Час зупинки» (кінець XVI—XVII ст.): поступовий занепад турецької могутності.
3. Туреччина та її сусіди в XVII ст.
4. Становище підкореного населення й боротьба народів проти османського панування.

Розбиваються скорботи об стіни долі.
Радість слідом за тугою настала. Чи не так?
Нам не вічно відчувати милість долі:
Час кожному термін присудило. Чи не так?
Негідно тремтіти перед владою людською,
Бо світу вона не творила. Чи не так?

Юсуф Набі (XVII ст.)

1. Суспільно-політичний лад і соціальна структура Турецької імперії

Соціальна структура османського суспільства була характерна для типової східної деспотії. Усі піддані султана мали рівне безправ'я перед верховною владою. В Османській Туреччині не було будь-якого шляхетного стану (дворянства). Вважалося, що всі люди рівні від народження, ніяких переваг, пов'язаних зі шляхетною кров'ю не було, гідність не могла передаватися в спадок. Перед державою в особі султана не було ніяких особистих прав, понять честі й гідності тощо.

Османські автори ділили сучасне їм суспільство на чотири розряди — *улама* (духовенство), *аскери* (військові), *реайя* (селянство) та *ан-нас* (мешканці міст). У правовому відношенні розподіл на розряди ніякого значення не мав, стани в суспільстві не сформувалися. У реальному адміністративно-судовому й податковому житті все населення імперії поділялося на два класи: *аскери* (військові) й *реайя* (податкові, паства, стадо). До складу першого класу входили професійні воїни-мусульмани, духовенство (*кадії*), чиновники державних канцелярій. Вони звільнялися від сплати податків, оскільки служили державі. *Реайя* — селяни й міщани, включно із немусульманами — усі, хто зобов'язаний був платити податки. Пізніше термін *реайя* (стадо) почали вживати щодо немусульманського населення імперії, й він отримав принизливий відтінок.

Османське місто та його мешканці перебували в повній владі *кадія*, без дозволу якого неможливо було відкрити крамницю або майстерню. Будь-яке

підприємництво суворо регулювалося, установлювалися ціни на основні товари широкого вжитку, а також ставки можливого прибутку (зазвичай не більше 10 %).

У внутрішньополітичному житті сувора вертикаль централізації державної влади доповнювалася методами децентралізації в організації повсякденного життя численних підданих.

Своєрідною платформою османської соціально-політичної структури були самоврядні територіально-виробничі общини — *тайф*. На чолі громади стояв *шейх*, якого зазвичай призначав кадій. Система общинного самоврядування поширювалася на всі сфери професійної діяльності: громади землеробів, ремісників, купців, військові товариства.

Унаслідок завоювань Османська імперія поступово перетворилася на державу з переважно мусульманським населенням. У східних провінціях чисельність мусульман досягала 75%, а на Балканах не перевищувала 20 % населення. У цих районах султани намагалися звести до мінімуму протиріччя між тюрко-мусульманською панівною меншістю й чисельно переважаними іновірцями. Замість насильницької ісламізації практикувалося утвердження етно-релігійної переваги. Наприклад, султан виступав як покровитель православних християн. Створювалися умови для зовнішньоторговельної, торгово-лихварської та ремісничої діяльності невірних. Султан-халіф призначав патріархів Східної церкви. Патріарху Константинопольському був переданий другий за значенням храм — собор *св. Апостолів* (1461 р. на місці собору було зведено мечеть Фатіх). Зі свого боку, православні, а також іудеї, богомили, антитринітарії підтримували боротьбу османів з латинським Заходом.

Усі іновірці були об'єднані в *міллети* — автономні релігійно-політичні утворення іновірців: *рум міллет*, *яхуді міллет*, *ермен міллет* (вірмено-грегоріани, копти, несторіани та інші). Ці об'єднання володіли значними правами внутрішнього самоврядування. Міллети користувалися повною свободою культури й самостійністю у вирішенні общинних проблем за умови визнання верховної влади султана та сплати відповідних податків. Суверенітет міллетів мав екстериторіальність. На одній території могли жити люди, які підпорядковувалися різній владі.

На чолі общини стояв *міллет-баши* — представник духовенства відповідної конфесії, який був членом імперської ради (диван-і хумаюн). У міллеті був свій диван. Міллет-баши розпоряджався скарбницею, мав власну в'язницю, поліцію, збирав податки й пожертвування, утримував суд, школи, лікарні, благодійні установи. Внутрішні закони міллету регулювали сферу майнових, сімейно-шлюбних відносин, цивільного та кримінального права.

На захоплених землях зазвичай зберігалися колишні форми рентних відносин, які існували до завоювання (змінився лише одержувач плате-

жив). Наприклад, джизія в Угорщині становила один флорин — це колишній подушний податок, але він отримав мусульманську назву.

На деяких завойованих територіях (Східна Анатолія, Месопотамія, Північна Африка) османи знизили податкове навантаження для місцевого населення. Наприклад, у Єгипті османи ліквідували надмірні побори й повинності, установили тверді ціни на основні товари, перерозподілили земельний фонд. Крім того, османи закрили будинки розпусти, винні крамниці й курильні. Отже, їм досить швидко вдалося зміцнити соціальну базу свого панування в Єгипті.

Загалом слід визнати, що в XVI—XVII ст. жителі Османської імперії жили краще, вільніше, ніж у суміжних країнах Західної Європи. Не випадково в багатьох районах імперії в XVI ст. фахівці відзначають зростання селянського населення.

Отже, XVI ст. стало часом найвищого злету середньовічної османської держави, заснованої на деспотичних засадах. Вона об'єднувала гігантські території, що відрізнялися рівнем соціально-економічного та цивілізованого розвитку, а також різноманітністю етносів, релігій і традицій. *Успішний розвиток Османії забезпечували вдале поєднання державної політики централізації та самоврядування, добре налагоджена й організована військова машина, заснована на тімарній системі, зважена внутрішня політика, що враховувала інтереси підкореної частини населення.*

2. «Час зупинки» (кінець XVI—XVII ст.)

Уже в кінці XVI ст. проявляються перші ознаки кризи військово-феодальної структури османського суспільства й держави. Не випадково XVII ст. турецькі історики називають часом «зупинки». У чому ж виявилися кризові явища?

☞ *Криза воєнно-ленної системи.* Чиновники центрального апарату влади за свою службу отримували величезні земельні володіння (хасс), які в десятки разів перевищували розміри звичайного тімару. Наприклад, бейлербей Анатолії мав у розпорядженні земельні володіння, які приносили йому 1 600 000 акче річного доходу. Однак хасси були суто службовими володіннями, й не передавалися в спадок. Часті зміни вищих посадових осіб, страти і конфіскації майна, що практикувалися султанською владою, змушували землевласників знаходити кошти для збереження свого майна. Наприклад, практикувалася передача земель у вакуф та отримання певних відрахувань на користь жертводавця.

Османське суспільство неминуче підійшло до зміни державно-феодального землеволодіння на приватно-феодальне. Більшість тімарів стали нерентабельними й не окупали військових витрат тімаріотів.

Багато тімарів правдами та неправдами опинилися в руках великих приватних землевласників — *аянів*. Отже, надходження до скарбниці скоротилися. Різко зменшилася й кількість ополченців тімаріотів.

- ☞ *Криза «Палацу»*. Криза виконавчої влади тоталітарної, деспотичної держави проявилася насамперед у посиленні політичних амбіцій корпусу яничарів. Їх чисельність зростає з 12 тисяч чоловік до 81 тисячі. За рік гвардія з'їдала 325 тисяч овець і ягнят. Утримувати яничарів ставало все складніше. Стамбульські яничари перетворилися з опори султана на джерело нестабільності. Яничари за власним бажанням міняли візирів, а іноді й султанів.

Ein Janitschar.

Яничар.

Західноєвропейська гравюра XIX ст.

Поступово склався звичай робити подарунки яничарам зі вступом нового султана на престол. Це була своєрідна данина султанів яничарському корпусу. У XVII ст. саме яничари грали «першу скрипку» в усіх палацових переворотках. У 1617–1623 рр. яничарські бунти чотири рази приводили до зміни султанів.

Їхні звичаї. Султан Осман II (1618–1622) був зведений яничарами на престол у чотирнадцятирічному віці, а через чотири роки ними ж був убитий. Улітку 1703 р. заколот яничар закінчився зреченням від престолу Мустафи II (1695–1703). Одного разу головний церемоніймейстер помилково допустив до цілування султанської мантиї командувачів кавалерією та артилерією раніше за яничарського агу. Розсіяному церемоніймейстеру відтягли голову.

- ☞ *Корупція* роз'їдала державний механізм Османської Туреччини. Значну частину посад в імперії офіційно продавали. За посаду господаря Молдавії потрібно було сплатити 5–6 млн пістрів, не рахуючи підношень султану й хабарів. Хабар став невід'ємною частиною державної «кухні». При міністерстві фінансів вели облік хабарів, прийнятих посадовими особами, для відрахування певної частки до скарбниці. Посади суддів (кадіїв) також продавали. У кримінальних справах відверто практикувався підкуп суддів.

Облік і контроль. Венеціанський посол у Стамбулі вів строгий облік «подарунків», які він роздавав у Палаці. Його записи свідчать, що перекладачеві султана послом було вручено 56 халатів, холодильникна скриня, срібний сервіз, три скляних шафки, віконне скло на 20 вікон, 12 замків, а також кармель, шоколад, сир з П'яченци, овочі й фрукти.

- ☞ *«Револуція цін»* у Європі призвела до падіння курсу основної грошової одиниці — акче. Як писав сучасник, *«акче стали легкими, як листя мигдального дерева, і нічого не коштували, як краплі роси»*. У країні назривала фінансова криза. Надходження до скарбниці скоротилися. Проте «револуція цін» сприяла збагаченню аянів, які нажилися за рахунок сільськогосподарської продукції, що значно подорожчала. До того ж аяни отримали у свої руки функції відкупників, що призвело до зростання їх політичного впливу на місцях. Незабаром у аянів з'явилися свої військові загони, які створювалися під слухним приводом захисту від розбійників, яких дійсно було багато.
- ☞ *Скорочення воєнної здобичі.* Економічний розвиток деспотичної агресивної держави багато в чому залежав від успішних завойовницьких і грабівницьких походів. Крім того, різко зросли витрати на утримання в покорі завойованих країн, територій і народів.
- ☞ *Пауперизація широких мас населення,* що зазвичай супроводжувалася загостренням соціальної обстановки.

З перших вуст. «Замість того, щоб карати розбійників та інших баламутів, ви берете з них податі й дозволяєте їм творити злочиння. За такого потурання вони поведуться зухвало, збираються в зграї, нападають на бідних селян, творять насильство й оббирають їх. Їхні нещасні жертви не знають спокою, і їм нічого не залишається, окрім втечі... Незліченні села покинуті й розграбовані... Тим часом, якщо вас призначили правителями, то це для того, щоб ви любили те, що наказано, і ненавиділи те, що заборонено».

3 листа султана Ахмеда I до намісників провінцій (1609)

- ☞ *Оновлена Європа,* що стала на шляхи розвитку капіталістичних відносин, повела наступ на крихку та слабку імперію. До цього додамо активізацію міцніючої Росії, а також походи українських козаків, які стали прокляттям османів.

Оцінка факівця. «На межі XVI—XVII ст. Австрія, Польща, Венеція та Ватикан стали ініціаторами відродження антиосманської міждержавної ліги, адже мали довголітні політичні та військові відносини, які базувалися на спільній ідеї оборони від експансії Османів. До війни християнських країн з турками залучилася також і Україна, яка в добу пізнього Середньовіччя репрезентувалася в Європі та Азії своєю військово-лицарською корпорацією — козацтвом. Яскравою сторінкою в протистоянні між Християнською

та Ісламською цивілізаціями стала й боротьба за гегемонію в східноєвропейському регіоні Високої порти та Московського царства».

Т. Чухліб. «Козаки та яничари»

У середині XVII ст. зовнішньополітичні позиції Османської імперії значно ослабли, міжнародне становище в Європі та Азії склалося для неї дуже несприятливо.

3. Туреччина та її сусіди в XVII ст.

На сході найдовший кордон Туреччина мала з сефевідським Іраном. Як і в попередні століття, війни з Іраном відбувалися зі змінним успіхом. 1639 р. були встановлені кордони, які суттєво не змінювались протягом тривалого часу. У складі Османської імперії залишалися Багдад, Західна Грузія, Західна Вірменія та частина Курдистану.

Перші дипломатичні контакти з Росією з ініціативи турків були встановлені Османською імперією ще в кінці XV ст. 1569 р. після приєднання до Росії Казанського й Астраханського ханатів стався перший військовий конфлікт Росії з турками, що бажали перешкодити приєднанню Астрахані до Росії. У наступний період більше 70 років між Росією й Османською імперією не було великих військових зіткнень.

Ситуація значно змінилася після приєднання частини українських земель до Росії. Це призвело до зміни в розташуванні сил у Східній Європі загалом. Турецька експансія в Україні зустріла тепер потужний опір.

Західний вектор зовнішньої політики османів був як і раніше спрямований на протистояння з Габсбургами й Польщею.

Війни з Австрією (1593–1606) та Польщею (1620–1621) призвели до деяких територіальних поступок Османської імперії на користь цих держав. Продовження нескінченних воєн з сусідами погіршило і без того складне внутрішнє становище країни. Справжнім випробуванням для османів стали походи донських і запорозьких козаків.

У другій половині XVII ст. зовнішньополітичні позиції Османської імперії значно ослабли, а міжнародне становище в Європі склалося для неї дуже несприятливо.

1683 р. Туреччина зробила нову спробу розгромити Австрію. Однак саме це й призвело до катастрофи під Віднем. Спочатку більш ніж сто тисячна армія на чолі з великим візиром Кара Мустафою розбила австрійців на території Угорщини, потім вдерлася до Австрії і 14 липня 1683 року підійшла до Відня. Облога австрійської столиці тривала два місяці. Положення австрійців було дуже важким. Імператор *Леопольд I Габсбург* (1658–1705), його двір і міністри втекли з Відня. Обороняв столицю

здебільшого простий люд. Військо гарнізону налічувало всього 10 тис. чоловік. Вони мали незначною кількістю зброя і боєприпасів. Почався голод. Люди не соромилися їсти віслюків та котів. Турецькі мінери та артилерія зруйнували значну частину фортечних укріплень.

Перелом стався у ніч на 12 вересня 1683 року, коли до Відня підійшов польський король Ян III Собеський з нечисленним (25 тис. чоловік), але свіжим і добре озброєним військом (до його складу входило кілька сотень українських козаків). Кримський хан Мурад-Гірей не перешкодив переправі польської армії, оскільки перебував у ворожих відносинах з Кара Мустафою. Біля стін Відня до польського війська приєдналися також численні австрійські, саксонські й баварські загоны. На ранок відбулася битва, що завершилася повним розгромом турків. Турецькі війська тікали, залишивши на полі бою всю артилерію та обоз. Союзники увірвалися до турецького табору, де залишалися тільки хворі й поранені, яких «посікли шаблями». Утрати турків склали 15 тис. чоловік убитими, 2/3 з них стали жертвами різанини. Утрати союзних військ були порівняно невеликі — не більше 4 тис. убитими й пораненими. Туркам вдалося лише врятувати свою святиню — прапор пророка.

Уцілілі турецькі частини відкотилися до Буди й Пешту, втративши ще 10 тис. чоловік під час переправи через Дунай. Переслідуючи турків, Ян Собеський завдав їм нової поразки, після чого Кара Мустафа-паша втік до Белграда, де був убитий за наказом султана.

Поразка під Віднем 1683 р. поклала край турецькому просуванню до Європи. З цього часу Османська імперія починає поступово втрачати завойовані нею країни й землі.

1684 р. для боротьби з Туреччиною сформувалася «Священна ліга» в складі Австрії, Польщі, Венеції, а з 1686 року — і Росії. Туреччина продовжувала зазнавати невдач. Важливу роль у військових подіях того часу зіграли *Азовські походи* Петра I в 1695–1696 роках. 1700 р. в Стамбулі був укладений російсько-турецький мирний договір, що закріпив за Росією Азов з навколишніми землями та скасував сплату Росією щорічної «дачі» кримському хану.

1699 р. Угорщина й Трансільванія відійшли до Австрії, а південь Правобережної України до Польщі, Морея до Венеції. 1700 р. Росія захопила Азов. Почався процес скорочення територіальних володінь імперії.

Виникло питання про статус проток. Почалася довга, виснажлива боротьба за турецький спадок, виникає так зване «Східне питання», що у кінцевому підсумку сприяло початку двох світових воєн.

4. Становище підкореного населення й боротьба народів проти османського панування

Наступ турків на Європу докорінно змінив долю багатьох народів Південно-Східної Європи. На початку XVI ст. до складу Османської імперії входили всі континентальні області Греції, Болгарія, Сербія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія та Албанія. На васальні від Туреччини держави були перетворені Молдавія та Валахія.

Османська імперія не мала внутрішньої єдності. Її окремі частини різко відрізнялися одна від іншої за етнічним складом, мовою і релігією населення, за рівнем соціального, економічного й культурного розвитку, за ступенем залежності від центральної влади. Самі турки становили в імперії меншість. Тільки в Малій Азії і в частині Румелії (європейська Туреччина), що прилягає до Стамбулу, вони проживали великими компактними масами. В інших провінціях вони були розсіяні серед корінного населення, яке їм за довгий час не вдалося асимілювати.

Основні наслідки османського панування на завойованих землях і територіях.

- ✓ *Гальмування та викривлення історичного розвитку* завойованих країн.
- ✓ *Консервації віджилих феодалських відносин.*
- ✓ *Значна еміграція населення.* Рятуючись від турецької неволі, безліч людей переселялися до інших країн. Населення Балканського півострова скоротилося, колись квітучі й багаті області спорожніли.
- ✓ *Зміна напрямку торговельних шляхів.* Економічним результатом турецьких завоювань був розлад торгівлі Середземним і Чорним морями та значне скорочення торгових зв'язків між Європою та країнами Сходу.
- ✓ *Поширення рабовласницького устрою.* Нерідко відбувалися масові перетворення мирних жителів на рабів. У XVI—XVII ст. рабами ставали неспроможні боржники, учасники повстань. Під час каральних експедицій у різні області Балкан османи захоплювали в полон юнаків, красивих дівчат, дітей.
- ✓ *Зниження рівня економічної активності* в містах. Багато великих міст перетворювалися загарбниками на фортеці й військово-адміністративні центри. З таких міст корінне торгово-ремісничє населення нерідко виганяли.
- ✓ *Часткова ісламізація пануючого класу.* Частина балканських феодалів прийняла іслам і у такий спосіб долучилася до панівного класу Османської імперії. На початку турецького панування були залишені в неоторканності й володіння феодалів-християн, які визнали владу завойовників.

✠ *Дискримінація християнського населення.* В османській державі життя християн обмежували численні заборони. Вони не мали права носити зброю, їздити верхи, багато одягатися, будувати гарні будинки.

З усіх слов'янських країн Балканського півострова до центру Османської імперії найближче була розташована *Болгарія*. Підкорена раніше за інші держави Балканського півострова вона була плацдармом під час подальших завоювань у Європі. Влада османів у Болгарії була набагато міцнішою, ніж в околичних областях імперії. У Болгарії перебували великі турецькі землеволодіння, зокрема вакуфи, які належали релігійним установам. Здійснювалася посилена колонізація турками районів Пловдива, Старої Загори, Софії. Долинами річок Дунаю й Мариці, узбережжям Чорного моря та на інших стратегічних шляхах створювалися поселення турецьких селян. У придунайських містах були розташовані сильні турецькі гарнізони. Протягом XV—XVI ст. були навернені в іслам жителі багатьох сіл в області Родопи.

Сербія на відміну від Болгарії перебувала в дещо кращому становищі. У Сербії турки жили переважно в містах і фортецях. Були поширені сільські общини, які деякою мірою захищали селянську масу від свавілля турецьких феодалів і чиновників. Представники общинного самоврядування — *кнез* і *кмети* — збирали податки з населення, були посередниками

у відносинах селян з турецькими феодалами й чиновниками, судили членів громад.

Дуже важким було становище населення в *Боснії та Герцеговині*. Після підпорядкування цих земель Туреччині переважна частина місцевих феодалів прийняла мусульманство, тоді як більшість селян залишилася християнами. У цих областях імперії влада місцевих пашів і беїв була майже безмежною.

Турки не досягли повного підкорення маленької гірської країни — *Чорногорії*. Вона зберегла внутрішню автономію. Данину, яку повинна була платити Чорногорія, туркам доводилося збирати за допомогою військової сили. Країна була вкрай слабо розвинена в економічному плані. Головною галуззю господарства

*Отаман хорватських ускоків —
борців проти турецького панування
на Балканах. Гравюра XIX ст.*

в Чорногорії було пасовищне скотарство. Землеробством чорногорці займалися мало.

У XVI—XVII ст. багато племен *Албанії* під тиском турецької влади прийняли іслам. Релігійні відмінності сприяли збереженню політичної роз'єднаності племен і ворожнечі між ними, що розпалювалася турецьким урядом. Частина албанських феодалів прийняла іслам і перейшла на службу до турецького уряду.

Греція. Области Балканського півострова, населені греками (Епір, Фесалія, Морея, острови Егейського та Іонічного морів), були вщент розорені османським завоюванням. Протягом XVI—XVII ст. вони страждали від постійних війн між Туреччиною та Венецією, що відбувалися на грецькій землі. Населення грецьких областей різко скоротилося через винищення його турецькими завойовниками й внаслідок масової еміграції.

Дунайські князівства — *Молдова* та *Волощина* — визнали васальну залежність від Туреччини, але у своїх внутрішніх справах зберегли самостійність. Вони повинні були щорічно сплачувати до султанської скарбниці данину. Крім того, молдавське й волоське військо було зобов'язане брати участь у турецьких походах. Турецькі султани затверджували в цих князівствах господарів. Розбрати й міжусобиці серед молдавського та волоського боярства дозволили Туреччині поступово посилити втручання у внутрішні справи князівств. Посади господарів Молдавії та Валахії нерідко відкрито продавалися тим претендентам, які платили за них більше. Господарі часто змінювалися: деякі з них княжили не більше року, і кожен намагався збільшити податки, щоб виконати зобов'язання, дані турецькій владі, і забезпечити собі майбутнє.

Міста Балканського півострова, розташовані на жвавих торговельних магістралях, у XVI—XVII ст. досягли певного розвитку. Такі міста, як Белград, Скоп'є, Салоніки, Софія, Пловдив були найбільшими ремісничими й торговельними центрами Османської імперії, підтримували торговельні зв'язки з деякими європейськими державами.

Занепад Османської імперії позначився й на становищі арабських країн, що входили до її складу. У цей період влада турецького султана в *Північній Африці*, включно із *Єгипетом*, була значною мірою номінальною. У *Сирії*, *Лівані* й *Іраку* вона була різко ослаблена народними повстаннями та заколотами місцевих кланів.

Влада османів на півдні Аравійського півострова ніколи не була міцною. 1633 р. унаслідок народних повстань турки були змушені залишити *Ємен*, що став незалежною державою. Але вони вперто трималися в *Хіджазі*: турецькі султани надавали виняткового значення своєму номінальному пануванню в священних містах ісламу — Мецці й Медині, що було підставою для домагань на духовну владу над усіма «правовірними» мусульманами. Крім

того, ці міста в сезон хаджу (паломництва мусульман) перетворювалися на грандіозні ярмарки, центри жвавої торгівлі, яка приносила значні доходи до султанської скарбниці. Тому Порта не тільки не накладала данини на Хіджаз, але навпаки, зобов'язувала пашей сусідніх арабських країн — Єгипту й Сирії — щорічно відправляти до Мекки дари для місцевої духовної знаті та наділяти щедрими субсидіями вождів племен Хіджазу, через територію яких проходили каравани прочан. З цієї ж причини реальна влада всередині Хіджазу була залишена мекканському духовному лідеру — *шерифу*, який здавна впливав на містян і кочові племена. Турецький паша Хіджазу, по суті, не був правителем країни, а лише представником султана при шерифі.

Османи розділили *Ірак* на два *пашалики*: *Мосульський* і *Багдадський*. У мосульському пашалиці, населеному переважно курдами, існувала військово-ленна система. У курдів — як кочівників, так і осідлих землеробів — ще збереглися риси родоплемінного побуту, розподіл на клани. Але їхні общинні землі й велика частина худоби вже давно стали надбанням місцевих ханів, беків і шейхів. Курди часто ухилялися від виконання своїх військових обов'язків, а іноді й відкрито ставали на бік іранського шаха проти турецького султана або пробиралися між султаном і шахом, щоб домогтися більшої самостійності. Зі свого боку турецькі паші, прагнучи зміцнити свою владу, розпалювали ворожнечу між курдами та їхніми сусідами-арабами й християнськими меншинами, заохочували усобиці серед курдських племен.

Народні рухи в Османській імперії в XVI — початку XVII ст. особливо розмаху досягли в Східній Анатолії. Здебільшого вони проходили під шийтськими гаслами. У цих рухах брали участь як турецьке селянство й кочівники-скотарі, так і нетурецькі племена та народи. Велику роль у підбурюванні до повстань грав перський шах і його агенти, які активно діяли в Східній Анатолії. Османським султанам жорстокими репресивними заходами вдалося впоратися з цими рухами.

У XVII ст. на перший план висувуються соціальні мотиви, обумовлені кризою військово-ленної системи, посиленням податкового гноблення й фінансовими труднощами імперії. У повстаннях, основною рушійною силою яких було селянство, активну участь брали розорені тімаріюти, що сподівалися на хвилі народного руху домогтися відновлення своїх колишніх прав на землю.

Загострення протиріч всередині імперії та посилення в ній соціальної боротьби призвели до зростання релігійного антагонізму між мусульманами й християнами. Посилилися прояви мусульманського релігійного фанатизму та дискримінаційна політика Порти щодо християнських підданих, почастишали спроби насильницького навернення в іслам болгарських

сіл, чорногорських та албанських племен. Православне духовенство сербів, чорногорців і болгар, яке користувалося великим політичним впливом серед своїх народів, нерідко брало активну участь в антитурецьких рухах. Тому Порта з крайньою недовірою ставилася до південно-слов'янського духівництва, прагнула зменшити його політичну роль, перешкодити його зв'язкам з іншими християнськими державами.

У 90-х рр. XVI ст. спалахнули повстання в різних районах Балканського півострова. Це виступ сербів в *Банаті*, волоське повстання 1594 р. на чолі з господарем *Михайлом Хоробрим*, повстання в *Тирново* і в інших місцях.

Найпоширенішою формою опору на слов'янських і грецьких Балканах був партизанський рух: *гайдуки*, *усоки*, *клефти*. Боротьба з народно-визвольним рухом вимагала від Османської влади значного напруження сил.

У першій половині XVII ст. настав тимчасовий спад визвольного руху поневолених Туреччиною народів. Тридцятирічна війна відвернула увагу європейських держав від боротьби з Османською імперією. Балканські народи не могли розраховувати в цей час на допомогу ззовні.

Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте основні особливості суспільно-політичного устрою Османської імперії в XVI ст.
2. Які структурні частини державного устрою османів виявилися найбільш вразливими в кризові часи?
3. Чому оцінюючи розвиток османського суспільства і держави наприкінці XVI—XVII ст., фахівці застосовують поняття «час зупинки»?
4. Визначте особливості відносин між османами та підкореними народами: мусульманами та християнами.
5. Прокоментуйте думку турецького історика Г. Іналджика: «У той час, коли динамічна та гуманістична Європа позбавлялася всіх форм середньовіччя, Османська імперія дедалі впертіше чіплялася за традиційні форми близькосхідної цивілізації...»

Література

- Еремеев Д. Е., Мейер М. С.* История Турции в средние века и новое время / Д. Е. Еремеев. Москва : Изд-во МГУ, 1992. 246 с.
- История Османского государства, общества и цивилизации:* В 2-х т. / под ред. Э. Исханоглу. Москва : Восточная литература РАН, 2006. 636 с.
- Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Іналджик; пер. з англ. О. Галенко. Київ : Критика, 1998. 287 с.
- Кримський А.* Історія Туреччини: В 5 т. / А. Кримський. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 4: Сходознавство. 640 с.

- Ортайли І.* Османи на трьох континентах / Ільбер Ортайли; пер. з турецьк. О. Кульчинського. Львів : Видавництво Анетти Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2019. — 208 с.
- Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов / под ред. Х. М. Ибрагимбеили, Н. С. Рашба.* Москва : Наука, 1984. 216 с.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII вв. / отв. ред. Г. Г. Литаврин.* Москва : Памятники исторической мысли, 1998. Ч. 1. 288 с.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII вв. / отв. ред. Г. Г. Литаврин.* Москва : Памятники исторической мысли, 2001. Ч. 2. 400 с.
- Хитцель Ф.* Османская империя / Ф. Хитцель; пер. с франц. М. А. Черепанина. Москва : Вече, 2006. 384 с.

§ 27. Кримське ханство (1441–1783): спадки Орди й васали Османів

1. Крим у складі Золотої Орди.
2. Виникнення Кримського ханства й підпорядкування його Османській імперії.
3. Кримське ханство в XVI—XVII ст.
4. Суспільно-політичний, економічний і культурний розвиток Кримсько-го ханства в XVI—XVII ст.

Ми душу нашу довірили джихаду,
Війну за віру вважали за краще коханої
З обличчям пери й небесним поглядом,
Яка нам цілі не замінить.
Позбавлення військового походу,
До якого тягне нас незмінно
На муки пристрасті до дівчини жорстокої
Ми ні за що на світі не замінимо.
Ми жадаємо всією душею газавату
І, з Газайі відчуваючи спрагу
І вимагаючи тієї спраги утамування,
Вода нам кров невірних не замінить.

Хан Газі II Гірей (1598-1603),
з поеми «Кава і вино»

1. Крим у складі Золотої Орди

У першій половині XIII ст. причорноморськими степами й Кримом двічі прокочувалися монгольські орди (1223, 1239). Вони спустошили квітучі долини, розграбували й зруйнували багаті приморські міста та селища (*Херсонес, Судак, Кафа*). У середині століття монголи остаточно закріпилися в благословенному Криму та в степах Північного Причорномор'я, настільки люб'язних серцю номада. Ці землі увійшли до складу улусу Крим, верховними правителями якого вважалися золотоординські хани. На відстані одного дня шляху від Судака виникло місто *Солхат* (зараз Старий Крим, тюрк. Ескі-Крим) — торговий пункт на караванному шляху, який перетворився на столицю золотоординського Криму. Назва «Солхат» вийшло з ужитку до кінця XIV ст. й була замінена назвою «Крим», що згодом поширилася на весь півострів. Джерела зберегли ім'я першого улусбека Криму кипчака *Тук-Бука* (1263). У 60-х рр. XIII ст. в Солхаті починає працювати монетний двір.

Солхат відвідували посольства єгипетського султана Бейбарса, а також правителів Середньої та Малої Азії. 1332 р. Ібн-Батута назвав Солхат містом «великим і красивим». Тут були базари, готелі, лазні, мечеті. Місто оточили стіни з 28 вежами й ровом. Основне населення міста становила мусульманська община. Помітна частина жителів сповідувала християнство й іудаїзм. На околицях Солхата були засновані вірмено-григоріанські монастирі *Сурб-Хач* і *Сурб-Степанос*, широко відомі своїми скрипторіями — майстернями з виготовлення рукописних книг, прикрашених мініатюрами й красивими палітурками.

У XIV ст. Солхат перетворився на великий центр міжнародної транзитної торгівлі з Візантією, Трапезундом, Генуєю, Сицилією, Венецією, Францією, Іраном, Молдовою, Малою Азією. Наприкінці XIII ст. тут виникла латинська колонія. Наприклад, за даними нотаріальних актів у Солхаті 1289 р. жив і працював коваль-лігурієць уродженець П'яченци Паоло Уголіно, одружений з руською дівчиною на ім'я Франческа. Загалом італійські колонії в Криму займали особливе місце в історії Улусу Джучі.

Італійський слід. У 60-70 рр. XIII ст., незайнятий 1238 р. ординцями Новгород стає для Джучідів «балтійським торговим вікном удо Північної Європи». Через Новгород Орда традиційно підтримувала контакти з країнами Скандинавії. Середземноморська й чорноморська торгівля спиралася на порти Криму. Ймовірно, у період правління хана Уран-Тимура (близько 1267 р.) було засновано генуезьке поселення в Кафі. Міський вигляд і статус колонії на чолі з консулом поселення отримало в 70-80-х рр. XIII ст. Статус міста — *civitas* — Кафа отримала в акті інвеститури Папи Іоанна XXII 1322 року. Основою латино-тюркської взаємодії були особливі пільги, видані Генуї для торгівлі в Кафі ханом Менгу-Тимуром. Є підстави розглядати ординські преференції для Республіки св. Георгія як частину осмисленої торгової політики Сарая.

«Латинська присутність» у Криму супроводжувалася новими факторами в культурному й соціальному розвитку регіону. Кафа стала основним центром продажу рабів до Леванта, а також центральним пунктом обміну товарами, супутніми технологіями й культурними досягненнями різних країн. Власна змішана мова Кафи з'явилася між XIII і XIV ст. Знаменитий *Codex Cumanicus*, латино-персько-куманський словник, був складений, мабуть, саме в Кафі близько 1303 року.

Геополітичне становище півострова, що лежить на перетині Великого степу, Середземномор'я та Балкан спонукало ханів Золотої Орди тримати кримські й північночорноморські землі під особливим контролем. У середині XIV ст. правитель Криму Кутлук-Тимур мав великий штат чиновників, який складався з суддів, муфтіїв, секретарів дивану, митників, податківців, дозору, начальника застави, сокільників, барсників. Якщо вірити

арабським і єгипетським джерелам, Крим був поділений на три округи — *тумени*. Передбачається, що теоретично кожен з них був здатний виставити десятитисячний корпус кінноти, очолюваний темником.

Землі на півострові були розділені між знатними родами — *Аргин, Барин, Кипчак, Мансур, Ширін, Яшлав*, які володіли ними аж до падіння Кримського ханства. Кочове населення несло військову службу під прапорами правителів Орди. Закріплені за землею жителі, повинні були працювати, забезпечуючи правителя тим, що вони виробляли. Мешканці міст виплачували оброк — *калан*. Наприклад, володар міста *Чуфут-Кале* (Кирк-Ер) брав з усіх міських жителів податі грошима, худобою, овочами, вином.

Поступово улус Крим з невиразного придатка Дешт-і-Кипчака перетворився на один з найпомініших центрів і політичного, і економічного впливу в централізованій державі, що посилювалася.

Розквіт золотоординського Криму припадає на час правління хана Узбека. У Солхаті за його ініціативи було побудовано чудове медресе. Мусульманське духовенство отримало значні привілеї, насамперед в землеволодінні. Споруджено мечеті на городищі Чуфут-Кале та в Солхаті. Завдяки повідомленням Ібн-Батути, ми знаємо, що міста Крим і Азак з'єднував маршрут з 18 станціями-ямами.

Однак починаючи з середини XIV ст., у середовищі родової знаті Кримського юрта зародилися сепаратистські настрої, жевріла надія на відділення від Золотої Орди. Першим став на шлях розриву єдності Орди нащадок старшого сина Джучі беклярібек **Ногай** — фактичний правитель Орди в 1285–1299 рр., який проголосив себе ханом 1296 року. Прославлений полководець, завойовник Болгарії та Сербії, зять візантійського імператора Ногай до своїх земель на Дунаї спробував приєднати Крим і Поволжя. Під час навали Ногая 1299 р. неабияк постраждали Солхат, Херсон, Чуфут-Кале, Керч та інші. Арабський автор Муффадаль пише, що Судак був спалений ущент, а всі жителі знищені. Ібн-Батута, який відвідав місто 1333 р., писав: «*Тюрки перебили візантійців найстрашнішим чином і вигнали більшу частину з них...*».

Монгольська знать, очолювана ханом *Тохтой* (1291–1312), згуртувалася навколо нього проти спільного й страшного ворога. На боці Тохти виступили впливові князі й населення пограбованого Криму. Об'єднане золотоординське військо розбило Ногая в битві за Дністром у Каганліка, а сам він був убитий руським вояком, який перебував на службі в хана.

Як уже зазначалося, протистояння темника Мамаєв й хана Тохтамиша в 70–80-х рр. XIV ст. закінчилося на користь хана. Італійські міста поспішили визнати владу Тохтамиша й уклали договір з намісником хана в Криму, в якому обіцяли бути: «*вірними та відданими хану, бути приятелями*

його друзів і ворогами його ворогів і не брати до свого міста і своєї фортеці ні його супротивників, ні тих, хто від нього відмовиться».

Кримський півострів зазнав серйозних випробувань у часи протистояння Тохтамиша з Тимуром, який під час походу 1395 р. захопив, пограбував та зруйнував Кафу, Солхат, Судак, Херсон. Намагаючись закріпити й зберегти свій вплив на півострові, хан Тохтамиш надав кримським аристократичним кланам численні привілеї та пожалування. Місцева знать відчула себе самостійною політичною силою.

У першій третині XV ст. на півострові формується самостійна орда, яка зіграла роль пускового механізму, що підготував виділення Кримського улусу в якості незалежного ханства. У літописній традиції Кримського ханства Тохтамиша вважали одним з його засновників, а хани з династії Гіреїв називали себе його наступниками.

2. Виникнення Кримського ханства й підпорядкування його Османській імперії

Політичні процеси в Кримському юрті Золотої Орди на рубежі XIV—XV ст. багато в чому визначали найвпливовіші місцеві роди. Проте в історії виникнення Кримського ханства важливу роль зіграв також зовнішній фактор. В умовах ворожої навали, смуті й жорстоких міжусобиць, які роздирали Золоту Орду, у політичну боротьбу в Криму втрутилося *Велике князівство Литовське й Руське*, яке прагнуло закріпитися на берегах Чорного моря. Наприклад, у кінці 20-х років XV ст. Великий князь Литовський *Витовт (1392–1430)* вимагав від жителів Кафи підняти над містом його прапори, а на стінах установити герби великого князя литовського.

Велике князівство Литовське стало місцем еміграції для ординських політичних вигнанців, невдах і відщепенців. Серед них виявився хан *Таш-Тимур*, що належав до роду Чингісовичів за лінією Джучі. Він намагався скористатися боротьбою Тимура й Тохтамиша, захопив владу на півострові й в 1393–1395 рр. карбував свою монету в Солхаті. Під час вторгнення військ Тимура до Криму Таш-Тимур утік до Литви. Тут, у Тракаї, у його сина Гіяс ад-Діна, мабуть, 1397 р. народився син, нині відомий як **Хаджі I Гірей (1441–1466)**, якому судилося стати засновником Кримського ханства й династії Гіреїв. Хоча достовірних джерел про молоді роки Хаджі Гірея немає. У літописній традиції Кримського ханства Гіреї вважали себе наступниками Тохтамиша.

Князь *Витовт* віддав майбутньому хану Хаджі Гірею «у годування» місто *Ліду* (нині Білорусь). У всякому разі після «смутих часів» в Кримському юрті першої третини XV ст. Хаджі проявив необхідні якості політика й був благословений на правління в Криму литовським князем

Казимиром IV (1440–1492). Ймовірно, «воцаріння» Хаджі було погоджено також зі старшим братом Казимира польсько-угорським королем Владиславом III (1424–1444).

Рядок документа. «...Татари перекопські, Баринські та Ширинські, у яких цар помер без потомства, прислали до Казимира, великого князя литовського, з проханням дати їм на царство Хаджі Гірея, який, утікши з Орди, у той час проживав у Литві, де він володів для прогόδунання містом Лідою милістю панів литовських. Тому Казимир у призначений день у Вільні, у приготованому замку, звів з литовськими панами того Хаджі Гірея на царство татарське й послав його до Перекопської Орди з маршалом Радзивілом, який сміливо посадив його там на трон батьківський».

М. Стрийковський. «Хроніка Польська, Литовська, Жмудська»

Отже, *Перекопська Орда* (така назва Кримського ханства закріпилася в документах Польсько-Литовської держави) отримала свого хана з благословення європейських монархів. Нумізматичні джерела свідчать, що перші монети Хаджі Гірея слід датувати 845 роком Хіджри, що за європейським календарем відповідає періоду травня 1441 — квітня 1442 року.

Проте боротьба за Крим між різними угрупованнями татарської знаті тривала ще довго. Остаточно Хаджі Гірей закріпився на престолі тільки 1453 року. У боротьбі за владу Хаджі Гірей проявив тонкий розрахунок, проникливість, політичну зрілість і хитрість. Кримський хан вів подвійну гру з турками й генуезцями, зберігав лояльність до Московської держави, допомагав литовцям і полякам у їхній боротьбі із залишками Золотої Орди. Спочатку ханська ставка перемістилася з Солхата у фортецю Кирк-Йор (Чуфут-Кале), потім селище *Салачик*. Лише 1532 р. було закладено нову столицю *Бахчисарай*.

Становлення нової ісламської держави фактично співпало з розгромом хрестоносного походу 1444 р. й загибеллю Візантійської імперії. Так у протистоянні хреста й півмісяця стався рішучий перелом на користь ісламу.

Хани Гіреї, які утвердилися при владі в Кримському юрті Орди, володіли потужними збройними силами й, будучи кровними родичами Чингісхана, проводили активну зовнішню політику в Південно-Східній Європі. З іншого боку, з давніх-давен географічне положення й економічні умови тісно пов'язували Крим зі Східним Середземномор'ям.

Після взяття Константинополя турецькі султани долучили Крим до зони своїх «життєвих інтересів». Уже 1454 р. османи спрямували флот до Чорного моря з метою продемонструвати силу й визначити здатність причорноморських держав до опору турецькій експансії.

Після смерті Хаджі I Гірея в запеклій боротьбі з братами владу в Криму захопив **Менглі I Гірей** (1467–1515). У листі до турецького султана, завойовника Константинополя Мехмеда II він висловив повагу

й водночас підкреслив свою незалежність: «Як і в старі часи, мій батько хан був з Вами другом і братом».

Разом із Великим князівством Литовським і Московським князівством Кримське ханство взяло участь у розподілі спадщини «важко хворої» Орди. Гіреям удалося закріпитися в Криму та Північному Причорномор'ї. Хан *Ахмат (1460–1481)* захопив владу у *Великій Орді* (самоназва *Тахт Елі* — «престольна держава»), а хан Махмуд поклав початок Астраханському ханству.

Хан Менглі I Гірей тримав союз з Московією, укладений ще за часів Хаджі Гірея. На той час обидві держави мали спільного ворога — Велику Орду, яка претендувала на відродження колишньої могутності й владу над усіма колишніми володіннями Улусу Джучі. Зі свого боку 1474 р. великий князь Московський *Іван III (1462–1505)* уклав союз з татарами. Він прагнув розвивати торгівлю в Московії і з цією метою підтримував зв'язки з Азовом і Кафою. Велика Орда й Польсько-Литовська держава також домовилися про військове співробітництво проти Криму та Москви. У такий спосіб Кримське ханство ствердилося як самостійна держава й виявилось активним учасником геополітичного протистояння великих держав на європейському просторі Джучієва улусу.

Північне й Східне Причорномор'я мало надзвичайну геополітичну привабливість для османів, тому вони дуже уважно слідкували за перебігом подій у цьому регіоні. Положення хана Менглі I Гірея в молодій державі з сильними позиціями родоплемінних кланів не було безперечним. До того ж у кримські справи активно втручався хан Великої Орди, який намагався «повернути» Крим або, принаймні, посадити на місцевий престол слухняного правителя. 1475 р. в ханстві спалахнула чергова міжусобиця. Менглі Гірей був змушений просити допомоги в генуезців, які сховали його за високими стінами Кафи. Політична криза в Криму послужила турецьким султанам гарним приводом для вторгнення.

Як відомо, 1475 р. османи захопили генуезькі колонії в Криму та знищили православне князівство Феодоро. Вони встановили свій контроль над усіма стратегічно важливими територіями й портами Криму та Північного Причорномор'я. Треба було вирішувати долю єдиновірного Кримського ханства та його правителів.

Хан Менглі I Гірей під час турецького завоювання Криму втратив владу і перебував в османській столиці в статусі почесного арештанта. У травні 1478 р. Менглі I Гірей повернули на ханський престол у якості васала турецького султана. Відповідно до літописів, в урочистій обстановці йому вручили бунчук, барабан і прапор. Персону хана захищав невеликий загін яничарів. Документи, виявлені в канцелярії палацу Топкапи в Стамбулі, не залишають сумнівів у тому, що 1478 р. Кримське ханство потрапило

в залежність від османів, що неодноразово підкреслювалося сучасниками. Видатний турецький мандрівник XVII ст. *Евлія Челебі* стверджував, що між Менглі Гіреєм і султаном *Баязидом II (1481–1512)* було підписано угоду, згідно з якою гори Кримського півострова та його узбережні фортеці відходили османам, а рівнинна частина ханству. У такий спосіб Туреччина охопила Крим залізним кільцем своїх фортець, що істотно скувало політичну самостійність ханів.

Свідectво сучасника. «Крим — це великий півострів на Чорному морі, розташований на південь від Московії. Острів, повний татар, що його населяють, які вийшли з Великої Татарії. У них є король, іменований Ханом, і знаходиться в залежності від Великого турка».

Гійом Левассер де Боплан. «Опис України» (1660)

Поступово склалися основні правила васальних відносин між Стамбулом і Бахчисараєм.

- ✓ Кримському хану надавалося право карбування монети зі своїм ім'ям, а також право призначати й звільняти чиновників.
- ✓ Посісти ханський престол міг тільки представник роду Гіреїв.
- ✓ Один зі спадкоємців кримського престолу в якості заручника повинен був постійно жити в Стамбулі.
- ✓ Султан як верховний правитель кримського юрта міг вести хана з його народом на війну.

Ханський палац у Бахчисараї

- ∟ Хан не мав права починати війну й укласти мир без схвалення султана.
- ∟ У соборних мечетях Кримського ханства в п'ятничній молитві повинна була вимовлятися султанська *хутба* поряд з хутбою хана. Султан-халіф мав право призначати в Криму вищих духовних осіб.
- ∟ У своїх володіннях у Криму султан збирав податки з підвладного населення й розміщував гарнізони у фортецях.

Фахівці вважають, що підпорядкування Кримського ханства Османській імперії стало одним з найбільших зовнішньополітичних успіхів Мехмеда II Фатіха, а також великою честю та славою для османських султанів з огляду на те, що кримські хани походили з роду Чінгіс-хана. Підкреслюючи значення кримсько-татарської держави, європейці називали її «правою рукою імперії». Аж до кінця XVIII ст. кримські хани протистояли ворогам Туреччини на Чорному морі.

Але Північне Причорномор'я опинилося на «задньому дворі» Османської імперії, втративши своє самостійне значення у загальноєвропейських політичних і соціально-економічних процесах.

3. Кримське ханство в XVI—XVII ст.

У другій половині XV ст. Кримське ханство постійно зазнавало військово-політичного тиску з боку Великої Орди, яка охоплювала землі від Волги до Дніпра, від Північного Кавказу до верхів'їв Дінця. Хани Тахт елі намагалися відновити могутність епохи розквіту Улусу Джучі. Походи на Крим відбувалися один за одним.

У травні 1502 р. хан Менглі I Гірей на чолі кримської кінноти виступив у похід на Велику Орду. Приблизно 15 червня біля впадіння Сули в Дніпро відбулася остання битва в історії Тахт Елі. Кримчаки розтрошили військо хана *Шейх-Ахмета*. Він утік, його скарбниця й кочова ставка (ханський двір з нукерами, канцелярією, господарськими службами) дісталися переможцю. У підданство до Менглі I Гірея тепер перейшли й улуси великоординських татар, які він планував розселити ближче до Криму.

Отже, Велика Орда загинула. Її землі поділили успішніші суперники. Степи, що приєднуються до Чорного й Азовського морів, відійшли до Кримського ханства. У Нижньому Поволжі зміцніло Астраханське ханство; кочовища за Волгою освоїла *Ногайська Орда*; у затишних місцевостях вздовж берегів Дніпра й Дона влаштувалися громади вільних козаків.

У тісному союзі з Кримським ханством османи завоювали *Молдавію*. У загарбницьких планах Османської Туреччини розглядалася можливість подальшого проникнення вглиб Східної Європи. На межі XV—XVI ст. турки й татари активно протидіяли спробам Польщі повернути втрачений *Білгород-Дністровський* (Аккерман) і *Кілію*. Використовуючи татарські

джерела, турки навіть розробляли план підриву дніпровських порогів, щоб здійснити атаку османського флоту на Київ.

Кримське ханство брало активну участь майже у всіх війнах Османів проти Персії, Угорщини, Валахії, Молдавії, Польщі та Австрії. Важливу роль кримсько-татарське військо відіграло під час османського завоювання Дагестану й Азербайджану. Нерідко кримське військо, що складалося зі швидких і сміливих вершників, рятувало імперію від серйозних нещасть.

Свідectво сучасника. «Озброєні шаблею, луком і сагайдаком з 18-20 стрілами, за поясом ніж, кресало для висікання вогню, а також 5-6 сажнів ремінних мотузок, щоб зв'язувати полонених, яких вони можуть захопити під час походу, <...> Тільки найбагатші носять кольчуги, інші ж через брак таких відправляються на війну, вважай, голими. Усі вони сміливі й спритні на конях, <...> вони дуже вправні вершники і настільки спритні, що під час найбільшої ризи перестрибують з одного коня, який вибився з сил, на іншого коня, якого вони ведуть на повідку, щоб швидше поскакати, коли їх переслідує супротивник».

Гійом Левассер де Боплан. «Опис України» (1660)

Перемога над Великою Ордою 1502 р. значно посилила амбіції Менглі I Гірея. Кримський хан на правах спадкоємця Орди претендував на верховну владу над землями Москви. 1507 р. Менглі I Гірей видав ярлик литовському князю Сигізмунду I на береги Дніпра до його гирла й на міста Київ, Володимир-Волинський, Луцьк, Кам'янець і Смоленськ, а також на міста, що входили до складу Московської держави. Дипломатичний демарш був підкріплений набігом на руські землі. 1514 р. Менглі I Гірей зажадав у московського князя Василя III вісім російських міст, які нібито були законним володінням кримського хана; ще 35 міст хан «залишав» великому князю в обмін на виплату данини. Ультиматум був підкріплений вторгненням кримської кінноти в межі Московії. А втім, татарські набіги, часом, відбувалися зовсім з інших причин. Наприклад, хан Муртаза з великоординського улусу набігати татар на прикордонні селища Великого князівства Литовського, у викладі руського літописця,

Татарський вершник.
Західноєвропейська гравюра (XVIII ст.)

пояснював відчайдушним економічним становищем: «...голодні й худі кінні та піші люди вашим людям України шкоду вправили, што які єдичі, жита шукали».

Пік військової активності Кримського ханства, вираженої в постійних набігах на сусідні держави, припав на XVI—XVII ст. У цей час спустошення зазнавали території сучасних Польщі, Росії та України. Однією з головних цілей набігів було захоплення полонених — «ясиру» для подальшого продажу їх у рабство. Різко погіршилися відносини між Бахчисараєм і Москвою в роки правління *Девлет I Гірея (1551–1577)*. Користуючись тим, що Московська держава загрузла у важкій *Лівонській війні (1553–1583)*, хан організував сім походів проти Московії. Ще п'ять походів очолювали сини хана.

Особливо успішним був похід 40-тисячної орди 1571 р., коли татари доценту спалили дерев'яну Москву (крім Кремля) й розорили її передмістя. Уже наступного року хан заявив, що «їде в Москву на царство». Девлет зібрав 120-тисячне військо та мріяв відродити Астраханське й Казанське ханства на чолі зі своїми синами і в такий спосіб відновити суверенітет над колишніми золотоординськими володіннями. Крім кримчаків і ногайців до складу його війська входив 40-тисячний турецький загін з 7 тисячами яничарів. Битва відбулася в 50 верстах на південь від Москви в селі *Молоді*. Московське воїнство очолили князі Михайло Воротинський і Дмитро Хворостинін. До складу війська увійшли також німецькі найманці й загони донських та запорізьких козаків. У боротьбі з кримською кіннотою московське військо вдало застосувало пересувну фортецю («*гуляй-город*»). Московське військо змусило татар утікати і майже повністю перебило «армію вторгнення». Для Москви бій при Молодах за значенням можна порівняти з Донським побоїщем. Турецько-татарська агресія на московські та українські землі на деякий час була зупинена. Ці події змусили османів відмовитися від експансії в цьому напрямку, оскільки активні зовнішньополітичні акції в цьому районі призводили до надмірних витрат і втрат.

Однак аж до XVIII ст. сусідні з Кримом держави, намагаючись обезпечити населення прикордонних земель від набігів, відкуповувалися від ханів принизливими дарами («*поминками*»), які ті вважали даниною. А втім, навіть щедра «данина» не зупиняла кочівників. З приводу кількості викрадених кримськими татарами полонених з території суміжних держав не існує єдиної думки, проте відомо, наприклад, що з території України за період з 1653 по 1657 рр. було викрадено в рабство понад 50 тис. чоловік.

Спираючись на підтримку османів, Кримське ханство в XVI—XVII ст. посідало важливе місце на геополітичній карті Східної Європи. Без урахування «кримського фактора» в цьому регіоні не могли вирішувати свої зовнішньополітичні проблеми Росія, Польща й Литва, Угорщина, Молдова й Валахія.

Портолан Чорного моря
голландського картографа Ніколаса Вітсена (1682 р.)
(за <https://i.imgur.com/6yxMfTM.jpg>)

4. Суспільно-політичний, економічний і культурний розвиток Кримського ханства в XVI—XVII ст.

Верховна влада в Кримському ханстві належала правителям з роду Гіреїв — «наміснику Аллаха на землі, Великому хану Великої Орди і Престолу Криму і степів Кипчака». Ханський палац і ставка правителя розташовувалися в Бахчисарай. Офіційним спадкоємцем верховного правителя вважався калга-султан, резиденція якого знаходилася в Ак-Мечеті (зараз Сімферополь). Третє місце в державній ієрархії займав нуреддін-султан — другий спадкоємець хана. Кожен з них мав свій двір.

Як і всюди в середньовіччі, важливу роль у кримській державі відігравала армія. Однак слід зазначити, що регулярної армії в кримського хана не було. Джерела повідомляють, що для участі у війні під прапорами турецького султана кримські хани збирали багатотисячне військо з татар-кочовиків. Якщо військовий похід очолював хан, у ньому брало участь до 80 тис. шабель. Якщо ж хан у похід не йшов, чисельність орди зазвичай не перевищувала 40 тис. вояків.

Управління державою здійснювалося «диваном» — держрадою на чолі з ханом зі спадкоємцями, а також *каймаканом* — ханським візиром. До складу ради входили кримськотатарські *беї-карачі* (ширини, барини, мансури, аргини, кипчаки, яшлави). Крім того, в дивані засідали *муфтій* (духовний голова мусульман), *валіде* (старша дружина або мати султана).

Важливі позиції в державному житті ханства зберігала кримська родова аристократія (*мурза, бей*), служива знать (*калга, каймакан, ескер*) і духовні особи (*муфтій, кадій*). Якщо беїв не влаштовував хан, вони домагалися його зміщення. У деяких випадках представник знаті вирушав до Стамбула з проханням про зміну хана. Висока Порта далеко не завжди йшла на поводити в родової знаті. У деяких випадках між ставлениками османів і місцевими кланами спалахували запеклі війни (Іслам Гірей і Сахіб Гірей у 1532–1534 рр.; Джанібек Гірей і Мехмед Гірей 1610 року).

Спочатку, поки васальна залежність не зміцніла, кримська аристократія намагалася вибирати ханів на традиційних курултаях. Так, за рішенням «зборів союзу татар» зайняли престол Мехмет I Гірей і Газі I Гірей. Під час війни 1683–1699 рр. кримська аристократія чотири рази відкидала ханів, призначених Високою Портою.

Внаслідок конфліктів між ханами й мурзами, а також політикою, що проводилася Стамбулом щодо бахчисарайських правителів, для Криму була характерна нестійкість верховної влади. Зміна ханів насильницьким шляхом здійснювалася за активної участі Османської Порти. Так, серед 11-ти представників династії Гіреїв, що правили в XVI ст., тільки четверо померли природною смертю на престолі, четверо загинули під час переворотів, двоє померли у вигнанні й лише один загинув на полі бою. У XVII ст. ханська «чехарда» тривала — у Бахчисараї змінилося 22 «намісники Аллаха».

У середині XVII ст. Кримське ханство складалося з 24 кадиліків. Основну частину населення ханства становили *райя* — селяни й містяни, які платили податки та мали низький соціальний статус. За своїм становищем до них наближалися *зіммі* — греки, вірмени, євреї, караїми та інші немусульмани.

Основною галуззю господарства в кримських татар залишалася кочове скотарство, що процвітало в північній частині півострова й степах Північного Причорномор'я. Особлива увага приділялася конярству, з яким були тісно пов'язані розвинені галузі господарства — торгівля, ремесло (виготовлення сідел, збруї, ногайок тощо), промисли. Конину вважали кращою за баранину і яловичину. Спеціальними привілеями від кримської влади користувалося вівчарство, поширене в ханстві. На думку французького консула в Криму Шарля де Пейсонеля: «Незліченні стада тварин, що дають шерсть, м'ясо, шкіру, є головною статтею кримської торгівлі».

У XVI ст. в Кримському ханстві тривав процес переходу значної маси населення до землеробства. Татари-хлібороби за особливу плату звільнялися від

участі у військових походах. У процесі розвитку землеробства й випасного скотарства в Кримському ханстві набули поширення різні форми землекористування, землеволодіння й господарювання. Особливі володіння становили землі, що належали Піреям, знаті й духівництву. Численні представники ханської адміністрації, а також родова знать щедро наділялися землеробськими угіддями. Основними виробниками матеріальних благ були сільські общини (*джамаат*), які господарювали на державних землях і у володіннях знаті.

Крім хліборобства на півострові успішно розвивалися садівництво, виноградарство й виноробство, до якого були залучені переважно представники немусльманської частини населення. Жителі півострова вирощували технічні культури (льон, тютюн). Важливою галуззю господарства стало бджільництво.

У Кримському ханстві повсюдно розвивалися різноманітні ремесла, тісно пов'язані з сільським господарством, торгівлею та різноманітними промислами. Джерела згадують ткачів, ювелірів, башмачників, сідлярів, зброярів, кравців та інших. Кримські ножі, що відрізнялися міцним загартуванням і красивою формою, були визнані у всій Східній Європі.

Географічне положення Криму як і завжди сприяло розвитку зовнішньої торгівлі. Фахівці визнають, що в XVII ст. торговий обіг у Кримському ханстві помітно перевершував обсяги торгівлі генуезьких колоній на півострові. Француз де Шарден писав, що за 40 днів перебування його в Кафі туди прийшло понад 400 суден, не рахуючи фелук, які *«ходили взад і вперед уздовж берега»*. Шведський історик XVIII ст. Йоганн Тунманн свідчив: *«Турки привозять сюди рис, каву, сушений інжир, родзинки, фініки, сукно й шовкові матерії та повертаються навантажені невідьниками, зерном, зазвичай ячменем, і сіллю <...> торгують здебільшого товаром за товар»*.

Причорноморські християнські землі залишалися невичерпним джерелом рабів. Ногайські й татарські загопи, підтримувані турками, регулярно здійснювали походи на російські, польські та українські землі з метою грабежу й захоплення полонених. Слід підкреслити, що в Кримському ханстві процвітала работоргівля та найважливішою частиною експорту залишалися полонені, яких продавали в якості рабів на ринки Османської імперії. Польський дипломат Михалон Литвин, який побував у Криму в XVI ст., писав, що *«іноді красиві й цнотливі дівчата нашої крові оцінюються тут на вагу золота»*. По сумнозвісному Муравському шляху, що тягнувся від Тули до Перекопу, бранців доставляли на рабські ринки в Криму, насамперед до Кафи. За оцінкою фахівців, з кінця XV до середини XVIII ст. з Південної Росії та України було вивезено до 5 млн осіб, яких використовували як веслярів османського флоту, на громадських роботах, в домашньому служінні, в армії та гаремах.

З Османської імперії до Криму потрапляли товари мануфактурного виробництва із Західної Європи. У кримському суспільстві була поширена мода на предмети розкоші й домашнього вжитку.

Необхідно враховувати, що землеробство, ремісниче виробництво та міська культура охоплювали переважно південну частину півострова й передгірні райони. На решті території ханства домінувало кочове господарство, у житті якого важливу роль, як і раніше, відіграла війна й «виробництво видобутку». Ця обставина прирікала країну на економічний застій і державну відсталість.

Столиця ханства Бахчисарай стала важливим центром ісламської цивілізації. Видатні архітектори побудували тут палац ханів, *дюрбе* (мавзолей) Хаджі Гірея та медресе, яке було добре відоме в мусульманських країнах якістю викладання Корану. Мечеть в *Гезлеві* (Євпаторія) зводилася відомим османським архітектором Синаном (1552). Водночас у Криму існували грецькі монастирі й будувалися нові.

У XVII ст. Кримське ханство переживало зліт культурного життя. Фахівці підкреслюють, що однією з основних рис кримсько-татарського мистецтва був яскраво виражений *еклектизм* — поєднання найрізноманітніших стилів. Ця особливість пояснюється потужною візантійською спадщиною, а також впливом османських культурних традицій, адже багато представників кримської знаті проводили в Стамбулі значну частину свого життя. Крім того, на Кримському півострові здавна проживали представники давніх висококультурних народів — греки, готи, вірмени, євреї.

Незважаючи на жорстокі розорення, традиції високої культури продовжували існувати в Криму в Середні віки, що відображало тісний контакт і плідний взаємовплив християнської, ісламської та інших цивілізацій.

Також необхідно зазначити, що високі досягнення у витонченій літературі, музиці, декоративному мистецтві, богослов'ї та астрології зачіпали зазвичай лише верхівку кримсько-татарського суспільства. Не випадково серед найвідоміших діячів культури, мистецтва й науки переважали представники ханської династії Гіреїв.

Хан, воїн, поет. Хан Газі II Гірей (1588-1608) прославився полководницькою майстерністю, сміливістю, рішучістю й мужністю у військових походах проти Австрії, Угорщини, Молдавії, Валахії, Московського царства, а також у війні на Кавказі. Він проявив мужність у чотирирічному перському полоні. Хан твердо відстоював свої права на престол у запеклій усобиці з братом. Однак Газі Гірей відомий не тільки як славний воїн, але як чудовий поет, який писав під псевдонімом Газі. Його перу належать численні бейти і газелі. Фахівці виділяють такі твори Газі Гірея як «Кава і Вино», «Роза і Соловей», «Долаб». Творчість хана-поета значно збагатила кримсько-татарську літературу ханського періоду.

Кримське ханство багато в чому повторювало устрій османської держави й суспільства, але водночас мало суттєві особливості соціально-політичного,

економічного та культурного життя. Проте криза й депресія, характерні для Османської імперії цього часу, не могли не позначитися на розвитку Кримського ханства.

**У XVIII ст. деспотична держава зберігала численні залишки родопле-
мінних відносин і кочового життя, які занурили кримське суспільство
в стан глибокої стагнації. Ослабле й відстале Кримське ханство пало
першою жертвою в боротьбі між Російською та Османською імперіями.**

Завдання й запитання

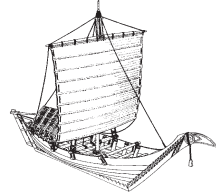
1. Поясніть основні особливості виникнення та зміцнення держави Гіреїв у XV ст.
2. Охарактеризуйте основи відносин між кримськими ханами та османськими султанами в XV—XVII ст.
3. Визначте, яку роль відігравало Кримське ханство в міжнародних відносинах країн Східної Європи та Азії в XV—XVII ст.
4. Опишіть державний та соціальний устрій Кримського ханства в XV—XVII ст.
5. Охарактеризуйте головні галузі економіки держави Гіреїв.
6. Турецький історик уклав в уста кримських мурз такі слова, звернені до калги-султана під час воєнного походу в кінці XVII століття: *«Пошли, Господи, лихо на тебе й твого батька! Яке нам діло до цієї кампанії, щоб змушувати нас тягатися тут взимку й зазнавати різні лиха?! Османли пішли по своїх країв. Твій батько знову поїхав до Стамбулу облизувати османські тарелі. Ми не хочемо, щоб він далі був ханом, а ти калгою!»* Поясніть суть конфлікту та особливості відносин між ханською владою, кочовою аристократією та Великою Портою.

Література

- Виноградов А. В. Крымские ханы в XVI в. // Отечественная история. 1999. № 2. С. 58–69.
- Гайворонский О. Повелители двух материков / О. Гайворонский. Т. 1: Крымские ханы XV—XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. Киев : Майстерня книги, 2010. 400 с.
- Галенко О. Три України, два Крима і одна історія / О. Галенко // Критика. 2001. Число 5.
- Гаврилюк Н. А., Ибрагимова А. М. Тюрбе хана Хаджи Герая (по материалам археологических исследований 2003–2008 гг.) / Н. Гаврилюк, А. Ибрагимова. Киев ; Запорожье : Дикое поле, 2010. 176 с.
- Гулевич В. П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 492 с.

- Гулевич В. П. Северное Причерноморье в 1400–1441 гг. и возникновение Крымского ханства / В. П. Гулевич // Золотоордынское обозрение. 2013. Вып. № 1. С. 110–146.
- Гулевич В. Улус Улут (Крымское ханство) // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 761–777.
- Зайцев И. В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV — первая половина XVI вв.). Очерки. Москва : Рудомино, 2004. 219 с.
- Маврина О. С. Виникнення Кримського ханату в контексті політичної ситуації в Східній Європі кінця XIV — середини XV століття / О. С. Маврина // Сходознавство. 2004. № 25–26. С. 57–77.
- Некрасов А. М. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV—XVI веках / А. М. Некрасов // Отечественная история. 1999. № 2. С. 48–58.
- Иналджик Х. Крым под властью Османов и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов / Х. Иналджик // Золотоордынское обозрение. 2013. Вып. № 1. С. 147–163; 2013. Вып. № 2. С. 117–127; 2014. Вып. № 1. С. 163–173.
- Иналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії / Г. Иналджик // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримсько-татарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ. 13–14 травня 1994 р.). Київ, 1995. С. 116–129.
- Смирнов В. Д. Крымское ханство под главенством Оттоманской Порты в 2-х т. / В. Д. Смирнов. Москва : Памятники исторической мысли, 2005. Т. 1. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. 542 с.
- Трепавлов В. В. «Орда самовольная»: кочевая империя ногаев XV—XVII вв. / В. В. Трепавлов. Москва : Квадрига, 2013. 224 с.
- Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. 2-е изд. / Эвлия Челеби; пер. Е. В. Бахревского. Симферополь: ДОЛЯ, 2008. 272 с.
- Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Т. Чухліб. Київ : Вид-тво Києво-Могилянської академії, 2010. 446 с.
- Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. Київ : Вид-тво Києво-Могилянської академії, 2017. 274 с.

РОЗДІЛ VIII «ЧОРНА АФРИКА» В СЕРЕДНІ ВІКИ

§ 28. Східна Африка в епоху середньовіччя

1. Геополітичне становище й природно-кліматичні зони «Чорної Африки».
2. Особливості історичного розвитку народів Африки в Середні віки.
3. Держава Аксум у IV—XI ст.
4. Ефіопське царство (XIII—XVIII ст.).

Между берегом буйного Красного Моря
И Суданским таинственным лесом видна,
Разметавшись среди четырех плоскогорий,
С отдыхающей львицею схожа, страна.

<...>

Абиссинец поет, и рыдает багана,
Воскрешая минувшее, полное чар...

Н. Гумилев. «Абиссиния»

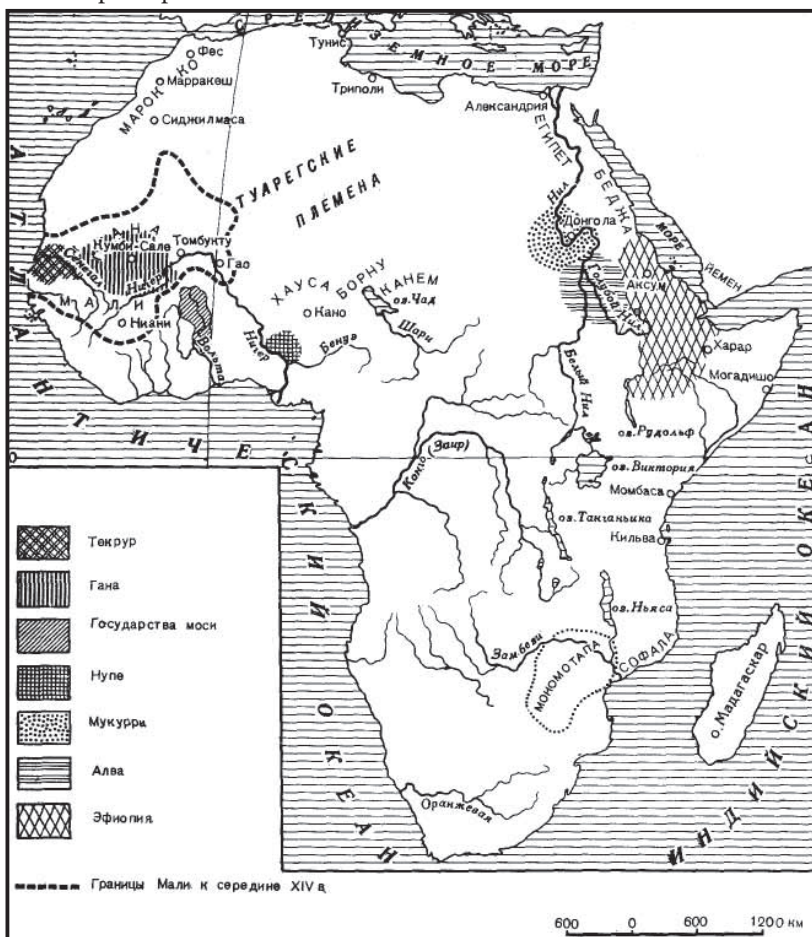
1. Геополітичне становище й природно-кліматичні зони «Чорної Африки»

Африка — величезний континент, площа якого перевищує 30 млн кв. км, що охоплює п'яту частину всієї суші. Північна частина континенту, що омивається водами Середземного моря, у давнину й в Середні віки була важливою складовою великих середземноморських цивілізацій (фінікійської, елліно-римської, візантійської, арабо-мусульманської).

В усі історичні часи пустеля *Сахара* ділила Африку на дві нерівні частини. Сахара — сукупність жарких пустель, що простягаються від Атлантики до Аравії та Ірану. Південні межі цієї величезної пустелі тягнуться до петлі Нігеру, до верхнього Нілу й гірським плато Абіссинії. Континент або, точніше субконтинент, що розкинувся на південь від Сахари, здавна отримав не зовсім вдалу назву «*Чорна Африка*».

Різко окреслений материк Африка є найбільш континентальним, ніж будь-який інший. Африка менше за інші континенти пов'язана з океаном. За її осями безперервно тягнуться території, віддаленість яких від моря з одного й іншого боку перевищує по прямій 1,5 тис. км.

Екваторіальний масив лісу в Африці один з найбільших у світі. Річка Конго за потужністю поступається лише Амазонці. Великі африканські озера не мають собі рівних серед решти тропічних зон світу, а області, що затоплюються у вигляді постійних і сезонних боліт досягають в Африці величезних розмірів.

Африканські держави у VII—XV ст.
(Історія Африки... С. 426)

Простори «Чорної Африки» прийнято ділити на кілька історико-географічних і кліматичних зон. Виділимо три основні регіони.

↯ *Західна Африка й Судан.* Простягається від Атлантичного океану до оз. Чад і від пустелі Сахара до Гвінейської затоки та містить пояс саван, що сягають від Атлантики до Ефіопського нагір'я. Величезна територія регіону ділиться на кілька кліматичних зон: *сахель, савана, джунглі*. Тут у Середні віки обробляли зернові культури, вирощували коренеплоди й фрукти. Значна територія регіону зрошується двома великими річками: *Сенегалом*, який тече із заходу на схід, і *Нігером*, що тече з півдня до півночі сахелі, де він робить величезний вигин і знову тече на південь, впадаючи в Гвінейську затоку.

Переважна частина Західної та Центральної Африки є саваною, де в різних пропорціях поєднуються дерева, чагарники й трав'янистий покрив. Сухий і дощовий сезони розподіляються тут приблизно рівномірно. Савани в деяких місцях переходять у сухий ліс. Клімат зіграв вирішальну роль в історії її заселення. Західна Африка загалом — сприятливий для життя людини регіон.

↯ *Східна Африка* — це величезна країна, що охоплює велике плоскогір'я, розташоване на схід від Нілу (крім Єгипту) й Великих африканських озер (зараз територія Судану, Ефіопії, Еритреї, Сомалі, Кенії, Танзанії, Замбії та інших). Значну частину Східної Африки займає Абіссінське (Ефіопське) плоскогір'я з мусонним кліматом, що дозволяє успішно займатися землеробством і скотарством. Природно-кліматичні особливості цього регіону «Чорної Африки» сприяли виникненню тут найдавніших вогнищ цивілізації. Більшість антропологів упевнено називають Східну Африку колискою людства.

↯ *Центральна й Південна Африка* розкинулася на південь від оз. Вікторія до мису Доброї Надії. Цей регіон, що охоплює більше половини «Чорної Африки», має дивовижне розмаїття географічних особливостей і природних умов. Землями регіону протікають великі річки *Замбезі* і *Лімпопо*, що впадають в Індійський океан, *Оранжева* й *Конго*, що впадають в Атлантичний океан. Тут знаходяться суворі пустелі *Наміб* і *Калахарі*, а також землі, які відрізняються м'яким, помірно теплим, «середземноморським» кліматом, що сприяє різноманітній господарській діяльності. Ця територія Африки була заселена здавна, але приблизно до 1000 р. була повністю ізольована від решти світу.

Африка — континент, який став батьківщиною людства. Дивовижне розмаїття природно-кліматичних умов, багатство надр, тваринного й рослинного світів континенту доповнювалися численними труднощами й небезпеками для людини, що стримували цивілізований розвиток народів «Чорної Африки».

2. Особливості історичного розвитку народів Африки в Середні віки

Термін «Середні віки», що має особливий сенс у європейській історії, коли йдеться про Африку, це ні про що не говорить. Прийняті в науковому світі хронологічні межі цього періоду (476–1492) досить умовні взагалі, тим більше, жодна з цих дат не прив'язана до будь-яких фактів та явищ з історії Африки.

Вивчення середньовічного періоду історії континенту ускладнене тим, що наші знання про минуле Африки обмежені. Алфавіт і писемність, що сприяють збереженню культурної спадщини, були практично невідомі в африканських країнах на південь від Сахари. Тому ми беремо наші відомості переважно з джерел арабського й європейського походження. Мандрівники, представники духовенства, торговці та воїни, зіткнувшись з африканським світом, накопичили величезний обсяг інформації, яка тепер є основним джерелом історії Африки. Найвідоміші арабські автори: Ібн Хаухал (X ст.), Бакрі (XI ст.), Ідрісі (XII ст.), Ібн Саїд (XIII в.), Ал-Омарі (XIV ст.), Ібн Батута (XIV в.), Ібн Хальдун (XIV ст.). Праці цих учених стали класичними серед джерел арабською мовою.

Залучення окремих африканських територій до арабо-мусульманської цивілізації викликало сплеск інтелектуальної активності й серед корінного населення. Список відомих богословів, істориків, письменників східного середньовіччя поповнили африканські вчені мужи Махмуд Каті (XIV ст.), Ахмед Баба (XVI ст.), Абдарахман аль-Саді (XVII ст.) та інші.

Особливості історичного розвитку африканських народів і держав були обумовлені специфікою географічного положення, природно-кліматичними умовами, а також геополітичною ситуацією, що склалася в країнах Сходу в Середні віки. Виділимо основні особливості.

- ☞ Народи й держави Африки на південь від Сахари розвивалися у край нерівномірно. У Середні віки на континенті спонтанно виникали численні осередки цивілізації й державності, проте більшість з них згасали під впливом зовнішніх факторів або природно-кліматичних катастроф.
- ☞ Істотним фактором історичного розвитку народів Африки в Середні віки була дуже агресивна *первісна периферія*. Первісні племена чисельно значно перевершували народи Африки, які стали на шлях цивілізованого розвитку. Періодично «дикуни» поглинали держави й землеробські співтовариства, що виникали на сусідніх землях. Первісне оточення агресивних племен змушувало сформовані держави ставати на шлях мілітаризації суспільства, боротьба з первісними племенами виснажувала людські та економічні ресурси.

- ∇ Важливою рисою історичного розвитку багатьох народів «Чорної Африки» є *відносна ізоляція*, автаркія від решти цивілізованого світу. Географічне положення Африки не дозволяло повною мірою використовувати культурно-технологічний, інтелектуальний досвід і досягнення цивілізацій Сходу й Заходу. Основним ізолюючим чинником для народів Африки стала Сахара. На Землі є пустелі більш суворі, ніж Сахара, але жодна з них не розтяглася так далеко в широтному напрямку. Межі «Великої Пустелі» фахівці простягають від «петлі Нігеру» до верхнього Нілу, до гірських країв Абіссинії, до Червоного моря, до Аравії, до Ірану і далі до Туркестану. На думку венеціанського мандрівника XVI ст., *«Тут можна рухатися вперед, не залишаючи її чотири місяці поспіль»*. Сахара створила незвично тривалу безперервну перешкоду між різними частинами континенту. Пустеля була своєрідним *фільтром цивілізаційних інновацій* як в кількісному, так і в якісному відношенні. До Африки в Середні віки проникали іноземні купці, мандрівники, дипломати, паломники, місіонери, але їхній вплив був досить обмеженим, поверхневим і не зачіпав основний масив населення континенту.
- ∇ Абсолютна більшість народів середньовічної Африки сповідували язичництво. Лише на окремих територіях «Чорної Африки» виникли й закріпилися осередки ісламу та християнства. Ісламу вдалося утвердитися «по боках» континенту: закрут Нігеру й східне узбережжя (Рабський берег) Африки. Транссахарський караванний тракт з Північної Африки в Судан став природним шляхом проникнення й розвитку ісламу в таких державах, як Гана, Малі, Сонгай та інші. Іслам узяв під контроль шляхи сполучення між густонаселеними територіями Сходу й Європи. Базари й караван-сараї були такими ж прикметами ісламської цивілізації, як мечеті й мінарети. Близькість Аравійського півострова до Східної Африки зумовила виникнення держав, де сповідувався іслам від Африканського Рогу на південь вздовж східного узбережжя континенту. Країни й народи Північно-Східної Африки здавна встановили різноманітні контакти з Близьким Сходом, з якого сюди прийшло християнство. У християнській (коптській) Нубії виникла цивілізація, яка чинила опір проникненню ісламу аж до XV ст. В Ефіопії сповідувалося християнство монофізитського спрямування. Країна протягом середньовіччя боролася й зберегла християнську віру, об'єднавшись навколо династії Соломонідів.

Оцінка фахівця. Африка, подібно до інших частин світу, зазнала величезного впливу ісламу під час його поширення й закріплення в багатьох регіонах, особливо на судано-сахельській території, вздовж узбережжя Червоного моря й на землях занджей. Іслам допоміг глибоко змінити африканські суспільства й культури, які, зберігши свою ідентичність, стали частиною

арабо-ісламського світу та пізнали справжній економічний і соціальний розвиток. У Західному Судані, де особливе значення мала Транссахарська торгівля з Магрибом і Сходом, з'явилися справжні міста-держави зі спільнотами місцевих іноземних торговців і університетами, такими як Валата, Томбукту, Дженні, Кано, Кацина і Більма.

С. М. Сіссоко. «Історія людства», Т. 4

- ∇ Справжнім прокляттям жителів Африки стала *експортна работоргівля*. Протягом «середньовічного тисячоліття» торгівля людьми знекровила народи й спільноти континенту. Работоргівля супроводжувалася гігантськими людськими втратами, війнами, знищенням матеріальних і духовних цінностей. У середні століття сформувалися три основні потоки торгівлі невольниками: *Західно-суданський* транссахарський шлях у держави Північної Африки; «*Нільський шлях*» — з Нубії та Ефіопії через Єгипет в дельту Нілу; і *Східно-африканський* морський шлях із Занзібару й прибережних міст до Аравії, країн Перської затоки й Південної Азії.
- ∇ Виникнення розвиненої культури й цивілізації можливо за умови необхідної щільності населення. Тому найбільш інтенсивні вогнища цивілізації збігаються із зонами, які колись були густонаселені. Але таких вогнищ на території континенту було небагато. Наприклад, щільність населення Тропічної Африки не перевищувала 9–10 чоловік на 1 кв. км.
- ∇ Африка особливо багата на хвороботворні комплекси, серед яких безперечно лідерство посідали малярія, жовта лихоманка й сонна хвороба (трипаносомоз). У тропічному світі провідну роль відігравали захворювання, що мали коріння в природному середовищі. За цих обставин висока щільність населення зазвичай приводила до поліпшення природних умов, що й собі сприяло зменшенню захворюваності та збільшенню чисельності населення.

Свій погляд на проблему. «...Якщо європеець не наполягає на прагненні захопити країни Тропічної Африки, то тому, що біля самого узбережжя його зупинили «згубні» захворювання: лихоманка, дизентерія, сухоти, водянка, не кажучи вже про численних паразитів, — хвороби, яким він виплачує дуже важку данину. Ці хвороби, як і відвага дуже войовничих племен, стали перешкодою. Крім того, пороги й мілини закривають річки: хто піднявся б дикими водами Конго? ...«Чорний континент» самостійно й дешево постачає золотий пісок, слонову кістку, людей. Чого з нього вимагати ще?»

Ф. Бродель. «Структури повсякденності»

- ∇ Основним заняттям жителів Африки було *мотичне землеробство* — найбільш екологічно виправдана система землеробства й господарювання, що пояснюється досить тонким шаром родючого ґрунту більшої частини території континенту. Особливості місцевого землеробства

зумовили тривале й стійке збереження місцевої територіально-родової громади. Земля в Африці вважалася невідчужуваним від власника засобом виробництва. Експлуатація підвладного або підкореного населення зводилася до стягування данини й податків.

Широкое використання мотичного землеробства в очах європейців закріпило уявлення про відсталість і неповноцінність корінного населення Африки в порівняно з людьми «білої раси». В Африці не використовувалися такі винаходи зовнішнього світу як колесо, корабель, порох, плуг (виключаючи Ефіопію), хоча й були відомі мандрівникам та прочанам.

Корінні народи «Чорної Африки» пройшли неповторний тривалий шлях розвитку. Історична доля обійшлася з народами Африки досить суворо. Уже в Середні віки багато народів африканського континенту серйозно відставали у своєму розвитку від провідних цивілізацій Сходу й Заходу.

Обробка землі мотикою

3. Держава Аксум в IV—XI ст.

Тхідна частина Африки, розташована на південь від Єгипту, була територією, на якій виникли перші й, очевидно, найрозвиненіші середньовічні держави «Чорної Африки». Ця країна субконтиненту була батьківщиною кількох семітомовних племен, що займалися осілим землеробством і скотарством. Антропологічний тип цих племен належить до ефіопської раси й характеризується темно-коричневою шкірою, високим зростом, суворлявими, правильними рисами обличчя.

Красиво й переконливо. «Ефіопія, подібно до величезної фортеці, складеної з гір, які панують над пекучими пустелями, країна, що пишається своєю історією, що сягає вглиб віків на три тисячоліття, є винятковим полем для досліджень, лише нещодавно відкрилася для археологів та істориків».

Ж. Леклан. «Історія тропічної Африки»

Ефіопія географічно межувала зі стародавніми цивілізаціям Афразії та Європи й була пов'язана з ними міцними історичними узами. Не випадково саме іммігранти, купці й мандрівники з Південної Аравії заснували на плато Тигран поселення Аксум, яке з часом перетворилося на столицю першої ефіопської ранньосередньовічної держави, що виникла на території сучасних Судану та Еритреї.

Сусідами нової держави були давні й колись могутні царства *Мерое* в Нубії та *Саба* в Аравії. Обидві держави перебували в глибокій кризі й занепаді. Агресія аксумитів прискорила загибель цих стародавніх східних держав.

Фахівці виділяють три періоди в історії Аксума. У II—III ст. відбувається зародження і становлення державності. У IV—VII ст. держава Аксум розповсюдила свою владу уздовж узбережжя Червоного моря й навіть контролювала частину Аравійського півострова. Розташування царства на жвавому трансконтинентальному торговому шляху забезпечило розквіт Аксумського царства в цей час. У VIII—XI ст. держава переживала поступове згасання, кризу й загибель.

Створити сильну державу з розрізнених племен було непросто, і тому спочатку вожді Аксума обмежувалися збиранням данини. У міру зміцнення господарства, розширення різноманітних торгових зв'язків і накопичення необхідного військово-політичного та економічного потенціалу правителі Аксума розпочали завоювання сусідніх земель, підкорення первісних племен і створення розгалуженого державного апарату.

Зміцненню нової спільноти сприяли нові технології в землеробстві, облаштування терас, будівництво іригаційних споруд, видобуток і широке використання заліза. Однак провідну роль в економіці країни відігравала посередницька торгівля з країнами Індійського океану, Червоного та Середземного морів. Значну частину бюджету складали доходи від торгівлі золотом, слоновою кісткою та рабами. Велика частина торгових операцій велася через порт *Адуліс*. Про високий рівень розвитку продуктивних сил і товарно-грошових відносин свідчить карбування в Аксумі золотих, срібних і мідних монет, які після прийняття християнства прикрашалися зображенням хреста.

Важливим етапом в історії царства стало проникнення в IV ст. християнства монофізитського спрямування. Християнство вводилося поступово протягом усього періоду розквіту Аксума в IV—VII ст. Отже, християнізація Аксума не стала результатом одноразового масового хрещення або силової акції. Можливо, саме ця обставина пояснює живучість християнства в цій частині Африки.

Цікаво, що носіями нового віровчення часто були раби-християни. Купувати дорогих, високоосвічених рабів з Європи та Азії могли тільки

правителі. Часто раби-християни досягали високого становища при дворі царя, ставали впливовими людьми в Аксумітському суспільстві. Ними була заснована перша християнська громада, до якої увійшли також купці, мандрівники та інший люд, який волею долі опинився в Ефіопії. Християни звели кам'яну церкву, розкішно прикрасили її, свої богослужіння вони супроводжували безкоштовними трапезами й щедрою милостиною. Так розгорнулася активна пропаганда християнського віровчення.

Згодом християнському духовенству вдалося створити тут дві єпархії, а також мережу монастирів і скитів, розкиданих по всьому Абіссінському нагір'ю. У деяких гротах і печерах Абіссінського нагір'я виявлені залишки жител і написи, що містять старовинні імена ченців-самітників. Монофізитська церква була впливовою суспільно-політичною силою в північно-східній Африці, Єгипті, Південній Аравії. У ранньосередньовічний час ефіопські ієрархи виношували плани зі створення єдиної монофізитської імперії (від Ефіопії до Вірменії). А втім, поширення християнства після його раннього затвердження в Аксумі в решті частин Ефіопії йшло повільно.

У такий спосіб не тільки торгові інтереси, союзницькі зобов'язання, а й підступи монофізитського духовенства підштовхували правителів Аксуму до активної зовнішньої політики в Аравії.

Роки правління царя **Езана** (325–346) ознаменувалися не тільки долученням до християнства, а й кардинальною реформою національного письма, що склалося на основі сабейсько-хім'яритської писемності. Письмо *гез* збереглося протягом багатьох століть. На відміну від сабейського письма в аксумській писемності є знаки голосних звуків. Пізніше складове письмо *гез* стало основою для сучасної державної мови Ефіопії — *амхарської*. Християнство й широко розповсюджена писемність сприяли розвитку багатой культури народів Аксума. До наших днів збереглися монументальні споруди, численні епіграфічні пам'ятники. Навіть після загибелі царства місто Аксум, що було прикрашене прекрасними палацами й величними храмами, зберегло за собою статус важливого релігійно-ідеологічного центру. Аксум довгий час був місцем інтронізації царів Ефіопії.

Правителі Аксума гордо іменували себе *нагаша-нагашт* («цар царів»), а у візантійських джерелах їх називали «царі Ефіопії». Місцевих князьків-васалів називали *негуш*. Правителі створили розгалужений палацовий і адміністративний апарат управління. Цар був верховним головою аксумської общини, верховним головнокомандуючим ополчення. Владика був офіційним представником усього народу перед усіма реальними й фантастичними силами, зустрічав іноземні посольства, був верховним суддею. Поєднання пережитків родового ладу й військової демократії з інститутами молодій держави надавало сили аксумській монархії, було запорукою єдності та могутності Аксума.

Головним зовнішньополітичним союзником Аксума виступала Візантійська імперія. Василевси називали місцевих царів «вельмишановними братами». Однак за цих обставин правителі Аксума прагнули зберегти свою незалежність і всіляко захищали власні інтереси. Саме державні інтереси кинули аксумських владик на боротьбу за контроль над міжконтинентальним торговим шляхом. Спроба витіснити з Південної Аравії сасанідських правителів та іудейський торговий капітал привела до нетривалого панування в Ємені в VI ст., але потім аксуміти були розбиті, а довга війна на чужій території підірвала сили молодої держави.

Прийнято вважати, що іслам розірвав зовнішні зв'язки Аксума. Нова релігія дійсно зробила неможливим зв'язок аксумітів з союзною Візантією, проте цей розрив стався ще 575 р., коли перси, які протидіяли Візантії, змусили ефіопів піти з Південної Аравії.

Арабські завоювання VII ст. привели до кардинального перерозподілу сил і зміни геополітичної ситуації в Північно-Східній Африці й Південній Аравії, а також у басейні західної частини Індійського океану. Панування арабів на Червоному морі, перетворення Індійського океану на «Аравійське море» розірвали зв'язки Аксума з традиційними торговими партнерами. Аксуміти залишилися осторонь від головних потоків товарів на трансконтинентальній торговій дорозі. У VIII ст. араби зруйнували головний порт країни Адуліс. Почалося поступове згасання царства Аксум.

Араби змусили аксумітів повернутися до власних політичних і культурних ресурсів. Царство Аксум починає розширюватися в південному напрямку. Період VIII—XIII ст. часто називають «темним часом» в історії аксумської спільноти. Однак цей термін прийнятний, якщо його розуміти як «часи, про які немає достовірних історичних документів». Визначним винятком тут є чудові, висічені з каменю церкви в *Лалібелі*, що датуються XII—XIII ст. Саме в цей період виникла неповторна *семіто-кушитська* культура — характерна особливість Ефіопії.

Проте становище християнської держави, розташованої на околиці цивілізованого світу, залишалося дуже непростим. Нагаша-нагашт ледь стримували натиск первісних народів з півдня й нубійців на північних кордонах країни. У X—XI ст. на Абіссінському нагір'ї виникло кілька мусульманських князівств, які прагнули контролювати міжнародну торгівлю в басейні Аравійського моря після розвалу Багдадського халіфату, що в кінцевому рахунку визначило остаточну загибель християнського царства Аксум.

Історія Аксума є однією з блискучих сторінок історії Африки. Царство Аксум виконало надзвичайно важливу історичну місію культурного посередника, сполучної ланки між народами Тропічної Африки й високими цивілізаціями Середземномор'я, долини Нілу, Південної Аравії, Перського царства, Індії та Цейлону.

4. Ефіопське царство (XIII—XVIII ст.)

Образно кажучи, Ефіопське царство виникло на руїнах загиблої держави Аксумітів. 1270 р. в Аксумі на царство коронувався якийсь *Йекуно Амлак* (1270–1285), який захопив владу в князівстві Ласта й приєднав до своїх володінь сусідні землі. Новий правитель спирався на численний і воявоначий народ *амхара*. Згодом була народжена легенда про біблійне коріння правлячої династії. У середньовічних переказах і в історіографії нова династія отримала назву *Соломонової* (1270–1974).

Наступники Амлака використовували протиріччя між великими державами того часу. Вони заручилися підтримкою християнської церкви, а також султанів мамлюкського Єгипту й повели наступ на сусідні мусульманські князівства, намагаючись позбавити їх монополії на контроль над торговими шляхами в басейні Червоного моря та в районі Африканського Рогу. Завоювання перших Соломонідів були вражаючими й супроводжувалися небаченим терором.

На першому етапі своєї історії нова ефіопська держава пройшла традиційний, характерний для середньовічного суспільства шлях. *Негуси* (царі) Ефіопії не мали постійної столиці, а експлуатацію підвладного населення здійснювали на принципах «полюддя». Ідеологічною базою як і раніше залишалося монофізитське християнство. Духовенство зберегло значний ідеологічний і політичний вплив у країні. Економічною основою нового державного утворення стало високорозвинене землеробство й тваринництво.

Ефіопія виявилася на «передньому краї» боротьби між християнством і ісламом. Разом із поширенням ісламу й появою в Східній Африці мусульманських переселенців і місіонерів відбулася ісламізація населення рівнин, що відокремлюють Ефіопію від Червоного моря; мусульманські торговці вже віддавна проникали до південної й південно-західної частини Ефіопії.

Ефіопському царству на деякий час вдалося встановити політичну гегемонію в цьому районі. П'ять мусульманських князівств — Іфат, Хад'я, Давар, Балі й Фатагат — стали васалами царя Ефіопії, який мав право усувати їх правителів у разі непокори або несплати данини. Вплив ефіопських правителів у релігійних питаннях був вельми відчутним і тісно переплітався з зовнішньою політикою держави. Наприклад, у XIV ст. ефіопський негус виступив у похід проти мамлюкського Єгипту, тому що каїрський султан наважився ув'язнити Олександрійського патріарха Маркоса. Демарш ефіопського царя мамлюки оцінили; патріарх був звільнений.

У першій половині XIV ст. негуси зосередили у своїх руках усю повноту цивільної влади. У країні склалася пишна ієрархічна система придворних сановників. Поруч з царем з'явилися два *бехтвадади* (канцлери), які засідали разом з монархом з правого й лівого боку. У цей час виникає характерна

«східна» внутрішньополітична практика: зі сходженням нового царя на престол кидати до в'язниці всіх його братів. У такий спосіб усували можливих претендентів на трон з царської родини, не страчуючи їх. У всі періоди історії ефіопського царства існували численні провінції, на чолі яких стояли могутні, зазвичай спадкоємні вожді, й тільки сильний цар міг домогтися покори з їхнього боку.

У XIV ст. прискореними темпами проходило об'єднання країни й зміцнення центральної влади. Головною перешкодою остаточного оформлення централізованої держави був сепаратизм васальних племен і дрібних султанатів на східному кордоні країни. Мусульманські князівства збагачувалися на торгівлі з Індією та Аравією. Вони вважали тягарем політичну залежність від відсталих в економічному сенсі християнських правителів Ефіопії. В цьому плані ісламському впливу протиставлялося монофізитство. В Ефіопії зміцніли монастирі, які стали великими центрами ідеологічного, культурного та економічного життя. Слідом за Європою християнські монастирі Ефіопії стали найбільшими землевласниками, захопивши третину оброблюваних земель. Населення цих земель зазнало інтенсивної феодалної експлуатації (панщина, натуральні оброки й грошові виплати). У монастирях велася постійна робота з переписування праць отців церкви. 1439 р. делегація ефіопської церкви на запрошення Папи Римського взяла участь у роботі вселенського Флорентійського собору.

Яскравою сторінкою історії Ефіопського царства стало правління негуса **Зара Якоба** (1433–1468), який взяв тронне ім'я Костянтина I. За влучною характеристикою Б. О. Тураєва «на абіссінський престол вступає могутня фігура Зара Якоба, цього африканського Філіпа II, царя-богослова, ката еретиків і поборника церковного благочиння». Він був непохитним державним і релігійним реформатором, який не шкодував нікого, навіть власних дітей, коли порушувалися важливі для нього принципи. Залізною й нещадною рукою Зара Якоба були здійснені важливі перетворення в різних сферах життя держави й суспільства:

- ✦ проведені масштабні завоювання, знищені й заліті кров'ю сусідні мусульманські князівства;
- ✦ законодавчо закріплений складний палацовий ритуал, головною метою якого було обожнювання царя;
- ✦ за винятком офіційно оголошеного наступника трону інші принци знаходилися під арештом в особливому замку; а втім, деякі з них були вбиті, нібито з релігійних мотивів;
- ✦ знищені залишки автономії васальних князівств, запроваджено інститут намісництва; цар довірив управління кількома провінціями своїм дочкам, намагаючись зберегти кермо влади над країною в руках «родини»;

- ✓ монофізитське віровчення проголошувалося державною релігією з відповідним положенням духовенства; слідом за святими ефіопської церкви, цар був прихильником святкування суботи та неділі; шанування суботи в країні відродилося;
- ✓ негус вибудував безліч церков; у кожній церкві організували бібліотеку з релігійними книгами для настанови; за ним утвердилася слава людини, яка написала сім богословських книг;
- ✓ правління негуса Зара Якоба було часом розквіту середньовічної ефіопської культури, особливо літератури, архітектури й рукописної справи; Зара Якоб безжально боровся з будь-якими проявами язичництва та ересі, він нав'язав церкві нове життя й дисципліну, приділяючи багато уваги релігійним розпорядженням; символ хреста повинен був знаходитися на одязі, зброї та навіть на робочих інструментах;

Рядок джерела. «Товстали чада Стефана, які говорили: «Ми не клоняємося володарці нашій Марії і хресту сина її». Тому цар поставив їх перед собою, допитав про їх вчення, переміг їх і осоромив. Але вони не залишили нечестя свого. Тоді цар звелів віддати їх суду. І засудили їх кожного на різноманітні муки, поки не помруть. Тоді відрізали їм носи та язики, й побили камінням. Через 38 днів після побиття у свято хреста зійшло світло і залишалося багато днів і бачили його всюди. Тому полюбив він це місце й збудував тут храм, прикрашений в ім'я Господа нашого Ісуса Христа».

«Хроніки Зара Якоба і його наступників» (XVI ст.)

- ✓ негус оголосив місто Дебре-Бірхан столицею царства;
 - ✓ на зміну народного ополчення створена система військових поселень, заснованих насамперед на Еритрейському плато.
- Уводячи реформи за допомогою драконівських заходів, він так старався, що єзуїт-місіонер у XVII ст. був упевнений, що *«Зара Якоб зробив стільки зла, що зараз горить у пеклі»*.

Є думка. «Головний орієнтир в африканській культурній історії — консолідація ісламу на північному сході континенту. Критичною подією в цьому процесі були мусульманські завоювання й навернення в іслам християнського нубійського царства, що закінчилося до початку XV ст. Мусульмани також виграли боротьбу за контроль над узбережжям Червоного моря, замкнувши християн у гірських районах Ефіопії. Але самі зусилля, які потрібні були, щоб протистояти мусульманським зазіханням і уникнути долі Нубії, привели до розквіту й настання золотого століття Ефіопії в кінці XIII — початку XVI ст. Саме в цей час література амхарською мовою та витончені мистецтва процвітали як ніколи в цьому ізольованому в культурному плані суспільстві».

У. Мак-Ніл. «Сходження Заходу»

1490 р. до Ефіопії дісталася посольство португальського короля з пропозицією укласти союз для спільної боротьби з турками. Однак цей поспішний союз приніс лише короточасні успіхи, а проникнення до Ефіопії разом з португальцями єзуїтів загостило суспільно-політичну ситуацію в країні.

На початку XVI ст. завоювання турків-османів поставили Ефіопію на межу загибелі. Турки окупували порти Червоного моря. Найважливіші гавані Аденської затоки захопили португальці. Ефіопія втратила важливі, надзвичайно вигідні позиції в міжнародній торгівлі. 1527 р. правитель місцевого султанату захопив центральні й східні провінції царства, зруйнував Аксум, знищив царську сім'ю та гарем, а самого негуса *Давида II* загнав у гори.

Боротьба з могутньою Османською імперією ускладнювалася потужним натиском первісних племен *оромо*, які намагалися захопити пасовища Абіссінського нагір'я. Положення ускладнювалося кривавими війнами між монофізитами й прихильниками Папи, яких підтримували португальці та єзуїти, що прагнули закріпити свою присутність в цьому районі Африки.

Іспанський єзуїт Перо Паес на вернувся у католицьку віру ефіопського царя *Селтана Сагада* (1606–1632). Цар запрягнувся Римському Папі. Однак прості ефіопи у своїй масі залишалися ворожими до нової віри. У середині XVII ст. правителі Ефіопії повернулися до колишньої віри, а єзуїти були вигнані з країни, а книги їхні спалені.

Порядок у країні встановив прихильник олександрійського патріарха монофізит імператор *Фасіл* (1632–1667). Він закрити Ефіопію для європейців і у такий спосіб взяв курс на часткову ізоляції країни. Фасіл намагався максимально використовувати внутрішні ресурси країни, сприяв інтенсифікації землеробства, скотарства, посилив податкову систему. Піддані царя відробляли панщину (будівництво доріг, мостів, фортець), платили державі десятину доходів і натуральний оброк на утримання місцевих органів влади. Економічна самоізоляція мала важкі негативні наслідки. Падав життєвий рівень населення, катастрофічно не вистачало солі, вогнепальної зброї, прянощів тощо.

Правитель Ефіопії був змушений відновити торгівлю з мусульманськими країнами Сходу (Великі Моголи, араби, турки). Однак виявилось, що єдиним конкурентоспроможним товаром Ефіопії були раби. Негус **Іясу I Великий** (1682–1705) домогся абсолютної влади, припинив внутрішні чвари, підпорядкував своїй волі монофізитське духовенство. Імператор зробив работоргівлю головною статтею не тільки експортної торгівлі, але й всієї «економіки» та політики країни. Величезні бариші від работоргівлі не принесли правителю щастя. Змучений гонореею він передав трон своєму синові, який незабаром задушив батька, за що через два роки був

зарізаний. Трон з небаченою легкістю переходив з рук до рук. Царям рубали кінцівки, їх труїли й калічили. Ефіопське царство втратило союзників, усі сусідні країни зі зрозумілих причин ставилися до Ефіопії вороже й готові були нанести удар в спину.

Країна розвалювалася на очах. Формально в XVIII ст. Ефіопія зберегла незалежність (єдина країна «Чорної Африки», яка не пізнала принади колоніалізму), проте вона виявилася на узбіччі магістрального шляху історичного прогресу.

Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте геополітичне положення та природно-кліматичні зони «Чорної Африки» в період середньовіччя.
2. Визначте головні особливості історичного розвитку «Чорної Африки» в Середні віки.
3. Складіть розгорнутий план за темою: «Міжнародне становище держави Аксум в IV—XI ст.»
4. Визначте основні особливості історичного розвитку Ефіопської держави та суспільства в XIII—XVIII ст.
5. Які особливості економіки Ефіопії знайшли відображення в уривку праці арабського географа ал-Ідрісі (XII ст.): «Що стосується приморських міст, то вони забезпечуються з Ємену водним шляхом. До них належить Заліг — місто велике й дуже населене... велика частина кораблів пристають туди з різними товарами. Вивіз складається з рабів і срібла. Усі абіссінці займаються вироццванням верблюдів, торгують ними. Це їхній основний товар. Також вони торгують дитьми, яких крадуть один у одного й продають торговцям, які відвозять їх до Єгипту».

Література

- Арабские источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары / сост. В. В. Матвеев, Л. Е. Куббель. Москва ; Ленинград : Наука, 1965. 456 с.*
- Блестящее наследие Африки / пер. с англ. А. Красулиной. Москва : Терра, 1997. 168 с.*
- Бюттнер Т. История Африки / Т. Бюттнер; пер. с нем. Л. Е. Куббель. Москва : Наука, 1981. 253 с.*
- Вельгус В. А. Известия о странах и народах Африки и морские связи в бассейнах Тихого и Индийского океанов / В. А. Вельгус.— Москва : Наука, 1978. 303 с.*
- Из истории африканского средневековья. Статьи британских ученых / отв. ред. и пер. с англ. Л. Е. Куббель. Москва : Наука, 1986. 182 с.*

- История Африки в древних и средневековых источниках : хрестоматия /* сост. С. Я. Берзина, Л. Е. Куббель. Москва : Наука, 1990. 471 с.
- История Тропической Африки (с древнейших времен до 1800 г.) /* отв. ред. Д. А. Ольдерогге. Москва : Наука, 1984. 371 с.
- Кобищанов Ю. М. Северо-Восточная Африка в раннесредневековом мире (VI — середина VII вв.) /* Ю. М. Кобищанов. Москва : Наука, 1980. 221 с.
- Куббель Л. Е. Страна «золота» — века, культуры, государства /* Л. Е. Куббель. Москва : Наука, 1990. 239 с.
- Лев Африканский. Африка — третья часть света. Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть /* Л. Африканский; пер. с итал. В. В. Матвеева — Ленинград : Наука, 1983. 512 с.
- Львова Э. С. История Африки в лицах: биографические очерки.—* Москва : Муравей, 2002. 256 с.
- Шинни М. Древние африканские государства /* М. Шинни; пер. с англ. Л. Е. Куббеля. Москва : Наука, 1982. Вып. 1 : Африка в доколониальную эпоху. 96 с.

§ 29. Країни й народи Судану та Південної Африки в Середні віки

1. Середньовічні держави Судану (Гана, Малі, Сонгай).
2. Культура Зімбабве в Південній Африці.
3. Торгові міста східного узбережжя Африки.
4. Работоргівля в історії африканських народів середньовіччя.

Північ панує, незаймана темінь,
Тільки під місяцем річка блищить,
А за річкою незнанеє плем'я,
Ватру рапалюючи, гомонить.
Хто запанує над цими місцями —
Завтрашній день нам про це сповістить;
Ім пособлятиме чорний камінь,
Нам допозуть натільні хрести.

М. Гумільов. «Африканська ніч»¹

1. Середньовічні держави Судану (Гана, Малі, Сонгай)

Західна Африка, зазвичай відома як *Судан*, посіла визначне місце в середньовічній історії внаслідок появи на її територіїх великих імперій (Гана, Малі, Сонгай), а також могутніх держав і блискучих цивілізацій *хауса*, *йоруба*. Контакти з ісламом і обширні транссахарські й міжрегіональні торговельні зв'язки сприяли розвитку міської цивілізації та значному розвитку мистецтв, особливо навкруги затоки Бенін.

Великі держави склалися в тій частині Західної Африки, що знаходиться між південною околицею Сахари й зоною лісів. Ці землі найбільш придатні для вирощування зернових: із річною кількістю опадів від 300 до 1000 мм усюди можливо неполивне землеробство. Просо, сорго й рис становили основу харчування жителів цього регіону. Суданська зона з розвинутим землеробством є одночасно північною частиною району скотарства. Тут розводили дрібну рогату худобу — кіз і овець, а там, де після дощів залишалися водойми, були непересихаючі колодязі, випасали велику рогату худобу. Незліченні стада худоби, що належать переважно народу *фульбе*, паслися найчастіше понад розумних меж.

Становленню державності в Судані сприяли легкодоступні поклади залізної руди, які стимулювали прогрес технології обробки заліза й виробництва знарядь праці. Зі свого боку це сприяло подальшому поділу праці

¹ Переклад Н. В. Горішної.

між ремеслом і сільським господарством. Зростання продуктивності сільського господарства й ремесла призвело до зростання виробництва, що перевищило споживання. Поява додаткового продукту призвела до серйозних змін в економіці та політиці.

Виникненню на території Західної Африки великих держав сприяла також активізація обміну та торгівлі всередині Африки. Головну роль відігравала торгівля через Сахару й Північну Африку стародавніми «шляхами колісниць», про які згадували фінікійські, грецькі й римські джерела. Караванне сполучення через пустелю пережило новий підйом після приручення одnogорбого верблюда. *Дромадер* досить швидко долав великі відстані й досягав найвіддаленіших оазисів.

Значним стимулом розширення обміну було відкриття багатих розсіпів золота в деяких лісових районах Західного Судану, зокрема у верхів'ях Сенегалу, Нігеру й Вольти. Суданське золото, що цінувалося за високу якість у багатьох країнах Середземномор'я, швидко висунулося на перше місце в експорті країн Судану. Золотом були багаті річкові долини, які мали алювіальне походження. Річки зносили його з височин на рівнини, де воно було легкодоступним.

Не менш популярним предметом торгівлі була сіль, у якій населення вологих спекотних країн мало гостру потребу. Спочатку сіль видобували в місцевостях за течією Нігеру. Разом із золотом і сіллю з Судану до Північної Африки з давніх часів везли слонову кістку, страусові пера, хутра та шкури тварин, напівкоштовні камені й рабів. В обмін Судан отримував у Середні віки скляне намисто з Венеції, лляне полотно, дешеві шовки, бавовняні тканини, мідні й латунні вироби, зокрема знаряддя праці, хатне начиння, залізні товари, папір, зброю, коней тощо.

Історія держав Західного Судану заповнена нескінченними війнами з сусідніми державами та первісними племенами, спрямованими на завоювання або збереження монопольного становища на транссахарських торгових шляхах.

Гана. Під назвою «Країна золота» держава Гана фігурує в арабських джерелах, починаючи з VIII ст. Наприклад, вони повідомляють, що 734 р. каравани доставили з Судану до Північної Африки «значну кількість золота». Опис Гани, залишений арабським географом *ал-Бакрі* (XI ст.) свідчить, що столиця цієї африканської держави була забудована великими кам'яними будинками, які справляли значне враження. В одному з кварталів міста, де жили іноземні купці й вчені, знаходилося 12 мечетей. Слід зауважити, що зовнішня торгівля Гани була зосереджена в руках іноземців: арабів, берберів і євреїв.

Ал-Бакрі докладно перераховує головні доходи царя Гани. Цар стягував данину з численних племен, які перебували у відносинах нестійкої васаль-

ної залежності; крім того він отримував золотий динар за ввезення одного ослиного в'юка й два динари за вивезення. Митні збори, зумовлені монопольним становищем у посередницькій торгівлі були важливим джерелом багатства правлячої династії.

Починаючи з IX ст. Гана була змушена боротися з берберськими племенами, які кочували біля її північних кордонів, контролювали поклади солі й намагалися приборати до рук Транссахарський торговий шлях: Марокко — Аудагост — Гана.

Значною загрозою для Гани була експансія з боку Альморавідів і берберських племен, що приєдналися до них. Після десяти років відчайдушного опору 1076 р. Альморавіди все ж таки захопили столицю країни, розграбували її та спалили. Гана втратила найбагатші провінції, населення яких виплачувало завойовникам важку данину, а правителі країни були вимушені прийняти іслам, який уже поширився серед торговців і знаті. Незабаром Гана знову здобула незалежність, але вже ніколи не досягла колишнього блиску. На початку XIII ст. плем'я *сосо* завойовувало столицю Гани, припинивши існування цієї суданської держави.

Малі. Наступником Гани стало царство Малі, яке було однією з найзначніших держав африканського середньовіччя. Етнічну основу нової держави становив союз племен «малі-нке» («люди Малі»).

Засновником малійської держави вважають легендарного вождя *Сундьята* (1230–1255), який у запеклому бою розбив війська верховного правителя Гани й зруйнував його столицю. Він зумів об'єднати під своєю егідою царство, що перевершувало розмірами давню Гану.

Найбільшу славу в історії Малі здобув *манса* (цар) *Канку Муса* (1307–1332). У період його правління царство досягло свого найбільшого політичного, економічного й культурного розвитку. 1324 р. Муса зробив хадж, який справив незабутнє враження на правителів мусульманського світу. Царя-паломника супроводжувала величезна свита й тисячі рабів. Джерела стверджують, що манса Муса роздав у Каїрі стільки злитків золота, що його ціна в Єгипті впала на багато років.

При Мусі міста *Гао*, *Томбукту* й *Дженні* стали не тільки центрами торгівлі та ремесел, а й осередками мусульманської вченості. Міста прикрашали царські палаци, красиві мечеті, побудовані під керівництвом андалузського архітектора *ес-Сахілі*. Отже, XIV ст. було часом посиленої ісламізації, пов'язаної зі зміцненням центральної державної влади й утворенням центрів культури.

Свідчення очевидця. «Їхнього теперішнього царя звать Сулейман, він брат государя манси Муси. Під його рукою лежить те, що брат його, завойовавши з областей країни чорних, об'єднав і приєднав до області ісла-

му. Муса побудував у цій країні прості й соборні мечеті, призначив у них муедзинів та імамів і читців Корану, затвердив там об'єднання й громади, запросив вчених з інших країн. І залишався Муса в країні мусульманським государем, і був старанним у вірі».

Ал-Омарі. «Шляхи поглядів державами з великими містами» (XIV ст.)

З кінця XIV ст. на Малі обрушилися навали кочових племен, серед яких виділялися *туарегі*. Ці племена кочівників-верблюжатників захопили й розграбували *Томбукту*, *Араван*, *Валату* й багато інших малійських міст. А втім, до XVI ст. окремі міста Малі зберігали свій економічний та культурний потенціал. Лев Африканський пише, що в країні худоби й зернових було вдосталь, а в місті Малі налічувалося понад 6 тис. будинків.

Суданські хроніки. Найцінніші історичні хроніки «Таріх ас-Судан» і «Таріх ал-фатташ» були складені мусульманськими вченими XIV–XVII ст. з Томбукту. Обидві книги містять докладні описи культурних досягнень народів Судану. «Таріх ас-Судан» складається з хроніки суданських царств, біографії видатних діячів, а також інформації про життєвий шлях і дипломатичну службу її автора Абд ар-Рахмана ас-Саді. Безпосереднім учасником багатьох подій в історії держави Сонгай був Махмуд Каті, автор «Таріх ал-фатташ». Він супроводжував імператора держави під час його паломництва в Мекку, був очевидцем вторгнення марокканських військ до країни.

Сонгай («імперія» Гао) — державне утворення в Західній Африці, яке розташовувалося в східній частині «петлі Нігеру» (здебільшого на території сучасного Малі). У XV ст. зародилася й зміцніла нова велика держава, основою якої став вікової союз племен *сонгаїв*. Нова держава стала важливим етапом розвитку Судану.

Під час правління *Алі Великого* (1464–1492), який мав титул «сонні», держава досягає свого розквіту. Наступні правителі мали титул «аскія». Алі захопив Томбукту й успішно відбив вторгнення туарегів і мосі. Він завоював важливий торговий центр *Дженні*, чим остаточно згубив Малі. Поступово до Сонгаю перемістилися основні центри видобутку золота й деякі торговельні шляхи.

Процес внутрішньої консолідації держави завершив аскія (цар) *Мухаммед Туре I* (1493–1528). Він всіляко зміцнював центральне управління й поклав початок мусульманської династії аскіїв. Правитель відмовився від ополчення, що складалося із загонів знаті й васалів. Він створив постійну армію, сформовану з рабів і найманців-професіоналів. У країні виникла система прикордонних укріплень і гарнізонів. Нігером курсувала сонгайська флотилія. Усі ці заходи дозволили зупинити агресію первісних племен і кочівників.

Мухаммад I Туре також прославився своїм паломництвом до святих місць. У 1495–1497 рр. його подорож супроводжували тисяча піших і 500 кінних

Африканський воїн.
Різьба по слоновій кістці XVI ст.

рабів. Мамлюкський халіф ал-Мутаваккіль II дарував йому титул «*Государ віруючих у країнах Судану*». Туре всіляко заохочував у своїй імперії культурне будівництво. Аскія підтримував мусульманське духовенство, щиро вважючи віру опорою трону.

Слід зауважити, що іслам сприяв розвитку цивілізації Судану, яка досягла свого розквіту в епоху Сонгай. Західноафриканський іслам став міським, елітарним віросповіданням. Серед суданських міст велику цивілізаційну роль зіграв *Томбукту*. Як і в інших містах Західної Африки, населення Томбукту було багатонаціональним, жило виключно за рахунок торгівлі й пов'язаних з нею видів діяльності. Цей розташований на р. Нігер порт Сахари був справжнісінькою торговою метрополією зі своїми ринками й численними мечетями. У прекрасних будинках з терасами, які нерідко мали більше за один поверх, проявлявся витончений стиль суданської архітектури. Томбукту був релігійною та інтелектуальною столицею країни. Аскія запрошував до столиці кращих арабських лікарів, учених, архітекторів. В університеті Томбукту в цей час крім Корану вивчали літературу, історію, географію, математику, астрономію. У біографіях видатних діячів того часу, написаних відомим ученим *Ахмедом Баба (1556–1627)*, згадується понад сто поетів, правників, математиків, які в XVI ст. визначали духовний і культурний клімат країни загалом. У XVI ст. в місті було 150–180 шкіл Корану й мечеть Санкоре, яка приваблювала тисячі учнів, що збиралися навколо знаменитих учителів.

Томбукту сьогодні — це жебрацьке місто на узбіччі цивілізації з населенням, яке ледь досягає 50 тис. мешканців. Зараз у міських мечетях, архівах і приватних бібліотеках зберігається «блискуча спадщина Африки» — десятки тисяч середньовічних манускриптів. На кошти лівійського диктатора *Муаммара Каддафі* й уряду ПАР створено «Інститут Ахмеда Баби», який займається вивченням, зберіганням та реставрацією безцінних списків Корану, трактатів з історії та географії, математики та астрономії, документів та інших свідчень історії XIII—XVI ст.

Іслам приніс з собою писемність та ісламську науку, а також сприяв створенню нового африканського суспільства. Бербери, араби й особливо чорношкірі африканські інтелектуали поширювали нову релігію, не вдаючись до джихаду або священної війни, а шляхом навернення до неї політичної та торгової еліти. Важливу роль зіграли школи, які зробили можливим справжній інтелектуальний розвиток у сахельсько-суданському

регіоні. Кожен *марабут* (праведник) мав школу, де навчали азам арабської мови й Корану.

1516 р. держава Сонгай охоплювала величезну територію: вона контролювала (безпосередньо або опосередковано) всю зону саван Західної Африки від оз. Чад до Сенегалу. Аскія Мухаммад I Туре володів соляними копальнями від самого центру Сахари до кордону тропічного лісу. Як і сонні Алі, він був добрим організатором і зміг би об'єднати весь Судан, якби, як і всі завоюювачі, не зловживав своєю могутністю.

Штрихи до портрета. Автори суданських хронік невтомно звеличують аскію Мухаммада I Туре. Однак умовно неупереджений арабський мандрівник Лев Африканський (до хрещення ал-Хассан бін Мухаммед аль-Ваззан; 1488-1554) стверджував, що аскія Мухаммад був неймовірно жорстокий до переможених, вбиваючи правителів, ведучи в рабство жителів і розоряючи їх податками, оскопляючи одних вождів і отруюючи інших. Зауважимо, що все це робилося щодо мусульманських держав, які розташовані на південно-східних околицях Сахеля. З язичниками він поводився ще більш жорстоко: у них був вибір лише між смертю й рабством.

У другій половині XVI ст. держава Сонгай стала жертвою міжусобиць, династичних чвар і сепаратистських прагнень васалів. Це полегшило вторгнення до країни марокканського султана *ал-Мансура*. У кінці століття марокканці захопили кращі родовища золота, а потім розграбували Томбукту, Дженні й Гао. Англійський купець повідомляв з Марракеша про те, що полководець паша *Джудар* після грабежу країни Сонгай приніс у дар султанові 30 верблюдів, навантажених золотом, а також рабів, рабниць, коней, роги носорога тощо. Марроканське завоювання виявилось нетривалим, однак кращі часи держави Сонгай минули незворотно.

Занепад держави Сонгай і Томбукту, подібно до занепаду Венеції й Олександрії, багато в чому був обумовлений відкриттям морського шляху з Європи до країн тропічних морів.

2. Культура Зімбабве в Південній Африці

Більшість з численних державних утворень, що виникли в середньовічній Південній Африці, не залишили переконливих свідчень своєї історії. Одним з яскравих винятків є лише *Мономотана* — досить велике державне утворення, що займало територію сучасного Зімбабве і частково Мозамбіку. Джерелом наших знань про історію держави залишаються археологічні знахідки так званої «культури Зімбабве», а також усна традиція.

Бантумовний народ *шоно*, захоплений великим переселенням африканських народів, прийшов у район Замбезі. Потім шоно просунулися

до Замбії та Зімбабве, де змішалися з місцевим населенням. У XIII—XIV ст. вони почали зводити на рівнинах величні будівлі, споруджувати поселення в долинах річок Лімпопо й Шаші.

Великий Зімбабве — найбільший архітектурно-археологічний комплекс південноафриканської цивілізації, зниклої за загадкових обставин. Мовою банту Зімбабве означає «поважні кам'яниці». Багатий археологічний матеріал дозволяє зробити висновок, що в цій місцевості жило осідле населення, яке займалося землеробством. Жителі зводили зрошувані тераси на схилах пагорбів, з великим успіхом виготовляли залізні знаряддя праці й займалися сільським господарством. На думку фахівців, у місті могли проживати понад 20 тис. чоловік. Тут же розташовувалася столична резиденція правителя держави Мономотапа («Повелитель рудників»). Пам'ятник розділений на три групи споруд: «велика огорожа», «комплекс на пагорбі», «комплекс у долині». Особливий інтерес у фахівців викликає «велика огорожа», що являє собою еліптичну споруду, що має довжину по периметру 240 м і стіну заввишки більше 11 м, а товщину близько 5 м. На її будівництво було потрібно мільйон гранітних плит. Ці блоки ідеально оброблені й підігнані один до одного без будь-якого сполучного розчину. За восьмиметровими стінами «комплексу в долині» містилося більше 50-ти багатих кам'яних будинків африканської знаті. До 30-х років XX ст. вважалося, що будівельниками всіх цих споруд були фінікійці або греки. Колоніальна влада не могла повірити в те, що «Великий Зімбабве» — свідок розквіту африканської цивілізації XII—XV ст.

Крім археологічного комплексу «Великий Зімбабве» на неосяжних просторах сучасної Південної Африки (Зімбабве, Мозамбік, ПАР) розсіяні численні залишки монументальних споруд того ж періоду. На території від Індійського океану до центральних областей Зімбабве знайдено більше 300 руїн кам'яних будівель. Тут же виявлені тисячі вибраних родовищ золота, міді, залізної руди, цинку. До нескінченності, здається, тягнуться сліди терасових посівів, зрошувальних каналів, руїни поселень і кладовищ.

Свій розквіт держава Мономотапа переживала в XIII—XV ст. *Мутани* (царі) в результаті успішних завойовницьких походів поширили свою владу до пустелі Калахарі на заході й до узбережжя Мозамбіку на сході. Вожді підвладних племен щорічно платили правителям Зімбабве данину слоновою кісткою, золотом, рабами й худобою. Провінціями держави керували сини й племінники мутапи, близькі та вірні йому придворні і вельможі. Левову частку царських доходів становила міжнародна торгівля. Під час розкопок на поселеннях Зімбабве знайдені вироби з червоних індійських перлів, китайського фарфору, скляні посудини перського й арабського виробництва.

У кінці XV ст. держава Мономотапа, подібно до інших утворень такого типу, розпалася на кілька незалежних територій, які вели запеклу боротьбу

за контроль над торговельними шляхами. На час появи португальців у Південній Африці в них не було серйозних супротивників, здатних відстояти свою незалежність і торгові інтереси. Підкорення європейцями східного узбережжя Африки в XVI ст. спричинило істотні зміни життя й в глибині материка.

3. Торгові міста східного узбережжя Африки

Східне узбережжя Африки простягнулося на 3000 км від півдня Сомалі до півдня Мозамбіку. Тут сформувалася історична область, до складу якої входили десятки незалежних міст-держав, що відіграли визначну роль в історії континенту. Міжконтинентальна торгівля була основою життя та економіки цих міст.

Торгівля між Аравійським півостровом і східно-африканським узбережжям процвітала ще в домусульманський період, але починаючи з VII ст. її обсяг значно збільшився. До XII ст. на всій береговій смугі Східної Африки зросли великі торгові центри, міста-держави, обнесени кам'яними стінами. Деяка частина з них з'явилася на місці колишніх арабських торгових факторій. Найважливіші торгові міста — *Могадішо*, *Пате*, *Малінда*, *Момбаса*, *Занзібар*, *Ламу*, *Кілва*, *Софала* — зобов'язані своїм походженням поселенням арабських, перських, індійських, єврейських купців.

У багатьох містах-державах запанували чужоземні династії, але водночас історія східно-африканських торгових міст є частиною історії африканської культури, яка поступово ісламізувалася. У XIII—XIV ст. іслам став тут панівною державною релігією. А втім, більшу роль у формуванні цих міст зіграли соціально-економічні процеси в середовищі бантумовного населення узбережжя Африки.

Рядок джерела. «[Могадішо] — величезне місто. Живуть у ньому торговці, які володіють широкими ресурсами: їм належить велика кількість верблюдів, сотні яких вони щодня ріжуть [на м'ясо], і великі стада овець. Тут виробляють тканини, які називаються на честь міста, яким немає рівних і які продають до Єгипту та інших країн».

Ібн Батута. «Подарунок споглядаючим» (XIV ст.)

Наявні джерела дозволяють стверджувати, що більшість у всіх верствах населення цих міст становили африканці, які створили свою мову — *суахілі* та власну культуру (культуру «*занджів*»). Оригінальна культура суахілі відома своєю високорозвиненою мовою й створеними нею численними літературними творами, так само як і історичними хроніками. Арабські мандрівники й географи X—XII ст. (ал-Масуді, ал-Ідрісі) не сумнівалися, що узбережні райони Східної Африки населяють чорношкірі *занджі*. Араби,

перси, індійці, що осіли в цих містах, були асимільовані місцевою знаттю та утворили єдину верхівку населення, яка спілкувалася мовою суахілі.

Хоча торгові контакти, безумовно, глибоко впливали на суспільний розвиток міст-держав східного узбережжя Африки, це жодним чином не дає права заперечувати їхній негроїдно-африканський характер. Торгівля на узбережжі й посередницькі операції між ним, з одного боку, з племенами й в глибинних районах Центральної та Південної Африки — з іншого, були зосереджені в руках арабо-суахілійського купецтва. Їхній економічний стан ґрунтувався насамперед на торгових доходах.

Знатні люди, будучи чинами різних органів адміністративного апарату, отримували прямим або непрямим шляхом свою частку прибутків з митних зборів і податків на ввіз і вивіз товарів. Разом з твердо встановленими митами султани приморських міст-держав часто обкладали товари додатковими зборами. Обмежені доходи приносили податки з жителів міст і сільських общин, які займалися ремеслом, землеробством, городництвом, рибальством. У суспільстві суахілі ремесло досягло високого рівня розвитку, але не мало скільки-небудь істотного впливу, оскільки не було органічно пов'язано із зовнішньою торгівлею.

На розкопках в узбережних районах знайдені залишки чудових мечей, гробниць, кам'яних палаців, монети арабського, перського та місцевого карбування, безліч глазурованих кам'яних виробів, черепки китайського фарфору XII—XV ст., прикраси й предмети розкоші з Індії та країн Перської затоки.

Трохи лірики. «Приморські міста Африки за красою й зручністю не відрізнялися від більшості міст Європи або Індії. Так само гордо стояли вони на березі сяючого океану, такими ж високими були їхні будинки, такі ж міцні їхні стіни, такі ж вимощені каменем були їхні набережні. Вершини пагорбів були забудовані фортецями й палацами. Здавалося, міста ці досить сильні, щоб зберегтися надовго. І все ж від них нічого не залишилося. Майже всі вони зникли з лиця землі. Лише деякі вчені знають зараз про їхнє існування. Їхні руїни, загублені в узбережних джунглях або серед пустельних пагорбів, лише предмет загадок для любителів старовини».

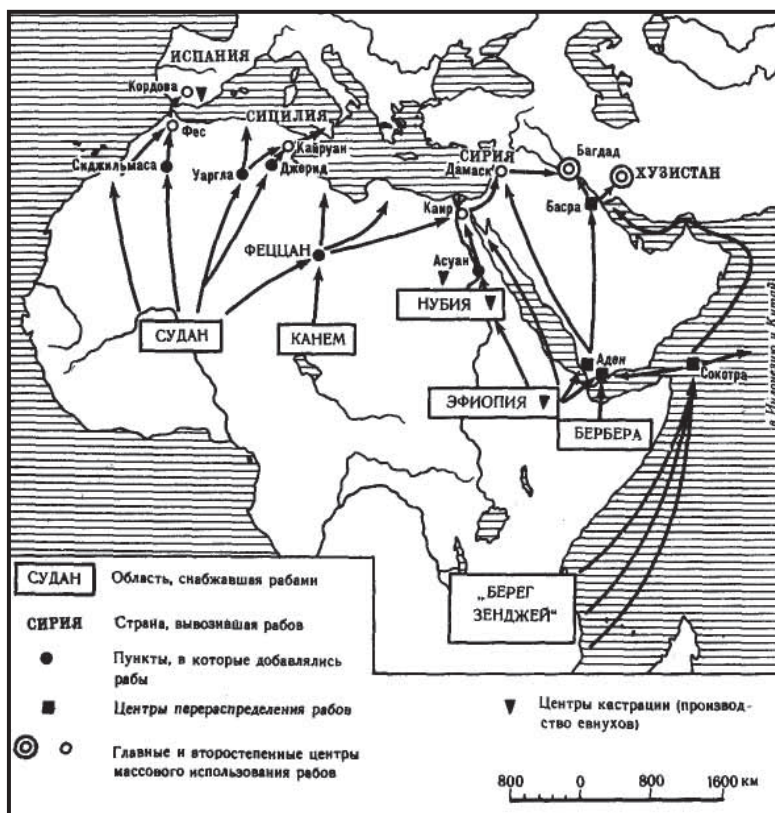
Б. Девідсон. «Нове відкриття древньої Африки»

4. Работорівля в історії африканських народів середньовіччя

З глибокої давнини Африка була «заповідним полем полювання» на чорношкірих рабів, які завжди користувалися популярністю серед «споживачів». Приказка: «Кращі раби — нубійці» виникла ще в античні часи. Арабське завоювання Північної Африки сприяло поновленню,

а потім і розширенню работоргівлі. Як уже зазначалося, поступово сформувалися три основні потоки работоргівлі.

Транссахарський шлях торгівлі невільниками починався на рабських ринках міст західноафриканських держав Гана, Малі, Сонгай. Вони зіграли свою видатну роль у становленні та розвитку африканської середньовічної работоргівлі. Із Західної Африки караванними дорогами йшов найшвидший торговий шлях, тому значна частина африканських рабів обов'язково проходили цей маршрут. Добре відомі два основні напрямки вивозу рабів з Малі. Перший — на північ; ним, наприклад, йшов караван, з яким в XIV ст. рухався до Марокко знаменитий арабський мандрівник Ібн Батута. Серед товарів, що перевозилися купцями, були «шістсот дівчаток-рабниць». Важливим пунктом торгівлі невільниками була столиця Марокко місто Фес. Тут чорних рабниць можна було побачити всюди в місті. Більшість служниць

Торгівля чорними рабами у середньовічній Африці
(Рено Ф. Африканские рабы... С. 22)

у лазнях були негритянками, та й взагалі чорна прислуга вважалася тут настільки звичайною, що навіть у сім'ях зі скромним достатком належало долучати до весільних подарунків чорну рабину.

Особливо жавими були караванні стежки, що перетинали Сахару навскіс і забезпечували безпосередній зв'язок держав Судану з дельтою Нілу. Наприклад, за повідомленням арабської хроніки ал-Макрізі, 1275 р. після вдалої військової кампанії в Каїрі було продано 10 тис. суданців. Арабські джерела стверджують, що раби були важливим джерелом доходів, які правитель Малі отримував після набігів на землі дикунів-язичників. Цим шляхом також рухалися каравани прочан до Мекки. Проїжджаючи через Каїр, паломники нерідко для відшкодування дорожніх витрат продавали чорних рабів, спеціально взятих для цього. Наприклад, подорожуючих монархів держав Західного Судану завжди супроводжували тисячі рабів, якими «розплачувалися» за надані послуги.

Обсяги рабської торгівлі зростали, і в імперії Сонгай торгівля рабами досягла значних масштабів. У східних районах, куди доправляли полонених, захоплених під час набігів на поселення язичників, які жили на схід і південніше Сонгаю, виникли великі рабські ринки в Томбукту й в Гао.

Знаменитий правознавець з Томбукту Ахмед Баба був змушений давати пояснення щодо релігійної приналежності рабів. Він підтвердив принцип, що всякий мусульманин — вільна людина. Що ж стосується невірних, то вони можуть бути переведені в рабство тільки в результаті джихаду. У всіх інших випадках іслам вважає переведення в рабство незаконним, і якщо невідома причина, через яку людина стала рабом, продаж її суперечить закону. Ахмед Баба був змушений визнати, що під час набігів за рабами часто не відрізняли мусульман від язичників, не дотримуючись жодних норм мусульманського права. *«Торгівля рабами — одне з найбільших нещасть нашого часу»*, — підсумовував правник.

Дельта Нілу була головним осередком работоргівлі в Африці. У Єгипті сходилися найбільші потоки работоргівлі й процвітали найбільші ринки невольників. Тут зустрічалися різноманітні форми торгівлі рабами. Вони визначалися правовими відмінностями в продажу людей, які потрапили в рабство внаслідок військових дій, і тих, хто став жертвою бандитського розбою на дорогах. Перших можна було купувати вільно, а торгівля другими вважалася «абсолютно незаконною». До речі, ця обставина ніколи не була серйозною перешкодою для здійснення угоди.

Протягом усього середньовіччя Нубія та Ефіопія були найважливішими постачальниками невольників на світові ринки торгівлі рабами. Попит на нубійців і ефіопів був завжди великий, бо їх цінували за працьовитість, витривалість і вірність. Ці якості дозволяли багатьом з них згодом займати значні пости на державній або приватній службі.

Свідчення очевидця. «На двох-трьох вуличках поблизу Канаклі (квартал у Каїрі) продаються бідні раби-християни; я їх бачив понад чотири сотні відразу, і більшість з них чорні. <...> Їх ставлять за ранжиром біля стіни зовсім голих зі зв'язаними за спиною руками, щоб можна було їх краще розглянути й побачити, чи немає у них яких-небудь вад. Перед тим як привести на ринок, їх водять у баню, зачісують і збивають волосся, надягають на руки й ноги браслети та кільця; у такому вигляді ведуть їх на ринок, де баришують ними, як кінями».

Ж.-П. Форез/ «Подорож до Єгипту» (XVI ст.)

Торгівля рабами в деяких випадках виступала єдиним державотворчим чинником. У Центральному Судані в районі оз. Чад виникла держава *Канем*, яка прийняла іслам ще в XI ст. Головним джерелом добробуту цієї спільноти були регулярні набіги на густонаселені райони чорношкірих дикунів-язичників, які перетворилися на справжні «розплідники рабів». Після занепаду й загибелі держави Канем, новий сплеск работоргівлі в цьому районі Африки спостерігався в XVI ст. в царстві Борну. Лев Африканський у цей час залишив опис торгової угоди й свідчив, що за привезені з півночі товари розраховувалися переважно рабами. Наприклад, за одного коня давали 15–20 невольників. Коні дуже високо цінувалися правителями африканських держав, які бажали мати кавалерію в своєму війську. Співвідношення мінової торгівлі — один кінь за 15 невольників — зберігалося досить довго, аж до XVIII ст.

У XV—XVI ст. суттєво зросла кількість чорношкірих рабів, що продавалися до Західної Європи. Нотаріальні акти свідчили значні надходження чорношкірих невольників до Італії, Іспанії, Франції, Венеції. Раби надходили з Кіренаїки, Марокко, Тунісу та Єгипту.

У цей час на ринок торгівлі людьми рішуче «вийшла» Османська Туреччина. Почалося полювання за живим товаром. Навколишні племена й країни не змогли зупинити походи ефіопської армії, оснащеної вогнепальною зброєю й керованої турецькими інструкторами. Основними векторами торгівлі живим товаром стають Османська імперія, Іран, держава Великих Моголів, Середня Азія, Китай. У країні виникло кілька центрів кастрації. Чорношкірі євнухи високо цінувалися в більшості мусульманських країн. Територія сучасної держави Сомалі була одним з найважливіших постачальників євнухів на рабські ринки. Через Аден, який став місцем зустрічі суден з Червоного моря, Перської затоки, Індії та Китаю переправляли велику кількість невольників. Наприклад, португальський віце-король Індії Альбукерка розлютився, коли захопив два арабські судна, що перевозили до Джидди чорношкірих невольників-християн. Він наказав відрубати носи, вуха й руки всім членам команди арабських суден.

Як відомо, чорношкірі занджи користувалися славою відмінних рабів у країнах арабського халіфату, Південної Азії та в Китаї. Тому міста-держави

на східному узбережжі Африки були найважливішими постачальниками «живого товару» на ринки країн Сходу. На узбережжі Індійського океану жителі Мозамбіку стверджували, що якщо мавпи *«не говорять, так це тому, що вони бояться, щоб їх не змусили працювати»*. Наприклад, до портів Червоного моря споряджалися торгові експедиції зі слоновою кісткою, черепаховими панцирами, шкурами пантер, амброю, а також занджами, які легко переносять неволю через свою велику фізичну силу. Кілька століть на о. Занзібар знаходився найбільший в Африці ринок рабів.

Стиійкий попит на рабів, що зберігався протягом усього середньовіччя, пояснюється широким спектром застосування рабської праці.

- ☞ Насамперед, рабська праця повсюдно застосовувалася в *домашньому господарстві*. Велику кількість невольників використовували як прислугу. Наприклад, на Близькому Сході, в Європі та в Індії негритянки мали репутацію відмінних кухарок. За красу цінувалися фульбе, нубійки й ефіопки.
- ☞ Повсюдне *поширення гаремів* у країнах Сходу призвело до виникнення в Африці декількох центрів, які спеціалізувалися на «виробництві євнухів». Вони цінувалися приблизно в 12 разів дорожче звичайного раба. Отже, євнух був «предметом розкоші», їх часто підносили важливим особам як подарунок. До обов'язків євнухів входила охорона гаремів, вони виконували спеціальні доручення панів і часто перетворювалися з рабів на довірених помічників.
- ☞ *Військова служба* була дуже важливою сферою використання рабів-чоловіків. Мусульманські деспоти долучали до своїх армій чорних рабів для поповнення чисельності збройних сил. На спеціальні підрозділи, що склалися з чорношкірих невольників, іноді покладали функції гвардійських підрозділів, а також особистої охорони імператора. У кризовій ситуації підрозділи чорношкірих воїнів утручалися у внутрішньополітичну боротьбу й часто вирішували долю престолонаслідування.
- ☞ Праця невольників широко застосовувалася на різноманітних *важких роботах*. Особливо затребуваною на Сході була робота носіїв. У тих місцях, де не могли пройти в'ючні тварини, або з якоїсь причини їх не вистачало, на спині або голові переносили вантаж раби-носії. Особливо ефективним було використання невольників на гірських караванних стежках. Перенесений ними вантаж зазвичай становив близько 30 кг, а денні переходи досягали 20 км.
- ☞ Африканські раби широко використовувалися на *будівництві іригаційних споруд* у країнах Близького Сходу. У Сахарі вони працювали на будівництві підземних галерей для збору води, що спрямовувалась самопливом до зрошуваних земель. Значної рабської сили вимагали плантації цукрової тростини, що поширилися в багатьох оазисах Сахари і були природними пунктами високої концентрації рабів.

✓ Рабська праця застосовувалася на *різноманітних рудних роботах*. Видобуток золота, міді та дорогоцінного каміння здійснювався ручними знаряддями праці на примітивних копальнях. Раби виколупували руду з породи й у кошиках виносили її на поверхню. На берегах Червоного моря виник ще один вид рабської праці — збір перлів на морському дні.

Слід підкреслити, що в Середні віки рабовласницький устрій у країнах Сходу не втратив свого значення в найрозвиненіших східних суспільствах. Однак фахівці впевнено фіксують тенденцію скорочення застосування рабської праці в сільському господарстві й ремісничому виробництві та широке використання її в непродуктивних сферах життя, державному апараті й сфері обслуговування.

За приблизними підрахунками фахівців лише транссахарськими торговими шляхами в епоху «середньовічного тисячоліття» (600–1600) на рабські ринки було доставлено близько 5 млн рабів. Зрозуміло, сьогоднішній стан джерел будь-які підрахунки обсягів середньовічної африканської работоргівлі робить досить умовними. Безумовним залишається висновок про згубні наслідки багатівкової торгівлі людьми для африканського континенту.

Завдання й запитання

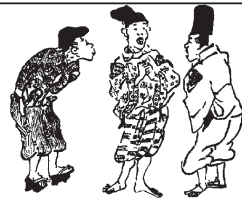
1. Виділіть спільні риси й особливості в історичному розвитку країн Західної Африки в VIII—XVI ст.
2. Яку роль мало долучення країн Судану до орбіт впливу ісламської цивілізації?
3. Охарактеризуйте основні досягнення культури Зімбабве в XII—XV ст.
4. Що спільного та відмінного між італійськими містами-колоніями в Криму й торговими містами східного узбережжя Африки?
5. Чим пояснюється великий попит на африканських рабів і зростання работоргівлі в країнах східного середньовіччя?
6. Прокоментуйте повідомлення Льва Африканського (XVI ст.) про місто Томбукту держави Сонгай: *«Цар має велику скарбницю в грошах і злитках золота. У Томбукту є багато суддів, богословів і священиків, добре забезпечених царем. <...> Продають також багато рукописних книг, які привозять з Берберії, витягають більше вигод від їх продажу, ніж від торгівлі іншими товарами. Замість карбованої монети використовують шматки чистого золота, а для незначних покупок — каурі. <...> Містяни мають до своїх послуг багато рабів чоловіків і жінок».*

Література

Абрамова С. Ю. Африка: чотири столетия работорговли / С. Ю. Абрамова. Москва : Наука, 1992. 298 с.

- Куббель Л. Е.* Сонгайская держава. Опыт исследования социально-политического строя / Л. Е. Куббель. Москва : Наука, 1974. 430 с.
- Маке Ж.* Цивилизации Африки южнее Сахары / Ж. Маке; пер. с франц. Г. А. Матвеевой. Москва : Наука, 1974. 165 с.
- Рено Ф., Даже С.* Африканские рабы в далеком и недавнем прошлом / Ф. Рено; пер. с франц. М. Б. Горнунг. Москва : Наука, 1991. 214 с.
- Суданские хроники* / пер. с араб. Л. Е. Куббеля. Москва : Наука, 1984. 499 с.

РОЗДІЛ ІХ ПІДСУМКИ

§ 30. Середньовічний Схід напередодні Нового часу

1. Східні цивілізації на порозі Нового часу.
2. Системна криза середньовічних цивілізацій Сходу (XVI—XVII ст.).
3. Ранній період європейської колоніальної експансії на Сході (XV — перша половина XVI ст.).

Они сходились лишь на поле боя.
Врагами. И почувствовал поэт —
Восток и Запад — разные собою.
Сойдутся ли иначе? Ясно. Нет.
Нет, никогда, пока не сгинет Свет.
Восток сильнее — Запад отступает,
При силе Запад — и Восток под ним,
Но сути дела это не меняет,
И каждый остается со своим,
И каждый свою душу сохраняет...

Т. Скворцов. «Восток и Запад»

1. Східні цивілізації на порозі нового часу

Визначаючи вихідні позиції розвитку цивілізацій Заходу і Сходу напередодні Нового часу, слід пам'ятати, що східні країни до початку XVI ст. були найбагатшою й найнаселенішою частиною світу.

Щодо епохи давнини Середні віки на Сході були періодом подальшого прогресу в господарському та культурному житті. Надійно функціонувало багатогалузеве, екологічно виправдане в конкретних кліматичних умовах сільське господарство. Держави Сходу досягли високого рівня урбанізації, ремесла й торгівлі. У багатьох східних країнах помітно розширили площі штучного зрошення. Удосконалювалася іригаційна техніка, повсюдно

застосовувалося *водопідйомне колесо* («єгипетське» — водяне, занурене в канал, або «перське» — таке, що рухається за допомогою тварин). У середньовічну епоху відбулося помітне розширення культурного ареалу земель за рахунок цілини. Це сприяло появі численних поселень аграрного типу, помітно розширився асортимент вирощуваних землеробських культур, зокрема технічних. Наявність значного земельного резерву цілинних земель призводила до *екстенсивного шляху* розвитку землеробства в більшості країн Сходу (за винятком Японії та деяких інших).

Народи Азії та Північної Африки вступали між собою в економічні, політичні та культурні контакти. Розгалужена мережа караванних шляхів, прокладених у широтному й меридіанному напрямках, сприяла не тільки жвавому торговому обміну, а також обміну досвідом виробничої діяльності, досягненнями технічної та наукової думки, ідеями. Водночас слід урахувати дискретність природного середовища — великі гірські системи, пустелі й напівпустелі, континентальний характер усього азіатського простору — усе це ускладнювало спілкування між східними країнами та народами, але не виключало «дифузії» форм суспільного буття й досягнень суспільної свідомості.

Багато середньовічних східних цивілізації були значною мірою «міськими». *Зростання чисельності міст* на Сході було особливо помітним у X—XII ст., коли деякий спад міського життя ранньосередньовічного періоду змінився бурхливим зростанням промислової діяльності й зростанням середньовічної культури. Величезні обсяги додаткового продукту від сільськогосподарства створювали сприятливі умови для розвитку ремесла та інших занять і зосередження в містах несільськогосподарських груп населення. Дрібнотоварне ремесло й товарно-грошові відносини становили економічну базу міста, що було одночасно місцем концентрації й перерозподілу феодалної ренти.

За ступенем концентрації населення показники «східних» міст перевершували західноєвропейські показники. За сучасними підрахунками, до кінця XVIII ст. в них мешкало від 10 до 25 % населення (у Європі цей показник рідко досягав 7 %). Водночас міста середньовічного періоду були складовим елементом феодалної економіки й соціальної структури східних спільнот.

На Близькому Сході, в Османській імперії відбувалося зростання товарності виробництва, пов'язане, ймовірно, з близькістю до Європи, що бурхливо розвивалася. Але в інших районах розквіт Європи не викликав жодних помітних наслідків. Наприклад, найвищий рівень торгівлі та грошових відносин у Середній Азії припадає на XV — початок XVI ст. Цей рівень буде пережитий тільки після російського завоювання Середньої Азії. Ще в XV ст., незважаючи на те, що політична гегемонія в мусульманському світі перейшла до рук турків-османів, араби контролювали торговельні

Мечеть султана Баязида II. Стамбул, 1498 рік

шляхи уздовж східного узбережжя Африки до Індії аж до Малакки й берегів Китаю. Відомо, що мусульманських купців Магеллан зустрів на Філіппінах. Однак морська експансія, здійснювана арабами, не привела до глибоких соціально-економічних змін.

Серйозні цивілізаційні та релігійні протиріччя між Сходом і Заходом у Середні віки не стали нездоланною перешкодою між ними. Історія середньовічного Сходу завжди була тісно пов'язана з Європою. Торгівля була матеріальним утіленням цих зв'язків. Східні країни були головними експортерами коралів, оброблених у Генуї, міді з Південної Німеччини, свинцю й олова з Англії. Венеціанське скло красувалося на столах східних правителів, пісковий годинник з Європи використовували в лабораторіях астрологів і в мореплаванні. Вовняні тканини з Флоренції продавалися по всьому Середземномор'ю, вони потрапляли на ринки Алеппо й далі караванними шляхами розходилися до країн Близького та Середнього Сходу. Важливою статтею експорту на Схід були міланська зброя, лати й відносно дешеве озброєння з Південної Німеччини.

У XVI ст. контакти країн Сходу з Європою придбали більш систематичний характер. Однак тепер відносини між Європою, що вирвалася вперед, і Сходом, який мляво еволюціонував шляхом «традиціоналізму», поступово втратили паритетний характер. Проте найбільші східні держави — Османська Туреччина, Персія, Імперія Моголів в Індії, Імперія Мін у Китаї — відігравали

самостійну й дуже важливу роль у світовій політиці, з якою європейці були змушені рахуватися. Наприклад, Османська держава стала серйозною перешкодою для створення «усехристиянської світової імперії» Габсбургів. Турецька експансія на Середземному морі, наступ турків на Балканах, їхні походи в дунайські країни не дозволили здійснитися грандіозним планам німецьких імператорів і римських пап. Війни з Османською імперією поглинали значну частину награваного в Америці золота й срібла. Події та явища в XVI ст., на порозі Нового часу, демонстрували неповторну своєрідність історичного розвитку західних і східних товариств.

Розкладання феодалізму й генезис капіталізму на Заході, продовження повільної еволюції середньовічних форм і відносин на Сході створили неповторну геополітичну ситуацію, небезпечну глобальними, далекосяжними наслідками.

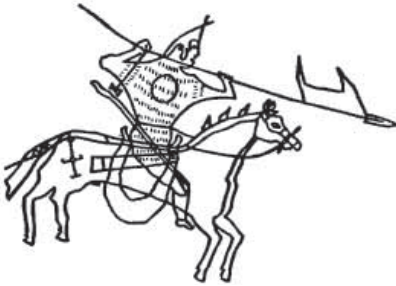
2. Системна криза середньовічних цивілізацій Сходу (XVI—XVII ст.)

Наприкінці середньовіччя основні цивілізації Сходу не можна назвати відсталими, «недорозвиненими». Усі соціальні верстви й групи, явища, інститути та підсистеми східних цивілізацій були ідеально приладнані одне до одного. Але саме тому «східний феодалізм» виявився нездоланим в історично реальні терміни. Високий рівень системності економічних і соціально-політичних відносин гальмував динаміку розвитку суспільства за межі традиційних відносин «східного феодалізму». Необхідно виділити головні чинники, що перешкоджали еволюції східного суспільства.

- ▽ *Збереження патріархальних структур*, які вкрай повільно розпадалися. Фахівці вважають, що генетичною підсистемою феодалізму на Сході були первіснообщинні, патріархальні структури.
- ▽ *Рабовласницький устрій*. Рабство в Середні віки зберігалось повсюдно у своїх східно-феодальних модифікаціях, а також і у вигляді особливого устрою. Роль рабовласництва в усіх сферах життя суспільства залишалася дуже помітною. Рабів використовували в сільському господарстві, на зрощувальних роботах, у ремеслі; вони пасли казенні й приватні стада, добували на державних копальнях залізо й обробляли його, служили в гвардії феодальних правителів. Важливим фактором стійкості рабства були безперервні великомасштабні завойовницькі війни, які супроводжувалися захопленням і депортацією десятків тисяч полонених. Збереження рабства в таких масштабах, безумовно, було гальмуючим фактором прогресивного розвитку й еволюції суспільних відносин у країнах Сходу.
- ▽ *Стійкість общинних структур і норм життя*. Ця характерна особливість суспільно-політичного устрою й економічного життя висувається

фахівцями як найважливіший системоутворюючий фактор цивілізацій Сходу. Збереження общинних порядків багато в чому було пов'язане з природними умовами землеробства: трудомісткість вирощуваних культур, залежність від штучного зрошення, необхідність будівництва захисних дамб, будівництво, ремонт та експлуатація каналів та інших засобів іригації, так само як і розчищення джунглів. Усе це вимагало кооперації зусиль хліборобів. Стійкість общинних структур і порядків стримувала процес майнової та соціальної диференціації селянства, перешкоджала вивільненню індивідуальних прав з пут колективізму й надавала певну стагнацію східному феодалізму.

- ✓ На кінець середньовіччя *східні цивілізації досягли найвищого рівня державності*. Тут досяг «досконалості» східний тип держави, не обмеженої чітким законом у її діях щодо підданого. Уся внутрішня й зовнішня політика була спрямована на створення сильних, централізованих деспотій з безумовним переважанням державної власності й підкоренням її інтересам економічного життя країни.
- ✓ *Переважання державної власності й публічно-правової влади над приватним землеволодінням і приватною владою феодалів*. Стійкість общини й общинних структур стримували процес майнової та соціальної диференціації, що призвело до тривалого збереження державної власності на землю та її переваги над приватним або вотчинним землеволодінням. Держава була колективним володарем-експлуататором, привласнюючи основну частину додаткового продукту, виробленого в країні. Держава в централізованому порядку «розподіляла» додатковий продукт серед представників правлячого класу. Державна власність на землю на Сході найбільш яскраво була виражена в Китаї та Османській імперії. Як і в більшості інших випадків, Японія не вписувалася в східну модель. Тут землі, роздані для умовних службових тримань, поступово перетворилися на спадкові володіння.
- ✓ *Численні вторгнення народів кочової периферії*. Племінний експансіонізм і мілітаризм визначалися особливостями кочового господарства: його зацікавленістю в продуктах землеробства й ремесла, мізерністю додаткового продукту, надмірністю робочої сили. Міграції та завоювання кочівників на Сході проходили протягом усього середньовічного періоду. Вторгнення кочівників переривали природний хід розвитку господарства, що підтверджують численні приклади зворотного руху в розвитку народів, яким доводилося після вторгнення завойовників починати «з нуля» й відновлювати зазвичай вже застарілі форми земельних відносин. Завоювання кочівників практично повсюдно сприяли скороченню ареалів поливного землеробства, призводили до втрати навичок рільництва й культури оранки, проникнення скотарських систем

*Важкоозброєний тюркський воїн.
Середньовічний малюнок*

у традиційно землеробські райони. Результатом кочових навал, починаючи з XI ст. був демографічний спад у багатьох азіатських і північноафриканських країнах. Етнічно чужа місцевому населенню кочова знать потребувала суто деспотичного характеру влади й посилення централізації. Відомо, наприклад, що при монголах і маньчжурах у Китаї різко посилилася влада імператора. Аналогічні явища були й в інших країнах Сходу, зокрема за часів правління хулагуїдів в Ірані. Посилення деспотичної влади спостерігалось в період правління делійських султанів і могольських падишахів в Індії, а також при османах у країнах Передньої Азії та Північної Африки. Релігійні норми та вірування, нав'язані завойовниками, консервували сформовані суспільні відносини й перешкоджали опануванню досягнень інших цивілізацій. Міграції не торкнулися Японії, що багато в чому пояснює самотній історичний шлях цієї східної країни. На кінець середньовіччя Європа зітхнула з полегшенням. Тиск кочівників ослаб і почався рух назад, селянська колонізація й російське імперське завоювання південних і східних теренів.

Є думка. «Варвар торжествує лише в короткочасному плані. Дуже скоро його поглинає підкорена цивілізація. Германці «варваризували» імперію. А потім розчинилися в країнах виноробства. Тюрки з XII ст. перетворилися на прапорonoсців ісламу. Монголи, а потім маньчжури зникли в масі китайців. Ворота завойованого будинку закриваються за варваром».

Ф. Бродель. «Матеріальна цивілізація.
Структури повсякденності»

- ∇ Відмінною рисою східного міста слід вважати високий ступінь концентрації тут феодалів і феодальної влади. Східне місто відрізнялося однією гіпертрофованою функцією, а саме — військово-адміністративною. У містах розмішувалися різні ланки військово-адміністративного апарату, які були спрямовані переважно на вилучення в селян ренти-податку, а також міських податків і розподіл їх між державою й посадовими особами. В умовах деспотичних східних держав з властивою їм адміністративно-бюрократичною системою та переважанням державної земельної власності склався тип східного міста, що не знав міських вільностей, свобод, комун. У східних містах не склався міський стан. Статус містянина й селянина не відрізнявся кардинально, бо обидва були безправні перед владою деспота.

Міське ремесло значною частиною було орієнтоване на елітарний попит з боку верхнього прошарку панівного класу й розвивалося в напрямку вдосконалення якості продукції, не враховуючи проблеми кількості й ціни. До кінця Середніх віків ремісниче виробництво азійських міст виявилось, на думку фахівців, у «*глухому куті віртуозності*». Товарні зв'язки міст з сільською периферією залишалися слабкими й односторонніми. Сільська продукція, безумовно, потрапляла на міські ринки, але міські ремісничі вироби майже не досягали сільського споживача. Крайня бідність селян із високим рівнем сільськогосподарського виробництва була, мабуть, основною причиною того, що селяни на Сході в масі своїй не долучалися до ринкових відносин на відміну від Заходу. Реальні виплати з селянського господарства залишалися натуральними. Основна маса виробленої ними продукції потрапляла на ринок не безпосередньо з нього, а каналами феодальної ренти-податку.

Оцінка фахівця. «Імперські столиці далекої Азії — величезні, паразитичні, розкішні та мляві: чи Делі, чи Виджаянагара, чи Пекін або до нього Нанкін <...> Нас не дивує величезний вплив государів. <...> Не дивує нас і те, що такі міста були не здатні відібрати у сіл всю купу їх ремесел — то були міста одночасно й відкриті, і підлеглі. Крім того, соціальні структури як в Індії, так і в Китаї обмежували вільний розвиток міста».

Ф. Бродель. «Матеріальна цивілізація.
Структури повсякденності»

Отже, східне місто не виконало своєї основної історичної місії — «ухопити» за собою село в сферу, де панували товарно-грошові відносини, як це було в Європі.

↯ *Економічний застій у більшості східних цивілізацій наприкінці середньовіччя.* У період після монгольської навали в переважній більшості східних країн стає особливо помітним уповільнення суспільного розвитку, а також симптоми консервації та застою. Дані макроекономічного аналізу переконливо свідчать, що загалом (за винятком Японії) провідні цивілізації Сходу переживали застій в економічному розвитку. Після монгольської навали економіка низки завойованих монголами країн століттями не могла піднятися над рівнем XI—XII ст. Підрахунки фахівців показують, що економіка Ірану досягла домонгольського рівня тільки в XVI ст. Період китайської династії Мін (XIV—XVI ст.) за всіма показниками економічного розвитку перевершував подальший, що настав після маньчжурського завоювання й правління династії Цин в XVII—XVIII ст. Більшості країн Сходу в XVII ст. не вдалося перевищити показники суспільного виробництва, досягнуті в XV—XVI ст.

Підіб'ємо підсумки. «Збереження поряд з системоутворюючим феодалним устроєм патріархальних структур, які вкрай повільно розпадалися, рабовласницького устрою, стійкість общинних структур і норм, переважання державної власності й публічно-правової влади над приватним землеволодінням і приватною владою феодалів, неподільна влада феодалів над містом зумовили певне «запізнення» східних товариств у їхньому розвитку задовго до початку торгової й колоніальної експансії європейців, що відкрила новий етап у долях народів Сходу, у відносинах Схід — Захід у нову епоху світової історії».

«Історія Сходу». Т. 2

Наприкінці середньовіччя всі показники економічного й соціально-політичного розвитку вказують, що країни Сходу (виключаючи Японію) виявилися в «глухому феодалному куті». Провідні цивілізації Сходу в цей період ніяк не можна назвати «ранніми», «відсталими», «недорозвиненими», якщо враховувати високий рівень їх внутрішньої організації.

Усі державні інститути, суспільні верстви, стани й соціальні угруповання були прекрасно «підігнані» одне до одного й не могли бути зруйновані частинами. Саме тому подолання системи «східного феодалізму» було можливим тільки в історично тривалі терміни.

3. Ранній період європейської колоніальної експансії на Сході (XV — перша половина XVI ст.)

Колоніальна експансія провідних країн західноєвропейської цивілізації була «спровокована» результатами Великих географічних відкриттів. Однак слід враховувати, що заморську експансію почали Португалія та Іспанія — країни, які в економічному й політичному розвитку не могли претендувати на роль провісників нової, капіталістичної епохи. Тому період XV—XVI ст. називають періодом *торгового колоніалізму*.

Початок колоніальної активності на Сході пов'язаний насамперед з португальцями. В історії португальської заморської експансії зазвичай виділяють три періоди. Усе почалося 1415 р., коли хрестоносці оволоділи марокканським портом *Сеутою*.

Сеута. Це місто-порт, розташоване на марокканському березі Гібралтарської протоки, називали «Ключем до Середземномор'я». Сеута була плацдармом мусульманської експансії на християнські землі й надійним притулком арабських піратів, які тримали в страху західну частину Середземного моря. Напад португальців-хрестоносців на «сарацинську фортецю» був рішучим і несподіваним для супротивника. 200 португальських кораблів висадили 40 тис. піхотинців, озброєних вогнепальною

зброєю та металевими машинами. Протягом одного дня місто було взято. У битві за Сеуту був поранений і героїчно проявив себе інфант дон Енріке, який увійшов в історію як Генріх Мореплавець. Взяття Сеути відкрило першу сторінку Великих географічних відкриттів і колоніальних захоплень, «розгорнувши» Португалію та Іспанію в бік Атлантичного океану.

На *першому етапі* колоніальної експансії португальці «освоювали» західне узбережжя Африки, поступово просуваючись на південь. Цей рух отримав потужний стимул, коли португальські мореплавці досягли Гвінейського узбережжя, і до країни в значних обсягах стали надходити золото, слонова кістка й невільники.

Другий етап охоплює час власне створення португальської колоніальної імперії. Він відкривається плаванням *Васко да Гами* (1497–1499), який проклав морський шлях до Індії. Португалія не могла захоплювати великі території, оскільки її сухопутна армія була нечисленна й не володіла істотними технічними перевагами порівняно з індійськими або китайськими військами. Досить швидко португальці з'ясували, що для панування на морі необхідні добре захищені торгові факторії протягом морського шляху від Лісабона до Індії й Південно-Східної Азії. Насамперед португальці захопили о. *Сокотру* біля входу в Аденську затоку. Використовуючи свій сильний флот, оснащений артилерією, португальці на короткий термін захопили майже всю торгівлю прянощами, шовком і лаками в Індійському океані та в «південних морях», а також організували работоргівлю в Індії й Португалії. Серед творців португальської колоніальної імперії виділявся енергійний і жорстокий губернатор Індії *Афонсу де Албукерки*. Під його керівництвом в 1509–1515 рр. був створений ланцюг опорних баз від східного узбережжя Африки до Малайського півострова.

З кінця XVI ст. почався *третій етап* португальської колоніальної політики. У 1580–1640 рр. португальське королівство увійшло до складу Іспанської імперії. Країна була ослаблена безперервною боротьбою з місцевим населенням країн Сходу й не змогла протистояти натиску нових колоніальних держав — Нідерландів і Англії. Португальці змінили напрямки своїх колоніальних інтересів у бік освоєння Бразилії і збереження колоній уздовж африканського узбережжя.

Говорячи про характер, значення й результати діяльності португальських та іспанських колонізаторів у країнах Сходу в XV — першій половині XVI ст., зазвичай звертають увагу на дві обставини.

По-перше, *колоніальна експансія здійснювалася феодалними державами з сильними монархіями*. Король і його «адміністрація» брали безпосередню участь в управлінні колоніями. Побожні монархи-католики відстоювали хрестоносні ідеї поширення християнства й боротьби з «маврами» (мусульманами). Ідеологічна складова займала значне місце в обґрунтуванні

португальської колоніальної політики. Водночас демографічні чинники змушували португальців легко змішуватися з тією частиною населення, яка була ними добровільно або насильно навернена в християнство.

По-друге, сфера діяльності португальців та іспанців в Азії охоплювала досить сильні країни, які в разі потреби з успіхом зупиняли колоніальний ентузіазм європейців (Китай, Японія, держави Індії та Південно-Східної Азії). Європа досягла технічного паритету зі Сходом тільки під кінець XV ст. Військово-технічна перевага європейців на морі виявилася лише на початку XVI ст. Тому великі територіальні захоплення, аналогічні завоюванням в Америці, європейці не могли повторити в Азії. Отже, поширена в літературі загальна характеристика раннього етапу колоніальної експансії, нібито заснованої переважно на військовій силі, грабунку, нееквівалентному обміні тощо не може бути повністю застосована до діяльності португальських, а пізніше голландських, британських і французьких колонізаторів в Індії, Персії та Китаї.

Показово, що єдиним великим колоніальним володінням в Азії в той період стала частина Філіппін, де навіть найбільш розвинені райони знаходилися в кращому випадку на рівні розкладання первісних відносин.

Епоха португальсько-іспанської колоніальної експансії істотно не змінила внутрішнє життя країн Сходу. Цей колоніалізм був переважно торговим, причому основні засоби добувалися за рахунок торгівлі між азіатськими країнами. Коротко переміщення товарів за допомогою португальських купців можна викласти так... Португальські кораблі з нечисленними європейськими товарами й індійськими тканинами прямували з Гоа до Малакки. Там вони залишали частину тканин, що призначалися для інших країн Південно-Східної Азії, і завантажувалися прянощами. З вантажем прянощів португальці прямували до Китаю, де купували шовк, який обмінювали в Японії на срібло. На зворотному шляху португальці на японське срібло закупували в Китаї шовк, фарфор, перли для Малакки, Гоа та Європи, а повертаючись до Європи через Малакку, знову завантажували кораблі прянощами. А втім, для цієї стадії колоніалізму характерні також відкрите збройне насильство, грабїж захоплених територій, середньовічний релігійний фанатизм, работоргівля.

З точки зору впливу португальсько-іспанської експансії на країни Сходу останні можна досить умовно розділити на три зони.

✓ *Перша зона* охоплювала території, де була створена колоніальна адміністрація. Такими територіями були португальські Гоа в Індії, Макао в Китаї, Малакка й Східний Тимор та іспанські Філіппіни. Європейські анклавні в Азії будь-яких серйозних змін не принесли, якщо не брати до уваги формування специфічного населення цих анклавів. Виняток становить пряма колоніальна експлуатація підкорених жителів, запроваджена

іспанцями на Філіппінах. У своїх анклавах португальці розгорнули активну місіонерську діяльність. Найбільших успіхів у цій галузі португальці досягли в Японії, де їх підтримували південні князі о. Кюсю, які прагнули отримати від європейців вогнепальну зброю. Після об'єднання Японії португальців вигнали, а християнство заборонили.

- ✓ *Друга зона* охоплювала території, що знаходилися на морських шляхах, якими колонізатори прямували на Схід. До неї входили узбережні райони в Індії, на Цейлоні, в Бірмі й деякі райони на Яві й Суматрі. Колоніальна експансія призвела тут до розорення узбережних територій, господарство яких було підірвано грабіжницькою політикою колонізаторів. До цього слід додати небачений розквіт піратства, яке часто ставало формою контрабандної торгівлі й боротьби з європейською торговою монополією. Протистояння з португальцями в цій зоні сприяло посиленню впливу ісламу в приморських державах Сходу. Саме в XVI ст. іслам переміг у малайсько-індонезійському світі. Затвердження тут ісламу сприяло зміцненню широких культурних зв'язків Південно-Східної Азії з Індією та країнами Близького й Середнього Сходу.

Є думка. «Відкриття морського шляху навколо Африки привело португальських мореплавців на західний берег Індії. І це сталося за кілька років до того, як змогли — остання хвиля мусульманських завойовників Індії — прийшли туди сушею з Центральної Азії. Перехід іспанців через Атлантику й Тихий океан позначив на Філіппінах новий східно-азіатський кордон між західним християнством і ісламом. <...> Завдяки підкоренню Океану Захід зумів у кінці XVI ст. накинути аркан на шию ісламу, проте затягнути зашморк сильніше наважився лише в XIX ст.»

А. Дж. Тойнбі. «Світ і Захід»

- ✓ *Третя зона* — це область великих континентальних держав Сходу. Вони зазнали лише опосередкованого впливу початкової європейської колонізації. Спочатку європейські купці певним чином вплинули на економіку країн Сходу. Виробникам прянощів і тканин у країнах Сходу відкрився додатково європейський ринок. Європейці привезли на Схід ряд нових культур, які володіли високими «товарними» якостями: томати, тютюн, кукурудзу, стручковий перець. Але найсерйознішим фактором, що істотно вплинув на економіку й політичне становище провідних країн Сходу, стала так звана «революція цін», викликана різким збільшенням виробництва срібла й падінням його вартості.

Для фінансування торгівлі на Сході європейці продовжували ввозити срібло й золото з Мексики й Болівії. У Китаї в цей час срібло вважалося основним дорогоцінним металом, і його ціна щодо золота була приблизно вдвічі вищою, ніж на інших ринках, особливо в Європі. До того ж у Китаї

імператори династії Мін в 1570-і роки ввели єдиний податок, який потрібно було виплачувати сріблом. Срібло з Америки полинуло до Китаю та інших країн Азії через Європу (близько 10 т на рік у кінці XV—XVII ст.) і безпосередньо з Америки на Далекий Схід через Манілу (близько 135 т на рік). Але «срібна інтервенція» західних держав була єдиним помітним фактором впливу Заходу на Схід у цей період. Тому вплив європейців на економіку величезних країн не слід перебільшувати. Європейці протягом усього періоду змогли перетягнути на себе всього кілька відсотків зовнішньоторговельного обігу Індії, Ланки, Індонезії, куди вони проникали майже безперешкодно. «Закриті» від проникнення європейців країни (Китай, Японія, Сіам) ще менше були схильні до цього впливу.

У військово-політичному плані португальці й іспанці не могли боротися ні з Іраном, ні з Китаєм, ні з Японією. Іспано-португальська агресія проти Сіаму в 1628–1636 рр. закінчилася поразкою. Провалом завершилися спроби португальців та іспанців і їхніх найманців захопити території в Сіамі, Бірмі та Камбоджі.

Отже, вихід до Індійського океану португальців, а потім іспанців поклав початок раннього етапу європейської колонізації країн Сходу. Проте іспано-португальська колоніальна експансія XV—XVI ст. мала торговельний характер і не могла серйозно вплинути на внутрішнє життя провідних східних держав. Вступ у боротьбу за розподіл світу Голландії, Англії та Франції (XVII—XVIII ст.) був початком нового етапу в історії східних країн, який завершився створенням колоніальних імперій.

Точка зору фахівця. «Хоча Португалія та Іспанія проклали дорогу європейській колоніальній експансії на Схід, плодами скористалися їхні суперники в Європі — Нідерланди й Англія, до яких з кінця XVI — початку XVII ст. перейшла провідна роль у європейській колоніальній експансії. З виходом їх на арену колоніальної політики починається власне капіталістична (у її початкових формах, звісно) історія колоніалізму».

«Історія Сходу». Т. 3

Отже, найважливішим підсумком раннього етапу колоніальної експансії було встановлення монополії європейців на океанських торгових шляхах і створення величезних колоніальних імперій в Америці. Заснування колоній у Новому Світі сприяло накопиченню потенціалу економічного розвитку й подальшій експансії на Схід. У новому атлантичному просторі закладалися передумови гегемонії Заходу над Сходом.

Завдання й запитання

1. Охарактеризуйте соціально-політичний і економічний стан найбільших цивілізацій Сходу напередодні Нового часу.

2. У чому полягала системна криза середньовічних цивілізацій Сходу в XVI—XVII ст.
3. Чому цивілізаційне протистояння по осі Захід — Схід у XVI ст. похитнулося на користь країн Європи?
4. Поясніть специфічні риси колоніальних захоплень Португалії та Іспанії в перше століття Великих географічних відкриттів.
5. Чи було можливим створення європейських колоніальних імперій у країнах Азії в XVI ст.
6. Прокоментуйте думку Фернана Броделя щодо історичної долі країн Сходу й Великого Степу: *«Завершується „велика доля” кочівників. Порох і гармати взяли гору над їх швидкістю ще до початку XVIII ст. Цивілізації здобули перемогу в Пекіні, Москві, Делі, Тегерані. Кочівники, приречені залишатися у себе вдома такими, якими вони є, — бідними групами людських істот, поставленими на місце, змиряться з цим. Загалом ідеться про винятковий випадок — випадок тривалого паразитизму, який, однак, незворотно минув. Випадок майже абсурдний, незважаючи на його величезний резонанс».*

Література

- Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII вв. 2-е изд. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Ф. Бродель / пер. с франц. Л. Е. Куббеля. Москва: Весь мир, 2006. 592 с.
- Еремеев Д. Е. Почему Восток отстал от Запада / Д. Е. Еремеев // Азия и Африка сегодня. 1989. № 7. С. 16–20; № 9. С. 29–33, 51; № 11. С. 10–14.
- Зарин В. А. Запад и Восток в мировой истории XIV—XIX вв. / В. А. Зарин. Москва: Наука, 1991. 261 с.
- Иванов Н. А. Упадок Востока и установление мировой гегемонии Западной Европы / Н. А. Иванов // Восток (Oriens). 1994. № 4. С. 5–19.
- Мельянцева В. А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность / В. А. Мельянцева. Москва: Изд-во МГУ, 1996. 303 с.
- Феномен восточного деспотизма. Структура управления и власти / под ред. М. А. Иванова. Москва: Наука, 1993. 634 с.

Додаткова література

- Акимущкин О. Ф.* Средневековый Иран: культура, история, филология / О. Ф. Акимущкин. Москва : Наука, 2004. 404 с.
- Альфан Л.* Великие империи варваров. От Великого переселения народов до тюркских завоеваний XI века / Л. Альфан ; пер. с франц. М. Ю. Некрасова. Москва : Нече, 2006. 416 с.
- Археология зарубежной Азии* / отв. ред. Н. Мерперт. Москва : Высшая школа, 1986. 358 с.
- Археология. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века* / отв. ред. С. А. Плетнева. Москва : Наука, 2003. 533 с.
- Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье* / ред. Г. А. Брыкина. Москва : Наука, 1999. 378 с.
- Ахметшин Н. Х.* Тайны Шелкового пути: записки историка и путешественника / Н. Х. Ахметшин. Москва : Вече, 2002. 416 с.
- Балог Г.* История и культура ислама : (курс лекций) / Г. Балог; под. ред. Ф. Ю. Алваша. К. : Феникс, 2012. 448 с.
- Бергрин Л.* Марко Поло. От Венеции до Ксанаду / Л. Бергрин; пер. с англ. Г. Соловьевой. Москва : АСТ, Астрель, 2011. 476 с.
- Бичурин Н. Я. (Иакинф).* Собрание о народах, обитавших в Средней Азии в давние времена : в 3-х т. / Н. Я. Бичурин. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950, 1953. Т. 1. 381 с.; Т. 2. 334 с.; Т. 3. 328 с.
- Бокщанин А., Непомнин О.* Лики Срединного царства. Занимательные и познавательные сюжеты средневековой истории Китая / А. Бокщанин, О. Непомнин. Москва : Ломоносовъ, 2011. 432 с.

- Босворт К. Э.* Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии / К. Э. Босворт; пер с англ. П. А. Грязневича. Москва : Наука, 1971. 324 с.
- Буддизм.* Словарь / ред. Н. Л. Жуковской. Москва : Республика, 1992. 288 с.
- Буркхардт Т.* Искусство ислама. Язык и значение / Т. Буркхардт, пер. с англ. Н. П. Локман. Таганрог : Ирбиг, 2009. 288 с.
- Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. К : ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 495 с.
- Бродель Ф.* Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. В 3 ч. / пер. с франц. М. А. Юсима. Москва : Языки славянской культуры, 2002–2004. Ч. 1: Роль среды. 496 с.; Ч. 2: Коллективные судьбы и универсальные сдвиги. 808 с.; Ч. 3: События. Политика. Люди. 640 с.
- Великие сражения Востока* / ред.-сост. Р. В. Светлов. Москва : Яуза ; Эксмо, 2009. 416 с.
- Всемирная история: в 6-ти томах* / гл. ред. О. Чубарьян. Москва : Наука, 2012. Т. 2.: Средневековые цивилизации Запада и Востока. 894 с.
- Всемирная история: закат Римской империи. Раннее средневековье* / под ред. А. Н. Бадак. Минск; Москва : АСТ, Харвест, 1999. 1047 с.
- Всемирная история: Крестовые походы. У истоков Ренессанса* / под ред. А. Н. Бадак. Минск ; Москва : АСТ, 1999. 872 с.
- Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. Ленинград : Наука, 1990. 306 с.
- Гумилев Л. Н.* Ритмы Евразии: Эпохи и цивилизации / Л. Н. Гумилев. Москва : Прогресс, 1993. 576 с.
- Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев; под ред. В. С. Жекулина. 3-е изд. Л. : Гидрометеиздат, 1990. 526 с.
- Гумилев Л. Н.* Этносфера: История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. Москва : Экопрос, 1993. 544 с.
- Дашкевич Я.* Україна і Схід / упоряд. Г. Сварник, А Фелонюк; НАН України. Львів, Львівській національний університет імені Івана Франка, 2016. 960 с.
- Джилман А.* Сарацины: от древнейших времен до падения Багдада / А. Джилман ; пер. с англ. Е. В. Лазоревой. Москва : Вече, 2007. 352 с.
- Домановский А. Н.* Загадки истории. Крымское ханство / А. Н. Домановский. Харьков : Фолио, 2017. 378 с.

- Дэвис Н.* История Европы / Н. Дэвис; пер. с англ. Т. Б. Менской. Москва : «Издательство АСТ», 2004. 943 с.
- Живая история Востока* : сборник / ред. О. Куксина. Москва : Знание, 1998. 364 с.
- Империи Средневековья* : от Каролингов до Чигизидов / под ред. Сильвена Гугенхейма. пер. с фр. Москва : Альпина нон-фикшн, 2021. 508 с.
- Ислам*: энциклопедический словарь / Г. В. Милославский и др. Москва : Наука, 1991. 315 с.
- История Востока в 6-ти томах.* Т. 2: Восток в средние века / ред. Л. Б. Алаев, К. З. Ашрафян. Москва : Восточная литература, 2000. 716 с.
- История Востока в 6-ти томах.* Т. 3: Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI—XVIII вв. / ред. Л. Б. Алаев, К. З. Ашрафян. Москва : Восточная литература, 1999. 696 с.
- История человечества.* В 8 т. Т. IV. VII—XVI века / ред. А. Н. Сахаров. Москва : МАГИСТР-ПРЕСС, 2003. 671 с.
- Калан Э.* Золотая Орда (Улус Джучи) и страны Востока: торгово-экономические взаимоотношения во второй половине XIII—XIV вв. / Э. Калан. Казань : Изд-во «ЯЗ», 2012. 156 с.
- Кіндер Г., Хільгеман В.* Всесвітня історія: dtv-Atlas / Г. Кіндер, В., Хільгеман; наук. ред., пер. з нім. А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Іванов. Київ : Знання-Прес, 2001. 631 с.
- Классическое искусство исламского мира IX—XIX веков.* Девяносто девять имен Всевышнего / сост. Г. Ласикова. Москва : Изд. дом Марджани, 2013. 432 с.
- Классические памятники литератур Востока (в историко-функциональном освещении)* / отв. ред. Н. И. Никулин. Москва : Наука, 1985. 241 с.
- Книга Путешествий*: Серия «Восточные арабски» / В. В. Малявин. Москва : Наталис, 2000. 400 с.
- Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. / А. П. Ковалевский. Харьков : Изд-во ХГУ, 1956. 345 с.
- Кралюк П. М.* Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів / П. Кралюк. Харків : Фоліо, 2018. 282 с.
- Крамаровский М. Г.* Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия / М. Г. Крамаровский. Санкт-Петербург : Евразия, 2012. 496 с.

- Кычанов Е. И.* Властители Азии / Е. И. Кычанов. Москва : Восточная литература РАН, 2004. 632 с.
- Лиман С. И.* Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. Харьков : ХГАК, 2009. 688 с.
- Люди и судьбы.* Биобиблиографический словарь востоковедов — жертв политического террора в советский период (1917–1991) / изд. подготовили Я. В. Васильков, М. Ю. Сорокина. Санкт-Петербург : Петербургское востоковедение, 2003. 496 с.
- Магидович И. П., Магидович В. И.* Очерки по истории географических открытий: в 2-х т. / И. П. Магидович. Москва : Просвещение, 1982. 1004 с.
- Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / Вільям Мак-Ніл; пер. з англ. Київ : Ніка-Центр, 2020. 960 с.
- Малявин В.* Империя ученых / В. Малявин. Москва : Европа, 2007. 384 с.
- Марков В. И.* Тюркский след в истории Украины X—XVII вв. / В. И. Марков. Москва : Евразия, 2016. 382 с.
- Меринг Ф.* История войн и военного искусства / Ф. Меринг; пер. с нем. Н. Н. Попова. Санкт-Петербург : Полигон, 2010. 528 с.
- Мифы народов мира:* Энциклопедия: в 2-х т. / под ред. С. А. Токарева. Москва : Советская энциклопедия, 1991–1992. Т. 1. 671 с.; Т. 2. 721 с.
- Можейко И. В.* В Индийском океане: очерки истории пиратства в Индийском океане и южных морях (V—XX вв.) / И. В. Можейко. Москва : Наука, 1980. 332 с.
- Можейко И. В.* 1185 год. Восток — Запад / И. В. Можейко. Москва : Наука, 1989. 524 с.
- Носов К. С.* Самураи: эволюция вооружения / К. Носов. Москва : Эксмо, 2010. 368 с.
- Очерки истории исламской цивилизации.* В 2-х т. / под общ. ред. Ю. М. Кобищанова. Москва : РОССПЭН, 2008. Т. 1. 936 с.; Т. 2. 776 с.
- Печенеги* / В. Г. Васильевский, П. В. Голубовский. Москва : Ломоносовъ, 2013. 192 с.
- Поло Марко.* Книга чудес света / Марко Поло; пер. И. П. Минаева. Москва : Эксмо, 2011. 512 с.

- После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны Трех Индий* / пер. Я. М. Света. Москва : Наука, 1968. 238 с.
- Почекаев Р. Ю. Узурпаторы и самозванцы «степных империй». История тюрко-монгольских государств в переворотах, мятежах и иностранных завоеваниях.* Санкт-Петербург : Евразия, 2016. 378 с.
- Райс Т. Т. Сельджуки. Кочевники — завоеватели Малой Азии* / Т. Т. Райс; пер. с англ. О. И. Миловой. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2004. 238 с.
- Свет Я. За кормой сто тысяч ли* / Я. Свет. Москва : Ломоносовъ, 2011. 200 с.
- Сокровища Востока* / ред. группа Т. Каширина, Т. Евсеева, А. Русакова. Москва : Астрель, 2009. 183 с.
- Тойнби А. Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів I—VI Д. Ч. Сомервелла / Арнольд Дж. Тойнбі ; пер. з англ. Т. 1–2. Київ: Основи, 1995. 610 с.*
- Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории* / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ. Москва : Прогресс; Санкт-Петербург : Ювента, 1996. 480 с.
- Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь.* Санкт-Петербург : Алетейя, 2003. 160 с.
- Уотт У. М. Влияние ислама на средневековую Европу* / У. М. Уотт. Москва : Наука, 1976. 128 с.
- Филлипс Э. Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов* / Э. Д. Филлипс; пер. с англ. О. И. Перфильева. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2003. 174 с.
- Хансен В. Великий шелковый путь. Портовые маршруты через Среднюю Азию. Китай — Согдиана — Персия — Левант* / В. Хансен; пер. с англ. С. А. Белоусова. Москва : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2014. 477 с.
- Харт Г. Венецианец Марко Поло* / Г. Харт, пер. с англ. Н. В. Банникова. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2001. 368 с.
- Хрусталёв Д. Г. Русь и монгольское нашествие (20–50 гг. XIII в.)* / Д. Г. Хрусталев. 2-е изд. испр. и доп. Москва : Евразия, 2015. 416 с.
- Шейко В. Н., Гаврюшенко А. А., Кравченко А. В. История художественной культуры: Византия. Арабо-мусульманский мир. Китай. Япония* / В. Н. Шейко, А. А. Гаврюшенко, А. В. Кравченко. Харьков : Изд-во ХГАК, 1999. 200 с.
- Шумовский Т. А. Арабы и море* / Т. А. Шумовский. 2-е изд., испр. Москва : Изд. Дом Марджани, 2010. 192 с.

- Эрс Ж. Марко Поло / Ж. Эрс, пер. с франц. С. В. Пригорницкой. Ростов-на-Дону, 1998. 352 с.
- Юрченко А. Г. Книга Марко Поло: записки путешественника или имперская космография / А. Г. Юрченко. Санкт-Петербург: Евразия, 2007. 864 с.
- Юрченко А. Г. Золотая Орда между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект / А. Г. Юрченко. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 368 с.
- Юрченко А. Г. Хан Узбек: между империей и исламом (структуры повседневности). Книга-конспект / А. Г. Юрченко. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 400 с.
- Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. 1. / пер. з рос. І. Сварник. Львів: Світ, 1990. 316 с.
- Bulgaria*. Время и пространство Болгарской цивилизации: Атлас. Москва: Феория; Казань, 2012. 472 с.

Навчальне видання

Д'ячков Сергій Володимирович

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

*Підручник
для студентів класичних університетів*

Коректор *Л. Є. Стещенко*
Комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*
Дизайн обкладинки *С. Е. Кулинич*

Формат 60 x 84 1/16. Ум. друк. арк. 26,04. Тираж 300 пр. Замов. № 279/2021.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. (057)705-24-32